ତପସ୍ୱିନୀ ଓ କବି ଗଙ୍ଗାଧର

ଶ୍ରୀ ଅସିତ କବି, ଏମ୍. ଏ.
ମୁଖ୍ୟ ଅଧ୍ୟାପକ, ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ,
ରେଭେନସା ସାନ୍ଧ୍ୟ କଲେଜ

ପ୍ରକାଶକ
ଶ୍ରୀ ଅଭିରାମ ମହାପାତ୍ର
ଗ୍ରନ୍ଥ ମନ୍ଦିର
କଟକ-୨ : ବ୍ରହ୍ମପୁର

ମୁଦ୍ରାକର :

ଶ୍ରୀ ଜୟରାମ ମହାପାତ୍ର

ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରକାଶିନୀ

ସୂତାହାଟ, କଟକ-୧

ପ୍ରଥମ ମୁଦ୍ରଣ

ଜାନୁଆରି, ୧୯୭୨

ମୂଲ୍ୟ ଟ ୫-୦୦

ବୋର୍ଡ଼ ବନ୍ଧେଇ ଅତିରିକ୍ତ ଟ ୧·୦୦

ମୋର ପରମବନ୍ଧୁ, ଡାକ୍ତର ଦିଲ୍ଲୀପକୁମାର ଜେନା ଓ
ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ଦାସ (ଝୁଣ୍ଟାବାବୁ)ଙ୍କ ହାତରେ
ଗଭୀର ଶ୍ରଦ୍ଧାର ସଙ୍କେତସ୍ୱରୂପ···

ଲେଖକ

ଟିକିଏ କହିରଖେ...

କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କର ଜୀବନୀ ଓ ମେହେର ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ଏକ ଆଲୋଚନାତ୍ମକ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ ପରେ ମେହେର କବିଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକ କାବ୍ୟକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସମାଲୋଚନାତ୍ମକ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ କରିବାର ଅଭିପ୍ସା ବହୁ ଦିନରୁ ଥିଲା । 'ତପସ୍ୱିନୀ ଓ କବି ଗଙ୍ଗାଧର' ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରାଥମିକ ପଦକ୍ଷେପ । ଏହି ପୁସ୍ତକରେ 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟକୁ ବିଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି । 'କବି, ଜୀବିକା ଓ ଜୀବନ' ଶିରୋନାମାରେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ଆଲୋଚନାଟି ଗଙ୍ଗାଧର ଶତବାର୍ଷିକ ଜୟନ୍ତୀ ଉତ୍ସବ ଉପଲକ୍ଷେ ସମ୍ବଲପୁରରୁ ପ୍ରକାଶିତ ଗଙ୍ଗାଧର ସ୍ମରଣିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଏହି ପୁସ୍ତକ ରଚନା କାଳରେ ଗବେଷକ ଡକ୍ଟର ହୋଳି-ଗୋବିନ୍ଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ମୂଲ୍ୟବାନ୍ ପରାମର୍ଶ ମୋର ଚିରଦିନ ମନେଥିବ । ସେଥିପାଇଁ ସେହି ବିଶିଷ୍ଟ ଲେଖକ ଅଧ୍ୟାପକ ବନ୍ଧୁ ଡକ୍ଟର ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ନିକଟରେ କୃତଜ୍ଞତା ଜ୍ଞାପନ କରୁଛି । ମୋର ପରମ ଶ୍ରଦ୍ଧେୟ ଗୁରୁ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନନ୍ଦକିଶୋର ସାହୁ, ଶିଳ୍ପୀ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ କାଶୀନାଥ କାରକ ଓ ଶ୍ରୀ ରବୀନ୍ଦ୍ର ପ୍ରତାପ ରାୟ ଏହି ପୁସ୍ତକର ମୁଦ୍ରିତ ରୂପ ଦେଖିବା ପାଇଁ ଯେଉଁ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ତାହା ଭୁଲି ହେବନି । ସେମାନଙ୍କୁ ଆଶୀର୍ବାଦ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଭଗବାନଙ୍କ ନିକଟରେ ସେମାନଙ୍କର ଉନ୍ନତ ଭବିଷ୍ୟତ ପାଇଁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରୁଛି ।

ଓଡ଼ିଶାର ଖ୍ୟାତନାମା ଅନୁଷ୍ଠାନ ଗ୍ରନ୍ଥ ମନ୍ଦିର ଏହି ପୁସ୍ତକଟି ପ୍ରକାଶ କରିଥିବାରୁ ଏହି ଆଦର୍ଶ ଅନୁଷ୍ଠାନ ନିକଟରେ କୃତଜ୍ଞତା ଜ୍ଞାପନ କରୁଛି ।

ରାଜାବଗିଚା; ଲେବର କଲୋନି — ବିନମ୍ରାବନତ

କଟକ-୯ — ଈପ୍ସିତ କବି

ଏଥିରେ ଅଛି......

ଜନ୍ମ, ଜୀବିକା ଓ ଜୀବନ ... ୧-୨୫

ଅଜ୍ଞାତ ଉପରେ ଏକ ଶୂନ୍ୟସଞ୍ଜାତ ଦୃଷ୍ଟିପାତ, ତୁଳସୀ ଦୁଇପତ୍ରରୁ ବାସେ, ଗୁହ ଗଙ୍ଗାଧର, ମେହେରଙ୍କ ପ୍ରତିଭାର ଅରୁଣୋଦୟ, ଚନ୍ଦ୍ରଭୂଳନା ଓ ଅମିନରୁ ଜୁଡ଼ିସିଆଲ୍ ମୋହରର, ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସରସ୍ୱତୀ ଅବିନତ୍ୱତ, ବନ-ବଲ୍ଲରୀର ବିଜୟ, ଦରିଦ୍ର କବିର ପାରିବାରିକ ଜୀବନ, ପ୍ରତିଭାର ଆକର୍ଷଣ ଶକ୍ତି, ବିପ୍ଳବୀ ଗଙ୍ଗାଧର, ମହାକାଳର ପଦଧ୍ୱନି ।

କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ କେତେକ ସୃଷ୍ଟିର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ପରିଚୟ ... ୨୬-୪୦

ରସ-ରତ୍ନାକର, ଆମୋଦ, ଇନ୍ଦୁମତୀ, ଉତ୍କଳ-ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ମହିମା, କୀଚକବଧ, କବିତା-କଲ୍ଲୋଳ, ଅଯୋଧ୍ୟା ଦୃଶ୍ୟ, ପଦ୍ମିନୀ, ପ୍ରଣୟ-ବଲ୍ଲରୀ, ତପସ୍ୱିନୀ, ଅର୍ଘ୍ୟଥାଳି ଓ କବିତାମାଳା, କୃଷକ-ସଙ୍ଗୀତ, ଭାରତୀ-ଭାବନା, ଗଦ୍ୟରଚନା ।

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟାଲୋଚନା

ପ୍ରାକ୍ କଥନ ... ୪୮-୫୭

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ ... ୫୮-୯୯

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟର ନାମକରଣର ସାର୍ଥକତା ୧୦୦-୧୦୮

ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟରୂପେ ସଫଳତା ... ୧୦୯-୧୨୦

ସଂସ୍କୃତ ରାମାୟଣର ଉତ୍ତରକାଣ୍ଡ, ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ତପସ୍ୱିନୀ ।

'ତପସ୍ୱିନୀ'ର ମହାକାବ୍ୟତ୍ୱ ... ୧୨୧-୧୩୦

ପ୍ରାଚ୍ୟମତ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ମତାନୁଯାୟୀ ମହାକାବ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ ।

'ତପସ୍ୱିନୀ'ରେ ପ୍ରକୃତିପ୍ରୀତି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ... ୧୩୧-୧୪୪

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ କବିଙ୍କ ଦେଶାତ୍ମବୋଧ ୧୪୫- ୫୦

(ତପସ୍ୱିନୀର ପ୍ରକୃତିରେ ଉତ୍କଳୀୟତା)

ଆଶ୍ରମବର୍ଣ୍ଣନା ... ୧୫୧-୧୫୭

ଆହରଣରେ ମୌଳିକତା ଓ ବହୁଶାସ୍ତ୍ରଦର୍ଶିତା ୧୫୮-୧୬୬

ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣର ପ୍ରଭାବ, ରଘୁବଂଶର ପ୍ରଭାବ, ଉତ୍ତର ରାମଚରିତର ପ୍ରଭାବ, ରାଧାନାଥଙ୍କ ପ୍ରଭାବ ।

ଚରିତ୍ର-ଚିତ୍ରଣ ... ୧୬୭-୨୧୫

ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଚରିତ୍ର, ସୀତାଙ୍କ ଚରିତ୍ର, ଅନୁକମ୍ପାଙ୍କ ଚରିତ୍ର, ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ଚରିତ୍ର ।

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ଆଦର୍ଶବାଦ ... ୨୧୬-୨୨୬

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ କବିତ୍ୱ ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ୨୨୭-୨୩୫

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟର ଶୈଳୀ ... ୨୩୬-୨୪୪

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ପ୍ରେମପ୍ରୀତି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ୨୪୫-୨୫୧

କାବ୍ୟରେ କବି ଜୀବନର ପ୍ରତିଛବି ... ୨୫୨-୨୬୦

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ରସ ... ୧୬୯-୧୭୦

ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଶୃଙ୍ଗାର, ରୌଦ୍ର ରସ, ଶାନ୍ତରସ,
ବାତ୍ସଲ୍ୟ ରସ, କରୁଣ ରସ ।

ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟରେ
'ତପସ୍ୱିନୀ'ର ସ୍ଥାନ ନିରୂପଣ ... ୧୭୯-୧୭୭

ଜନ୍ମ, ଜୀବିକା ଓ ଜୀବନ

"Lives of great men all remind us
We can make our lives sublime,
And departing leave behind us
Foot-prints on the sands of time."
—LONGFELLOW

ଅନ୍ଧକାର ନିରାଶା ଓ ମୃତ୍ୟୁର ଉପମାନ । ଆଲୋକ ଆଶା ଓ ଜୀବନର ରହସ୍ୟମୟ ଇଙ୍ଗିତ । ଅମାବାସ୍ୟା ଅନ୍ଧକାରର ଚରମ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି । ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଚନ୍ଦ୍ରିକାର ଚରମ ଦ୍ୟୋତନା । ଧାରା-ଶ୍ରାବଣର ଭରାବେଦନା ଯେତେବେଳେ ଉତ୍କଳ ଜନନୀର ମର୍ମରେ ମୂର୍ତ୍ତି, ଉତ୍କଳ-ଭାରତୀ ଆଧୁନିକ ବିଭବରେ ପ୍ରତିବେଶିନୀମାନଙ୍କର ଅନୁରୂପା ହୋଇ ନ ପାରି ଯେତେବେଳେ ଶ୍ରାବଣର ଦୁର୍ବାର ଧାରା-ରୂପକ ଲୋତକ ବିସର୍ଜନ କରୁଥିଲା, ଆଜକୁ ପ୍ରାୟ ଏକ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବେ ଉତ୍କଳ-ଜନନୀର ବୁକୁର ବେଦନା ଦୂରୀକରଣ କଲେ ଓ ଉତ୍କଳ-ଭାରତୀର ଚକ୍ଷୁର ଲୋତକ ପୋଛିଦେବା ନିମିତ୍ତ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାର ମଧୁଲଗ୍ନରେ ଶ୍ରାବଣ ମାସରେ ପ୍ରାକୃତିକ ଉତ୍କଳର ବିଶିଷ୍ଟ ଆକର୍ଷଣ ସମ୍ବଲପୁର ଜିଲ୍ଲାର ଏକ ଅଖ୍ୟାତ ପଲ୍ଲୀ (ବରପାଲି)ରେ ଗଙ୍ଗାଧର ଭୂମିଷ୍ଠ ହୋଇଥିଲେ । ଭାଗ୍ୟବତୀ ସେବତୀଙ୍କର ଜଠରରୁ ସେଦ୍ଧନ ଚୈତନ୍ୟ ମେହେରଙ୍କର ଯେଉଁ ସନ୍ତାନ ଜନ୍ମଲାଭ କରି 'କୁଆଁ...କୁଆଁ' କ୍ରନ୍ଦନ ଭିତରେ ନିଜ ଆଗମନର ସନ୍ଦେଶ ଦେଇଥିଲା, କିଏ ଜାଣିଥିଲା ସେହି ଶିଶୁ ପାଇଁ ଅଖ୍ୟାତ ବରପାଲି ହେବ ବିଖ୍ୟାତ, ସମଗ୍ର ସମ୍ବଲପୁର ହେବ ନିଖିଳ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର

ଦେବଙ୍କ ସ୍ଥିର । ୧୮୭୨ ମସିହା ଶ୍ରାବଣ ପୂର୍ଣ୍ଣିମୀରେ ଯେଉଁ ଶିଶୁର ଜନ୍ମ କେବଳ ଚୈତନ୍ୟ ମେହେରଙ୍କ ପରିବାରରେ ଉତ୍ସବର କାରଣ ହୋଇଥିଲା, ୧୯୭୨ ମସିହା ଶ୍ରାବଣ ପୂର୍ଣ୍ଣିମୀରେ ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳ ସେହି ଶିଶୁର ଜନ୍ମ-ଶତବାର୍ଷିକୀ ପାଳନ କରି ନିଜର ଜାତୀୟ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ କରିଥିବା ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏ ଜାତିର ପୁନରୁତ୍ଥାନର ଅଭ୍ରାନ୍ତ ସୂଚିକା ।

ହିନ୍ଦୁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟରେ ନବଜାତ ସନ୍ତାନର ନାମକରଣ ଏକ ମାଙ୍ଗଳିକ ଅନୁଷ୍ଠାନ । ପିତାମାତା ସାଧାରଣତଃ ଏହି କରଣୀରେ 'ଦେବତା', 'ଦେବୀ' ବା କୌଣସି ପୁଣ୍ୟଶ୍ଲୋକ ମହାପୁରୁଷଙ୍କ ନାମାନୁଯାୟୀ ନିଜ ସନ୍ତାନର ନାମ ମନୋନୟନ କରିଥାନ୍ତି । ପୁତ୍ ନାମକ ନର୍କରୁ ଯେ ରକ୍ଷା କରେ ସେ ପୁତ୍ର; ତେଣୁ ପୁତ୍ରଲାଭ-ବଞ୍ଚିତ ଜନକ ଜନନୀ ଆମ ଦେଶରେ ଅଭିଶପ୍ତ ବିବେଚିତ ହୋଇ-ଥାନ୍ତି । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ପୁତ୍ରଲାଭ ସୌଭାଗ୍ୟର କାରଣ ବୋଲି କଥିତ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ମହାରାଜାମାନେ ପୁତ୍ରପ୍ରାପ୍ତି ଅଭିପ୍ସାରେ ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନ କରୁଥିଲେ···କିଏ ବା ବିଜନ ଅରଣ୍ୟାନୀ-ବକ୍ଷରେ ତପସ୍ୟାମଗ୍ନ ହେଉଥିଲେ । ଯେଉଁମାନେ ଦୀର୍ଘକାଳବ୍ୟାପୀ ଦେବଦେବୀର ଆରାଧନା କରି ପୁତ୍ର ଲାଭ କରିଥାନ୍ତି, ସେମାନେ ଦେବତାର ପ୍ରତି ନିଜ ଶ୍ରଦ୍ଧା-ଭକ୍ତିର ନିଦର୍ଶନ ସ୍ୱରୂପ ଦେବଦେବୀର ନାମ ସହିତ 'ପ୍ରସାଦ' ଶବ୍ଦକୁ ସଂଯୋଜିତ କରି ସନ୍ତାନର ନାମ-କରଣ କରିଥାନ୍ତି (କୃଷ୍ଣପ୍ରସାଦ, ବିଷ୍ଣୁପ୍ରସାଦ ପ୍ରଭୃତି) । ଦେବ ଦେବୀଙ୍କର ନାମାନୁଯାୟୀ ପୁତ୍ରର ନାମକରଣର ଅନ୍ୟତମ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ କାରଣ ରହିଛି । ମୃତ୍ୟୁକାଳରେ ଦେବତାର ନାମୋଚ୍ଚାରଣ କଲେ ଆତ୍ମାର ସଦ୍‌ଗତି ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ ବୋଲି ଆମ ଦେଶର ଲୋକମାନଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ । ମୃତ୍ୟୁକାଳରେ ଏ କଥା ସ୍ମରଣ ହୋଇ ନ ପାରେ ଏହି

ଆଶଙ୍କାରେ ପୁଅର ନାମ ଦେବତାର ନାମାନୁସାରୀ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ଚୈତନ୍ୟ ମେହେର କ'ଣ ଭାବି ନିଜ ସନ୍ତାନର ନାମ 'ଗଙ୍ଗାଧର' ରଖିଥିଲେ, ତା ହୁଏତ କେବଳ କଳ୍ପନାର ସାମଗ୍ରୀ । କିନ୍ତୁ ଅନେକ ବ୍ୟକ୍ତିର ଜୀବନ, କରଣୀ ଓ ପ୍ରକୃତି ତାର 'ନାମ'ର ସାର୍ଥକତା ସମ୍ପାଦନ ନ କରି ବିଦ୍ରୂପ ରୂପେ ପ୍ରତୀତ ହୋଇଥାଏ; ମାତ୍ର ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ନାମକରଣ ସାର୍ଥକ ହୋଇଅଛି । ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟରେ 'ଅଶିବର ରାଜୁତି' କାଳରେ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଏକ ଐତିହାସିକ ଘଟଣା । ଗଙ୍ଗାର ଧାରା ଯେପରି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଜଟାରୁ ବିନିର୍ଗତ ହୋଇ ଯେଉଁ ଦିଗରେ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଛି, ତାର ସ୍ପର୍ଶରେ ସେହି ଦିଗକୁ ପବିତ୍ର କରିଅଛି, କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଲେଖନୀରୁ ଅନୁରୂପ ଭାବରେ କବିତାର ଜାହ୍ନବୀ ନିର୍ଗତ ହୋଇ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟକୁ ପବିତ୍ର ଓ ସମୃଦ୍ଧ କରିଅଛି । ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଅନ୍ୟ ନାମ ନୀଳକଣ୍ଠ ବା ବିଷକଣ୍ଠ । ସୃଷ୍ଟିର କଲ୍ୟାଣକଳ୍ପେ ଶିବଙ୍କର ହଳାହଳପାନ ପୁରାଣର ଏକ ଚମକ୍‌ପ୍ରଦ ଘଟଣା । କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମଧ୍ୟ ଦାରିଦ୍ର୍ୟ, ଅନଟନ ଓ ଉପେକ୍ଷାରୂପୀ ହଳାହଳକୁ ପାନ କରି ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଆ-ସାହିତ୍ୟର କଲ୍ୟାଣ ସକାଶେ କଠୋର ସାଧନା କରିଥିଲେ । ଶିବଙ୍କର ସର୍ବାଙ୍ଗ ଭସ୍ମ-ବିଲେପିତ; କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବ ଗୌରବର ଭସ୍ମକୁ ସର୍ବାଙ୍ଗରେ ବିଲେପନ କରି ଅତୀତ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧାଞ୍ଜଳି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଭିତରେ ତାକୁ ପୁନରୁଜ୍ଜୀବିତ କରିବାକୁ ସତତ ପ୍ରୟାସୀ ଥିଲେ । ନିଜେ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ଶ୍ମଶାନରେ ବିଚରଣ କରି ସୁଦ୍ଧା ଯେଉଁ ପୁଣ୍ୟ-ଶ୍ଳୋକ ଜାତି ଓ ଜାତୀୟ ସାହିତ୍ୟର ସୌଭାଗ୍ୟର କାରଣ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି, ତାଙ୍କ ଜୀବନର ମହିମ୍ନ ଗାଥା ଅବଗତ ହେବା ପାଇଁ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ମାନସରେ ବ୍ୟାକୁଳତା ଅତି ସ୍ୱାଭାବିକ ।

ଅତୀତ ଉପରେ ଏକ ଶୂନ୍ୟସଞ୍ଚାରୀ ଦୃଷ୍ଟିପାତ

ଯେଉଁ ବଂଶରେ କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଜନ୍ମ, ସେହି ବଂଶର ପ୍ରାଚୀନ ପୂର୍ବପୁରୁଷମାନଙ୍କର ନିବାସ ଥିଲା ସମ୍ବଲପୁର; କିନ୍ତୁ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ପ୍ରପିତାମହ ସମ୍ବଲପୁର ଜିଲ୍ଲାନ୍ତର୍ଗତ ବରପାଲି ଗ୍ରାମରେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ବୋଲି କବି ନିଜେ ଆତ୍ମଜୀବନୀରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଅଧିକତର ଆଲୋକପାତ କରିବାକୁ ଯାଇ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି—"ତାଙ୍କର (କେଶବ) ପାଞ୍ଚପୁତ୍ର । ସେହି ଭାଇଭାଇବିଶିଷ୍ଟ ପରିବାରକୁ ଲୋକେ ପାଞ୍ଚଭାୟା ଘର ବୋଲି ନାମ ଦେଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଘର ନିକଟରେ ଗୋଟିଏ ଗୁଡ଼ୀ ବା ଭାଗବତ ମଣ୍ଡପ ଥାଇ ସାଧାରଣଙ୍କର ବୈଠକା ଓ ସାଧୁ-ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କର ସାମୟିକ ଅବସ୍ଥାନରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ସେହି ହେତୁରୁ ଲୋକେ ତାଙ୍କୁ ଗୁଡ଼ିତଳିଆ ଘର ବୋଲି ମଧ୍ୟ ବୋଲୁଥିଲେ । ମୋର ପିତାମହ ସେହି ପାଞ୍ଚଭାଇର ସର୍ବକନିଷ୍ଠ । ତାଙ୍କର ନାମ ଥିଲା ସଦାଶିବ, କିନ୍ତୁ ପିତାମାତା ଓ ଅଗ୍ରଜମାନଙ୍କର ସସ୍ନେହ ଡାକିବା ଅନୁସାରେ 'ସୁରୁବାବୁ' ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲେ । ବସ୍ତ୍ର ବୟନ ତାଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ କର୍ମ ଓ ବୈଦ୍ୟପଣ ଗୌଣକର୍ମ ଥିଲା । ଖଡ଼ି ଦେଖିବାରେ, ଜ୍ୟୋତିଷମତେ ଶୁଭାଶୁଭ ଦିନ ବାର ଗଣନାରେ, ଯାହାର ଦିକ୍‌ଶୂଳାଦି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଅଭ୍ୟସ୍ତ ଥିଲେ । ସଦାଶିବଙ୍କର ଦୁଇ ପୁତ୍ର । ମୋର ପିତା ଚୈତନ୍ୟ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଥିଲେ ।" [ଗଙ୍ଗାଧର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ—ପୃ: ୫୦୯]

ବସ୍ତ୍ରବୟନ ହିଁ ଭୁଲିଆମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ବ୍ୟବସାୟ; କିନ୍ତୁ ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ସମ୍ବଳାନୁଯାୟୀ ଋଣ ଦେବା ଓ ଗୋଧନ ବୃଦ୍ଧି କରିବା ପ୍ରଭୃତିରୁ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ଅର୍ଥୋପାର୍ଜ୍ଜନ କରିଥାନ୍ତି ।

ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ପ୍ରପିତାମହଙ୍କ ଅର୍ଥନୈତିକ ଅବସ୍ଥା ସ୍ୱଚ୍ଛଳ ଥିଲା; କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ପିତାମହଙ୍କ ସମୟରୁ ବସ୍ତ୍ରବୟନ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଆନୁସଙ୍ଗିକ ବ୍ୟବସାୟର ଅବନତି ହେବାରୁ ତାଙ୍କ ପିତାଙ୍କର ବସ୍ତ୍ର-ବୟନହିଁ ଜୀବିକା ନିର୍ବାହର ସମ୍ବଳ ହେଲା ।

ତୁଳସୀ ଦୁଇ ପତ୍ରରୁ ବାସେ

କୌଣସି ଏକ ଶାନ୍ତ, ସୁବୋଧ ଓ ସୁଶୀଳ ବାଳକର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ତାର ଉନ୍ନତ ଭବିଷ୍ୟତର ଆଶାୟୀ ହୋଇ କୁହାଯାଏ—"ତୁଳସୀ ଦୁଇ ପତ୍ରରୁ ବାସେ ।" ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଶୈଶବର ନମ୍ରତା, ସାଧୁତା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିବିଧ ଗୁଣାବଳୀକୁ ଯଦି କେହି ସତର୍କତାର ସହିତ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଥାଆନ୍ତା ତେବେ ତାଙ୍କର ଭବିଷ୍ୟତ ଜୀବନର ଉନ୍ନତ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ସମ୍ପର୍କରେ ସେ ନିଶ୍ଚୟ ଆଶାବାଦୀ ହୋଇ ପାରନ୍ତା । ନମ୍ରତା ଓ ବିନୟ ତାଙ୍କର ସହଜାତ ଗୁଣ । ଶୈଶବର ନମ୍ର ଓ ବିନୟୀ ଗଙ୍ଗାଧର ଆଜୀବନ ଏହି ବିଶିଷ୍ଟ ଗୁଣାବଳୀର ଅଧିକାରୀ ହୋଇଥିବାରୁ କବି ରାଧାନାଥଙ୍କ ଭଳି ପ୍ରତିପତ୍ତି ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠାସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ମଧ୍ୟ ବିସ୍ମିତ ପ୍ରଶଂସା ଲାଭ କରି ପାରିଥିଲେ । ଇଂରେଜ କବି ସେଲିଙ୍କର ସ୍କାଇଲାର୍କ ଭଳି ସେ ଥିଲେ ଉଚ୍ଚମନା । ଆବାଲ୍ୟରୁ ଜୀବନର ଏହି ମହିମ୍ନ ବିଭବ ଦିବାଲୋକ ପରି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା ।

ମଣିଷ ଅମୃତର ସନ୍ତାନ···ଅମୃତରୁ ତାର ସୃଷ୍ଟି···ଅମୃତ ବିତରଣକଲେ ତାର ଧର୍ମବିଚରଣ; କିନ୍ତୁ ସଂସାରର ଆବିଳତା ଭିତରେ ସେ ଲକ୍ଷ୍ୟହରା ହୋଇ ସଂସାରର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପକୁ ଦେଖିପାରେ ନାହିଁ କିମ୍ବା ନିଜର ଲକ୍ଷ୍ୟ ସାଧନ କରି ପାରେନି ।

ସ୍ରଷ୍ଟାର ଦାନକୁ ବିସ୍ମୃତ ହୋଇ, ସ୍ରଷ୍ଟାର ମହତ୍ତ୍ୱ ଉପଲବ୍ଧି କରି ନ ପାରି ତାର ଜୀବନ-ତରଣୀ ଲକ୍ଷ୍ୟଚ୍ୟୁତ ହୋଇଥାଏ···ବକ୍ଷରେ ତାରି ଜମାଟ ବାନ୍ଧେ କକ୍ଷଚ୍ୟୁତ ଗ୍ରହର ବେଦନା, ବୃନ୍ତଚ୍ୟୁତ କୁସୁମର ହାହାକାର । ଗଙ୍ଗାଧର ଆବାଲ୍ୟରୁ ସ୍ରଷ୍ଟାର ଦାନକୁ ଉପଲବ୍ଧି କରି ତାଙ୍କର ବନ୍ଦନାରେ ଆତ୍ମବିସ୍ମୃତ ହେଉଥିଲେ । ସୃଷ୍ଟିର ଅଣୁପରମାଣୁରେ 'ଭଗବତ୍ ସତ୍ତା' ଉପଲବ୍ଧି କରିଥିବାରୁ ଏହି ଧୂଳି, ମାଟି, ପଙ୍କ ଓ ଉପଳବିଶିଷ୍ଟ ଧରଣୀ ତାଙ୍କୁ ମଧୁମୟ ପ୍ରତୀତ ହୋଇଛି ଓ ନିଜକୁ 'ଅମୃତସାଗର'ର ବିନ୍ଦୁ ବୋଲି ସେ ଅନୁଭବ କରି ପାରିଛନ୍ତି ।

କ୍ରୀଡ଼ା ଓ କୌତୂହଳହିଁ ଶିଶୁର ପକ୍ଷରେ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଆକର୍ଷଣ, କିନ୍ତୁ ଗଙ୍ଗାଧର ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସତେ ଯେପରି ଏକ ସୁନ୍ଦର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଥିଲେ । ହରିନାମ କୀର୍ତ୍ତନ ଓ ସଂକୀର୍ତ୍ତନ କାଳରେ ଛୋଟ ମୃଦଙ୍ଗ ଧରି ତନ୍ମୟ ଚିତ୍ତରେ ନାଚିବା ଭିତରେ ଶୈଶବରେ ସେ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କ ନିଜ ଭାଷାରେ—"ମୋର ସ୍ମରଣ ହେଉଅଛି, ବାଲ୍ୟକାଳରେ ପିତାମହଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟ ପୂର୍ବରୁ ସ୍ନାନ କରି ପ୍ରତ୍ୟହ ଜଗନ୍ନାଥ ଦର୍ଶନ କରି ଆସୁଥିଲି ଓ ପିତୃବ୍ୟଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସନ୍ଧ୍ୟା ସମୟରେ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ସଂକୀର୍ତ୍ତନରେ ଯୋଗ ଦେଉଥିଲି । ପିତାମହୀ ଓ ମାତାଙ୍କଠାରୁ ଶୁଣିଅଛି ଯେ, ଶୈଶବକାଳରେ ମଧ୍ୟ ମୁଁ ବଡ଼ ଧୀର ସ୍ୱଭାବର ଥିଲି ଏବଂ ଗୋଟିଏ ଛୋଟ ମୃଦଙ୍ଗ ଧରି ସଂକୀର୍ତ୍ତନ-ବାଲାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ନାଚୁଥାଏ ।" [ଗଙ୍ଗାଧର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ—ପୃ: ୪୧୦] ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତା ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ରକ୍ତଗତ···ବାଲ୍ୟରୁ ସୂଚୀତ ଏହି ମହତ୍ତ୍ୱ ବିଭବ ପରିଣତ ଜୀବନରେ ବିକଶିତ ହୋଇ ବିଭିନ୍ନ କବିତାରେ ସ୍ୱରୂପ ପାଇଅଛି । ସେ ସମସ୍ତ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ଏହି ବିଶିଷ୍ଟ ବିଭବର

ପ୍ରତିଲିପି ମାତ୍ର । ସାଧୁତା ଓ ସତ୍ୟବାଦିତା ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଚରିତ୍ରିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଦିଗ । ଭବିଷ୍ୟତ ଜୀବନରେ ମଧ୍ୟ ଅର୍ଥର ପ୍ରଲୋଭନ କିମ୍ବା କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷଙ୍କ ଭୟ ତାଙ୍କୁ ଏହି ଆଦର୍ଶବିମଣ୍ଡିତ ପଥରୁ ବିଚ୍ୟୁତ କରି ପାରି ନ ଥିଲା । ଜମିଦାରଙ୍କ ଶତ ଅନୁନୟ ସତ୍ତ୍ୱେ ମୋକଦ୍ଦମାରେ ମିଥ୍ୟା ସାକ୍ଷ୍ୟ ଦେବା ପାଇଁ ତାଙ୍କର ଅନିଚ୍ଛାରୁ ଏହା ଅନୁମେୟ । ଇଂରେଜ କବିର ଉକ୍ତି "Child is the father of man" ବା "Morning shows the day"ର ସତ୍ୟତା ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଜୀବନରେ ପରୀକ୍ଷିତ ।

ଛାତ୍ର ଗଙ୍ଗାଧର

ଅଧୁନା ସମ୍ବଲପୁରରେ ବହୁ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳ ପରି ସମ୍ବଲପୁରରେ ମଧ୍ୟ ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରସାର ଦିନକୁ ଦିନ ବୃଦ୍ଧି ପାଉଛି । ଏବେ ଉତ୍କଳରେ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନ ବା ଛାତ୍ର କୌଣସିଠିରେ ଅଭାବ ନାହିଁ—ଅଭାବ କେବଳ ଉପଯୁକ୍ତ ଶିକ୍ଷାଲାଭ ପାଇଁ ମନୋବୃତ୍ତି ଓ ଉପଯୁକ୍ତ ଶିକ୍ଷା ପଦ୍ଧତି; କିନ୍ତୁ ଆଜକୁ ଏକ ଶତାବ୍ଦୀ ପଛକୁ ଫେରିଗଲେ ସେ ସମୟ ଓ ଆଜିର ଭିତରେ ତାରତମ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ବିସ୍ମିତ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । 'ଛାତ୍ର' କହିଲେ ସ୍କୁଲ ବା କଲେଜରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିବା ପିଲାଙ୍କୁହିଁ ସାଧାରଣତଃ ବୁଝାଏ; କିନ୍ତୁ ଶିକ୍ଷାଲାଭ ଯଦି ଛାତ୍ରତ୍ୱର ମୂଳ କାରଣ ତେବେ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନର ଚତୁଃସୀମା ବାହାରେ ମଧ୍ୟ ବା ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନରୁ ବିଦାୟ ଗ୍ରହଣ ପରେ ମଧ୍ୟ ଛାତ୍ରତ୍ୱର ଶେଷ ନାହିଁ । ଜୀବନର ଚଲାପଥରେ ଉତ୍ଥାନ ଓ ପତନ ଭିତରେ, ଝଡ଼ଝଞ୍ଜାର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଭିତରେ ମଣିଷ ଅଶେଷ ଓ ଉପଯୁକ୍ତ ଶିକ୍ଷାଲାଭ କରିଥାଏ । ସ୍କୁଲ ଓ କଲେଜ ଜୀବନ ପ୍ରକୃତରେ ଛାତ୍ର-ଜୀବନର

ଉଦ୍ୟୋଗ ପର୍ବ । ଆଜକାଲି ପରି ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନରେ ଶିକ୍ଷାଲାଭ ପାଇଁ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ସମୟରେ ପ୍ରଶସ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର ବା ଅନୁକୂଳ ବାତାବରଣ ନ ଥିଲା; ଦରିଦ୍ର ପକ୍ଷରେ ଉଚ୍ଚ ଶିକ୍ଷାଲାଭ ଦିବାସ୍ୱପ୍ନ ପରି ଥିଲା ଅଳୀକ ।

ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କୁ ଯେତେବେଳେ ୪।୫ ବର୍ଷ ବୟସ, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କ ଛାତ୍ର-ଜୀବନର ଆରମ୍ଭ । ତାଙ୍କରି ଭାଷାରେ—"ମୋର ଜନ୍ମର ପୂର୍ବରୁ ମୋର ପିତା ନିଜର ଗୃହରେ ଗୋଟିଏ ଚାଟଶାଳୀ କରି ଅନେକ ବାଳକଙ୍କୁ ପଢ଼ାଉଥିଲେ । ଚାଟଶାଳୀର ଶିକ୍ଷା ଭାଗବତ ପାଠ, କିଛି କିଛି ଛନ୍ଦଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ପଚିଶଖଣ୍ଡା ପଟିକିଆରେ ଶେଷ ହେଉଥିଲା । ମୋର ବୟସ ୭।୮ ବର୍ଷ ହେଲାରୁ ଶିକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ଚାଟଶାଳୀରେ ଉପଗତ ହେଲି । ସେତେବେଳକୁ ପିତା ନିଜର ଚାଟଶାଳୀ ଭାଙ୍ଗି ଦେଇଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଗ୍ରାମ ନିକଟସ୍ଥ ଜଣେ ଜ୍ଞାତିଙ୍କର ଚାଟଶାଳୀରେ ସିଦ୍ଧିରସ୍ତୁ ଆରମ୍ଭ କଲି । ସେଠାରେ ରାସ ପଞ୍ଚାଧ୍ୟାୟରୁ ୩।୪ ଅଧ୍ୟାୟ ପାଠ କରିଛି ସେହି ଚାଟଶାଳୀ ମଧ୍ୟ ଭାଙ୍ଗିଗଲା । ପରେ ମୋର ପିତା ନିଜେ ମୋତେ ନାମରତ୍ନଗୀତା ପଢ଼ାଇବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତାହା ଦେଖି ପଡ଼ାର ୫।୬ ପିଲା ମୋ ସଙ୍ଗେ ପଢ଼ୁ ପଢ଼ୁ ୨୫।୩୦ ପିଲା ପଢ଼ିଲେ । ପିତାଙ୍କର ଚାଟଶାଳୀଟି ହେଲା । ମୁଁ କ୍ରମରେ ଭାଗବତ ଏବଂ ମଥୁରାମଙ୍ଗଳ ଆଦି ସାଧାରଣ ଛନ୍ଦଗ୍ରନ୍ଥ ଉତ୍ତମରୂପେ ଗାଇ ପାରିଲି । × × × ଏ ମଧ୍ୟରେ କିଛି ଦିନ ମୋର ପଢ଼ା ବନ୍ଦ ହେଲା । ମୋତେ ଖାଲି ବୁଲୁଥିବାର ଦେଖି କଟକିଆ ଅବଧାନଙ୍କ ଚାଟଶାଳୀରେ ଦେବାକୁ ପିତା କେତେ କେତେବେଳେ ମନସ୍ଥ କରୁଥିଲେ । ସେ ସମୟରେ ଅବଧାନଙ୍କ ପ୍ରହାର କଥା ଶୁଣି ମୋ ପ୍ରାଣ କମ୍ପିଯାଉଥିଲା ।" [ଆତ୍ମଜୀବନୀ]

ଗୃହଶାଳୀରେ ନିଜ ପ୍ରସନ୍ନରେ ପୁତ୍ର ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷା ଦେବା ପାଇଁ ଯେଉଁ ଚୈତନ୍ୟ ମେହେର ସତତ ପ୍ରୟାସୀ ଥିଲେ, ସେହି ଚୈତନ୍ୟ ମେହେର ବ୍ରାଞ୍ଚ ସ୍କୁଲକୁ ନିଜ ସନ୍ତାନକୁ ପଠାଇବା ପାଇଁ ବରଗଡ଼ ତହସିଲଦାରଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଚିନ୍ତିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଆଶଙ୍କା ହେଉଥିଲା ବ୍ରାଞ୍ଚ ସ୍କୁଲରେ ଗଙ୍ଗାଧର ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ସ୍ୱଗୃହରେ ବସ୍ତ୍ରବୟନ ଶିକ୍ଷା ବାଧାପ୍ରାପ୍ତ ହେବ । ସ୍କୁଲରେ ଅଧ୍ୟୟନ ଅପେକ୍ଷା "ପଡ଼ାରେ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ରାମାୟଣ ପାଠ" ଶ୍ରବଣରେ ଗଙ୍ଗାଧର ଥିଲେ ଅଧିକ ଆଗ୍ରହୀ । ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନରେ ଅଧ୍ୟୟନ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ବୟନଶିଳ୍ପ ପ୍ରତି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କ ପିତା ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାଙ୍କୁ ଉପଯୁକ୍ତ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ପଞ୍ଚମ ଶ୍ରେଣୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଧ୍ୟୟନ ଭିତରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷୟ ମଧ୍ୟରେ ସୀତା ବନବାସ, ଗୁରୁପାଠ, ଇତିହାସ, ଭୂଗୋଳ, ଉତ୍କଳ ବ୍ୟାକରଣ, କାଦମ୍ବରୀ, ବ୍ୟାକରଣ ଉପକ୍ରମଣିକା ପ୍ରଭୃତି ସେ ପାଠ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସରଳତା, ନମ୍ରତା ଓ ମଧୁର ବ୍ୟବହାରରେ ଶିକ୍ଷକ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ପଡ଼ୁଥିଲେ; ଫଳରେ ଶିକ୍ଷକଙ୍କର ସେ ଥିଲେ ପ୍ରିୟଛାତ୍ର । ୧୮୮୨ ଖ୍ରୀ:ଅ:ରେ ଗଙ୍ଗାଧର ତତ୍କାଳୀନ ଶିକ୍ଷକ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ମିଶ୍ରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉତ୍ସାହିତ ହୋଇ ପରୀକ୍ଷା ଦେବାକୁ ସମ୍ବଲପୁର ଯାଇଥିଲେ । ମାତ୍ର ଗଣିତରେ ଉପଯୁକ୍ତ ନମ୍ବର ପାଇ ନ ପାରି ଭର୍ନାକ୍ୟୁଲାର ସ୍କୁଲ ସାର୍ଟିଫିକେଟ ନ ପାଇ କେବଳ ଦେଶୀୟ ପାଠଶାଳା ସାର୍ଟିଫିକେଟ ପାଇଥିଲେ । ଗଙ୍ଗାଧର ଉଚ୍ଚ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ ପାଇଁ ଅନୁକୂଳ ବାତାବରଣ ପାଇ ନ ଥିବାରୁ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନ ସହିତ ତାଙ୍କର ସମ୍ପର୍କ ଏତିକରେ ଶେଷ ହେଲା ।

ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ଯେଉଁ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଆବାଲ୍ୟ ସହଚର, ଛାତ୍ର-ଜୀବନରେ ସେହି ନିଷ୍ଠୁର ସହଚରର ତୀବ୍ର ତାଡ଼ନା ଓ ଅତ୍ୟାଚାର ନୀରବରେ ସହ୍ୟ କରିବା ବ୍ୟତୀତ ତାଙ୍କର ଗତ୍ୟନ୍ତର ନ ଥିଲା । ଏଣୁ ଛାତ୍ର-ଜୀବନରେ ପ୍ରାପ୍ତ ଦୁଇଟଙ୍କା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୁସ୍ତକ କଣିବାରେ ଖର୍ଚ୍ଚ କରି ଅବଶିଷ୍ଟ ପୁସ୍ତକ ପାଇଁ ସହାଧ୍ୟାୟୀଙ୍କର ସମ୍ବେଦନାର ପ୍ରତୀକ୍ଷାରେ ରହିବାକୁ ସେ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ ଅଧିକନ୍ତୁ···"ମୁଁ ସ୍କୁଲରେ ଶିକ୍ଷା ଶେଷ କରିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାମାନ୍ୟ କୁରୁତା ଖଣ୍ଡେ କରି ପାରି ନ ଥିଲି । ଖଣ୍ଡେ ଶାନ୍ତିପୁରୀ ଗୁଦର ଅତି ମ୍ଳାନ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟବହାର କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ହାକମ ଆସିଲା ଦିନ ସମସ୍ତେ କୁରୁତା ଲଗାଉଥିଲେ । ମୋ ଭାଗ୍ୟରେ ତାହା କେବେ ଘଟି ନ ଥିଲା । ଭଲ ଧୋତି ନ ଥିବାରୁ ପିତାମାତାଙ୍କଠାରେ ଅଳି କଲାବେଳେ ମୋର ପିତୃବ୍ୟ ତାଙ୍କର ଖଣ୍ଡେ କୋଷା ଧୋତି ବାହାର କରି ଦେଉଥିଲେ । ଥରେ ଇନସ୍ପେକ୍ଟର ଜେନେରାଲ ଆସିବାରୁ ଅନେକ ଛାତ୍ର ନୂତନ କୋଟ୍ ଚପକନ୍ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇଲେ । ତହିଁ ସଙ୍ଗେ ମୋର ପିତାଙ୍କଠାରୁ ଟ୧। ବା ଟ୧୮ ନେଇ ଶିକ୍ଷକ ମହାଶୟ ଲଂକ୍ଲଥ୍ କିଣି ଦରଜୀକୁ ଦେଲେ । ଦରଜୀ ତାହା ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ସିଲାଇ କରି ନ ଥିଲା । ସାହେବ ଆସିଗଲେ । କଞ୍ଚା ସିଲେଇ ଅବସ୍ଥାରେ ସେହି ଚପକନ୍ ଲଗାଇ ସାହେବଙ୍କଠାରେ ପରୀକ୍ଷା ଦେଲି । ସେହି ଚପକନ୍‌ଟି ଆଉ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସିଲାଇ ହୋଇ ପାରିଲା ନାହିଁ । ପରେ ମୁଁ ହାତରେ ସିଇଁ ନେଇଥିଲି ।" (ଆତ୍ମଜୀବନୀ)

ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଜ୍ଞାନଲାଭ-ପିପାସା ଥିଲା ଅଦମ୍ୟ । ଅନିଚ୍ଛା-ସତ୍ତ୍ୱେ ପରିସ୍ଥିତିର ନିଷ୍ଠୁର ଉପହାସର ଶିକାର ହୋଇ ସାଶ୍ରୁ-ନୟନରେ ଛାତ୍ର-ଜୀବନରୁ ବିଦାୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେହେଁ ଛାତ୍ରୋତ୍ତର

ଜୀବନରେ ଗ୍ରନ୍ଥାଧ୍ୟୟନହିଁ ତାଙ୍କୁ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଅଧିକ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲା, "ସ୍କୁଲ ଗୁଡିକରୁ ଲବଣ୍ୟବତୀ, ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ, ରସିକ ହାରାବଳୀ ଓ ବୈଦେହୀଶବିଳାସର କେତେ-କାଂଶ ସାଧାରଣ ଭାବରେ" ଓ ସେହିପରି ରସକଲ୍ଲୋଳ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିଲେ (ଆତ୍ମଜୀବନୀ); କିନ୍ତୁ ଏତିକରେ ତାଙ୍କର ଜ୍ଞାନଲାଭ-ପିପାସା ଚରିତାର୍ଥ ହୋଇ ନ ଥିଲା; ଫଳରେ କବି ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ, ହିନ୍ଦୀ ଓ ବଙ୍ଗଳା ସାହିତ୍ୟ ପାଠ କରି ସେଥିରେ ଯଥେଷ୍ଟ ଦକ୍ଷତା ହାସଲ କରିଥିଲେ । ସାମାନ୍ୟ ଭାବରେ ଇଂରେଜୀ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ଜଣାଥିଲା । ତମସୁକ ଲେଖି ଯେଉଁ ଅର୍ଥୋପାର୍ଜ୍ଜନ କରୁଥିଲେ ତାହା ପୁସ୍ତକ କ୍ରୟରେ ବ୍ୟୟ କରି ଗଙ୍ଗାଧର ଗ୍ରନ୍ଥଚର୍ଚ୍ଚାରେ ସ୍ୱୀୟ ଗଭୀର ଆଗ୍ରହର ସୁପରିଚୟ ଦେଇଯାଇଛନ୍ତି ।

ମେହେର ପ୍ରତିଭାର ଅରୁଣୋଦୟ

ପ୍ରତିଭା ନୈସର୍ଗିକ···ତାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ, ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଓ ବିକାଶ ବିସ୍ମୟକର···ଶକ୍ତି ଅକଳନୀୟ; ଜୀବନରକ୍ଷା ପାଇଁ ପ୍ରଥମେ ତନ୍ତ ଯା'ର ଆଶ୍ରୟ ଥିଲା କିଏ ଜାଣିଥିଲା ସେହି ଦରିଦ୍ର ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଭିତରେ ଥିଲା ଏପରି ଯାଦୁକରୀ ପ୍ରତିଭା; ପ୍ରତିକୂଳ ପରିସ୍ଥିତି ଭିତରେ ଯା'ର ଅରୁଣୋଦୟ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ବିସ୍ମିତ କରିବ । ଉଚ୍ଚ ଶିକ୍ଷାଲାଭରୁ ବଞ୍ଚିତ ଗଙ୍ଗାଧର ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ସାହିତ୍ୟାଧ୍ୟୟନ କରି ନିଜର ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷୁଧା ନିବାରଣ କଲାବେଳେ ତାଙ୍କ ପ୍ରତିଭାର ଅରୁଣୋଦୟ ସଂଘଟିତ ହୋଇଥିଲା । ତେଣୁ ତାଙ୍କର ପ୍ରଥମକାଳୀନ ରଚନା ରୀତିଯୁଗୀୟ ସାହିତ୍ୟାଦର୍ଶର ମଧୁର ପ୍ରତିଧ୍ୱନି । ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟରେ ବିଷୟ କେବଳ 'ରସ-ରତ୍ନାକର' (ଅପ୍ରକାଶିତ—୧୮୮୫ ଭିତରେ

ଲିଖିତ) ବ୍ୟତୀତ ତତ୍କାଳୀନ ଅନ୍ୟ କବିତା ସମ୍ପର୍କରେ ଏବେବି ଆମେ ଅନ୍ଧକାର ଭିତରେ । ପୁନଶ୍ଚ 'ରସ-ରତ୍ନାକର'ର କେବଳ ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରି କବି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ । ତାକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବା ପାଇଁ ମନରେ ଆଦୌ ବ୍ୟଗ୍ରତା ଓ ଉତ୍କଣ୍ଠା ତାଙ୍କର ନ ଥିଲା । 'ଶୃଙ୍ଗାରସ୍ଥ ଚେତ୍ କବିଃ' ଆଦର୍ଶ ଏ ନୂତନ ଯୁଗରେ ଯେ ଅଚଳ—ଦୂରଦ୍ରଷ୍ଟା ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କୁ ତାହା ଅବିଦିତ ନ ଥିଲା; ତେଣୁ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟାଦର୍ଶକୁ ପରିହାର କରି ନୂତନ ସରଣୀର ଅନ୍ୱେଷଣ ଭିତରେ ସେ ନିଜ ବିଜ୍ଞତାର ସୁପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି । 'ରସ-ରତ୍ନାକର'ର କବି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ସାହିତ୍ୟାଦର୍ଶକୁ ଯଦି କବି-ଜୀବନର ଧ୍ରୁବତାରାରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତେ, ତେବେ ସେ ହୁଏତ ଆମକୁ 'ରସକଲ୍ଲୋଳ' ବା 'ବୈଦେହୀଶବିଳାସ' ଭଳି କେତେକ କାବ୍ୟ ଦେଇଥାଆନ୍ତେ; କିନ୍ତୁ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଦରିଦ୍ର ହୋଇ ରହି ଥାଆନ୍ତା । ଆଦ୍ୟ ପ୍ରାନ୍ତ 'ରକାର' ନିୟମରେ ରଚିତ ମେଧାର ପ୍ରତିଭାର ପ୍ରଥମ ସ୍ଫୁରଣ କରଣ 'ରସ-ରତ୍ନାକର'ରେ ତରୁଣ କବିଙ୍କର ତାରୁଣ୍ୟର ସ୍ୱାଭାବିକ ଭାବପ୍ରବଣତା ସହିତ କଳା-କୁଶଳତା ଓ ସ୍ୱପ୍ନ-ପ୍ରବଣତାର ମନୋଜ୍ଞ ସମ୍ମେଳନ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ।

'ରସ-ରତ୍ନାକର'ର କବି ନୂତନ ଆଦର୍ଶର ଅନୁସନ୍ଧାନ କଲାବେଳେ ବଡ଼ପାଳର ତତ୍କାଳୀନ ଯୁବରାଜଙ୍କର ଗୃହ ଶିକ୍ଷକ ୰ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁମାର ମିଶ୍ରଙ୍କର ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିଥିଲେ । ଶିକ୍ଷକ ମହୋଦୟ ଆଧୁନିକ ଶିକ୍ଷାଲାଭ କରିଥିଲେ । ସେ ଉପଲବ୍ଧି କରି ପାରିଥିଲେ ଯେ, ମେଧାର ପ୍ରତିଭା ଭସ୍ମାଚ୍ଛାଦିତ ବହ୍ନି ପରି ଅପ୍ରକଟ ରହିଛି । ରସ-ରତ୍ନାକରରେ ସେହି ବହ୍ନିର କିଞ୍ଚିତ୍ ଝଲକ ମାତ୍ର ତାରୁଣ୍ୟର ମଳୟ-ମର୍ମରରେ ଝଲକି ଉଠିଛି । ତାଙ୍କର ପରାମର୍ଶରେ ମେଧାର

କବି ଏକ ନୂତନ ସରଣୀରେ ପଦକ୍ଷେପ କଲେ । ଶାର୍ଦ୍ଦୂଳ-ବିକ୍ରୀଡ଼ିତ ବୃତ୍ତରେ ଲେଖିଲେ ସେ ଅହଲ୍ୟା ସ୍ତବ, ଯାହା ପାଠ କରି କବି ରାଧାନାଥ ମେହେର ପ୍ରତିଭାକୁ ଅଭିନନ୍ଦନ ଜଣାଇବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏହି "ଶାର୍ଦ୍ଦୂଳ-ବିକ୍ରୀଡ଼ିତ ଛନ୍ଦ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଉପଯୋଗୀ କି ନା" ସେ ସମ୍ପର୍କରେ ମତଦ୍ୱୈଧର ଇଙ୍ଗିତ ଦେବା ମାଧ୍ୟମରେ ପରୋକ୍ଷ ଭାବରେ କବିଙ୍କୁ ନୂତନ ଛନ୍ଦରେ ଏହା ରଚନା କରିବାକୁ ସୁପରାମର୍ଶ ଦେଇଥିଲେ । ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ ବୃତ୍ତରେ ଲିଖିତ ଅହଲ୍ୟା ସ୍ତବ ତାର ସୁଧାମୟ ଫଳ ମାତ୍ର ।

ତନ୍ତଚାଳନା ଓ ଅମିନରୁ ଜୁଡ଼ିସିଆଲ୍ ମୋହରିର

"ଦିବାଲୋକରେ ତନ୍ତଚାଳନା ଓ ଦୀପାଲୋକରେ ଗ୍ରନ୍ଥ-ଚର୍ଚ୍ଚା" ପ୍ରଥମେ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଥିଲା ପ୍ରଧାନ କର୍ମ । ବରପାଲିର ବୟନ ଶିଳ୍ପର ବିଶିଷ୍ଟତାକୁ କେହି ଅସ୍ୱୀକାର କରି ପାରିବେ ନାହିଁ । ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ପିତା ଚୈତନ୍ୟ ମେହେର ବୟନ ଶିଳ୍ପରେ ଯେଉଁ ପାରଦର୍ଶୀତା ଲାଭ କରିଥିଲେ, ପୁତ୍ର ଗଙ୍ଗାଧର ସତେ ଯେପରି ଉତ୍ତରାଧିକାର ସୂତ୍ରରେ ସେହି ଦକ୍ଷତାର ଅଧିକାରୀ ହୋଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ 'ହାତବୁଣା ଲୁଗା'ର ଆଦର ଥିଲା ଯଥେଷ୍ଟ ବେଶୀ । ତାଙ୍କ ହାତର ଲେଖାକୁ ରସଗ୍ରାହୀ ଭାବୁକ ଓ ସାହିତ୍ୟିକମାନେ ଯେପରି ତୃଷିତ ନୟନରେ ଚାହିଁ ରହୁଥିଲେ, ତାଙ୍କ ତନ୍ତଚାଳନାକୁ ଗ୍ରାହକମାନେ ଉତ୍ସୁକ ନୟନରେ ସେହିପରି ଅନାଇ ରହୁଥିଲେ । ଛାତ୍ରାବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ ଗଙ୍ଗାଧର ନିଜ ପିତାଙ୍କୁ ଏହି ବସ୍ତ୍ରବୟନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ ।

ଛାତ୍ର-ଜୀବନରୁ ବିଦାୟ ଗ୍ରହଣ ପରେ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଜୀବନର ଅନ୍ୟ ଏକ ଅଧ୍ୟାୟ ଖୋଲିଗଲା । ତାଙ୍କ ଉପରେ ପଡ଼ିଲା ପରିବାର

ପୋଷଣର ଗୁରୁ ଦାୟିତ୍ୱ । ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟରୁ ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କଠିନ ପରିଶ୍ରମ କରି ଗଙ୍ଗାଧର କ୍ଳାନ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ୁଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଧ୍ୟୟନରେ ରାତିର ବହୁ ସମୟ ଅତିକ୍ରାନ୍ତ କରୁଥିଲେ । ଜୀବନର ପ୍ରତି ପଦକ୍ଷେପରେ ପ୍ରତିକୂଳ ପରିସ୍ଥିତିର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ ଜୀବନର ଝଡ଼ଝଞ୍ଜା ସହିତ ସାହସ ଓ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ସହିତ ସଂଗ୍ରାମ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଛି । ଆକସ୍ମିକ ଭାବରେ ଦିନେ ଗୃହରେ ଅଗ୍ନି ଲାଗି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟ ସହିତ ତାଙ୍କର ଅତି ପ୍ରିୟ ବସ୍ତୁ ନ ଶିଳ୍ପର ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ଭସ୍ମ ହୋଇଗଲା । ନିୟତିର ଏହି ନିଷ୍ଠୁର ଉପହାସକୁ ନୀରବରେ ସହ୍ୟ କରିବା ବ୍ୟକ୍ତି ଗଙ୍ଗାଧର ବା ଆଉ କିଏ କରିପାରିଥାନ୍ତେ ? ଯେଉଁ ସମୟର କଥା ଏଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଉଅଛି ସେ ସମୟରେ ବରପାଲିର ଜମିଦାର ଥିଲେ ନୃପରାଜ ସିଂହ ।

୧୮୮୫ ମସିହାର କଥା । ବରପାଲିରେ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ (Settlement) କାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ଏହି ଅବସରରେ ଗଙ୍ଗାଧର ମୋକ୍ତାର କପିଳଚରଣ ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ ଅନୁମୋଦନ ଓ ସୁପାରିଶକ୍ରମେ ଅମୀନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଦରମା ପାଇଲେ ମାସିକ ସାତଟଙ୍କା ମାତ୍ର । ଜମିଦାର ନୃପରାଜ ସିଂହ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ନିଷ୍ଠାପରତା ଓ ସାଧୁତାରେ ସାତିଶୟ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ; ଫଳରେ ୧୮୯୯ ମସିହାରେ ଗଙ୍ଗାଧର ଅମୀନରୁ ଜୁଡ଼ିସିଆଲ ମୋହରିରକୁ ଉନ୍ନୀତ ହେଲେ । ୧୯୦୧ ରୁ ୧୯୧୨ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମ୍ବଲପୁର ଡେପୁଟି କମିଶନରଙ୍କ ଅଦାଲତରେ, ୧୯୧୩ରୁ ୧୯୧୪ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବର୍ଗଡ଼େପୁର ଅନାରେରି ମାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟଙ୍କ ଅଦାଲତରେ ଏବଂ ୧୯୧୪ରୁ ୧୯୧୭ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ (ଅବଶିଷ୍ଟ ଚାକିରିକାଳ) ପଦ୍ମ-ପୁରରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଚାକିରିରୁ ଅବସର ଗ୍ରହଣ କଲା

ବେଳକୁ ସେ ପାଉଥିଲେ ମାସିକ ମାତ୍ର ଟ ୩୫୵ । ସେ ସମୟରେ ସମ୍ବଲପୁରରେ ଆଜିକାଲି ପରି ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରସାର ହୋଇ ନ ଥିବାରୁ କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କୁ ଗ୍ରାମାଞ୍ଚଳରେ ଭଲଭାବରେ ଜାଣିବାର ଅବକାଶ ନ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା 'ମୋହରିର ଗଙ୍ଗାଧର' ସମସ୍ତଙ୍କ ନିକଟରେ ସୁପରିଚିତ ଥିଲେ ।

ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସରସ୍ୱତୀ ଅରି ନିୟତ

ଦି' ସଉତୁଣୀ ଭିତରେ କଳହ ଓ ଶତ୍ରୁତା ଆମର ପରିଚିତ ଦୃଶ୍ୟ । ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓ ସରସ୍ୱତୀ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ପତ୍ନୀ । ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଧନ-ସମ୍ପଦ ଓ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟର ଦେବୀ । ପକ୍ଷାନ୍ତରରେ ସରସ୍ୱତୀ ବିଦ୍ୟାର ଦେବୀ । ତେଣୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ ଆରାଧନା କଲେ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟର ଓ ସରସ୍ୱତୀଙ୍କୁ ଆରାଧନା କଲେ ଆମେ ବିଦ୍ୟାର ଅଧିକାରୀ ହୋଇ ପାରିବା ବୋଲି ଆମ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ । ସରସ୍ୱତୀଙ୍କ ବରପୁତ୍ରମାନେ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ଚକ୍ଷୁଶୂଳ ହୋଇଥାନ୍ତି ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଆମର ଧାରଣା । ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଜୀବନ ଇତିହାସର ଅଶ୍ରୁସିକ୍ତ କରୁଣ ଗାଥା ଆମର ଏହି ଧାରଣାକୁ ବଦ୍ଧମୂଳ କରିଥାଏ । ଅଭାବ ଓ ଅନଟନ ତାଙ୍କର ଆବାଲ୍ୟ ସହଚର । ଅର୍ଥାଭାବରୁ ସେ ଯେ କେବଳ ଆବଶ୍ୟକୀୟ ପୁସ୍ତକ କ୍ରୟ କରିପାରୁ ନ ଥିଲେ ତା ନୁହେଁ, ଅଧିକନ୍ତୁ ଭଲ ଲୁଗା ବା ଭଲ କୁର୍ତ୍ତା ଖଣ୍ଡିଏ ମଧ୍ୟ ପିନ୍ଧିବାର ସୌଭାଗ୍ୟ ଗୁଣୀ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କର ନ ଥିଲା । 'ଅଶାନ୍ତ ତରଙ୍ଗିଣୀର ଭୟଙ୍କର ଆବର୍ତ୍ତରେ' ତାଙ୍କର ଜୀବନ-ତରଣୀ ନିୟତ ପତିତ ହୋଇଥିଲା । ତାଙ୍କର ଜୀବନ-ସର ଦରିଦ୍ରତା ପଙ୍କରେ ସର୍ବଦା ପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା । ଦାରିଦ୍ର୍ୟର ନିଷ୍ଠୁର ଉପହାସକୁ ସେ ବିସ୍ମୃତ ହେଉଥିଲେ ବାଣୀ-ଆରାଧନାରେ ତନ୍ମୟ ହୋଇ—

"ଦରିଦ୍ରତା-ପଙ୍କ ପୂର୍ଣ୍ଣ ମୋ ଜୀବନ ସର
ଅଜ୍ଞାନ-ଜଳଦ-ଜାଲେ ଆବୃତ ଉଦର ।
ଶରଦ ସଦୃଶ ତୋତେ କରି ଦରଶନ
ହୋଇ ଯାଉଅଛୁ ସେ ତ ସ୍ୱତଃ ପରସନ୍ନ ।"

ବନ-ବଲ୍ଲରୀର ବିଜୟ

ବନ-ବଲ୍ଲରୀ ଅଯତ୍ନବର୍ଦ୍ଧିତ···ତଥାପି ତାର ନୈସର୍ଗିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ପଟାନ୍ତର କାହିଁ ? ବନାନୀର ଗୁଳ୍ମ ବେଷ୍ଟନୀରେ ଜନ-ଚକ୍ଷୁର ଅନ୍ତରାଳରେ ବିବିଧ ବର୍ଣ୍ଣ ସୁରଭିତ କୁସୁମ ଫୁଟେ··· ନିଜର ସୁରଭିରେ ସମୀରକୁ ପାଗଳ କରେ । ତାପରେ···ତାପରେ ଲୋଟିପଡ଼େ ମାଟିରେ ସବୁଦିନ ପାଇଁ । ଉତ୍କଳର କୋଣେ ଅନୁକୋଣେ ସୁଦୂର ଅତୀତରୁ ଏଯାବତ୍ କେତେ ଯେ ପ୍ରତିଭାଫୁଲ ନିଜ ନୈସର୍ଗିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ପସରା ମେଲି ପୁଣି ଅନାଦରରେ ଚିରକାଳ ପାଇଁ ଚକ୍ଷୁ ମୁଦ୍ରିତ କରିଛନ୍ତି, ଏ ଦେଶର ଇତିହାସ ତାର ହିସାବ ରଖିନାହିଁ । ସୌଭାଗ୍ୟକ୍ରମେ ଯଦି କୌଣସି ଗୁଣଗ୍ରାହୀ କାନନ-କୁସୁମର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଉପଭୋଗ କରିବାର ସୁଯୋଗ ପାଆନ୍ତି, ତେବେ ସେ ଅନୁଭବ କରି ପାରନ୍ତି ଯେ ସେହି କୁସୁମର ସୁରଭି ଯଦି ସଭ୍ୟ ଜଗତ ପାଇପାରନ୍ତା ତେବେ ନିଖିଳ ପ୍ରାଣ ଆମୋଦିତ ହୁଅନ୍ତା । କବି ଗଙ୍ଗାଧର ବନବଲ୍ଲରୀ ପରି ସମ୍ବଲପୁର ଜିଲାର ଏକ ଅଖ୍ୟାତ ପଲ୍ଲୀରେ ଅଯତ୍ନ-ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପରମ ସୌଭାଗ୍ୟ ଫଳରେ ତାଙ୍କ ପ୍ରତିଭା-ପୁଷ୍ପ ଅଦିନରେ ଓ ଅଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଝରି ପଡ଼ିନ··· ଅନାଦର ଓ ଉପେକ୍ଷାର ଶତ ବଜ୍ରପାତରେ ତା ଧ୍ୱଂସ ହୋଇ

ନାହିଁ···ପ୍ରତିକୂଳ ପରିସ୍ଥିତିର ଅଗ୍ନି-ଦାହରେ ତା ଭସ୍ମ ନ ହୋଇ ବରଂ ଅଧିକ ଦୀପ୍ତ ଓ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ହୋଇ ଆମକୁ ବିସ୍ମିତ କରୁଛି ।

୧୮୯୦ ମସିହା ପୂର୍ବରୁ ମେହେରଙ୍କ ପ୍ରତିଭାର ହିରଣ୍ମୟ ଦ୍ୟୁତି ଚକ୍ରବାଳରେଖା ଲଙ୍ଘନ କରି ପାରି ନ ଥିଲା; କିନ୍ତୁ 'ଇନ୍ଦୁମତୀ' ରଚନା ପରେ ମେହେରଙ୍କ କବିଙ୍କର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟର କ୍ରମିକ ବିକାଶ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଯେଉଁ କ୍ରାନ୍ତିକାରୀ ବିବର୍ତ୍ତନର ସୂତ୍ରପାତ କରିଥିଲା ତାହା ଶୁଭଙ୍କର । 'ଇନ୍ଦୁମତୀର' କବି ଗୁଣଗ୍ରାହୀ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ମହାରାଜା ୰ ଶ୍ରୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଦେଓଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୁରସ୍କୃତ ହେବା ପୂଜ୍ୟପୂଜାର ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । 'ରସରତ୍ନାକର'ରୁ ରସ ଆହରଣ କରିବାର ସୌଭାଗ୍ୟରୁ ତତ୍କାଳୀନ ସାହିତ୍ୟପ୍ରେମୀମାନେ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇଥିଲେ । 'ଅହଲ୍ୟା ସ୍ତବ' ଓଡ଼ିଆ ସାରସ୍ୱତ-ଗଗନରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ତେଜସ୍କର ନକ୍ଷତ୍ରର ଉଦୟର ଇଙ୍ଗିତ ମାତ୍ର ଦେଇଥିଲା, କିନ୍ତୁ 'ଇନ୍ଦୁମତୀ' ସେହି ଉଦୟମାନ ନକ୍ଷତ୍ରର ବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଗୁଣ ବୈଭବରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ମୁଗ୍‌ଧ ତଥା ଚକିତ କରିଥିଲା । ସୁଖ୍ୟାତ 'ରଘୁବଂଶମ୍'ର ଏକ ସୁପରିଚିତ ଓ ମନୋଜ୍ଞ ଉପାଖ୍ୟାନରୁ ଅସ୍ଥି-କଙ୍କାଳ ସଂଗ୍ରହ କରି ଗଙ୍ଗାଧର ନିଜର ନୂତନ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଓ ଶିଳ୍ପ ବିଭବର ସହାୟତାରେ ତାକୁ ଅଧିକତର ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ ଓ ମଞ୍ଜୁଳ କରିଛନ୍ତି । କବି ରାଧାନାଥ ତେଣୁ ମୁକ୍ତକଣ୍ଠରେ ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ—"ଏ କାବ୍ୟର କବି ସାମାନ୍ୟ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଲେଖକ ନୁହନ୍ତି । ମୂଳ ଚରିତ ରଘୁବଂଶରୁ ସଂଗୃହୀତ ହୋଇଥିଲେହେଁ ଏହାର ଭାବ ଓ ଭଙ୍ଗୀ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମୁଁ ଏହାକୁ ଅଭିନବ ଓ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ କାବ୍ୟରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଲବେ ମାତ୍ର କୁଣ୍ଠିତ ହେବି ନାହିଁ ।" 'ଇନ୍ଦୁମତୀ' କାବ୍ୟ ତତ୍କାଳୀନ ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାର ଅଭିନବତ୍ୱ ଓ ଗୁଣ ବୈଭବ ଯୋଗୁଁ କପରି ମଧୁର ଓ ଦୁର୍ବାର ଆଲୋଡ଼ନ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା

'ପ୍ରଜାବନ୍ଧୁ' ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ କବି ନନ୍ଦକିଶୋରଙ୍କର ଏକ କବିତା ପାଠ କଲେ ତାହା ସହଜରେ ଉପଲବ୍‌ଧ ହେବ—

× × ×

"ଲୋଡ଼େ ନାହିଁ ଦେଖିବାକୁ ମୁଁ ତୁମ ମୂରତି
ଦେଖି କାଳେ ତୁଟିଯିବ ମାୟା ତବ ପ୍ରତି ।
ପଢ଼ିଅଛି ଇନ୍ଦୁମତୀ କାବ୍ୟ କେତେ ଥର
ସେହିଠାରେ ପରିଚୟ ତୁମର ମୋହର ।

× × ×

ଜନ୍ମିଥାନ୍ତ ଯେବେ ସଭ୍ୟ ଉନ୍ନତ ଦେଶରେ
ବାଜୁଥାନ୍ତା ନାମ ତବ ଦିଗ-ଦିଗନ୍ତରେ ।
ଆବାଳ ବୃଦ୍ଧ ବନିତା ଦୁଃଖୀ ପ୍ରିୟ କବି
ହୃଦ ମଧ୍ୟେ ରଖିଥାନ୍ତେ ତବ ଧ୍ୟାନ ଛବି ।

× × ×

'ଇନ୍ଦୁମତୀ'ର କବିଙ୍କର ପ୍ରତିଭାରେ କ୍ରମିକ ବିକାଶ କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟ 'ଉତ୍କଳଲକ୍ଷ୍ମୀ', ମହିମ୍ନ ସୃଷ୍ଟି 'ମହିମା' ଏବଂ ମେହେରଙ୍କ ଆତ୍ମନିର୍ଭରଶୀଳତା ତଥା ଆତ୍ମ-ପ୍ରତ୍ୟୟର ପ୍ରତୀକ 'କୀଚକବଧ'ରୁ ସହଜରେ ଅନୁମେୟ; କିନ୍ତୁ 'କୀଚକବଧ' ପରେ ବହୁଦିନ ଯାବତ୍ ମେହେରଙ୍କର ନୀରବତା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଚରମ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ବ୍ୟତିରେକେ ଆଉ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ଏକ ଦିଗରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନର ଝଡ଼, ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ଉତ୍ସାହ ଓ ପ୍ରେରଣାର ଅଭାବ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କୁ ନୈରାଶ୍ୟର ଅନ୍ଧକାର ଭିତରେ ନିମଜ୍ଜିତ କରାଇଥିଲା । ଏହି ସମୟରେ ସମ୍ବଲପୁରର କୃତୀ ସନ୍ତାନ ଶ୍ରୀ ବ୍ରଜମୋହନ ପଣ୍ଡାଙ୍କର ବାରମ୍ବାର ଉତ୍ସାହ ଓ ପ୍ରେରଣା ଲାଭ କରି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ

ମନରେ ନୂତନ ଆଶା ଓ ଉଦ୍ଦୀପନା ପୁନଃ ସଞ୍ଚାରିତ ହେଲା । ଜୀବନର ଚତୁର୍ଥାବସ୍ଥାରେ ତାଙ୍କ ଲେଖନୀରୁ ଆମେ ପାଇଲୁ ବହୁ କାବ୍ୟ ଓ ଦୀର୍ଘ କବିତା 'ଅଯୋଧ୍ୟା ଦୃଶ୍ୟ' (୧୯୧୦), 'ପଦ୍ମିନୀ' (୧୯୧୧), 'ତପସ୍ୱିନୀ' (୧୯୧୨), 'ପ୍ରଣୟ ବଲ୍ଲରୀ' (୧୯୧୫) ତଥା 'ଗୀତିକବିତା' (କବିତା-କଲ୍ଲୋଳ, ଅର୍ଘ୍ୟଥାଳୀ ଓ କବିତାମାଳା) । କେବଳ ଜାତୀୟ ସାହିତ୍ୟର ସମୃଦ୍ଧି କଲେ ମେହେରଙ୍କ ପ୍ରତିଭା ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନ ଥିଲା; ଅଧିକନ୍ତୁ ମହାଭାରତୀୟ ଜାତୀୟ ଜୀବନରୁ ନବୀନ କର୍ମ-ପ୍ରେରଣାରେ ଉଜ୍ଜୀବିତ କରିବା ତାହାର ଅନ୍ୟତମ ସୁମହାନ୍ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା—'ଭାରତୀ ଭବନା' ଆମକୁ ଏହି କଥା କହେ । ୧୮୮୨ ମସିହାରୁ ଯେଉଁ ମେହେର ପ୍ରତିଭାର ଅଙ୍କୁରୋଦ୍‌ଗମ ହୋଇଥିଲା, ୧୮୯୨ରୁ ୧୯୦୩ ଭିତରେ ତାହା ପଲ୍ଲବିତ ଓ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇ ୧୯୧୦ ରୁ ୧୯୨୩ ଭିତରେ ପୂର୍ଣ୍ଣତାପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ନିଜର ଅପରୂପ ନୈସର୍ଗିକ ବିଭବରେ ନିଜ ପାଇଁ ଚିରକାଳ ସକାଶେ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅଥଚ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ସ୍ଥାନ ସୃଷ୍ଟି କରି ଯାଇଛି । ତାହା ଲକ୍ଷ୍ୟ କଲେ ମେହେର କବିଙ୍କର 'ପ୍ରଣୟ-ବଲ୍ଲରୀ'ର କେତୋଟି ପଦ ବାରମ୍ବାର ସ୍ମୃତି-ପଥାରୂଢ଼ ହୁଏ—

"ଭାଙ୍ଗି ଦେଲା ବନ-　　　　ବଲ୍ଲରୀ ଉଦ୍ୟାନ
ଲତିକାର ଅଭିମାନ
ଗୋଲାପ କଣ୍ଟକ　　　　ବନବାସୀ ବୋଲି
ବାସଙ୍ଗ କି ତା ସମାନ ?"

ଦରଦୀ କବିର ପାରିବାରିକ ଜୀବନ

କୌତୂହଳ-ପ୍ରଦ ନୁହେଁ, ଅଥଚ ଅତି ମର୍ମସ୍ପର୍ଶୀ ମେହେର କବିଙ୍କର ପାରିବାରିକ ଜୀବନର ବିବିଧ ଘଟଣା । ସେ ବାଲ୍ୟ-

ବିବାହ କରିଥିଲେ । ତାହାହିଁ ଥିଲା ତତ୍କାଳୀନ ଚଳଣି । ଏ ଚଳଣି ବିଭିନ୍ନ ଆଇନ ପ୍ରଣୟନ ସତ୍ତ୍ୱେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯଥେଷ୍ଟ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ତାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅବଲୁପ୍ତ ହୋଇନାହିଁ । ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କୁ ଯେତେବେଳେ ମାତ୍ର ୧୦ ବର୍ଷ ବୟସ, ସେତେବେଳେ ବିବାହର ଗୁରୁତ୍ୱ, ଆନନ୍ଦର କାରଣ ଓ ନବୀନ ଦାୟିତ୍ୱବୋଧ ସଂପର୍କରେ ତାଙ୍କର ଧାରଣା ନାହିଁ, ସେତେବେଳକୁ ତାଙ୍କର ବିବାହ ହୋଇଥିଲା କୌଳିକ ପ୍ରଥାନୁଯାୟୀ । ତାଙ୍କର ପ୍ରଥମା ପତ୍ନୀଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ଦୁଇଟି ପୁତ୍ର ଓ ଦୁଇଟି କନ୍ୟା ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ । ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପୁତ୍ରର ଅକାଳ ବିୟୋଗରେ ଗଙ୍ଗାଧର ଯେତେବେଳେ ଭାଙ୍ଗିପଡ଼ିଥିଲେ ବନ୍ଧୁ ରାଧାନାଥ ରାୟ ସେ ସମୟରେ ନାନା ଦାର୍ଶନିକ ତତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ପତ୍ର ଲେଖି ତାଙ୍କୁ ଆଶ୍ୱାସନା ଦେଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ କନିଷ୍ଠ ପୁତ୍ର ଭଗବାନ ମେହେର । ଆଚରବ୍ୟବହାରରେ ସେ ଉପଯୁକ୍ତ ପିତାର ଉପଯୁକ୍ତ ପୁତ୍ର । ତାଙ୍କର ସରଳ, ନିରାଡ଼ମ୍ବର ଜୀବନ ସମ୍ବନ୍ଧ ଯେ ପରିଚିତ, ସେ ନିଶ୍ଚୟ ତାଙ୍କୁ କେବେ ଭୁଲିପାରିବ ନାହିଁ । ୩୫ ବର୍ଷ ବୟସରେ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ପତ୍ନୀ-ବିୟୋଗ ହୁଏ । କବି ତାଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ଖୁବ ଭଲ ପାଉଥିଲେ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟହ ରାତ୍ରରେ ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ ଉପାଖ୍ୟାନକୁ ଅତି ସରଳ ଭାଷାରେ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ଶୁଣାଉଥିଲେ । ମୃତ୍ୟୁ ପୂର୍ବରୁ ତାଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀ ପୁନର୍ବିବାହ ପାଇଁ ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କରିଥିଲେ; କାରଣ ସେ ଜାଣିପାରିଥିଲେ ଯେ ସେହି ପଥର ଯାତ୍ରୀ ହେବାକୁ ସେ ଯାଉଛନ୍ତି, ଯେଉଁ ପଥରୁ ଆଉ କେବେ କେହି ଫେରିଆସିନି । ଏକ ଦିଗରେ ମୃତା ପତ୍ନୀର ଶେଷ ମିନତି ଓ ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ଛୋଟ ଛୋଟ ପୁତ୍ର-କନ୍ୟାର ଲାଳନପାଳନ ଚିନ୍ତା କବିଙ୍କୁ ପୁନର୍ବାର ବିବାହ ପାଇଁ ବାଧ୍ୟ କରିଥିଲା । ନିଜର ପୁତ୍ର-କନ୍ୟା ଏବଂ ଜୀବନର

ସାୟାହ୍ନରେ ନାତି-ନାତୁଣୀଙ୍କୁ ନାନାପ୍ରକାର ନୀତିଶିକ୍ଷାମୂଳକ ଗଳ୍ପ ଶୁଣାଇ ସେମାନଙ୍କୁ ଆଦର୍ଶବାଦୀ କରିବାପାଇଁ ଅନୁକୂଳ ବାତାବରଣ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟତମ ଦୈନନ୍ଦିନ କାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା ।

ଜନ୍ମମାଟି ବରପାଲିରେ ମାତ୍ର ତିନି ଏକର ଭୂସମ୍ପତ୍ତି ବ୍ୟତୀତ ବୁଢ଼ାସମ୍ବରର ଜମିଦାରଙ୍କ ଠାରୁ ସେ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ପଲ୍ଲୀ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ବ୍ୟୟ ତୁଳନାରେ ଆୟ ଯଥେଷ୍ଟ ଊଣା ହେଉଥିବାରୁ କବିଙ୍କୁ ବହୁ ସମୟରେ ଅର୍ଥନୈତିକ ଦୁରବସ୍ଥାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ସରକାରୀ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ଅବସର ଗ୍ରହଣ ପରେ ମଧ୍ୟ ପଦ୍ମପୁରରେ ଜମିଦାରଙ୍କ ଅଦାଲତରେ ତାଙ୍କୁ ଅଡ଼୍ଟର କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ସେ ସମୟରେ ବର-ପାଲିରେ ଜମିଦାର ଥିଲେ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟ ସିଂହ । ସେହେତୁ କବିଙ୍କୁ ସେ ବରପାଲିରେ ମାଲ୍‌ମୋହରର କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କରିବାରୁ କବି ଜୀବନର ଚତୁର୍ଥ ଅବସ୍ଥା ବରପାଲିରେ ଅତିବାହିତ କରିବା ଅଭିପ୍ରାୟରେ ପଦ୍ମପୁରରୁ ଚାଲି ଆସିଥିଲେ । ଜୀବନର ଯେକୌଣସି ଅବସ୍ଥାରେ ସୁଦ୍ଧା ସତ୍ୟ ଓ ନ୍ୟାୟର ଆରାଧନା ତାଙ୍କର ଉପାସ୍ୟ ଥିଲା । ଜମିଦାରଙ୍କ ନାମ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ଅନ୍ୟାୟ-ଅତ୍ୟାଚାର ଓ ପରପୀଡ଼ନ ରୂପୀ ଅନ୍ଧକାରରେ ବିଚରଣ କରିବାକୁ ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କରୁଥିଲେ । ଆଲୋକର ପୂଜାରୀ ଗଙ୍ଗାଧର ତେଣୁ ସେହିପରି ଜମିଦାରଙ୍କ ଚାକିରି ପରିତ୍ୟାଗ କରିବାରେ ବିସ୍ମିତ ହେବାର କିଛି ନାହିଁ ।

ଗଙ୍ଗାଧର ଦରିଦ୍ର ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅର୍ଥର ପ୍ରଲୋଭନ ତାଙ୍କୁ ବଶୀଭୂତ କରି ପାରି ନ ଥିଲା । ଅଯାଚିତ ଭାବରେ ବହୁ ବନ୍ଧୁ ଓ ଶୁଭାନୁଧ୍ୟାୟୀଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟ ଦେବାର ପ୍ରସ୍ତାବକୁ ସେ ନମ୍ରତାର ସହିତ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରି ନିଜର ମହନୀୟ ହୃଦୟର ପରିଚୟ ଦେଇ

ଯାଇଛନ୍ତି । (ବାମଣ୍ଡାର ରାଜା ତାଙ୍କୁ ନିଜ ରାଜ୍ୟରେ ରହିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କରିଥିଲେ ଏବଂ ବନ୍ଧୁ ବ୍ରଜମୋହନ ପଣ୍ଡା ବହୁ ସମୟରେ ଆର୍ଥିକ ସାହାଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ, କିନ୍ତୁ କବି ବାମଣ୍ଡାର ନରପତିଙ୍କର ଓ ବ୍ରଜମୋହନ ବାବୁଙ୍କର ପ୍ରସ୍ତାବରେ ରାଜି ହୋଇ ନ ଥିଲେ ।)

ପ୍ରତିଭାର ଆକର୍ଷଣ ଶକ୍ତି

ଯେଉଁ ଦେଶରେ ଫୁଲ ଓ ସଙ୍ଗୀତର ଆଦର ନାହିଁ, ସେହି ଦେଶରେ ଆଦରର ବସ୍ତୁ ସଂପର୍କରେ ଜନସାଧାରଣଙ୍କର ଧାରଣା ନାହିଁ । ଯେଉଁ ଦେଶରେ ପ୍ରତିଭାର ପୂଜା ନାହିଁ, ସେ ଦେଶର ଜନସାଧାରଣ ଅସଭ୍ୟ ଓ ବନ୍ୟ । ପ୍ରତିଭାର ସମ୍ମୋହନ ଶକ୍ତି ଅଛି, ଦୁର୍ବାର ଆକର୍ଷଣ ଅଛି, ସେଥିପାଇଁ ସମ୍ବଲପୁରର ଏକ ଅଖ୍ୟାତ ପଲ୍ଲୀର ଗଙ୍ଗାଧର ଉତ୍କଳର ବହୁ ବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ଭକ୍ତି-ଶ୍ରଦ୍ଧା-ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରୀତି ଲାଭ କରିଥିଲେ···ବହୁ ଖ୍ୟାତିସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି ତାଙ୍କର ସୌଖ୍ୟଲାଭ କରି ପରମ ଆହ୍ଲାଦିତ ହେଉଥିଲେ । ଉତ୍କଳର ବହୁ ରାଜା ଓ ଜମିଦାରଙ୍କ ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସିବା ବ୍ୟତୀତ ଗଙ୍ଗାଧର କବି ରାଧାନାଥ, ଫକୀରମୋହନ, ନନ୍ଦକିଶୋର, ନୀଳମଣି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ, ବିଶ୍ୱନାଥ କର ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ବନ୍ଧୁତାଲାଭ କରିଥିଲେ । କବି ରାଧାନାଥଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଗଙ୍ଗାଧର "କୋହିନୂର ଅପେକ୍ଷା" ଅଧିକ ମୂଲ୍ୟବାନ ଥିଲେ; ତେଣୁ ତାଙ୍କର ଭାଷାରେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଯଦି ତାଙ୍କର ଭଲ ପାଇବାର ଅନ୍ୟ କୌଣସି କାରଣ ନ ଥାଆନ୍ତା ତେବେ ଏକମାତ୍ର ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ପାଇଁ ସେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଭଲ ପାଆନ୍ତି । ରାଜା ବୈକୁଣ୍ଠନାଥ ଦେଙ୍କ ନିକଟରେ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ପରିଚୟ ଦେବାକୁ

ଯାଇ ସେ ତେଣୁ ଯଥାର୍ଥରେ କହିଥିଲେ, "ଏହି ହେଉଛନ୍ତି ଆମ୍ଭର ଉତ୍କଳର ରବି ବର୍ମା।" କବି ନନ୍ଦକିଶୋରଙ୍କ ଭାଷାରେ— ଗଙ୍ଗାଧର ଯଦି ସଭ୍ୟ ଉନ୍ନତ ଦେଶରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥାଆନ୍ତେ, ତେବେ ତାଙ୍କର ନାମ "ବାଜୁଥାନ୍ତା" "ଢଗ ଢଗନ୍ତରେ"। ଗଙ୍ଗାଧର ପ୍ରତିଭା ସୁମନର ଦିବ୍ୟ-ସୁରଭି ବିତରଣ କରିବା ପାଇଁ ସତତ ପ୍ରୟାସୀ ବାବୁ ବ୍ରଜମୋହନ ପଣ୍ଡା ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କୁ ତୀର୍ଥ-ଜ୍ଞାନ କରିଥିଲେ।

ବିପ୍ଳବୀ ଗଙ୍ଗାଧର

ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କୁ ଜଣେ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର କବିଭାବରେ ସମସ୍ତେ ଜାଣନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ବହୁ ବିଶିଷ୍ଟ ଦିଗ ଅଧିକାଂଶ ପାଠକଙ୍କର ପରିଚିତ ନୁହେଁ। ସେ ହେଉଛନ୍ତି କବି ଜଣେ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ବିପ୍ଳବୀ ଥିଲେ। ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ବ୍ୟାମୋହ ଭିତରେ ଆତ୍ମବିସ୍ମୃତ ନୂତନ ଶିକ୍ଷକଗୋଷ୍ଠୀ ଓ ନୂତନ ସାହିତ୍ୟିକଙ୍କ ଚିନ୍ତାଧାରା ବିରୁଦ୍ଧରେ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟିକ-ସରଣୀରେ ସେ ହେଉଛନ୍ତି କବି ଯେଉଁ ସାହସିକ ପ୍ରତିବାଦ କରିଛନ୍ତି, ପାଠକେ ତାହା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଛନ୍ତି କି? କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟ 'ଉତ୍କଳ-ଲକ୍ଷ୍ମୀ'ରେ ଉତ୍କଳର ପ୍ରାକୃତିକ ସୀମା ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରି ତତ୍କାଳୀନ ରାଜନୈତିକ ଅଭିସନ୍ଧି ବିରୁଦ୍ଧରେ ସେ ବିପ୍ଳବ ଘୋଷଣା କରି ନାହାନ୍ତି କି? ଭାରତର ପରାଧୀନତା-ଜନିତ କବିର ବେଦନା 'ଭାରତୀ ଭାବନା'ରେ ମୂର୍ତ୍ତି ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବ୍ରିଟିଶ ସରକାରଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ସଂଗ୍ରାମ ପାଇଁ ପରୋକ୍ଷ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଏ ଜାତିକୁ ସଚେତନ କରିନାହାନ୍ତି କି?

ଗଙ୍ଗାଧର ଦେଶପାଇଁ କାରାବରଣ କରି ନାହାନ୍ତି; କିନ୍ତୁ କାରାବରଣ କରିଥିବା ବହୁ ବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଦେଶର

ରାଜନୈତିକ ଓ ସାମାଜିକ ବିପ୍ଳବକୁ ତାଙ୍କର ଦାନ ଅଧିକତର । ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଉତ୍କଳଗଠନର ସ୍ୱପ୍ନ ସେ ଦେଖିଥିଲେ । 'ଉତ୍କଳ-ଲକ୍ଷ୍ମୀ' ରଚନାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି 'ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀ'ର ବିଭିନ୍ନ ବୈଠକରେ ସକ୍ରିୟ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ ଓ ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀର ବାର୍ତ୍ତାକୁ ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଲୋକପ୍ରିୟ କରିବା ପାଇଁ ମସୀଧାରଣରୁ ତାଙ୍କର ଦେଶ ପ୍ରେମର ସୁପରିଚୟ ସୁଲଭ୍ୟ । ସମାଜ ସଂସ୍କାର କରିବା ପୂର୍ବରୁ ସାମାଜିକ ଗ୍ଲାନି ଲୋକସମକ୍ଷରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିବାକୁ ହୁଏ । ଗଙ୍ଗାଧର 'ତାକୁ ମଧ୍ୟ ବୋଲିଥାନ୍ତି ଧର୍ମ ଅବତାର' କବିତାରେ ସମାଜର ଉନ୍ନତି ପଥରେ ଅନ୍ତରାୟର ପ୍ରତୀକ ସାଧୁବେଶଧାରୀ ଶୟତାନମାନଙ୍କୁ ନିଷ୍ଠୁର ଭାବରେ ସମାଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ସାଂସ୍କୃତିକ ମାନସଭୂମିର ଏହି ବିପ୍ଳବାତ୍ମକ ଦିଗ ଉପରେ ଶୂନ୍ୟ ସନ୍ଧାନୀ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କାଳରେ ତାଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନର ସମଭାବାପନ୍ନ ଦିଗ ଆମର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିଥାଏ । ବରପାଲିରେ 'ସାଧୁସମିତି' ଗଠନ, ମୁଷ୍ଟିଭିକ୍ଷାର ପ୍ରଚଳନ ଓ ଜାତୀୟ ମହାସଭାର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତାରୂପେ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କୁ ପ୍ରତିକୂଳ ପରିସ୍ଥିତି ସହିତ ଅନବରତ ସଂଗ୍ରାମ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । କେବଳ ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନୁହେଁ, ଅଧିକନ୍ତୁ ପରୋକ୍ଷ ଭାବରେ ରାଜନୈତିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଓ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଭାବରେ ସାମାଜିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେ ନୂତନ ବିପ୍ଳବର ବାର୍ତ୍ତାବହରୂପେ ଚିରସ୍ମରଣୀୟ ।

ମହାକାଳର ପରାଜୟ

ଗଙ୍ଗାଧର ଆଜି ନାହାନ୍ତି···'ବୁଢ଼ା ରଜା' ତାଙ୍କୁ ପୁଣି ଥରେ ଦେଖିବା ପାଇଁ ଗଭୀର ତପସ୍ୟାମଗ୍ନ···ମହାନାଷ୍ଟ ମହାନଷ୍ଟ ତାଙ୍କର

ଆଗମନର ପଥକୁ ଚାହିଁ କେବେ କେବେ ଧୈର୍ଯ୍ୟଚ୍ୟୁତ ହୋଇ ନିସ୍ତବ୍ଧର ବିରୁଦ୍ଧରେ ସଂଗ୍ରାମ ପାଇଁ ଭୀମ ମୂର୍ତ୍ତି ଧାରଣ କରୁଛି, ପ୍ରଧାନପାଠ ତାଙ୍କର ସଙ୍ଗୀତ ଗାନ କରି ସ୍ତୁତି ତର୍ପଣ କରୁଛି, କୁମ୍ଭାଟୁଆ ଭାଟ ହୋଇ ନିତି ତାଙ୍କର ସ୍ତବ ପାଠ କରୁଛି । ୧୯୨୪ ମସିହା ଚୈତ୍ର ଅମାବାସ୍ୟାରେ ତାଙ୍କ ପ୍ରାଣପ୍ରିୟ ଦେଶବାସୀଙ୍କଠାରୁ ସେ ଚିରଦିନ ପାଇଁ ମେଲାଣି ନେଇ ସେହି ପୁରର ଯାତ୍ରୀ ହେଲେ —ଯେଉଁ ପୁରରୁ କେହି କେବେ ଫେରିଆସେ ନାହିଁ । ଆଜକୁ ୩୮ ବର୍ଷ ହେଲା ସ୍ୱର୍ଗାଦପି ଗରୀୟସୀ ଜନ୍ମମାଟିରେ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ମୃଣ୍ମୟ ଶରୀର ଏକାକାର ହୋଇଛି ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ନିକଟରେ ସର୍ବଗ୍ରାସୀ ମହାକାଳର ଚିରପରାଜୟ ହୋଇଛି । ସ୍ଥୂଳତଃ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ—ତାଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ନାହିଁ । ନନ୍ଦକିଶୋରଙ୍କ ଭାଷାରେ—

"ଭିକ୍ଷୁକ ସଙ୍ଗତେ ନୃପ-ମୁକୁଟମଣ୍ଡିତ
କାଳବଳେ ହେବେ ସର୍ବେ ଭବୁ ଅନ୍ତର୍ହିତ ।
କିନ୍ତୁ ତୁମେ ଧନ୍ୟ କବି ରହିବ ଜୀବିତ
ଯେତେ ଦିନ ଭବେ ଥିବ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ।"

କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ କେତେକ ସୃଷ୍ଟିର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ପରିଚୟ

କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ-ସୃଷ୍ଟି ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଅମୂଲ୍ୟ ସମ୍ପଦ । ତାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ସାଧନାର ସମୟ ୧୮୮୨ ମସିହାରୁ ୧୯୨୩ ମସିହା । ଏହି ସମୟ ଭିତରେ ତାଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ କାବ୍ୟ, କବିତା ଓ ଗଦ୍ୟ ରଚନା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । କବି ସ୍ୱୀୟ ଆତ୍ମଜୀବନୀରେ ଲେଖିଛନ୍ତି—"ସ୍କୁଲ ଛାଡ଼ିଲାରୁ ଲାବଣ୍ୟବତୀ, ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ, ରସିକ ହାରାବଳୀ ଓ ବୈଦେହୀଶବିଳାସର କେତେକାଂଶ ସାଧାରଣ ଭାବରେ ଦେଖିଥିଲି । ସେହିପରି ରସକଲ୍ଲୋଳ ମଧ୍ୟ ଦେଖିଲି । ପ୍ରଥମେ ଛୋଟ ଛୋଟ କେତେକ କବିତା ପୂର୍ବ ଧରଣରେ ଲେଖିଥିଲି । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ 'ରସ-ରତ୍ନାକର' ବଡ଼ ।"

ରସ-ରତ୍ନାକର

ଏହା କବିଙ୍କର ପ୍ରଥମ କାବ୍ୟ । ୧୮୮୨ରୁ ୧୮୮୫ ମସିହା ଭିତରେ ଲିଖିତ ଏହି କାବ୍ୟରେ କବିଙ୍କର ଯୌବନସୁଲଭ ଭାବୋଚ୍ଛ୍ୱାସ ଯେପରି ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ହୋଇଛି, ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ବିଳାସ ସେହିପରି ଆକର୍ଷଣୀୟ ହୋଇଛି । ଅପରିପକ୍ୱତା ସତ୍ତ୍ୱେ ଏହା ଆଦୌ ଅବହେଳା ବା ଉପେକ୍ଷାର ସାମଗ୍ରୀ ନୁହେଁ; କାରଣ କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ କବିପ୍ରତିଭାର କ୍ରମବିକାଶ ସମ୍ପର୍କରେ ଏକ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଧାରଣା ପାଇଁ ଏହି କାବ୍ୟର ଆଲୋଚନା ମଧ୍ୟ ଏକ ଜରୁରୀ

ଆବଶ୍ୟକତା । ଏହି ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଭାଗବତରୁ ଆନୀତ ହୋଇଛି । ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ଆଭିମୁଖ୍ୟ ଉପରେ କବି ଉପେନ୍ଦ୍ର-ଭଞ୍ଜଙ୍କ ପ୍ରଭାବ ଯଦିଓ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ, ତଥାପି କବି ଅନେକତ୍ର ନିଜର ଏହି ପ୍ରଥମ କାବ୍ୟରେ ମୌଳିକତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ପାରିଛନ୍ତି ।

ଶୋଣିତପୁରର ରାଜା ଶିବଭକ୍ତ ବାଣାସୁରର ଏକମାତ୍ର ଅଲିଅଳ କନ୍ୟା ରୂପସୀ ଉଷାର ଜୀବନ-ନାଟିକା ଏହି କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ନାତି ଅନିରୁଦ୍ଧ ସହ ତାର ପ୍ରଣୟ ଓ ପରିଣୟ କାବ୍ୟର ମାର୍ମିକ ଆବେଦନ । କବି ରୀତିଯୁଗର ଆଙ୍ଗିକ ଓ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାଧାରା କିପରି ପ୍ରଭାବିତ, ତାହା ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଉଦାହରଣରୁ ସହଜରେ ଅନୁମେୟ—

"ରସିକ ବୁଧ ନିକର   ରସେ ଚିତ୍ତ ଦାନ କର
ଉଷା ନାମେ ସୁତା ଥିଲା ବଳିସୁତର,
ରମଣୀକୁଳ-ରତନ   ଲଭି ନବ-ଯଉବନ
ହୋଇଲା ଜନ-ନୟନ ବନ୍ଦୀ-ମନ୍ଦିର
ରସବନ୍ତ ଶୋଭା ସାଗର,
ରଙ୍ଗେ ମର୍ତ୍ତି ଦେଲାଣି କି କଞ୍ଜ-କୁମର ।
ରମ୍ଭକୁମ୍ଭ ପୟୋଧର   ତହିଁ ବେଣୀ କାକୋଦର
ମନ୍ଥରଭରେ ହେଲେଣି କ୍ରମେ ବାହାର,
ରଜନୀକର ସୁହାସ   ପାରିଜାତକ ସୁବାସ
ଗମନ ଅଭିମୁଖିଶ, ପୀୟୂଷ ଗିର
ରମା ରୁଚି ଅତି ରୁଚିର,
ରହିଛି ଈଗଲ ବଧେ ବିରହ-ଗର ।"

ଅହଲ୍ୟାସ୍ତବ

ଏହା ୧୮୯୨ ମସିହାରେ ଲିଖିତ ହୋଇଛି । ଏହାର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କାଳରେ ପଣ୍ଡିତ ରାଘବ ମିଶ୍ରଙ୍କ ଉକ୍ତି ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ—"ପ୍ରଥମ ଅବସ୍ଥାରେ ସେ (ଗଙ୍ଗାଧର) ପ୍ରାଚୀନ ପଦ୍ଧତିରେ କେତେକ କ୍ଷୁଦ୍ର ପଦ୍ୟ ପ୍ରଣୟନ କରି ପରେ ରସ-'ରତ୍ନାକର' ନାମକ ଆଦ୍ୟପ୍ରାନ୍ତ 'ର' ଅକ୍ଷରବିଶିଷ୍ଟ ଖଣ୍ଡେ ସୁଲଳିତ ପଦ୍ୟ ପୁସ୍ତକ ଲେଖିଥିଲେ । ତାହା ପାଠ କରି ବରପାଲିର ତଦାନୀନ୍ତନ ଯୁବରାଜଙ୍କର ଗୃହ-ଶିକ୍ଷକ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁମାର ମିଶ୍ର ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କୁ ଆଧୁନିକ ଧରଣର ପଦ୍ୟ ରଚନା କରିବା ପାଇଁ ଉତ୍ସାହିତ କରିବାରୁ ସେ ସଂସ୍କୃତ ଛନ୍ଦରେ 'ଅହଲ୍ୟାସ୍ତବ' ପ୍ରଣୟନ ଓ ପ୍ରକାଶ କରି ଉତ୍କଳର ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ କବି ରାଧାନାଥଙ୍କଠାକୁ ପ୍ରେରଣ କଲେ । ଗୁଣୀଙ୍କ ଉଦାରପ୍ରାଣ ରାଧାନାଥ ରାୟ ମହୋଦୟ ସେହି ପୁସ୍ତକପାଠରେ ପ୍ରୀତ ହୋଇ ପତ୍ରଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଭୂତ ପ୍ରେରଣା ଦେଇଥିଲେ । ପରେ କବି ତାଙ୍କୁ ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ ବୃତ୍ତରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ କରିଥିଲେ ।" [ସ୍ୱଭାବକବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଜୀବନଚରିତ—ପଣ୍ଡିତ ରାଘବ ମିଶ୍ର (ଗଙ୍ଗାଧର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ)]

(କ) ଶାର୍ଦ୍ଦୂଳ-ବିକ୍ରୀଡିତ ବୃତ୍ତେ—

ପୃଥ୍ୱୀମଣ୍ଡନ ହେ ଜଗତ୍‌ପତି ବିଭୋ
ଭକ୍ତଙ୍କ ମୁକ୍ତି ଖଣି,
ସଂସାରାର୍ଣ୍ଣବ ପାର କାରଣ ପଟୁ
କୈବର୍ତ୍ତ ଚୂଡ଼ାମଣି ।
ସାଧୁପାଳନ ଦୁଷ୍ଟନାଶକରଣେ
ସମ୍ଭୂତ ଏ ଭୂତଳେ,

ତୁମ୍ଭ ଶ୍ରୀଚରଣ- ମୂଳେ ରହୁ ସଦା
ଚଣ୍ଡାଳ ମୋ ମସ୍ତକେ ।"

(ଖ) ବଙ୍କାଶ୍ରୀ ବୃତ୍ତେ—

"ହେ ମହିମଣ୍ଡନ ଜଗତବନ୍ଦନ
ଭକତ-ମୁକତି-ଖଣି
ସଂସାର-ସାଗର ତାରଣ ତତ୍ପର
କଇବର୍ତ୍ତ ଚୂଡ଼ାମଣି ।
ସାଧବ ପାଳନ ଦୁଷ୍ଟ ବିନାଶନ
କାରଣେ ଜାତ ଭୂତଳେ
ତୁମ୍ଭ ଶ୍ରୀଚରଣ- କମଳେ ମୋ ମନ-
ଭ୍ରମର ରହୁ ମସ୍ତକେ ।"

ବିଶ୍ୱାମିତ୍ରଙ୍କ ସହିତ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଓ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ମିଥିଳା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯାତ୍ରାକାଳରେ ଗୌତମ ମୁନିଙ୍କ ଆଶ୍ରମରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଗୌତମଙ୍କର ଅଭିଶାପରେ ଅହଲ୍ୟା ପାଷାଣ ହୋଇ ସେଠାରେ ପଡ଼ି-ରହିଥିଲେ । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପଦରଜ ସ୍ପର୍ଶରେ ହିଁ ତାଙ୍କର ଅଭିଶାପ ମୋଚନ ହେବ । ବିଶ୍ୱାମିତ୍ର ମୁନିଙ୍କଠାରୁ ସକଳ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଅବଗତ ହୋଇ ପତିତପାବନ ଶ୍ରୀରଘୁନନ୍ଦନ ସେହି ପାଷାଣ ଉପରେ ନିଜର ପଦ-ପଙ୍କଜ ଲଗାଇବାରୁ ତାଙ୍କର ପଦରଜ ପାଇ ଅହଲ୍ୟାଉପଳ ସରକ୍ତମାଂସଳ ହେଲା । ଅହଲ୍ୟା ପୁଣି ଫେରିପାଇଲେ ତାଙ୍କର ପୂର୍ବର ଦିବ୍ୟ ରୂପ । ଶାପମୁକ୍ତ ହୋଇ ସେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ପ୍ରଣିପାତ କରିବା ପରେ କର ଯୋଡ଼ି ବିନମ୍ର ସହକାରେ ଯେଉଁ ସ୍ତବ କଲେ ତାହାହିଁ ଆଲୋଚ୍ୟ ଦୀର୍ଘ କବିତାର ପ୍ରାଣକେନ୍ଦ୍ର । ଅହଲ୍ୟାଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି କବି ଗଙ୍ଗାଧର ଏଠାରେ ନିଜ ଭକ୍ତିପ୍ରାଣତାର ମଧୁର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ମୁନି ଗୌତମଙ୍କର ଅଭିଶାପରୁ ମୁକ୍ତ ଅହଲ୍ୟାଙ୍କୁ

ଉପଲକ୍ଷ କରି କବି ବିଭୁବନ୍ଦନାରେ ମୁଖରିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପ୍ରଖ୍ୟାପନ ଭିତରେ କବିଙ୍କର ଭକ୍ତିମତ୍ତା ଆଭାସିତ—

"ତୁମ୍ଭେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ତୁମ୍ଭ ଅଚିନ୍ତ୍ୟ ମହିମା
ପୂରିଅଛି ଜଗତରେ,
କୋଟି କୋଟି ରବି ଗ୍ରହ ଋକ୍ଷ ଜାତ
ହୁଅନ୍ତି ଇଚ୍ଛା ମାତ୍ରରେ ।
ସର୍ବେ ମଗ୍ନ ତୁମ୍ଭ ଅଗାଧ ଅପାର
ମାୟା ମହୋଦଧିଜଳେ,
ତୁମ୍ଭ ଶ୍ରୀଚରଣ- କମଳେ ମୋ ମନ-
ଭ୍ରମର ରହୁ ନିଶ୍ଚଳେ ।"

ଆମୋଦ :

'ଆମୋଦ' କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଅନ୍ୟତମ ମଧୁର ସୃଷ୍ଟି । ରାମଚରିତ ପ୍ରତି କବିଙ୍କର ଅସୀମ ଆଗ୍ରହ ଓ ଭକ୍ତିର ସଙ୍କେତ ପ୍ରଥମେ ଅହଲ୍ୟାସ୍ତବରେ ଦେଖାଦେଇଥିଲା ଓ ପରେ 'ଆମୋଦ' ଅଯୋଧ୍ୟା ଦୃଶ୍ୟରେ ତାହା ପ୍ରକଟିତ ହୋଇ 'ତପସ୍ୱିନୀ'ରେ ବିକଶିତ ହୋଇଛି ।

ଆମୋଦରେ କେବଳ ଯେ ବନବାସକାଳୀନ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଓ ସୀତାଙ୍କର ବନାନୀ ବକ୍ଷରେ ଅଭିସାରର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଛି, ତା ନୁହେଁ; ଅଧିକନ୍ତୁ ପୂତସଲିଳା, ବୀଚିବହୁଳା ଗୋଦାବରୀ ଓ ତାର ତୀରର ମଧୁର ଦୃଶ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସୁନ୍ଦରରୂପେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଛି ।

"ମଧୁର ବଚନେ ବୋଲନ୍ତି ରାମ ସେନେହ କରି,
ଜାଙ୍ଗଳ-ସରିତ-ମଧୁର-ଦୃଶ୍ୟ ଦେଖ ସୁନ୍ଦରି !

ହେମପ୍ରଭା-ଭାନୁ-କିରଣ ଯୋଗେ ହୋଇ ଦୀପିତ,
ଗୋଦାବରୀ ସ୍ୱଚ୍ଛ-ତରଙ୍ଗଚୟ ହରନ୍ତି ଚିତ୍ତ ।
ଶଫରୀ-ନର୍ତ୍ତନେ-ଉତ୍‌ଥିତ-ଜଳବିନ୍ଦୁ ନିକର,
ତରଙ୍ଗିଣୀ-ଉର-ମଣ୍ଡନେ ଆହା କି ମନୋହର ।
ବଧୂସଙ୍ଗୀ-ରାଜହଂସର ମଧୁମୟ କୂଜନ,
କରୁଅଛି ସ୍ମୃତି-ହୃଦରେ ସୁଧାଧାର ପାତନ ।"

ସରଳ ଭଙ୍ଗୀରେ ରଚିତ 'ଆମୋଦ'ର କାନ୍ତ-କୋମଳ ବର୍ଣ୍ଣନା ଯେପରି ଶ୍ରୁତିସୁଖକର, ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ଭାବ ସେହିପରି ସୁନ୍ଦର ଓ ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ ମଧ୍ୟ ହୋଇଅଛି ।

ଇନ୍ଦୁମତୀ :

ଏହି ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟ ପୁସ୍ତକାକାରରେ ୧୮୯୪ ମସିହାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । କବି ଗଙ୍ଗାଧର 'ରସ-ରତ୍ନାକର'କୁ ପ୍ରକାଶ କରି ନ ଥିଲେ; ତେଣୁ 'ଇନ୍ଦୁମତୀ' ହିଁ କବିଙ୍କର ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶିତ କାବ୍ୟ । ଏହା 'ଉତ୍କଳ ପ୍ରଭା'ରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବାରୁ କବି ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳର ସାହିତ୍ୟାନୁରାଗୀମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିପାରିଥିଲେ । 'ଇନ୍ଦୁମତୀ' ପାଠ କରି କବି ରାଧାନାଥ ଲେଖିଥିଲେ —"ଇନ୍ଦୁମତୀ କାବ୍ୟ ମୁଁ ଆଦ୍ୟୋପାନ୍ତ ପାଠ କରି ଆଶାତୀତ ପ୍ରୀତି ଲାଭ କରିଅଛି । ଏ କାବ୍ୟର କବି ସାମାନ୍ୟ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଲେଖକ ନୁହନ୍ତି । ମୂଳଚରିତ ରଘୁବଂଶରୁ ସଂଗୃହୀତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଏହାର ଭାବ ଓ ଭାଷା ଦୃଷ୍ଟିରେ ମୁଁ ଏହାକୁ ଅଭିନବ ଏବଂ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ କାବ୍ୟରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଲବମାନ କୁଣ୍ଠିତ ହେବି ନାହିଁ । ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଏଥିରେ ଅନେକ ନୂତନ ଏବଂ ସୁନ୍ଦର ଭାବ

ସନ୍ନିବେଶିତ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହାର ଭାଷା ସରଳ, ଅକ୍ଳିଷ୍ଟ ଏବଂ ଶ୍ରୁତିମଧୁର ହୋଇଅଛି । ମୋର ମତରେ 'ଇନ୍ଦୁମତୀ' ସ୍ୱଭାବସୁନ୍ଦରୀ ଉତ୍କଳ-ଭାରତୀଙ୍କର ଅନୁପଯୁକ୍ତ ଭୂଷଣ ନୁହେଁ ।" (୨୨-୨-୯୪)

୧୮୯୪ ମସିହା ଡିସେମ୍ବର ମାସ ୭ ତାରିଖରେ ରାଧାନାଥ ପୁଣି ଲେଖିଥିଲେ— "ଉତ୍କଳୀୟ ପାଠକଙ୍କର ତ କଥା ନାହିଁ, ଯେମାନେ ସଂସ୍କୃତ ରଘୁବଂଶରେ ଇନ୍ଦୁମତୀ-ଚରିତ ପାଠ କରି-ଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ସୁଦ୍ଧା ଏହି କାବ୍ୟ ପାଠ କରି ପଠନଶ୍ରମକୁ ପଣ୍ଡ ଶ୍ରମ ମଣିବେ ନାହିଁ । ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଉଚ୍ଚ ଶିକ୍ଷାର ସୁବିଧା ପାଇ ନ ଥିଲେ; ମାତ୍ର ତାହାଙ୍କ ନୈସର୍ଗିକ ପ୍ରତିଭା ସେହି ଅଭାବ ପୂରଣ କରି ଦେଇଅଛି । ସେହି ପ୍ରତିଭାବଳରେ ସେ ପ୍ରକୃତିର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପରୋକ୍ଷ ଭାବରେ ପୁସ୍ତକରେ ନ ଦେଖି ସେଥିର ଦୃଶ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଯାହା ଦେଖିଅଛନ୍ତି, ତାହା ଯଥାଯଥ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ଏଥିରେ ଥିବା ଉଦ୍ୟାନବର୍ଣ୍ଣନା ମୋର ଏହି କଥାର ଏକତର ପ୍ରମାଣରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇପାରେ । ଇନ୍ଦୁମତୀର ଆଉ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ଗୁଣ ଏହି ଯେ, ଏଥିରେ ଏପରି କୌଣସି ଭାବ ବା ଶବ୍ଦ ନାହିଁ, ଯାହା ଆଧୁନିକ ରୁଚି ଅନୁସାରେ ବର୍ଜନୀୟ ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେବ ।"

ବିଦର୍ଭାଧିପତିଙ୍କର ଅନୁଜା ଇନ୍ଦୁମତୀର ସ୍ୱୟଂବର-ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁର ପ୍ରାରମ୍ଭ । ସ୍ୱୟଂବର ସଭାରେ ଉପସ୍ଥିତ ଅଜଙ୍କ ରୂପ ସନ୍ଦର୍ଶନରେ ଓ ସୁନନ୍ଦାକଣ୍ଠରୁ ତାଙ୍କ ଗୁଣ ସମ୍ପର୍କରେ ଅବହିତ ହୋଇ ଚିତ୍ରପ୍ରତିମାପ୍ରାୟ ଇନ୍ଦୁମତୀ ଅଜଙ୍କୁ ଚାହିଁ ରହିଲେ । ଲଜ୍ଜା ଅନୁରୋଧରେ ସେ ମନୋଗତ ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରି ପାରିଲେ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ସାତ୍ତ୍ୱିକ ଲକ୍ଷଣ ତାର ମନୋଭାବ ଅଙ୍କିତ କଲା । ସୁନନ୍ଦା-ହସ୍ତରୁ କୁସୁମମାଳା ଦେଇ ତାହା ଯୁବରାଜ ଅଜଙ୍କ ଗଳାରେ

ଦେବାପାଇଁ ଇନ୍ଦୁମତୀ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଲେ । ସୁନନ୍ଦା ତଦ୍ରୂପ କରିବାରୁ ବାଜିଉଠିଲା ମଙ୍ଗଳବାଦ୍ୟ । ଉଲ୍ଲସିତ ହେଲେ ଅଜ; କନକ ବେଦିରେ ହେଲା ଇନ୍ଦୁମତୀଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କର ବିବାହ । ଅଜ ରମ୍ୟ ରଥରେ ଉପବେଶନ କରି ଇନ୍ଦୁମତୀଙ୍କ ସହିତ ନିଜ ରାଜ୍ୟ ଅଭିମୁଖେ ଯାତ୍ରାକାଳରେ ଇନ୍ଦୁମତୀଲାଭ ଆଶାରୁ ବଞ୍ଚିତ ନୃପମାନେ ଏକତ୍ର ହୋଇ ନିଜ ଦଳବଳ ସହିତ ତାହାଙ୍କୁ ଆକ୍ରମଣ କଲେ । ଅଜ ବୀର, ନିର୍ଭୟରେ ସେମାନଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ କଲେ ସେ । ଶେଷରେ ପ୍ରସ୍ୱାପନ ବାଣରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ନିଦ୍ରିତ କରାଇ ନିଜ ରାଜ୍ୟକୁ ଯାତ୍ରା କଲେ ।

ଅଜ ଇନ୍ଦୁମତୀଙ୍କ ସହ ଅଯୋଧ୍ୟାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେବାରୁ ଅଯୋଧ୍ୟାରେ ପୁଲକର ସ୍ରୋତ ଖେଳିଗଲା । କିଛିକାଳ ପରେ ଅଯୋଧ୍ୟାର ରାଜା ଅଜଙ୍କୁ ରାଜ୍ୟ ଅର୍ପଣ ପୂର୍ବକ ବାନପ୍ରସ୍ଥଧର୍ମ ଅବଲମ୍ବନ କରି ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ କଲେ । ଅଜ ଇନ୍ଦୁମତୀଙ୍କ ସହ ମହାସୁଖରେ କାଳାତିପାତ କଲେ । କେତେକାଳ ପରେ ଇନ୍ଦୁମତୀଙ୍କ ଗର୍ଭସଞ୍ଚାର ହେଲା । ଯଥାସମୟରେ ତାଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ଜାତ ହେଲା ଏକ ସନ୍ତାନ । ଏହି ସନ୍ତାନ ପୁରାଣପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦଶରଥ । ଦିନ ପରେ ଦିନ ଗଡ଼ି ଚାଲିଲା । ଧରଣୀକୁ ଆସିଲା ଋତୁରାଜ ବସନ୍ତ । ଅଜ ପ୍ରାଣପ୍ରିୟା ଇନ୍ଦୁମତୀଙ୍କ ସହିତ ଉଦ୍ୟାନ-ବିହାର ସମୟରେ ଆକାଶରୁ ଏକ ପୁଷ୍ପମାଳା ଇନ୍ଦୁମତୀଙ୍କ ବକ୍ଷରେ ନିପତିତ ହେଲା । ସେ ଦିବ୍ୟ-କୁସୁମ ଦର୍ଶନରେ ଇନ୍ଦୁମତୀଙ୍କ ଇହଲୀଳା ସାଙ୍ଗ ହେଲା । ପ୍ରିୟତମାର ତିରୋଭାବରେ ଅଜ କରୁଣ କ୍ରନ୍ଦନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ପ୍ରାଣପ୍ରିୟାର ତିରୋଭାବରେ ଅଜଙ୍କୁ ଜୀବନ ଦୁର୍ବିସହ ମନେ ହେଲା । ରାଜକୁଳଗୁରୁ ବଶିଷ୍ଠ ରାଜାଙ୍କର ମୋହ ନାଶ ନିମିତ୍ତ ଜଣେ ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ଅଯୋଧ୍ୟା ପଠାଇଲେ । ସେ ଅଜଙ୍କୁ ଇନ୍ଦୁମତୀଙ୍କ ଜନ୍ମ ଓ ମୃତ୍ୟୁ ରହସ୍ୟ

ସମ୍ପର୍କରେ କହିଲେ ଯେ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଜଣେ ଅପ୍ସରା ଋଷି ତୃଣବିନ୍ଦୁଙ୍କ ତପଭଙ୍ଗ ପାଇଁ ପ୍ରୟାସ କରି ଅଭିଶପ୍ତ ହୋଇ ମାନବୀ-ରୂପରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେ ହିଁ ଇନ୍ଦୁମତୀ । ଖ୍ୟାତା ଅପ୍ସରା ଋଷିଙ୍କର ଅନୁକମ୍ପା ଭିକ୍ଷାକାଳରେ ଋଷି କହିଥିଲେ ଯେ, ଯେଉଁ ଦିନ ତାର ଦୃଷ୍ଟିରେ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ କୁସୁମହାର ପଡ଼ିବ, ସେହି ଦିନ ସେ ଅଭିଶାପରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ଫେରିପାଇବ ତାର ପୂର୍ବତନୁ । ନାରଦ ସୁରପଥରେ ଯାତ୍ରାକାଳରେ ତାଙ୍କର ବୀଣାଗ୍ର କୁସୁମମାଳା ଖସିପଡ଼ିଲା ଇନ୍ଦୁମତୀଙ୍କ ଉପରେ । ତାହା ସନ୍ଦର୍ଶନ ମାତ୍ରେ ସେ ହେଲେ ଶାପମୁକ୍ତା । ବଶିଷ୍ଠ ଶିଷ୍ୟଙ୍କର ଉପଦେଶରେ ରାଜାଙ୍କର ଶୋକ ଶାନ୍ତ ହେଲା ନାହିଁ । ବହୁ ଦୁଃଖରେ କାଳାତିପାତ କଲେ ସେ । ଦଶରଥ ଯୋଗ୍ୟ ବୟସର ହେବାରୁ ଅଜ ତାଙ୍କୁ ରାଜସିଂହାସନରେ ଅଭିଷିକ୍ତ କଲେ । ଇନ୍ଦୁମତୀଗତପ୍ରାଣ ଅଜ ତାପରେ ଜାହ୍ନବୀ-ସରଯୂ ସଙ୍ଗମ ସ୍ଥାନରେ ମରଣ-ଧର୍ମଶୀଳ ତନୁ ବିସର୍ଜନ କରି ଅମରପୁରକୁ ଯାତ୍ରା କଲେ । ଏହାହିଁ ଇନ୍ଦୁମତୀ କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ ।

କବି ଗଙ୍ଗାଧର କାଳିଦାସଙ୍କ 'ରଘୁବଂଶ' ଅବଲମ୍ବନରେ ଏହି କାବ୍ୟ ପ୍ରଣୟନ କରିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଆହରଣରେ ମୌଳିକତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିବାରୁ ଏ କାବ୍ୟ ଉଚ୍ଚ ପ୍ରଶଂସିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ 'ଉତ୍କଳ-ପ୍ରଭା'ରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ପୁରସ୍କୃତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି କାବ୍ୟର ପ୍ରକୃତିବର୍ଣ୍ଣନା ଅତି ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ—

"ଧରଣୀ-ଗର୍ଭର ସେବା ଅର୍ଥେ ଆସି
ବସନ୍ତ ପ୍ରବେଶ ହେଲା,
ଲୋହିତ କୋମଳ ପଲ୍ଲବ-ଦୁକୂଳେ
ଆଗ ତରୁ ମଣ୍ଡି ହେଲା ।

ଲଲାଟରେ ଲତା ଅଳକାବଳୀକି
ଅତି ଯତନରେ ସାଜି,
ମଣ୍ଡି ଦେଲା ଶିରେ ନବ ବିକଶିତ
ମଞ୍ଜୁଳ କୁସୁମରାଜି ।
ଉରଜରେ ଦିଏ ଲମ୍ବାଇ ହୃଦୟୁ
ହିମବିନ୍ଦୁ ମୋତିମାଳୀ
କର ପ୍ରସାରି ଯା' ଦେବ ନେଇଆନ୍ତି
ପ୍ରଭାତରେ କରମାଳୀ ।"

ଉତ୍କଳ-ଲକ୍ଷ୍ମୀ

'ଉତ୍କଳ-ଲକ୍ଷ୍ମୀ' ଏକ କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟ । ଏହା କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ସ୍ୱଦେଶପ୍ରେମର ଏକ ଚମତ୍କାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ଉତ୍କଳଲକ୍ଷ୍ମୀ ପ୍ରଥମେ ୧୮୯୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିଥିଲା । ଏହାର ବହୁପରେ ୧୯୧୪ ମସିହାରେ ଏହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗିମାରୂପେ ଆଲୋକକୁ ଆସିଲା । ଉତ୍କଳ-ଲକ୍ଷ୍ମୀର ଏହି ନୂତନ ରୂପରେଖ ସମ୍ପର୍କରେ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି—"ବିଂଶତିବର୍ଷ ପରେ ଆଜ ସେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗିମା ହେଲା । ପୁରାତନ ଅଂଶରେ ସାମାନ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇଅଛି । ନୂତନ ଅଂଶରେ ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇଥିବା କେତେକ ପର୍ବତାଦିର ନାମ ଗଡ଼ଜାତ ଗେଜେଟିଅରରୁ ଜାଣିବାକୁ ହୋଇଅଛି ଏବଂ ଟୀକାରେ ଥିବା ପର୍ବତମାନଙ୍କର ଉଚ୍ଚତା ମଧ୍ୟ ତାହା ସାହାଯ୍ୟରେ ଲିଖିତ ।"

ସ୍ୱଦେଶପ୍ରେମୀ କବିର ଦୃଷ୍ଟିରେ "ଉତ୍କଳ-ଲକ୍ଷ୍ମୀ" ବସୁଧାରେ ଏକମାତ୍ର ସୁନ୍ଦରୀ । ତାର ଅଙ୍ଗରେ ପ୍ରାକୃତିକ ଶୋଭାରାଶିର ମଧୁର

ସମାବେଶ ହୋଇଛି । ଅପୂର୍ବ ଜାତୀୟ ପ୍ରୀତିରେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ହୋଇ କବି ଏଠାରେ ଉତ୍କଳର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାକୃତିକ ଦୃଶ୍ୟର ସ୍ମୃତି ଚିତ୍ରାଙ୍କନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଉତ୍କଳର ତାତ୍କାଳିକ ବିଶିଷ୍ଟ କବି ରାଧାନାଥ ଓ ସାହିତ୍ୟପ୍ରେମୀ ମହାରାଜା ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଦେବ ଓ ସାର୍ ବାସୁଦେବ ସୁଢ଼ଳ ଦେବଙ୍କର କୀର୍ତ୍ତିବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ବ୍ୟଞ୍ଜନାର ଭିତରେ । ଏହି କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟଟି କ୍ଷୁଦ୍ରାୟତନ ହେଲେହେଁ ଉତ୍କଳ ପ୍ରକୃତିର ସ୍ମୃତି ଆଲେଖ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରି ତାହାକୁ କବି ଅତି ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ କରିପାରିଛନ୍ତି ।

ମହିମା

ଏହା ୧୮୯୭ ମସିହାରେ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ପଣ୍ଡିତ ୰ରାଘବ ମିଶ୍ରଙ୍କ ଭାଷାରେ "ମହିମା ନିଜ ଗୁଣରେ ମହିମାନ୍ୱିତ ।" କବି ମଧୁସୂଦନ ଯେପରି ନିଜ କବିତା ଭିତରେ ମାନବଜଗତକୁ ନୀତିଶିକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି, ଅନୁରୂପ ଭାବରେ ଏହି ଦୀର୍ଘ କବିତାରେ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମାନବର ନୈତିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟକୁ ବିକଶିତ କରିବା ପାଇଁ ବହୁ ମୂଲ୍ୟବାନ ନୀତିଶିକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନିଜର ମୌଳିକ ଲକ୍ଷ୍ୟ ସଂଶାଧନକଳ୍ପେ କବି ପ୍ରକୃତିରୁ ବହୁ ମନୋହର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଉପସ୍ଥାପିତ କରି ଅଛନ୍ତି—

"ଉଚ୍ଚେ ଥାଇ ମଧ୍ୟ ନମ୍ର ହୋଇଥାନ୍ତି
ସତତ ମହତ ଜନ,
ରବି, ଶଶୀ, ତାରା କେତେ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱେ ସ୍ଥିତ
ସମସ୍ତେ ନତ ବଦନ ।"

ପୁଣି "ଉଚ୍ଚ କୁଳେ ଜାତ ହେଲେହେଁ ଉଚ୍ଚରେ
ରହି ନ ପାରେ କୁଜନ,
କାଦମ୍ବିନୀ ଗର୍ଭେ ଜନମି କୁଳଶ
ନୀଚକୁ କରେ ଗମନ।"

କୀଚକବଧ

ଏହି ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟ ୧୯୦୪ ମସିହାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ୧୯୦୨ରୁ ୧୯୦୩ ମସିହା ଭିତରେ ଏହା ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି କାବ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ମନ୍ତବ୍ୟ ଦେବାକୁ ଯାଇ କବି ରାଧାନାଥ ରାୟ ଲେଖିଥିଲେ—"କୀଚକବଧ ମହାଭାରତର ଏକ ଶିକ୍ଷାପ୍ରଦ ଆଖ୍ୟାନ । ହିନ୍ଦୁ-ସଂସାରରେ କି ଶିକ୍ଷିତ କି ଅଶିକ୍ଷିତ, କି ପୁରୁଷ କି ସ୍ତ୍ରୀ ପୁସ୍ତକଦ୍ୱାରା ଏବଂ ଯାତ୍ରାଦିଦ୍ୱାରା ଏ ଆଖ୍ୟାୟିକାର ବିବରଣ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତେ ବିଦିତ ଅଛନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରାଚୀନ କାହାଣୀକୁ କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ରସମୟୀ ଲେଖନୀ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନୂତନ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ସାଧାରଣଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଅଛି । ପୁରାତନରେ ନୂତନତା ଏବଂ ଆହୃତରେ ମୌଳିକତା ପ୍ରତିଫଳିତ କରିବାର ପ୍ରତିଭାର ବିଧିପ୍ରତିପାଦିତ ଅଧିକାର ଅଟେ । ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ଯେପରି ଶକ୍ତିମତ୍ତା ଦେଖାଇଅଛନ୍ତି, ତାହା କି ପ୍ରାଚୀନ କି ଆଧୁନିକ ଯେକୌଣସି ଉତ୍କଳୀୟ କବିଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଗୌରବାବହ ହୁଅନ୍ତା ।

"ଗଙ୍ଗାଧର ଉଚ୍ଚଶ୍ରେଣୀର କବି; କି ବହିଃ ପ୍ରକୃତି କି ଅନ୍ତଃ ପ୍ରକୃତି ଉଭୟର ଯଥାଯଥ ଚିତ୍ରାଙ୍କନରେ ଗଙ୍ଗାଧର ସିଦ୍ଧହସ୍ତ । ଗ୍ରନ୍ଥାଧ୍ୟୟନ କରି ଲୋକେ ପଣ୍ଡିତ ହୋଇପାରନ୍ତି; ମାତ୍ର କବି ହେବାକୁ ହେଲେ କେବଳ ଗ୍ରନ୍ଥାଧ୍ୟୟନ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ନୁହେଁ, ପ୍ରକୃତି ଗ୍ରନ୍ଥାଧ୍ୟୟନ

ମଧ୍ୟ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟରୂପେ ଆବଶ୍ୟକ । ଗଙ୍ଗାଧର ଯେତେବେଳେ ଯାହା ଲେଖନ୍ତି, ପ୍ରକୃତିକୁ ସ୍ୱଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖି ଲେଖନ୍ତି । ଏହି ହେତୁରୁ ତାହାଙ୍କର ଉକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଭାବପ୍ରଧାନ ନ ହୋଇ ରସପ୍ରଧାନ ହୁଏ । ଏହାର ଭୂରି ଭୂରି ପ୍ରମାଣ ତାହାଙ୍କ ରଚନାରେ ସୁଲଭ । ତାହାଙ୍କର ପ୍ରଭାତବର୍ଣ୍ଣନା, ସନ୍ଧ୍ୟାବର୍ଣ୍ଣନା, ଋତୁବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଭୃତି ବାହ୍ୟ ପ୍ରକୃତିର ଆଲେଖ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଯେମନ୍ତ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଏବଂ ମନୋହର, ତାହାଙ୍କର ମନୁଷ୍ୟଚରିତଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ତଦପେକ୍ଷା କୌଣସି ଅଂଶରେ ହୀନକଳ୍ପ ନୁହେଁ । 'କୀଚକବଧ'ରେ କୀଚକର ବୀର୍ଯ୍ୟୋନ୍ମାଦସୁଲଭ ଦାମ୍ଭିକତା ଏବଂ ଲମ୍ପଟତା, କୀଚକ-ଦୂତୀର ଶମ୍ଭଳୀସୁଲଭ ନାରକୀୟ ଶୁଶ୍ରୂଷା, ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କର ସେବାଧର୍ମର କର୍ତ୍ତବ୍ୟଜ୍ଞାନ ସହିତ ସାଧ୍ୱୀସୁଲଭ ଜାଗରୂକତା, ବିରାଟଙ୍କର ଅବୀରୋଚିତ ସ୍ୱାର୍ଥୈକଦର୍ଶିତା, ସୁଦେଷ୍ଣାଙ୍କର ରମଣୀସୁଲଭ କୋମଳତା ଏବଂ ଧର୍ମଭୀରୁତା ସହିତ ଅଯଥା ଭ୍ରାତୃବତ୍ସଳତା କପର ନୈପୁଣ୍ୟସହକାରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଅଛି, ସହୃଦୟ ପାଠକ ପାଠମାତ୍ରେ ତାହା ବୁଝିପାରିବେ ।

'ଇନ୍ଦୁମତୀ' ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ସ୍ଫୁଟୋନ୍ମୁଖ ପ୍ରତିଭାର ଆଦ୍ୟ ସୌରଭ ବିକୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଉତ୍କଳୀୟ ସାହିତ୍ୟ-ସଂସାରକୁ ଆନନ୍ଦିତ କରିଥିଲା, 'କୀଚକବଧ'ରେ ସେହି ପ୍ରତିଭା ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକାଶ ପାଇଥିବାର ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ ।

ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ, ସେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଅନନ୍ତ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟାଭାସିନୀ ପ୍ରକୃତି ଦେବୀ ଏବଂ ପ୍ରକୃତି ଦେବୀଙ୍କର ପଟ୍ଟପୁରୋହିତ ବ୍ୟାସ, ବାଲ୍ମୀକି ଯାହାର କଳ୍ପନାର ଚିରସହଚର, ଦୁଷ୍କର ଉଦର-ପୂର୍ତ୍ତି ସକାଶେ ଏକୁଆଳ, ଏକପଦିଆ, ଭେଆଣ, ଓଆରିଜା ପ୍ରଭୃତିର ଜଟିଳ ସମସ୍ୟା ସମାଧାନ ତାହାର ବାସ୍ତବ ଜୀବନର ପ୍ରଧାନ ବ୍ୟବସାୟ ହୋଇଅଛି ।

କବିତା-କଲ୍ଲୋଳ

ଏହା ୧୯୧୨ ମସିହାରେ ପ୍ରକାଶିତ । ଏଥିରେ ବେଦବ୍ୟାସ, ଚନ୍ଦ୍ରରଜନୀ, ବସନ୍ତବାସର, ସୋମନାଥ ବିଜୟ, ବର୍ଷାଚିହ୍ନ ଓ ପ୍ରଣୟାଙ୍କୁର—ଏହି ୬ଟି ଦୀର୍ଘ କବିତା ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି । ଏହି କବିତାଗୁଡ଼ିକ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । 'ବେଦବ୍ୟାସ' ଗାଙ୍ଗପୁର ରାଜ୍ୟର ନାଗରା ଜମିଦାରୀସ୍ଥିତ ଏକ ପର୍ବତ । କବି ଗଙ୍ଗାଧର ବେଦବ୍ୟାସ କବିତାରେ ମଞ୍ଜୁ କୁଞ୍ଜମୟ ବେଦବ୍ୟାସ ଗିରିର ନୈସର୍ଗିକ ଶୋଭା-ସମ୍ପଦପ୍ରତି ଅର୍ପଣ କରିଅଛନ୍ତି ପ୍ରାଣର ପ୍ରୀତି-କୁସୁମାଞ୍ଜଳି—

"କାନନ କୁସୁମ ପରାୟେ କାନନ-
ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳେ କରିଛି ଆସନ
ପୂର୍ବଭାଗେ ତାର ସ୍ତୃତିକା କନ୍ଦର,
ବିବିଧ ପାଦପ ପ୍ରସୂନେ ସୁନ୍ଦର ।
ଭାରତମଣ୍ଡଳେ ଯଥା ନୀଳାଚଳ
ହୋଇଅଛି ପୁଣ୍ୟନଚୟେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ।"

'ଚନ୍ଦ୍ରରଜନୀ' ଓ 'ବସନ୍ତବାସର' କବିତାଦ୍ୱୟ ଯଥାକ୍ରମେ ଚନ୍ଦ୍ରଚକିତ ରଜନୀ ଓ ବସନ୍ତବାସରର ସୁରୁଚି ଆଲେଖ୍ୟ । 'ସୋମନାଥ ବିଜୟ' କବିତାଟି କେବଳ ଦେବଦେବ ସୋମନାଥଙ୍କର ବନ୍ଦନାଗୀତି ନୁହେଁ—ଅଧିକନ୍ତୁ ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ଭାବରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଛି ପ୍ରକୃତିର ରମ୍ୟ ଦୃଶ୍ୟାବଳୀ । 'ବର୍ଷାଚିହ୍ନ' ଉତ୍କଳ-ଭାରତୀ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କବିଙ୍କର ଅନ୍ୟତମ ଅନୁପମ ଅର୍ଘ୍ୟ । ବର୍ଷା ସମୟକୁ କବି ଏକ ନାଟ୍ୟକାରରୂପେ ପରିକଳ୍ପନା କରି ଏଠାରେ ବର୍ଷାଋତୁର ଅଭ୍ରାନ୍ତ ଚିହ୍ନ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । 'ପ୍ରଣୟାଙ୍କୁର' କାଳିଦାସଙ୍କର ଅଭିଜ୍ଞାନଶାକୁନ୍ତଳମ୍‌ର ଅବଲମ୍ବନରେ ରଚିତ ।

ଅଯୋଧ୍ୟାଦୃଶ୍ୟ

କବି ପ୍ରଥମେ ଏହାର ନାମକରଣ କରିଥିଲେ 'ତିନଦୃଶ୍ୟ' । ପରେ କବିଙ୍କ ପ୍ରତିଭାର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରଶଂସକ ଗୁଣଗ୍ରାହୀ ନନ୍ଦ-କିଶୋର ବଳଙ୍କର ପରାମର୍ଶ ଅନୁଯାୟୀ ଏହା 'ଅଯୋଧ୍ୟାଦୃଶ୍ୟ' ନାମରେ ନାମିତ ହେଲା । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଗଙ୍ଗାଧର ସାହିତ୍ୟ ସମୀକ୍ଷା ପୁସ୍ତକରେ ଗବେଷକ ଡକ୍ଟର ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟଙ୍କ ଉକ୍ତି ଉଲ୍ଲେଖ-ଯୋଗ୍ୟ—"ଯଥାର୍ଥତଃ ମାତା କୌଶଲ୍ୟା ହେଉଛନ୍ତି ଏ ରଚନାର ପ୍ରାଣକେନ୍ଦ୍ର ଓ ତାଙ୍କୁ ହିଁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଫୁଟିଉଠିଛି ପୌରାଣିକ ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ କରୁଣରସ । ରାମଙ୍କର ଜନ୍ମ ଓ ବନବାସ (୧ମ ସର୍ଗ), ନିର୍ବାସିତ ପୁତ୍ରର ଭାବନାରେ ମାତା କୌଶଲ୍ୟାଙ୍କ କାରୁଣ୍ୟମୟ ଭାବୋଚ୍ଛ୍ୱାସ ପ୍ରକାଶ (୨ୟ ସର୍ଗ) ଓ ରାମାଭିଷେକ (୩ୟ ସର୍ଗ)—ସମଗ୍ର ରାମ-ଚରିତ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ରୂପରେ ଯାହା ଏ ରଚନାରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି ସେଗୁଡ଼ିକ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ବା ଅସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ନୁହନ୍ତି । କୌଶଲ୍ୟା ହେଉଛନ୍ତି ଏ ତିନି ସର୍ଗର ଯୋଗସୂତ୍ର । ପ୍ରଥମଟିରେ କରୁଣରସର ଉତ୍ପତ୍ତି, ଦ୍ୱିତୀୟଟିରେ ତାର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଓ ତୃତୀୟଟିରେ ତାର ପରିସମାପ୍ତି ଯେପରି କରାଯାଇଛି ସେଥିରେ ଏମାନଙ୍କୁ ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ସର୍ବାଦୌ ଅସଙ୍ଗତ ।"
(ପୃଷ୍ଠା ୪୮)

'ଅଯୋଧ୍ୟାଦୃଶ୍ୟ'ର ତିନୋଟି ଦୃଶ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରଥମ ସର୍ଗ ୧୯୧୧ ମସିହା ସେପ୍ଟେମ୍ବର ମାସରେ, ଦ୍ୱିତୀୟ ସର୍ଗ ୧୯୧୧ ମସିହା ନଭେମ୍ବର ମାସରେ ଏବଂ ତୃତୀୟ ସର୍ଗ ୧୯୧୨ ମସିହା ଫେବୃୟାରୀ ମାସରେ ଆଲୋକକୁ ଆସିଥିଲା ।

ପଦ୍ମିନୀ

୧୯୧୦ ମସିହାରେ କବିଙ୍କର ପ୍ରତିଭାର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ପୂଜାରୀ ସମ୍ବଲପୁରର ଆଶା-କିଶୋର-ପାଦପ ୰ବ୍ରଜମୋହନ ପଣ୍ଡାଙ୍କୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ଏକ ପତ୍ରରେ ଗଙ୍ଗାଧର ଲେଖିଥିଲେ··· "ରାଜସ୍ଥାନ, ବିଶେଷତଃ ଚିତୋରର ବୀର ଏବଂ ସତୀମାନେ ଜଗତରେ ଅତୁଳନୀୟ । ସେମାନଙ୍କର ଜଣ ଜଣକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଖଣ୍ଡିଏ ଖଣ୍ଡିଏ ଉତ୍ତମ କାବ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇପାରେ । ମୁଁ ବରପାଲିରେ ଥିବା ସମୟରେ ବରପାଲି ଜମିଦାରଙ୍କଠାରେ ଥିବା ବଙ୍ଗଳା 'ରାଜସ୍ଥାନ' ଦେଖିଥିଲି; ସମ୍ବଲପୁର ସହରରେ ଅଛି କି ନାହିଁ ଜଣାଯାଉନାହିଁ । ଯଦି ଏଠାରେ କାହାରିଠାରେ ଥାଏ ଏବଂ ପ୍ରାପଣୀୟ ବୋଲି ଆପଣ ବୋଧ କରନ୍ତି, ତେବେ ଲେଖିଲେ ତାହା ମାଗି ଆଣି ଦେଖିବାର ଚେଷ୍ଟା କରନ୍ତି ।" (ଗଙ୍ଗାଧର ପତ୍ରାବଳୀ)

ଚିତୋରର ସତୀ ପଦ୍ମିନୀଙ୍କର ଜୀବନାଦର୍ଶ କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କୁ ଅଭିଭୂତ କରିଥିଲା । ଆଦର୍ଶ ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରଣରେ ତାଙ୍କର ଗଭୀର ଆଗ୍ରହ ଏହି 'ପଦ୍ମିନୀ' କାବ୍ୟ ରଚନାର ନିଃସନ୍ଦେହରେ ଆଦି ପ୍ରେରଣା । କବି କାବ୍ୟ-ନାୟିକାର ଚରିତ୍ରର ଉତ୍କର୍ଷ ପ୍ରଦର୍ଶନକଳ୍ପେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ଭୀମ ସିଂହ ପ୍ରିୟା ଥିଲେ ମନସ୍ୱୀ ପଦ୍ମିନୀ
ମହୀୟସୀ ସତୀ ପତି-ଚିତ୍ତ-ବିନୋଦିନୀ ।
ଜୀବନେ ବା ସ୍ୱଭାବରେ ତାହାଙ୍କ ସହିତ
ପଦ୍ମିନୀକି ତୁଳିବାର ନ ହୁଏ ବିହିତ ।
ସେ ପଦ୍ମିନୀ ରଜନୀରେ ଥାଏ ମ୍ଳାନ ବହି
ଏ ପଦ୍ମିନୀ ଦିବାରାତ୍ର ଥାନ୍ତି ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟୀ ।

ସେ ପଦ୍ମିନୀ ହୃଦ ଫେଡ଼ି ସେବଇ ସବିତା
ଗୃହୀକଣେ ହୁଏ ପୁଣି ଭ୍ରମରେ ସେବିତା;
ଏ ପଦ୍ମିନୀ ହୃଦୟର ପ୍ରେମେ ଅଧିକାର
ଏକା ଖ୍ରାମ ସିଂହ ବିନା ନ ଥାଏ କାହାର ।"

କବି ଏହି ଐତିହାସିକ କାବ୍ୟ 'ପଦ୍ମିନୀ'ଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ସକଳ ସୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ, ଏହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ । ଏହାର ମାତ୍ର ୫ଟି ସର୍ଗ ଲିଖିତ ହୋଇଛି ।

ପ୍ରଣୟ-ବଲ୍ଲରୀ

ଏହି କାବ୍ୟଟି ୧୯୧୫ ମସିହାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । କାବ୍ୟର ଭୂମିକାରେ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି— "ମେନକା ଅପ୍ସରାର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ-ଦେବତା ଓ ପ୍ରଲୋଭନ-ଅସୁର ମିଳି ବିଶ୍ୱାମିତ୍ରଙ୍କର ତପଃସିନ୍ଧୁ ମନ୍ଥନ କରିବାରୁ ଶକୁନ୍ତଳାରୂପିଣୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ଓ ତତ୍ପରେ ଚରିତାମୃତର ଉତ୍ଥାନ ହେଲା । ସେହି ଅମୃତକୁ ବୈୟାସିକୀ କବିତା ମୋହିନୀରୂପରେ ବିବୁଧ ରୂପ ବିବୁଧ ସମାଜରେ ପରିବେଷଣ କରିଦେଲା । ମହାକବି କାଳିଦାସ ସେହି ଅମୃତରେ ନାଟକରୂପ ମିଷ୍ଟାନ୍ନ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ବିବୁଧ ସମାଜରେ ପ୍ରଶଂସମାପ୍ତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି । × × ଆଜି କାଳିଦାସଙ୍କର ଶକୁନ୍ତଳା ପୃଥିବୀର ବିଭିନ୍ନ ବହୁଭାଷାରେ ଅନୁବାଦିତ ହୋଇ ବିଜ୍ଞମାନଙ୍କର ହୃଦୟକୁ ଅମୃତରସରେ ପ୍ଲାବିତ କରୁଅଛି । ଭିନ୍ନ ଭାଷାରେ ମୂଳ କବିତାର ଭାବ ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ପ୍ରକାଶ କରିବା ସୁକଠିନ କାର୍ଯ୍ୟ । ଗୋଟାଏ ହସ୍ତୀ ସ୍ୱାଧୀନ ଭାବରେ ଚାଲିଗଲେ ତାହାର ଗତିର ଯେଉଁ ଶୋଭା ଥାଏ, ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ହସ୍ତୀ ପୂର୍ବଗାମୀ ହସ୍ତୀର ଠିକ୍ ପଦଚିହ୍ନ ଉପରେ ପଦକ୍ଷେପ କରି

ଗୃଲଲେ ସେ ଶୋଭା ରହିପାରେ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ସେହି ମାର୍ଗରେ ହଂସର ନୈସର୍ଗିକ ଗତି ଦର୍ଶନୀୟ ହୋଇଥାଏ । ମହାକବି କାଳିଦାସଙ୍କର ଗତିପଥ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଏହି ପୁସ୍ତକର ରଚନା ହୋଇଅଛି ଏବଂ ଚରିତଟି ପ୍ରଣୟପ୍ରଧାନ ହୋଇଥିବାରୁ 'ପ୍ରଣୟ-ବଲ୍ଲରୀ' ନାମ ଧାରଣ କରିଅଛି ।

"ମହାକାବ୍ୟ ମହାଭାରତ ପଥ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ପଦ୍ମପୁରାଣ ମାର୍ଗରେ ମହାକବି କାଳିଦାସଙ୍କ ଶକୁନ୍ତଳା ନାଟକ ରଚିତ ହୋଇ-ଥିବାର କଥିତ ହୁଏ । ତଥାପି କବି ନିଜର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଛାଡ଼ିନାହାନ୍ତି ଓ ତହିଁ ନିମନ୍ତେ ସେ ପ୍ରଶଂସ୍ୟ ହୋଇଅଛନ୍ତି । କେହି କେହି କହନ୍ତି ଯେ ନାଟକରେ ନାୟକ-ନାୟିକାଙ୍କ ହୃଦୟର ପ୍ରଶସ୍ତ ଚିନ୍ତାସବୁ ବିସ୍ତୃତରୂପେ ପରିସ୍ଫୁଟ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଏହି କଥାମାନ ଚିନ୍ତିତ ହୋଇ ଏହା ଉତ୍କଳ ଭାଷାରେ କାବ୍ୟରୂପେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଲେଖକଙ୍କର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି ।"

କବି ଗଙ୍ଗାଧର ପୁଣି ଲେଖିଛନ୍ତି···"ମତ୍ ପ୍ରଣୀତ 'କବିତା କଲ୍ଲୋଳ'ରେ ପ୍ରଣୟାଙ୍କୁର ପାଠ କରି ମାନନୀୟ ଶ୍ରୀମାନ୍ ରାମ-ନାରାୟଣ ମିଶ୍ର, M. A. B. L. ପ୍ରମୁଖ ଅନେକ ସାହିତ୍ୟପ୍ରେମିକ ମହାତ୍ମା ପ୍ରଣୟାଙ୍କୁରକୁ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ 'ପ୍ରଣୟବଲ୍ଲରୀ'ରୂପେ ଦେଖିବାକୁ ସସ୍ନେହାକାଙ୍‌କ୍ଷା ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ଏବଂ ମୋର ପରମହିତୈଷୀ ସୁହୃଦ୍ ଶ୍ରୀମାନ୍ ବ୍ରଜମୋହନ ପଣ୍ଡା ମହୋଦୟ ଅନବରତ ପୃଷ୍ଠପୋଷକତାସମ୍ବଳିତ ଉତ୍ତେଜନା ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି ।"

ପ୍ରଣୟବଲ୍ଲରୀ ଯଦ୍ୟପି କାଳିଦାସଙ୍କର ଅଭିଜ୍ଞାନଶାକୁନ୍ତଳମ୍‌ର ଅବଲମ୍ବନରେ ଲିଖିତ, ତଥାପି ଏହା ଅଭିଜ୍ଞାନଶାକୁନ୍ତଳମ୍‌ର ଏକ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ନୁହେଁ । କବିଙ୍କର ସର୍ଜନାଶକ୍ତି ଆହରଣରେ ମୌଳିକତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିପାରିଛି । ଏହାର ନାମକରଣ ସମ୍ପର୍କରେ 'ଗଙ୍ଗାଧର-

ସାହିତ୍ୟ ସମୀକ୍ଷା' ପୁସ୍ତକରେ ଡକ୍‌ଟର କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ତ୍ରିପାଠୀଙ୍କର ପ୍ରଦତ୍ତ ଅଭିମତ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ— "ପ୍ରେମକୁ ଗୋଟିଏ ତରୁ (ମନସିଜ ତରୁ) ଓ ତାହାର ବିଭିନ୍ନ ବିକାଶକୁ ଅଙ୍କୁର, ପଲ୍ଲବ, ମୁକୁଳ ଓ ଫଳରୂପେ କାଳିଦାସ ପରିକଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି (ମାଳବିକାଗ୍ନିମିତ୍ର—ଚତୁର୍ଥ ଅଙ୍କ, ପ୍ରଥମ ଶ୍ଳୋକ) । ସେଥିରୁ ପ୍ରଣୟବଲ୍ଲରୀର ନାମ ଓ ପ୍ରେମବିଭାଗ ପାଇଁ ଗଙ୍ଗାଧର ପ୍ରେରଣା ପାଇଥିବା ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବପର ।"

ତପସ୍ୱିନୀ

'ତପସ୍ୱିନୀ' କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅର୍ଘ୍ୟ । ଏହା ୧୯୧୪ ମସିହାରେ ପୁସ୍ତକାକାରରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । କାବ୍ୟର ମୁଖବନ୍ଧରେ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି— "ପିତୃସତ୍ୟ ରକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ବନବାସୀ ହେବାରୁ ରାମଙ୍କର ଓ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ଅନୁଗାମିନୀ ହେବାରୁ ସୀତାଙ୍କର ଯେଉଁ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପରିସ୍ଫୁଟ ହୋଇଥିଲା, ସୀତାଙ୍କ ନିର୍ବାସନରେ ତାହା ସୌରଭମୟ ହେଲା । ନିର୍ବାସନ କଷ୍ଟ ସହିବା-ଦ୍ୱାରା ସୀତାଙ୍କର ପତିଭକ୍ତି ଯେପରି ତେଜୋମୟୀ ହୋଇଗଲା, ତାଙ୍କର ହିରଣ୍ମୟୀ ପ୍ରତିକୃତି ରଖି ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ ନିର୍ବାହ କରିବା ଦ୍ୱାରା ରାମଙ୍କର ପତ୍ନୀପ୍ରେମ ସେହିପରି ପ୍ରଦୀପ୍ତ ହୋଇ ଉଠିଲା । ଉପଯୁକ୍ତ ପତିର ଉପଯୁକ୍ତ ପତ୍ନୀ । ସୀତା ମିଥ୍ୟାପବାଦରେ ସ୍ୱାମୀ କର୍ତ୍ତୃକ ପରିତ୍ୟକ୍ତା ହୋଇଥିଲେହେଁ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ହୃଦୟର ପ୍ରେମ ବୁଝିପାରିଥିଲେ । ସେ ନିର୍ବାସନକୁ ନିଜର ଭାଗ୍ୟଦୋଷ ମନେକରି ପତିଭକ୍ତିକୁ କିପରି ଦୃଢ଼ତର ଓ ଉଚ୍ଚତର କରିଥିଲେ—ବନବାସକୁ ପତିବ୍ରତସାଧନା ତପସ୍ୟାରେ ପରିଣତ କରି ତପସ୍ୱିନୀରୂପେ କିପରି ଦିନ ଯାପନ କରିଥିଲେ, ତାହା ପ୍ରକଟ କରିବା ଏହି ପୁସ୍ତକର

ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ସୀତା ଯେପରି ସ୍ୱାମୀଙ୍କର କରୁଣାଲାଭର ଆଶା ତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ, ମୁଁ ସେହିପରି ତାଙ୍କର ଉଚ୍ଚ ଚରିତ୍ର ପ୍ରକଟ କରିବାରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହେବାର ଆଶା ତ୍ୟାଗ କରୁଅଛି । ତେବେ ରାମ ତପସ୍ୱିନୀ ସୀତାଙ୍କ ପରିବର୍ତ୍ତେ ହୃଦୟସ୍ଥଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାଙ୍କୁ ମନୋହାରିଣୀ ମୂର୍ତ୍ତି କରି ଯଜ୍ଞ ସମାଧାନ କରିଥିଲେ । ବିଜ୍ଞ ପାଠକବୃନ୍ଦ, ଏଥିରେ ମୋର କୃତିତ୍ୱକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ନ କରି ନିଜ ନିଜର ହୃଦୟସ୍ଥ ସୀତାଙ୍କର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ, ନିର୍ମଳ ଓ ପବିତ୍ର ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରିତ ସ୍ମୃତିପଟକୁ ଥରେ ଥରେ ଉଦ୍‌ଘାଟନ କରି ନାରୀହୃଦୟର ଉନ୍ନତିବିଧାନ କରିବେ; ଏହି ମାତ୍ର ଆଶା ।”

କବି ନିର୍ବାସିତା ସୀତାଙ୍କୁ ଏକ ତପସ୍ୱିନୀରୂପେ ଚିତ୍ରଣ କରି ତାଙ୍କର ଏହି ଉତ୍ତର-ଜୀବନକୁ ସ୍ୱାମୀହିତସାଧିନୀ ତପସ୍ୟାରେ ପରିଣତ କରିବାରେ ସଫଳ ହୋଇ ପାରିଛନ୍ତି ।

ଅର୍ଘ୍ୟଥାଳି ଓ କବିତାମାଳା

‘ଅର୍ଘ୍ୟଥାଳି’ କବିଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ରଚିତ ୩୯ଟି କବିତାର ଏକ ମନୋଜ୍ଞ ସଞ୍ଚୟନ । କବି ‘ଅର୍ଘ୍ୟଥାଳି’ କବିତା ସଞ୍ଚୟନର ଭୂମିକାରେ ଲେଖିଛନ୍ତି··· “ମୋର ହୃଦୟ ନିବିଡ଼ ଅରଣ୍ୟତୁଲ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ପ୍ରଶସ୍ତ ନୁହେଁ, କ୍ଷୁଦ୍ର । ତହିଁର ଅଭ୍ୟନ୍ତରକୁ ସୂର୍ଯ୍ୟାଲୋକ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୋଇ ପାରି ନାହିଁ । ତେବେ ସମଗ୍ର ଧରଣୀରେ ଯେତେବେଳେ ଆଲୋକ ବିକୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଅଛି, ଅରଣ୍ୟର ଉପରି-ଭାଗ ଆଲୋକିତ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ରନ୍ଧ୍ରପଥରେ ମଧ୍ୟ ଅଭ୍ୟନ୍ତରକୁ ଆଲୋକର ପ୍ରବେଶ ଅବାରଣୀୟ । ଗଛଟିଏ ହେଲେ ଅବଶ୍ୟ ତହିଁରେ ଫୁଲ ଫୁଟେ, ତେବେ ଅରଣ୍ୟରେ ସୁପୁଷ୍ପ ଫୁଟେ ନାହିଁ ।

ମୋର ହୃଦୟରେ ନାନା ସମୟରେ ଯେ ନାନା ଭାବ ଉଦିତ ହୋଇଥାଏ, ତହିଁର କେତେକ ପଦ୍ୟାକାରରେ ଲେଖି ପତ୍ର-ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲି । ତାହା ସୁଗନ୍ଧ ହେଉ ବା ନିର୍ଗନ୍ଧ ହେଉ, ପୁଷ୍ପରୂପେ ଗଣ୍ୟ । ତତ୍ପ୍ରତି ବହୁଦର୍ଶୀମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିବାର ବୋଧହୁଏ × × । ମୋର ପରମହିତୈଷୀ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନୀଳମଣି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ମହାଶୟ ଗ୍ରାମପଞ୍ଚାୟତ ବିଷୟରେ ଗୋଟିଏ ବୃହତ୍ ପଦ୍ୟ ଲେଖିବା ନିମନ୍ତେ ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ସେ ସମୟରେ ତାର ଆରମ୍ଭ ମାତ୍ର କରିଥିଲି । ସମ୍ପ୍ରତି ପ୍ରଶଂସିତ ପାରଳାଧିପତିଙ୍କ କୃପାଦୃଷ୍ଟିରେ ତାହା ପୂର୍ଣ୍ଣ ପଲ୍ଲବିତ ହେବାରୁ ତାହାକୁ ଦୁବା-ବଦରୀ-ପତ୍ରରୂପେ ଏହି ଅର୍ଘ୍ୟଥାଳିରେ ରଖିଲି ।

ମହାଭାରତ ତୀର୍ଥରାଜ—ସମୁଦ୍ରତୁଲ୍ୟ । ତହିଁରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଉପାଖ୍ୟାନ ଗଙ୍ଗା ଯମୁନାଦି ପୂତନୀର ନଦୀ ସ୍ୱରୂପ । ଉଦ୍ୟୋଗ ପର୍ବର ବିଦୁର ପ୍ରଜାଗର ଗୋଟିଏ ଉପାଖ୍ୟାନ । ତାହା ଏପରି ହୃଦୟସ୍ପର୍ଶୀ ନୀତି ଉପଦେଶରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଯେ, କଣ୍ଠସ୍ଥ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ହୁଏ ଏବଂ ଏତେ ଦୀର୍ଘ ଯେ ପାଠ କରୁ କରୁ ଧୈର୍ଯ୍ୟଭଙ୍ଗ ହୁଏ । ଯେତେ ସୁସ୍ୱାଦୁ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏକଜାତୀୟ ପଦାର୍ଥ ଅଧିକ ଭୋଜନ କଲେ ରୁଚିଭଙ୍ଗ ହେବାର ସ୍ୱାଭାବିକ । ମୁଁ ଲୋଭ ସମ୍ବରଣ କରି ନ ପାରି ନିଜ ରଚନାରେ ପାତ୍ର ଗଢ଼ି ତହିଁରେ ସେହି ବିଦୁର ପ୍ରଜାଗରର ଯେତିକି ପାରିଲି, ସେତିକି ପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ତୀର୍ଥଜଳରୂପେ ଅର୍ଘ୍ୟଥାଳି ଥୋଇଅଛି ।"

ଅର୍ଘ୍ୟଥାଳିରେ କବିଙ୍କର ପ୍ରଖ୍ୟାତ 'ଭକ୍ତି' କବିତା ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ହୋଇଛି । ଏହା ଯୁଗ-ଯୁଗର ଦାର୍ଶନିକ ଚିନ୍ତାଧାରାରେ ଏକ ମହାନ୍ ବିପ୍ଳବ—

"ବିଶ୍ୱଜୀବନ ହେ, ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ କରୁଣା-ସିନ୍ଧୁ
ବୋଲିବାକୁ ମନ   ବଳୁନାହିଁ ଯେଣୁ
ସିନ୍ଧୁ ତୁମ୍ଭ କୃପାବିନ୍ଦୁ।"
ପୁଣି "କିଦେଇ ପୂଜିବି   ଯାହା ମୁଁ ଦେଖୁଛି
ସବୁ ତୁମ୍ଭର ପ୍ରସାଦ,
ଯାହା ପରସାଦ   ତାଙ୍କୁ ଅରପିଲେ
ହେବ ସିନା ଅପରାଧ ।
ମୁଁ କାର ମାତର   ମୋର ନୁହେଁ ବୋଲି
କହିବାକୁ ନାହିଁ ବାଟ,
ଦୁରୁ ଶ୍ରୀଚରଣେ   ଅର୍ପଣ କରୁଛି
ଘେନ ତା ବିଶ୍ୱସମ୍ରାଟ ।"

'କବିତାମାଳା' କବିଙ୍କ ବିରଚିତ ୨୯ଟି କବିତାର ଅନ୍ୟତମ ମଧୁର ସଞ୍ଚୟନ । କବି ତୁଳସୀ ରାମାୟଣରୁ କେତେକାଂଶ ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ । ତାହା 'ତୁଳସୀ ରାମାୟଣର କିୟଦଂଶ' ଶିରୋନାମାରେ ଏଠାରେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି । କବିଙ୍କର ଅନ୍ୟତମ ବିଶିଷ୍ଟ ସୃଷ୍ଟି 'ଗୋବିଳାପ' ଏହି ସଞ୍ଚୟନର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଆକର୍ଷଣ ।

କୃଷକ ସଙ୍ଗୀତ

କବି 'କୃଷକ-ସଙ୍ଗୀତ'ର ଭୂମିକାରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି... "ଏ ଦେଶର କୃଷକମାନେ ହଳଚାଳନ ସମୟରେ ଗୀତ ଗାଇ ନିଜେ ଆମୋଦ ଲାଭ କରି ବଳଦମାନଙ୍କୁ ଉତ୍ତେଜିତ କରିଥାନ୍ତି । ସେସବୁ ଗୀତର ଅଧିକାଂଶ ଅସଭ୍ୟତାବ୍ୟଞ୍ଜକ ଓ ଅଶ୍ଳୀଳତାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଥାଏ । କୃଷକମାନଙ୍କୁ ଉପରକୁ ନ ଉଠାଇଲେ ସମାଜ ଉନ୍ନତ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ ବୋଲି ବହୁଦର୍ଶୀ ବିଦ୍ୱାନମାନେ କହିଥାନ୍ତି ।

ସେମାନଙ୍କୁ ସରଳ ସୁଗମ ମାର୍ଗରେ ଉପରକୁ ଉଠାଇବା ନିମନ୍ତେ ତାଙ୍କ ନିଜ ଗୀତରେ ତାଙ୍କୁ ଉତ୍ସାହିତ କରିବା ଗୋଟିଏ ସହଜ ଉପାୟ; ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ସେମାନେ ଗୀତ ଗାଇ ହିତ ଓ ଆମୋଦ ଲାଭ କରି ପାରିବେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ଅସଭ୍ୟତା କଳଙ୍କ ଦୂର ହେବ । × × × ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର କୃଷିର ନିୟମ ପରିଷ୍କାରରୂପେ ପଦ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶ କରିବା ଅତି କଠିନ; ଏହି ହେତୁରୁ ଯଥାସମ୍ଭବ ସ୍ଥୂଳଭାବରେ ଲେଖାଯାଇଛି ।" 'ଅନ୍ନର ମହିମା', 'କୃଷିର ଗୌରବ' ଓ 'କୃଷକର ଆତ୍ମକଥା' କବିତା ରଚନା ପରେ କବି ଅନେକ ପ୍ରକାର କୃଷିର ନିୟମ ସରଳଭାବରେ କବିତା ଆକାରରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ତତ୍ପରେ ଉଦ୍ଭିଦ 'ରୋଗର ପ୍ରତିକାର' ଓ 'ଗୋରକ୍ଷଣ' କବିତା ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ହୋଇଛି । କୃଷକ ନିମିତ୍ତ ଏହା ଏକ ଉପାଦେୟ କବିତା ପୁସ୍ତକ ।

ଭାରତୀ-ଭାବନା

ଦୁଇ ଭିନ୍ନାର୍ଥବୋଧକ ଏହି କବିତା କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କର ମହାଭାରତୀୟ ପ୍ରେମର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ଏଥିରେ କବିଙ୍କର ଜାତୀୟତା ଯେପରି ପ୍ରଦୀପ୍ତ ହୋଇଛି, ସ୍ୱାଧୀନତାନୁରାଗ ସେହିପରି ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଛି । ପଣ୍ଡିତ ରାଘବ ମିଶ୍ର ଯଥାର୍ଥରେ କହିଛନ୍ତି···"ଏହା ସ୍ୱାଧୀନତାକାମୀ, ସତ୍ୟପ୍ରିୟ, ସ୍ୱଦେଶପ୍ରେମୀ କବିଙ୍କର ସତ୍ ସାହସର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି । ଏହା ଦ୍ୱାର୍ଥବୋଧକ କ୍ଷୁଦ୍ର କବିତା । ଏଥିରେ ଏକ ଅର୍ଥରେ ଗୋପୀମାନଙ୍କର ଗୋପେନ୍ଦ୍ର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରତି, ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ଭାରତର ବୈଦେଶିକ ଶାସକଙ୍କ ପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟ ରଖି ଭାବ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଛି ।" ପ୍ରସଙ୍ଗୋଚିତ ଭାବରେ ଭାରତୀ ଭାବନାରୁ କେତେକାଂଶ ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ—

"ଡାକ ତ ନ ଥିଲୁଁ   ତୁମ୍ଭ ଘର ଯାଇ
ଆସିଥିଲ ତୁମ୍ଭ ଲାଭରେ,
ସରଳ-ହୃଦୟ   ମଣି ସିନା ଘରେ
ରଖିଲୁ ଅତି ସ୍ନେହାଦରେ ।
ଗୋପେନ୍ଦ୍ର, କହିବ କଲ ଉପକାର,
ଯାହା କରିଅଛ   ନିଜ ସ୍ୱାର୍ଥ ପାଇଁ
ନ ଥିଲା ଆମ୍ଭ ଦରକାର ।
ପୁଣି "ତୁମ୍ଭର ଆଗରେ   ତୁମ୍ଭର ପରିଏ
ମୁସଲମାନ ଥିଲେ ଆସି
କୋପନ ସ୍ୱଭାବ   ହେଲେହେଁ, ଆମ୍ଭର
ସମସ୍ତ ଥିଲେ ନାହିଁ ଗ୍ରାସି;
କରି ସେ, ନ ଥିଲେ ବସନହରଣ
ଦ୍ରୁପଦସୂତା   ଚିନ୍ତି କାହା ପାଶ
କରି ନ ଥିଲେ ସେ ପ୍ରେରଣ ।"

ଗଦ୍ୟ ରଚନା

କବି ମାୟାଧର ମାନସିଂହ ତାଙ୍କର 'ମେହେରଙ୍କ ମହତ୍ତ୍ୱ' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଲେଖିଛନ୍ତି... "ଗଙ୍ଗାଧର କବି; କିନ୍ତୁ ପାଠକେ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ଗଦ୍ୟ ଭୂମିକା ସବୁକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଅଛନ୍ତି କି ? ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଗଦ୍ୟଶୈଳୀର ଏଗୁଡ଼ିକ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପୁଷ୍ପକୁଞ୍ଜ ।" ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ କେବଳ ବିଭିନ୍ନ କାବ୍ୟର ଭୂମିକା ନୁହେଁ; 'ଆତ୍ମଜୀବନୀ', 'ଶ୍ରୀ ନୃପରାଜ ସିଂହ', 'ପୂରଣ-କବି ଫକୀର-ମୋହନ', 'ସ୍ୱର୍ଗୀୟ କାଶିନାଥ ପଣ୍ଡା', 'ଏହା କି ପୃଥିବୀର ଶବ୍ଦ' 'ଶିକ୍ଷିତ', 'ଅଶିକ୍ଷିତ ଓ ଶିକ୍ଷାଭିମାନୀ' ତାଙ୍କର ଉନ୍ନତ ଗଦ୍ୟ

ରଚନାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ଗଦ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ କବି ଯେଉଁ କାବ୍ୟକ ଛଟା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ତାଙ୍କର ଗଦ୍ୟ ରଚନାକୁ ଅତ୍ୟାଦୃତ କରିପାରିଛି ।

ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ୧୮୯୭ ମସିହା ମାର୍ଚ୍ଚ ମାସ ୧୭ ତାରିଖରେ 'ଉତ୍କଳଦୀପିକା'ରେ ପ୍ରକାଶିତ ତାଙ୍କର 'ବ' ଭେଦ ଓ ୧୮୯୮ ମସିହା ଅଗଷ୍ଟ ମାସ ୩୧ ତାରିଖରେ ପ୍ରକାଶିତ 'ରି' ଓ 'ରୁ' ଭେଦ କବିଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ସଙ୍କେତ ମାତ୍ର ।

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟାଲୋଚନା

ପ୍ରାକ୍ କଥନ

ରାମାୟଣ ଭାରତବର୍ଷର ପ୍ରଥମ ଜାତୀୟ ମହାକାବ୍ୟ ଏବଂ ବାଲ୍ମୀକି ଭାରତବର୍ଷର ପ୍ରଥମ ଜାତୀୟ ମହାକବି । ଯୁଗ-ଯୁଗଧରି ଆମର ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଏହି ଦୁଇ ମହାନ୍ ଗ୍ରନ୍ଥ ସଂଜୀବିତ ରଖିଛି । ଆମର ସାମାଜିକ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନାଦର୍ଶର ସ୍ୱାକ୍ଷର ବହନ କରି ଏହି ଦୁଇଟି କାଳଜୟୀ ସୃଷ୍ଟି ଶତାବ୍ଦୀ ଶତାବ୍ଦୀ ଧରି ଏହି ବିରାଟ ଉପମହାଦେଶର ଜନଜୀବନକୁ ବିପୁଳ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ କରି ପାରିଛି । ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜଗୋପାଳାଚାରୀଙ୍କ ଭାଷାରେ —"...it is the Ramayana and Mahabharata that bind our vast numbers together as one people, despite caste, space and language that seemingly divide them." ବାଲ୍ମୀକି-ବିରଚିତ ସଂସ୍କୃତ ରାମାୟଣ ବିଭିନ୍ନ ଭାରତୀୟ ଭାଷାରେ ଅନୂଦିତ ହୋଇଅଛି । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗରେ ଏହାର ବିଭିନ୍ନ ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ କାହାଣୀକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ବହୁ କାବ୍ୟ, ନାଟକ ରଚିତ ହୋଇଅଛି । ଏ ଦେଶରେ ଜନ-ଜୀବନରେ ଏହି ମହାନ୍ ଗ୍ରନ୍ଥର ଅତ୍ୟାଦୃତିର ଏହା ଅଭ୍ରାନ୍ତ ସଙ୍କେତ । ଆମ ଓଡ଼ିଶାରେ 'ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣ'ର ଅବଲମ୍ବନରେ ରଚିତ 'ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣ' ଉତ୍କଳର ପ୍ରତିଟି ଜନପଦରେ ସୁପରିଚିତ । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ମୂଳ ସଂସ୍କୃତ ରାମାୟଣର ଗଦ୍ୟାନୁବାଦ ଓ ପଦ୍ୟାନୁବାଦ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ କବି ଓ ନାଟ୍ୟକାରଙ୍କ ଲେଖନୀରେ ରାମାୟଣର ବିଭିନ୍ନ ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ ଗାଥା

ସୁନ୍ଦରତର ହୋଇଛି । କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କ ବିରଚିତ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟ ଏହାର ପ୍ରମାଣ ।

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ ମହାକବି ବାଲ୍ମୀକି 'ଉତ୍ତର କାଣ୍ଡ'ର ରଚୟିତା ନୁହନ୍ତି ବୋଲି ଏବେ ବହୁ ଗବେଷକଙ୍କର ଗବେଷଣାରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଛି । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜ-ଗୋପାଳାଚାରୀ ସ୍ୱୀୟ ଇଂରେଜୀ ରାମାୟଣର Epilogueରେ ଲେଖିଛନ୍ତି··· " I have followed the story of the prince of Ayodhya as told by Vaalmeeki. There was a legand current among people, I think even before Vaalmeeki's time that after recovering Seeta, for fear of scandal, Rama sent her away to live in the forest.

This pathetic episode must have sprung from the sorrow ladden imagination of our women. It has taken shape as the Uttaraakaanda of Ramayana. Although there is beauty in the Uttaraakaanda, I must say my heart rebels against it. Vaalmeeki had disposed of this old legand through the fire ordeal in the battle field."

ଉତ୍ତରକାଣ୍ଡର ନାମକରଣରୁ ହିଁ ଏହା ଉତ୍ତର କାଳର ସଂଯୋଜନା ବୋଲି ସହଜରେ ଅନୁମିତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଏହାର ବିଷୟବସ୍ତୁରେ ବହୁ ଚମତ୍କାରିତା, ନାଟକୀୟତା ଓ ହୃଦୟର ବିପୁଳ ସମାବେଶ ଏହି କାଣ୍ଡର ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ ଶୈଳ୍ପିକ କଳାକୁଶଳତା-

ବିମଣ୍ଡିତ କରି ପାରିଛି । ଉତ୍କଳର ପ୍ରିୟ ଜାତୀୟ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର ଏହି ଉତ୍ତରାକାଣ୍ଡରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ସୀତାଙ୍କର ଉତ୍ତର ଜୀବନକୁ ଉପଜୀବ୍ୟ କରି ଲେଖିଛନ୍ତି ତାଙ୍କର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ କାବ୍ୟ 'ତପସ୍ୱିନୀ' । କବି ଏହି କାବ୍ୟର ମୁଖବନ୍ଧରେ ଲେଖିଛନ୍ତି .. "ପିତୃସତ୍ୟ ରକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ବନବାସୀ ହେବାରୁ ରାମଙ୍କର ଓ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ଅନୁଗାମିନୀ ହେବାରୁ ସୀତାଙ୍କର ଯେଉଁ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପରିସ୍ଫୁଟ ହୋଇଥିଲା, ସୀତାଙ୍କର ନିର୍ବାସନରେ ତାହା ଗୌରବମୟ ହେଲା । ନିର୍ବାସନ କଷ୍ଟ ସହିବାଦ୍ୱାରା ସୀତାଙ୍କର ପତିଭକ୍ତି ଯେପରି ତେଜୋମୟୀ ହୋଇଗଲା, ତାଙ୍କର ହିରଣ୍ମୟୀ ପ୍ରତିକୃତି ରଖି ଅଶ୍ୱମେଧ-ଯଜ୍ଞ ନିର୍ବାହ କରିବାଦ୍ୱାରା ରାମଙ୍କର ପତ୍ନୀପ୍ରେମ ସେହିପରି ପ୍ରଦୀପ୍ତ ହୋଇ ଉଠିଲା । ଉପଯୁକ୍ତ ପତିଙ୍କର ଉପଯୁକ୍ତ ପତ୍ନୀ । ସୀତା ମିଥ୍ୟାପବାଦରେ ସ୍ୱାମୀ କର୍ତ୍ତୃକ ପରିତ୍ୟକ୍ତା ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ହୃଦୟର ପ୍ରେମ ବୁଝିପାରିଥିଲେ । ସେ ନିର୍ବାସନକୁ ନିଜ ଭାଗ୍ୟ ଦୋଷ ବୋଲି ପତିଭକ୍ତିକୁ କିପରି ଦୃଢ଼ତର ଓ ଉଚ୍ଚତର କରିଥିଲେ —ବନବାସକୁ ପତିବ୍ରତସାଧିନୀ ତପସ୍ୟାରେ ପରିଣତ କରି ତପସ୍ୱିନୀରୂପେ କିପରି ଦିନ ଯାପନ କରିଥିଲେ, ତାହା ପ୍ରକଟ କରିବା ଏହି ପୁସ୍ତକର ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।"

କବି କାବ୍ୟର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗରେ ମଙ୍ଗଳାଚରଣ ପରେ ବସ୍ତୁ-ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବାକୁ ଯାଇ ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମକୁ ଧାଇଁଅଛି ମନ
କରିବାକୁ ନିର୍ବାସିତା ସୀତାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ ।
କେମନ୍ତ ସେ କଲେ ଜୀର୍ଣ୍ଣ ହୃଦୟ ସୀବନ ?
କାହା ସଙ୍ଗେ କେମନ୍ତେ ବା ଯାପିଲେ ଜୀବନ ?

କୃପା କର କୃପାମୟୀ ଶକ୍ତି, ଦାନ କର,
ପବନ ହେଉ ମୋ ମନ ଦେଖି, ଲେଖି କର ।

କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଏହି ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ଉତ୍କଳର ମାୟାଧର ମାନସିଂହ ସ୍ୱୀୟ 'ମେହେରଙ୍କ ମହତ୍ତ୍ୱ' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି... "ସତୀ ସୀତାଙ୍କର ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରେ ଯାପିତ ଏଇ ଦୀର୍ଘ, ତପୋକ୍ଲିଷ୍ଟ ଅଥଚ ମଧୁର ମହିମାମଣ୍ଡିତ ଶେଷ ଜୀବନ ଗଙ୍ଗାଧର ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ଏଗାରଟି ପରିଚ୍ଛେଦରେ କିପରି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା କାବ୍ୟଟି ନ ପଢ଼ିଲେ ଦୁଇ କଥାରେ କିପରି ବୁଝାଇ ହେବ ? କାବ୍ୟଟି ପଢ଼ ପଢ଼ୁ ସୀତାଙ୍କର କାରୁଣ୍ୟରେ ଚକ୍ଷୁ ଅଶ୍ରୁସିକ୍ତ ହୋଇଆସେ; ପୁଣି ତାଙ୍କ ସତୀତ୍ୱ ମହିମାରେ ପ୍ରାଣ ଉଲ୍ଲସିତ ହୋଇଉଠେ । ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଅନୁଶୋଚନା, ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବୈଦେହୀଙ୍କର ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରେ ପ୍ରଥମ ପ୍ରଭାତର ବର୍ଣ୍ଣନା, ଷଷ୍ଠ ଓ ସପ୍ତମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ସୀତାଙ୍କ ମୁଖରେ ପ୍ରାୟ ସମଗ୍ର ରାମଚରିତର ସରଳ, ମଧୁର, କରୁଣରସ, ଏକାଦଶ ବା ଶେଷ ଅଧ୍ୟାୟରେ ସୀତା ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ଅଶ୍ୱମେଧ-ଯଜ୍ଞର ଖବର ପାଇବା ଓ ତାର ମାନସିକ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ସବୁ ଯେପରିଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି, ତାହା କେବଳ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀର କବିମାନେ ହିଁ ପାରନ୍ତି । ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ-ଭଣ୍ଡାରରେ ଏଇଗୁଡ଼ିକ ଅମୂଲ୍ୟ ମଣି-ମାଣିକ୍ୟ ।"

ଶ୍ରୀମତୀ ଲୀଳା ରାୟ କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଯଥାର୍ଥରେ କହିଛନ୍ତି... "Orissa is fortunate in having a saint poet like Gangadhar and it is significant that he was born among weavers. The weaver of Sambalpur are famed far and wide for the

beauty and originality of their designs and for their great skill. Gangadhar Meher worked with words and thoughts in the same masterly fashion. He is one of whom the weavers themselves, Orissa, India and the world may be proud." (ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର—ଜୀବନ ଓ ପ୍ରତିଭା—କେଶବ ମେହେର, ପୃ: ୩୩)

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟ ରଚନା ଶେଷ ହୋଇଥିଲା ୧୯୧୩ ମସିହାରେ । ପାଞ୍ଚଟି ସର୍ଗରେ ଏହା ସମାପ୍ତ କରିବାକୁ କବି ପ୍ରଥମେ ସ୍ଥିର କରିଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ପରେ ଏହାକୁ ମହାକାବ୍ୟର ସକଳ ବୈଭବରେ ପ୍ରାଣବନ୍ତ କରିବା ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଆହୁରି ଅଧିକ ଛଅଟି ସର୍ଗର ପରିକଳ୍ପନା ହେଲା । ଏହି ଏକାଦଶ ସର୍ଗବିଶିଷ୍ଟ ମେହେର କବିଙ୍କର କାବ୍ୟ-କୋଣାର୍କ 'ତପସ୍ୱିନୀ' ଯେ ପୁସ୍ତକାକାରରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବ, ସେ ଭରସା ଦରିଦ୍ର କବିଙ୍କର ନ ଥିଲା । ତାଙ୍କରି ଭାଷାରେ··· "ତପସ୍ୱିନୀ ମୁକୁରରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲେ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ । ତାହା ପୁସ୍ତକାକାରରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବାର ଆଶା ବଡ଼ କ୍ଷୀଣ ଦେଖାଯାଏ ।" (୧୯୧୩ ମସିହା ଅଗଷ୍ଟ ମାସ ୨୪ ତାରିଖରେ ବନ୍ଧୁ ବ୍ରଜମୋହନଙ୍କୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ପତ୍ର—ଗଙ୍ଗାଧର ପତ୍ରାବଳୀ)

୧୯୧୪ ମସିହାରେ ଏହି କାବ୍ୟଟି ପୁସ୍ତକାକାରରେ ଆଲୋକକୁ ଆସି ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିଥିଲା । ନିଃସନ୍ଦେହରେ ଏହା କବିଙ୍କର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ସୃଷ୍ଟି ।

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ

ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟର ସମୀକ୍ଷା କାଳରେ ଆମକୁ ସର୍ବାଗ୍ରେ ଏହି କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁର ଅନୁଶୀଳନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଦୈହିକ ବିକୃତିବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତି ଯେତେ ସୁନ୍ଦର ପୋଷାକ ପରିଧାନ କଲେ ମଧ୍ୟ ସୁଦର୍ଶନ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଅନୁରୂପ ଭାବରେ ବଳିଷ୍ଠ ବିଷୟବସ୍ତୁବିହୀନ କାବ୍ୟ କେବଳ ଭାଷାର ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲ ଓ ଅଳଙ୍କାର ପରିପାଟି ଭିତରେ ଆକର୍ଷଣୀୟ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଉଚ୍ଚକୋଟୀର କବିମାନେ ତେଣୁ ବିଷୟବସ୍ତୁ ନିର୍ବାଚନରେ ଆବଶ୍ୟକୀୟ ସତର୍କତା ଅବଲମ୍ବନ କରିଥାନ୍ତି । ମେହେର କବିଙ୍କର 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟ ଏହାର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁର ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଏ ଉକ୍ତିର ସତ୍ୟତା ସହଜରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।

ପ୍ରଥମ ସର୍ଗ

ପ୍ରାଚ୍ୟ କାବ୍ୟାଦର୍ଶର ଅନୁସରଣରେ କାବ୍ୟାରମ୍ଭରେ କବି ମଙ୍ଗଳାଚରଣ କରିଛନ୍ତି । ଏହି କରଣୀରେ ସେ ଇନ୍ଦ୍ର-ନୀଳ-ଦ୍ୟୁତି-ଜିତ ମନୋହର କେଶା, ଶୁଦ୍ଧ ଶୁଭ୍ରବେଶା ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟୀ ସରସ୍ୱତୀଙ୍କର ବନ୍ଦନାଗୀତିରେ ମୁଖରିତ ହୋଇ କହିଛନ୍ତି ଯେ—ତାଙ୍କର ଜୀବନ-ରୂପକ ସରସୀ, ଦରିଦ୍ରତାରୂପକ ପଙ୍କରେ ଭରା ଏବଂ ଜଞ୍ଜାଳ-ରୂପକ ଜଳଦର ଜଳରେ ଉଦର ଆବିଳ; କିନ୍ତୁ ଶରତ୍ ଋତୁର ଆଗମନରେ ଯେପରି ସରସୀର ଆବିଳ ଜଳ ନିର୍ମଳ ହୁଏ, ଅନୁରୂପ ଭାବରେ ବାଣୀବନ୍ଦନା କାଳରେ ତାଙ୍କର ହୃଦୟ-ସରସୀ ନିର୍ମଳ ହୋଇଯାଇଅଛି । କବିଙ୍କର ଜୀବନ ଅତି ଦୁଃଖମୟ ଥିଲା । ଅଭାବ ଅନଟନ ଥିଲା ତାଙ୍କର ଚିର ସହଚର । ଦୈନ୍ୟ-ପ୍ରପୀଡ଼ିତ

ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଜୀବନ ଜଞ୍ଜାଳମୟ ଥିଲା ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ କବି ଯେତେବେଳେ ବାଣୀ ଆରାଧନାରେ ବ୍ରତୀ ହେଉଥିଲେ ସେତେବେଳେ ପାର୍ଥିବ ଦୁଃଖ ଓ ଯାତନା ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ମନରେ ଶୁଭ୍ରତା ଓ ପବିତ୍ରତା, ନିର୍ମଳତା ଓ ପ୍ରଶାନ୍ତି ସ୍ୱତଃ ଦେଖାଦେଉଥିଲା ।

କବି ମଙ୍ଗଳାଚରଣ ପରେ ବସ୍ତୁ-ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଛନ୍ତି । ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରେ ସୀତା ନିର୍ବାସିତା ହୋଇ କିପରି ନିଜର ଜୀବନକୁ କାହା ସହିତ କଟାଇଲେ ତାହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ଶଂସିତ କାବ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ମୌଳିକ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଏହି ମହାନ୍ ଲକ୍ଷ୍ୟ ପୂରଣ ନିମିତ୍ତ ସେ କୃପାମୟୀ ସରସ୍ୱତୀଙ୍କର ଅନୁକମ୍ପା ଭିକ୍ଷା କରିଛନ୍ତି । ତତ୍ପରେ ଅତି ନାଟକୀୟ ଭାବରେ କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି ।

ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମ ନିକଟରେ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଛି ସ୍ୱଚ୍ଛଶୀତଳା ପତିତପାବନୀ ଗଙ୍ଗା । ସେହି ଭାଗୀରଥୀକୂଳରେ ପୂର୍ବଦିଗକୁ ଅନାଇ ଗାଢ଼ ମନୋଦୁଃଖରେ ଛିଡ଼ା ହୋଇଥିଲେ ନିର୍ବାସିତା ସୀତା । ଆଖିରେ ତାଙ୍କର ଧାରାଶ୍ରାବଣର ଭବବେଦନା । "ହା ନାଥ" କହି ଅବଶରେ ଧରଣୀ ଉପରେ ବସିବାକୁ ଗଲାବେଳେ ଅସହ୍ୟ ମନୋବେଦନାରେ ସଂଜ୍ଞାହୀନା ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ ସେ । ତାଙ୍କର ଏତାଦୃଶ ଅବସ୍ଥା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ବନଭୂମି ଦୁଃଖରେ କ୍ରନ୍ଦନ କରିଛି । ମୃଗମାନେ ବିଚଳିତ ହୋଇଛନ୍ତି—ଠିକ୍ ଯେପରି ଜନନୀର ରୋଦନର କାରଣ ଅବଗତ ହୋଇ ନ ପାରି ସନ୍ତାନମାନେ ବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି । ନିୟତିର ସୀତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଏହି ନିର୍ମମତା, ଏହି ଅନ୍ୟାୟକୁ ପ୍ରକୃତି ସହ୍ୟ କରିପାରିନି; ପକ୍ଷାନ୍ତରରେ ନିୟତି ବିରୁଦ୍ଧରେ ଯୁଦ୍ଧପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଛି । ଏଠାରେ କବି ପ୍ରଖର ପବନ ଓ ବର୍ଷାକାଳୀନ ବହିଃ ପ୍ରକୃତିର ସ୍ୱାଭାବିକ ଦୃଶ୍ୟର ରୂପାୟନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରକୃତିର

ମାନବାୟନ କରି ମାନବର ଆଶା-ଆକାଙ୍କ୍ଷାର ପ୍ରତିକୃତି ପ୍ରସ୍ଫୁଟନ କରିଛନ୍ତି—

"କରିବାକୁ ନିୟତିର ସଙ୍ଗତ ସମର
ତୃଣରାଜ ଖଡଗ କରେ ଗର୍ଜିଲା ପ୍ରଖର ।
"ବାୟୁ ବସା ତୂର୍ଣୀରକୁ ଝାଡ଼ି ବାରମ୍ବାର
ଫର-କଙ୍କ ଫର କଲା କି ଅବା ବାହାର ।
କମ୍ପିତ-ସରିତ ବାରି ଉତ୍‌ଥିତ ଶୀକର
ପଡ଼ିଲା ପୁଲକେନ ତେଜ ତରଙ୍ଗ-ଶିଖର ।
ଭରି କି ସୀସକ ଗୁଳି ତରଙ୍ଗର ତୋପେ
ନିୟତିକି ଭଗିରଥୀ ପ୍ରହାରିଲା କୋପେ ?
କମଳ ସକଳ ହୋଇ ବଟଳିତ ସରେ
ପଦ୍ମ-ବ୍ୟୂହ ରଚି ଯୁଦ୍ଧ କଲେ ଅଳି-ଶରେ ।"

ପୁଣି— "ବ୍ୟାହତ ହୃଦୟୁ ଶୀର୍ଣ୍ଣ ଶରୀର ବାଦଲ
ଦଉଡ଼ି ଆସିଲା କୋପେ ଯେମନ ଦଳବଳ ।
ଚକ୍ଷୁ ଚମକାଇ କରି ଗମ୍ଭୀର ଗର୍ଜ୍ଜନ
ଦେଖାଇଲା ନିୟତିର ଉପରେ ତର୍ଜ୍ଜନ ।
ସଖୀମୁଖେ ସୁଶୀତଳ ବିନ୍ଦୁ ବିନ୍ଦୁ ପାଣି
ସିଞ୍ଚି ସିଞ୍ଚି ଜୀବନର ସଂଜ୍ଞା ଦେଲା ଆଣି ।"

ସଂଜ୍ଞା ଲାଭ ପରେ ନିରାଶା ଓ କାତରତା ସହିତ ସୀତା ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗକୁ ଅନାଇଲେ । ସକଳ ଦିଗ ତାଙ୍କୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ରମୟ ଦେଖାଗଲା । ତାଙ୍କର ମନେହେଲା, ରାମଚନ୍ଦ୍ର ବିଷଣ୍ଣ ହୃଦୟରେ ବସିଛନ୍ତି । ସମ୍ମୁଖରେ ଛିଡ଼ା ହୋଇଛନ୍ତି ହାତଯୋଡ଼ି ଆଜ୍ଞାବହ ଲକ୍ଷ୍ମଣ । ଉଭୟଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରେ ଲୋତକର ବନ୍ୟା । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କୁ ସୀତାଙ୍କର ସମ୍ବାଦ ପଚାରି ପାରୁନାହାନ୍ତି—କିଛି କହିବା ପାଇଁ ଅସମର୍ଥ ହୋଇପଡ଼ିଛନ୍ତି ଲକ୍ଷ୍ମଣ ।

ସୀତା ଏକାନ୍ତ ଭାବରେ ପତିଗତପ୍ରାଣା । ତେଣୁ ଯେଉଁଆଡ଼େ ତାଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼ିଛି, ସତେ ଯେପରି ସେଠାରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତି ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି । ସେ ରବିଙ୍କି ଅନାନ୍ତେ ତାଙ୍କର ମନେ ହୋଇଛି, ସତେ ଯେପରି ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର କୋଳରେ ବସିଛନ୍ତି ନତଶିରରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର । ଭାଗୀରଥୀ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼ିଲାରୁ ମନେ ହେଲା ସତେ ଯେପରି ଭଗୀରଥ ପଛରେ ଗୁଲିଛନ୍ତିରାମଚନ୍ଦ୍ର । ନିଜର ଗର୍ଭରେ ଦୃଷ୍ଟି ଦେବାମାତ୍ରେ ମନେ ପଡ଼ିଛନ୍ତି ରାମଚନ୍ଦ୍ର; କାରଣ ଗର୍ଭରେ ସେହି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପବିତ୍ର ପ୍ରେମର ସଙ୍କେତ । ସୀତାଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଯେତେବେଳେ ଶ୍ୟାମ ଦୂର୍ବାଉପରେ ପଡ଼ିଛି ସେତେବେଳେ ମନେ ପଡ଼ିଛନ୍ତି ନବଦୂର୍ବାଦଳକାନ୍ତ ରାମଚନ୍ଦ୍ର । ଯେଉଁ ଦୂର୍ବା ତାଙ୍କ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର କାନ୍ତି ଧାରଣ କରିଛି ତା' ଉପରେ ପାଦ ଦେବା ପାଇଁ ସତୀ ସୀତା ଉଚିତ ମନେ କରିନାହାନ୍ତି; ତେଣୁ ପାଷାଣ ଉପରେ ବସିବା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା କରିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ସେ ସମୟରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ସ୍ମୃତି ତାଙ୍କର ମନରେ ଜେଇଁ ଉଠିଛି । ଏକଦା ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପଦରେଣୁ ସ୍ପର୍ଶରେ ପାଷାଣୀ ଅହଲ୍ୟା ଶାପମୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ତେଣୁ ପାଷାଣକୁ ମଧ୍ୟ ଯାଇ ନ ପାରି ଅତି ବ୍ୟାକୁଳ ଭାବରେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ଗୁଣ ସ୍ମରଣ କରି କ୍ରନ୍ଦନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର କରୁଣା-ସରିତ୍‌ପତି, ସ୍ନେହ-ଜଳଧର । ନିଜ ଦୁଃଖ ଅପେକ୍ଷା ତାଙ୍କ ପାଇଁ ସ୍ୱାମୀର ଦୁଃଖବରଣ କଥା ଚିନ୍ତା କରି ସେ ଶୋକାଭିଭୂତା ହୋଇପଡ଼ିଛନ୍ତି ।

ସ୍ୱାମୀବିରହକାତରା ସୀତାଙ୍କର ଶୋକଜର୍ଜରିତ ଚିତ୍ତ-ଫଳକରେ ଭାସିଉଠିଛି ଅତୀତର କେତେ ଅଭୁଲା ସ୍ମୃତି । ହରଧନୁ ଭଙ୍ଗ ଓ ସୀତା ସହିତ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପରିଣୟ, କାନନ ନିବାସ

କାଳରେ ସୀତାଙ୍କ ସହିତ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ବିହାର, ରାବଣ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ ଓ ସୀତାଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାର ପ୍ରଭୃତି ଗୋଟିଏ ପରେ ଗୋଟିଏ ଦୃଶ୍ୟ ସୀତାଙ୍କ ମନରେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଛି । ନିଜ ଦୁଃଖ ସମ୍ପର୍କରେ ସେ ଯେତିକ ଚିନ୍ତା କରି ନାହାନ୍ତି, ସେତିକ ଚିନ୍ତା କରିଛନ୍ତି ନିଜ ଗର୍ଭସ୍ଥ ସନ୍ତାନର ଭବିଷ୍ୟତ ସମ୍ପର୍କରେ—

"ଗର୍ଭେ ମୋର ଥୋଇଅଛ ଯେ ଇନ୍ଦୁନିଧାନ
ନ କହିଲ ତା ରକ୍ଷଣେ କି ପ୍ରତିବିଧାନ ।

× × ×

ଗିରି ଅଙ୍ଗେ ହୁଏ ଯିନା ବଜ୍ରର ପ୍ରହାର
ହା-ହା ତହିଁ ସଙ୍ଗେ ଗିରିବାସୀର ସଂହାର ।"

ସୀତା ନିଜର ଏହି କାରୁଣ୍ୟମୟ ଅସହ୍ୟ ନିର୍ବାସିତ ଜୀବନକୁ ନିଜ କୃତକର୍ମର ଫଳ ବୋଲି ଭାବିଛନ୍ତି । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସ୍ୱର ଅନୁକରଣରେ ମାରୀଚର 'ତ୍ରାହି ରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣ' ରାବକୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ସ୍ୱର ଭାବି ମିଛମନରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କୁ ମିଛ ଜ୍ଞାନ କରି ବଳତ୍କାରରେ ସୀତା ତାଙ୍କୁ ପର୍ଣ୍ଣକୁଟୀରରୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ନିକଟକୁ ପଠାଇଥିଲେ । ସେହି ପାପରୁ ତାଙ୍କୁ ଏ ନିର୍ବାସନ ଦଣ୍ଡ ଭୋଗିବାକୁ ହେଲା ବୋଲି ସୀତା ମନେ କରିଛନ୍ତି । ପୁଣି ସୀତାଙ୍କୁ ପ୍ରତାରିତ କରିବା ପାଇଁ ରାବଣ ମାୟାରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଅନୁରୂପ ଛିନ୍ନ ଶିରଟିଏ ଆଣି ସୀତାଙ୍କୁ ଦେଖାଇଲା । ତାହା ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଶିର ଭାବି ସୀତା କ୍ରନ୍ଦନ କରିଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ଶିର ବୋଲି ଭାବିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ନ ହେବାରୁ ସେ ପାପ ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ ଓ ସେହି ପାପ ଫଳରେ ଏବେ ଜୀବନ୍ତ ମରଣ ଭୋଗ କରୁଛନ୍ତି ବୋଲି ସୀତା ମନେକରୁଛନ୍ତି । ସୀତା ପୁଣି ଭାବିଛନ୍ତି ଯେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର

ପଦସେବାରେ ହିଁ ସୁଖ ଅନୁଭବ ନ କରି ଆଶ୍ରମ ଦର୍ଶନ-ସୁଖ ଅଭିଳାଷ କରିବାରୁ ସେହି ପାପରେ ଆଜ ସ୍ୱାମୀଙ୍କଠାରୁ ତାଙ୍କୁ ଅନ୍ତର ହେବାକୁ ପଡ଼ିଲା ।

ନିଜ କ୍ରନ୍ଦନ ଭିତରେ ସୀତା ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧନ କରି କହିଛନ୍ତି···"ତୁମେ ଏକଦା ଅଷ୍ଟାବକ୍ର ମୁନିଙ୍କ ଆଗରେ କହିଥିଲ ଯେ ପ୍ରକୃତି-ରଞ୍ଜନ ପାଇଁ ଯଦି ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଏ, ତେବେ ମୁଁ ପ୍ରାଣସମା ସୀତାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ବିସର୍ଜନ ଦେଇପାରେ । ସେ ଶପଥକୁ ଶିଥିଳ ନ କରି ସର୍ବଦା ସ୍ମରଣ କରୁଥିବ । ତୁମ୍ଭେ ପିତୃବାକ୍ୟ ପାଳନରେ ଅବିମୁଖ । ପତିବାକ୍ୟ ପାଳନରେ ମୋ ମନରେ ଦୁଃଖ ନ ହେଲେ ମୁଁ ତୁମ୍ଭର ପତ୍ନୀପଦର ଭାଜନ ହେବି ।"

ସୀତାଙ୍କର ଆକୁଳ କ୍ରନ୍ଦନରେ ଜଳ ସ୍ଥଳ କାତର ହୋଇ-ଉଠିଲା । ସ୍ତମ୍ଭି ଗଲା ଜାହ୍ନବୀର ତରଙ୍ଗ, ନୀରବ ହୋଇଗଲା ପକ୍ଷୀର କୂଜନ ।

ପୁଣି—

"ମୃଗଶିଶୁ ଜନନୀର ସ୍ତନ ମୁଖେ ଧରି
ନିଶ୍ଚଳେ ରହିଲା କ୍ଷୀର ଶୋଷଣ ନ କରି ।
ମୁଖ ଦର୍ଭ ମୁଖେ ଧରି ମୃଗମୃଗୀମାନେ
ଗ୍ରୀବା ଭଙ୍ଗି ରହିଗଲେ ଶୋକଧ୍ୱନି ଧ୍ୟାନେ ।
ମୟୂରମୟୂରୀଗଣ ଶାବକ ସହିତ
ଚକିତ ପରାୟେ ହେଲେ ନୃତ୍ୟରହିତ ।
କରଭ କରଣୀ କଶା ହୋଇ ଉଭୟ ପରି
ପଥେ ରହିଗଲେ ଗଙ୍ଗା-ଗମନ ବିସ୍ମରି ।"

ଦ୍ୱିତୀୟ ସର୍ଗ

ଦ୍ୱିତୀୟ ସର୍ଗରେ କବି ପ୍ରଥମେ ବାଲ୍ମୀକଙ୍କ ଆଶ୍ରମର ଏକ ସୁରୁ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରିଛନ୍ତି । ଯେଉଁ ଆଶ୍ରମରେ ସତୀ ସୀତାଙ୍କର ଜୀବନର ଏକ ନୂତନ ଅଧ୍ୟାୟ ଉନ୍ମୋଚିତ ହେବ, ଯେଉଁ ଆଶ୍ରମରେ ସୀତା ନିର୍ବାସିତ ଜୀବନ ଯାପନ କରିବେ, ସେହି ଆଶ୍ରମକୁ ଶାନ୍ତିର ଲୀଳାଭୂମିରୂପେ କବି ଚିତ୍ରଣ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଭାଷାରେ ବାଲ୍ମୀକିର ଆଶ୍ରମ ହେଉଛି ଶାନ୍ତିର ରାଜ୍ୟ···ଶାନ୍ତିର ରାଜତ୍ୱ ବର୍ଣ୍ଣନା ଛଳରେ କବି ଆଶ୍ରମ-ପ୍ରକୃତିର ଏକ ମନୋଜ୍ଞ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରିଛନ୍ତି ।

ଅକସ୍ମାତ୍ ରାମବଧୂର ରୋଦନରେ ଶାନ୍ତି ଦେବୀଙ୍କର ସଦନ ପ୍ରକମ୍ପିତ ହେଲା । କରୁଣାବତୀ ଶାନ୍ତି ବିଚଳିତ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । କନ୍ଦସି ଜାନକୀଙ୍କର ନିକଟକୁ ଯିବାପାଇଁ ବାହନ ଲୋଡ଼ିଲେ ସେ । ଏହି ସମୟରେ ବାତବ୍ୟସ୍ତ ନବ ବିଟପି-ବଲ୍ଲୀ ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣରେ ମୁନିକୁମାରୀମାନେ ବହିର୍ଗତ ହୋଇଥିଲେ । ଅପରିଚିତ ସ୍ୱର ତାଙ୍କର କର୍ଣ୍ଣଗୋଚର ହେବାରୁ ଘଟଣାସ୍ଥଳରେ ଉପନୀତ ହେବାପାଇଁ ବ୍ୟଗ୍ର ହୋଇଉଠିଲେ ସେମାନେ । ସେହି କୁମାରୀମାନଙ୍କର ହୃଦୟ-ରଥରେ ଉପବେଶନ କରି ଶାନ୍ତିଦେବୀ ସୀତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାତ୍ରା-କଲେ । ମୁନିକୁମାରୀମାନେ ଅପୂର୍ବ ସୁନ୍ଦରୀ ସୀତାଙ୍କୁ କ୍ରନ୍ଦନ କରୁଥିବା ଦେଖି ବିସ୍ମିତ ହେଲେ । ସେମାନଙ୍କୁ ଦେଖି ସୀତାଙ୍କର ଶୋକ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଲା । ତାଙ୍କୁ ଆଶ୍ୱାସନା ଦେବାପାଇଁ ମୁନିକୁମାରୀ-ମାନଙ୍କର ସାହସ ହେଲାନାହିଁ; କେବଳ ଆଖିରୁ ତାଙ୍କର ଝରିପଡ଼ିଲା ସହାନୁଭୂତିର ଅଶ୍ରୁ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ ସୀତାଙ୍କର ଦୁଃଖ ଆଉ ସହି ନ ପାରି ବାଲ୍ମୀକଙ୍କ ନିକଟରେ ସକଳ ବୃତ୍ତାନ୍ତ

କହିଥିଲେ । ବାଲ୍ମୀକି ଆଗନ୍ତୁକାର ପରିଚୟ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଧ୍ୟାନସ୍ଥ ହେଲେ ଏବଂ ଧ୍ୟାନବଳରେ ସୀତାଙ୍କର ନିର୍ବାସନ ରହସ୍ୟ ଅବଗତ ହୋଇ ସୀତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇଥିଲେ । ମୁନିଙ୍କ ସହିତ ବହୁ ମୁନି-କୁମାର, ମୁନିନନ୍ଦିନୀ, ହରିଣ ହରିଣୀ, ପିକ, ମୟୂର, ବକ, ଶୁକ, ଶାରୀ, କପୋତ ମଧ୍ୟ ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ । କବିଙ୍କ ଭାଷାରେ—

"ଅଭିଯାନ କଲି ଶାନ୍ତିର
ଏହା ବୀରବାହିନୀ
ସୀତା-ଶୋକ-ଶିଳାଶ୍ରେଣୀକୁ
ଯେହ୍ନେ ଘୋର ବାହିନୀ ।"

ମୁନିଙ୍କର ଆଗମନରେ ସୀତା ଶୋକ ତ୍ୟାଗ କଲେ । ବାଲ୍ମୀକି ସୀତାଙ୍କୁ କହିଲେ, ସେ ବିରହିଣୀ ହୋଇଥିବା କଥା ସେ ଜାଣି ପାରିଛନ୍ତି । ସେ ପୁଣି କହିଲେ ଯେ, "ତୋର ଶ୍ୱଶୁର ଓ ପିତା ମୋର ବନ୍ଧୁ । ମୋର ଆଶ୍ରମରେ ତୁ ନିଃସଙ୍କୋଚରେ ଅବସ୍ଥାନ କର । ଯେଉଁ ସନ୍ତାନ ତୋ ଗର୍ଭରୁ ଜନ୍ମଲାଭ କରିବ, ତା ସମ୍ପର୍କରେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ଚିନ୍ତା କର ନାହିଁ ।" ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କର ବାଣୀ ଶୁଣି ସୀତା ତାହାଙ୍କର ପଦତଳେ ପ୍ରଣାମ କଲେ । ବାଲ୍ମୀକି "ବୀରପ୍ରସବିନୀ ହୁଅ" ବୋଲି ସୀତାଙ୍କୁ ଆଶୀର୍ବାଦ କରି ମୁନିକୁମାରୀଙ୍କ ଗହଣରେ ଆଶ୍ରମର ଶୋଭାବର୍ଦ୍ଧନ କରିବାକୁ ସୀତାଙ୍କୁ କହିଥିଲେ । ମୁନିଙ୍କ ପଛରେ ଧୀରେ ଧୀରେ ଆଶ୍ରମ ଅଭିମୁଖେ ଯାତ୍ରା କଲେ ସତୀ ସୀତା । ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଥିବା ରତ୍ନ-ପେଟିକାଗୁଡ଼ିକୁ ମୁନିକୁମାରୀମାନେ ଧରି ଆନନ୍ଦରେ ଆଶ୍ରମକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କଲେ । କେବଳ ମୁନିକୁମାର ଓ ମୁନିକୁମାରୀମାନେ

ଯେ ସୀତାଙ୍କୁ ପାଇ ଆନନ୍ଦିତ ହେଲେ ତା ନୁହେଁ—ସେ ଆନନ୍ଦ ଆଶ୍ରମର ହରିଣ, ହରିଣୀ, ପିକ, ମୟୂରଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ବିହ୍ୱଳିତ କରିଥିଲା । କବିଙ୍କ ଭାଷାରେ—

"ବାଜିଗଲା ପରି ଶାନ୍ତିର
ରଣ ବିଜୟୀ ଘୋଷ,
ନାଚି ନାଚି ମୃଗ-ଶାବକେ
କଲେ ପ୍ରକାଶ ତୋଷ ।"

ସୀତାଙ୍କୁ ଆଶ୍ରମରେ ପାଇ କେବଳ ତାପସ-ତାପସୀ ନୁହନ୍ତି—ସମଗ୍ର ବନ-ପ୍ରକୃତି ଆନନ୍ଦରେ ଆତ୍ମହରା ହୋଇଛି । ବୈଦେହୀ ଯେତେବେଳେ ଆଶ୍ରମରେ ପହଞ୍ଚିଲେ ସେତେବେଳେ ପ୍ରତୀଚୀ-ନଭରେ ଉଇଁଥିଲା ଗୋଧୂଳି ତାରା···ସତେ ଅବା ପ୍ରକୃତି ସୀତାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଜାଳିଛି ବନ୍ଦାପନା ଦୀପ । ଜଣେ ମୁନିକୁମାରୀ ସୀତାଙ୍କ ମୁଖମଣ୍ଡଳକୁ ଧୋଇଦେଲା । ଜଣେ ଜଳ-କଳସ ସୀତାଙ୍କ ପାଦରେ ଢାଳିବା ଦେଖି ସୀତା ତା'ହାତରୁ ନେଇ ନିଜେ ନିଜ ପଦ ପ୍ରକ୍ଷାଳନ କଲେ । ସୀତାଙ୍କୁ ପଲ୍ଲବାସନରେ ବସାଇ ଖାଇବାପାଇଁ ଫଳମୂଳ ଆଣିଦେଲେ । ଅନୁକମ୍ପା ନାମରେ ଜଣେ ବୃଦ୍ଧା ସୀତାଙ୍କୁ କୋଳକରି ତାଙ୍କ ଭାଲ କପୋଳ ସସ୍ନେହରେ ନିଜ କରକମଳରେ ପୋଛି-ଦେଲେ । ସୀତାଙ୍କୁ ସସ୍ନେହରେ ସେ କହିଲେ—"ତୁ ରାଜ-ରାଜେଶ୍ୱରୀ; ଅଯୋଧ୍ୟାର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ଅନ୍ତଃପୁରକୁ ଅନ୍ଧକାର କରି ମୋର କୁଟୀରକୁ ଉଜ୍ଜଳ କରିଛୁ । ମୋର ଭାଗ୍ୟକୁ ତୁ ଆଜି ମୋର ପାଖକୁ ଆସିଛୁ । ସମଗ୍ର ଦିବସ ତୁ କିଛି ଖାଇନୁ । ପୁଅ ଗର୍ଭରେ ଚଳପ୍ରଚଳ ହୋଇ ପାଦ ପ୍ରହାର କରୁଥିବ—

"ଖାଆ ମା' ! ଖାଆ ମା' ! ମା' ଘରେ
ତୋର ଅଛୁ କି ଲଜ,
ଗୃହିଁ ରହିଛନ୍ତି ତୋତେ ତୋ'
ଏହି ସଖୀ ସମାଜ ।"

କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ଅଧିକନ୍ତୁ ଅନୁକମ୍ପା ନିଜ ହାତରେ ନାରଙ୍ଗୀ-କଳ, କଦଳୀ, ପଣସ, ଖର୍ଜୁର, ଆମ୍ବ ସୀତାଙ୍କୁ ଧରାଇ-ଦେଲେ । ସୀତାଙ୍କୁ "ଆଉ ଦଉଟି, ଆଉ ଦଉଟି" କହି ପୁଣି କେତେକ ଫଳ ଖାଇବାକୁ ଦେଲେ ସେ । ବାଲ୍ୟ-ଜୀବନରେ ସୀତା ମାତୃ-ସ୍ନେହ ସୁଖ ବୁଝି ନଥିଲେ । ଆଜି ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରେ ସେ ସୁଖକୁ ବୁଝିଲେ । ଖାଇସାରିବା ପରେ ମୀବାରନାଳ ଉପରେ ଥିବା ହରିଣ ଛାଲ ଉପରେ ନିଜର କ୍ଳାନ୍ତ ଅଙ୍ଗକୁ ଅଳାଡ଼ିଦେଲେ ସୀତା ।

ତୃତୀୟ ସର୍ଗ

ତୃତୀୟ ସର୍ଗରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଓ ସୀତାଙ୍କ ଅନ୍ତରରେ ଥିବା ଗଭୀର ପାରସ୍ପରିକ ପ୍ରେମର ଗୁରୁତ୍ୱ ଉଭୟଙ୍କର ଅନୁଚିନ୍ତନଭିତରେ ରୂପ ପାଇଛି । ଧରଣୀର ଅଙ୍ଗନରେ ଦେଖାଦେଇଛି ସନ୍ଧ୍ୟା···ନୀଡ଼ ଅଭିମୁଖେ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରିଛନ୍ତି ପକ୍ଷୀମାନେ···ଆକାଶବକ୍ଷରେ ଗୋଟିଏ ପରେ ଗୋଟିଏ ହୋଇ ଜଳିଉଠିଛି ଅଗଣିତ ତାରାର ଦୀପାଳି । ପ୍ରଶସ୍ତ ପ୍ରାଙ୍ଗଣରେ ନିର୍ଜନରେ ବସିଥିଲେ ରଘୁ-ବଂଶୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ର । ସୀତା ନିର୍ବାସିତା ହେବାପରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ମାନସିକ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ତାଙ୍କର ଚିନ୍ତା ଭିତରେ ଫୁଟିଉଠିଛି ।

ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଭାବୁଥିଲେ ଯେ ରାଜ-ଅଧିକାର ମହାଦାସତ୍ୱର ବ୍ୟାଜ । ପ୍ରକୃତିର ପଦରେ ଖଟିବା ଏହାର ମୌଳିକ ଲକ୍ଷ୍ୟ ।

"ମିଥ୍ୟା କଥା ହେବେ   ପ୍ରଜାଏ କହିବେ
ମେଳ ହୋଇ ଶତ ଶତ,
ମିଥ୍ୟା ଜାଣି ଜାଣି   ତାଙ୍କୁ ମାନି ମାନି
ବୋଲୁଥାଏ ସତ ସତ ।

ପୁଣି—

ପ୍ରଜାରକ୍ତ ଜଳ   କଣିକା ପଟଳ
ସିନା ଉଚ୍ଛାସନ ପାଇ,
ଜଳଧର ରୂପ   ହୋଇଥାଏ ନୃପ
ପରଜାଙ୍କ ହିତ ପାଇଁ ।"

ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଜାଣିଛନ୍ତି ଯେ, ରାଜା ନିଜ ସୁଖକୁ ଜଳାଞ୍ଜଳି ଦେଇ ପ୍ରଜାର ସନ୍ତୋଷ ବିଧାନ କରିଥାଏ; ଠିକ୍ ଯେପରି ବିଦ୍ୟୁତ୍ ଅନଳରେ ହୃଦୟ ଜଳିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଘନ ଜଳଦାନ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୁଏ । ଏହି ଆତ୍ମବଳୀଦାନ ପାଇଁ ହିଁ ରାଜା ପରମାରାଧ୍ୟ ହୋଇଥାଏ । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ତେଣୁ ଚିନ୍ତା କରିଛନ୍ତି ଯେ, ଯଦି ପ୍ରାଣପ୍ରିୟାର ବିରହରେ କାତର ହୋଇ ରାଜକାର୍ଯ୍ୟରେ ସେ ଉଦାସୀନ ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ ମାନବ-ସମାଜ ତାଙ୍କୁ ଆହୁରି ଗଞ୍ଜଣା ଦେବ । ସଂସାର କହିବ ଯେ, ରାମଚନ୍ଦ୍ର ରଘୁବଂଶରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ସାମାନ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀ ପାଇଁ ରାଜକାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତି ଅବହେଳା ପ୍ରଦର୍ଶନ କଲେ । ବାନପ୍ରସ୍ଥ ହିଁ ମାନସିକ ଶାନ୍ତି ପାଇଁ ଅନୁକୂଳ; କିନ୍ତୁ ସେଥିପାଇଁ ସମୟ ହୋଇନାହିଁ । ଭରତ ମଧ୍ୟ ରାଜ-ସିଂହାସନରେ ଅଧିରୂଢ଼ ହେବାପାଇଁ ଇଚ୍ଛୁକ ହେବ ନାହିଁ ।

ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଆଦର୍ଶ ପ୍ରେମିକ । ସେ ଜାଣିଛନ୍ତି, ସୀତାଙ୍କ ଦେହ ତାଙ୍କଠାରୁ ଆଜି ବହୁ ଦୂରରେ; କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ମନ-ମନ୍ଦିରରେ

ସୀତାଙ୍କର ପ୍ରେମମୟୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଚଳି ଆସୀନା । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଏହିଭଳି ଚିନ୍ତା କରିବା ସମୟରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କ କଥା ମଧ୍ୟ ମନର ପର୍ଦ୍ଦାରେ ଭାସି-ଉଠୁଥିଲା । ସୀତାଙ୍କୁ ନିର୍ବାସିତ କରି ଫେରିଆସୁଥିବେ ସେ । ଅଯୋଧ୍ୟାରେ ଉପନୀତ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ ସୀତାଙ୍କ ସନ୍ଦେଶ ଦେବେ ।

ରାଜ-ଅନ୍ତଃପୁରର ପିଞ୍ଜରାରେ ଥିବା ଶୁକ ଶାରୀମାନେ ବାରମ୍ବାର ସୀତାଙ୍କର ନାମ ଧରି ଡାକୁଥିଲେ । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସେହି ନାମୋଚ୍ଚାରଣରେ ବିରହ ବେଦନାରେ ଅଧୀର ହୋଇପଡ଼ୁଥିବାରୁ ଭାବିଛନ୍ତି, ପ୍ରଭାତରେ ସେମାନଙ୍କୁ ପିଞ୍ଜରାରୁ ମୁକ୍ତ କରିଦେବେ । ସୀତାଙ୍କ ପାଦର ଅଳତାବର୍ଣ୍ଣ ଧାରଣ କରିଥିବା ହରିଣ ଶାବକର ଗଳାରେ ଥିବା 'ରଙ୍ଗପାଟ ଡୋରି-ଫାଶ', ସୀତାଙ୍କ ପାଳିତ ମୟୂର, ସୀତାଙ୍କ ସ୍ୱରର ଅନୁକରଣ କରୁଥିବା ଶ୍ୟାମରାଜ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ଦେଖି ସୀତାଙ୍କ ଅନୁପସ୍ଥିତିରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ବେଦନା ବହୁଗୁଣିତ ହେଉଥିଲା ।

ନିଜର ତପ୍ତ ବିକଳ ମନକୁ ଆଶ୍ୱସ୍ତ କରିବାପାଇଁ ଚକ୍ଷୁମୁଦ୍ରିତ କରି ପ୍ରଜ୍ଞାପାପ୍ତ ଚିନ୍ତାର ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କଲେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର । ଚିନ୍ତାଚଳ-ଚୂଡ଼ାରେ ଆରୋହଣ କରି ସେ ନିରୀକ୍ଷଣ କଲେ ମହାକାଳର ଭୟଙ୍କର ସ୍ରୋତକୁ । କାଳସ୍ରୋତରେ ଆବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ପୁଣି ବୁଦ୍‌ବୁଦ୍ ପରି ସମସ୍ତେ ନିଶ୍ଚିହ୍ନ ହୋଇଯାଉଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଏକମାତ୍ର କୀର୍ତ୍ତିଶୈଳ ସେହି ମହାକାଳ ସ୍ରୋତରେ ଅବିଚଳିତ, ଅଟଳ ରହି ଆକାଶ ଚୁମ୍ବନ କରିଛି । ଶୈଳ ସାନୁଦେଶରେ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ବେଶ ଧାରଣ କରି ପତି ସହ ସତୀମାନେ ମହାସୁଖରେ ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ବିଚରଣ କରୁଛନ୍ତି । ବହୁ ରାଜା ରତ୍ନମୟ ସିଂହାସନରେ ସେଠାରେ ଉପବିଷ୍ଟ । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଏହିଭଳି ଚିନ୍ତା କରି ଯେତେବେଳେ ଆଖି ଖୋଲିଲେ, ସେତେବେଳେ ସମଗ୍ର ଧରିତ୍ରୀ ଅନ୍ଧକାରାଚ୍ଛନ୍ନ । ସୁନୀଳ ଆକାଶରେ

ଅଗଣିତ ତାରକା ବିରାଜମାନ । ଆକାଶରେ ଚନ୍ଦ୍ର ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ର-ବିରହରେ ସେମାନେ ନିଜର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବିସ୍ମୃତ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି ବା କର୍ତ୍ତବ୍ୟରେ ହେଳା କରିନାହାନ୍ତି । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସେମାନଙ୍କୁ ତେଣୁ କହୁଛନ୍ତି···"ତୁମର ଏହି ମହାନ୍ ଆଦର୍ଶରେ ମୋର ପ୍ରାଣପ୍ରିୟା ସୀତାଙ୍କୁ ଦୀକ୍ଷିତ କର । ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରେ ମୋ ହୃଦ-ଚନ୍ଦ୍ରିକା ଏକାକିନୀ ବସି ମୋ କଥା ସ୍ମରଣ କରି ଦୁଃଖରେ କ୍ରନ୍ଦନ କରୁଥିବ । ଚନ୍ଦ୍ରମା ଉଦୟ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅଥୟ ନ ହୋଇ କୁମୁଦିନୀ ବଞ୍ଚିରହେ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇ ତୁମେ ସୀତାଙ୍କୁ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେବ × × × ତାର ଗର୍ଭରେ ମୋର ଆତ୍ମାର ସ୍ରୋତ ଲାଗିଛି । ତେଣୁ ଏ କଥା ସେ ଅନ୍ୟଥା ଭାବିବ ନାହିଁ ।"

କିନ୍ତୁ— "ଏଥିରେ ରାଘବ ହୃଦକୁ ଲାଘବ
ସ୍ମରଣେ ଥିଲା କି କ୍ଷମ ?
ବୃଥା ତାରାଗଣ କଲେ ନିରୀକ୍ଷଣ
ଦୃଷ୍ଟିପଥେ ଆଣି ଭ୍ରମ ।"

ପୁଣି— "ଦେଖି ରାମ-ଦୋଷ ପାଇବେ ସନ୍ତୋଷ
ଭାବିଥିଲେ ତାରା-ତତି,
ହୃଦୟ-ଉଚିତା ଗୁହାଁ ଯୋଡ଼ି ମଥା
ଲାଭକଲେ ନୀଚ ଗତି ।"

ଏହି ସମୟରେ ଆକାଶରେ କୃଷ୍ଣପକ୍ଷର ଖଣ୍ଡିତ ଚନ୍ଦ୍ର ଉଦିତ ହେଲା । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଏହିପରି ଏକଦିଗରେ ସୀତା ଓ ଅନ୍ୟଦିଗରେ ଜୀବନାଦର୍ଶ ସମ୍ପର୍କରେ ଚିନ୍ତା କରୁଥିବା ସମୟରେ ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରେ ପର୍ଣ୍ଣକୁଟୀରରେ ମୃଗଚର୍ମ ଉପରେ ଥାଇ ସୀତା ଅତୀତର ସ୍ମୃତିରେ ଅବଗାହନ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କର ମନେପଡୁଥିଲା ପ୍ରାଣ-

ନାଥଙ୍କର ମଧୁର ପ୍ରେମାଳାପ । ମନେପଡ଼ୁଥିଲା ଏହିଭଳି ରାତ୍ରିରେ କିପରି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ସର୍ବଭୟହର ସରଳ ସୁନ୍ଦର ବାହୁ ଉପରେ ମୁଣ୍ଡ ରଖି ଶୋଉଥିଲେ ସେ ! ପୁଣି ମନେ ପଡ଼ୁଥିଲା, ବନବାସ କାଳରେ କିପରି ନିଦ୍ରା ପରିହାର କରି ଦେବର ଲକ୍ଷ୍ମଣ ପର୍ଣ୍ଣକୁଟୀର ବାହାରେ ପ୍ରହରୀ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ସୀତା ଭାବିଲେ ସେହି ସ୍ୱାମୀ, ସେହି ଦେବରଠାରୁ ସେ ଆଜି ବହୁ ଦୂରରେ, ସେ ଆଜି ନିର୍ବାସିତା, ସେତେବେଳେ ଆଖିରୁ ତାଙ୍କ ଝରିପଡ଼ିଲା ବେଦନାର ଅଶ୍ରୁ । ଏହିପରି ଭାବରେ ଅଯୋଧ୍ୟାରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଓ ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରେ ସୀତା ବିରହକାତର ହୋଇ ଦୁଃଖରେ ରଜନୀ ଯାପନ କରୁଥିଲେ ।

ଚତୁର୍ଥ ସର୍ଗ

ରାତ୍ରି ବିଦାୟ ନେଉଛି । ଆସିଛି ବିକଚ ରାଜୀବ-ଦୃଶା ଉଷା । କରପଲ୍ଲବରେ ତାର ସୀତାଙ୍କୁ ଉପହାର ଦେବା ପାଇଁ ଶିଶିର ବିନ୍ଦୁରୂପକ ମୁକ୍ତା । କୋକିଳକଣ୍ଠରେ ସୀତାଙ୍କୁ କହୁଛି "ଦରଶନ ଦିଅ ସତି, ରାତି ପାହିଲା ।" * ଉଷା ଆସିଛି

---

* ଏଠାରେ କବି ବ୍ୟଞ୍ଜନାଧର୍ମୀ ପ୍ରକୃତିବର୍ଣ୍ଣନା ଭିତରେ ଉଷାର ରୂପାୟନ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରକୃତି ହିଁ ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟରେ ସୀତାଙ୍କୁ ତପସ୍ୱିନୀ ହେବାପାଇଁ ବାଞ୍ଛିତ ବାତାବରଣ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । ବିଗତ ରାତ୍ରିରେ ସୀତାଙ୍କର ଜୀବନରେ ଗୋଟାଏ ଅଧ୍ୟାୟର ସମାପ୍ତି ହେଲା । ଦୁଃଖ ଓ ଜ୍ୱଳନ ଭିତରେ ରାଜରାଣୀ ସୀତାଙ୍କର ରାଜସିକ ଜୀବନର ସମାପ୍ତି···ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରେ ଉଷା ସୀତାଙ୍କ ଜୀବନରେ ଉନ୍ମୋଚନ କରିଛି ଏକ ନୂତନ ଅଧ୍ୟାୟ—ତାହାହିଁ ତାଙ୍କର ତପସ୍ୱିନୀ-ଜୀବନ, ଦୁଃଖରାତ୍ରିର ହୋଇଛି ଅବସାନ ।

ଯୋଗେଶ୍ୱରୀବେଶରେ । ପରିଧେୟ ତାର ଅରୁଣକଷାୟ ବାସ, କୁସୁମରେ ବିକଶିତ ତାର କାନ୍ତି, ପ୍ରଶାନ୍ତ ରୂପ । ଦୁଃଖରାଶିର ଉପଶମ ପାଇଁ ଦେଉଛି ଆଶ୍ୱାସନା । ସତେ ଯେପରି ନବଜୀବନ ପ୍ରଦାନ ପାଇଁ ସ୍ୱର୍ଗରୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସିଛି ସେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟକୁ । ଉଷାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ସୀତାଙ୍କୁ ସମ୍ବର୍ଦ୍ଧନା କରିବା ପାଇଁ ସମୀର ସଙ୍ଗୀତ ଗାନ କରୁଥିଲି, ଗୁଞ୍ଜନ ଛଳରେ ଭ୍ରମର ବାଦନ କରୁଥିଲି ବୀଣା, ସମୀରରେ ଦୋଳାୟିତ ହେବା ଛଳରେ ନର୍ତ୍ତନ କରୁଥିଲି ସୁରଭି । କୁମ୍ଭାଟୁଆ ଭାଟ ହୋଇ ସ୍ତବ ପାଠ କଲି । ପାଟ-ଭାଟରୂପେ ଆସିଛି କଜଳପାଖି—

"ଲଳିତ ମଧୁରେ କହିଲି
ଉଠ ସତି, ରାଜ୍ୟ-ରାଣି, ରାତି ପାହିଲି ।"

ମୁନିକଣ୍ଠର ବେଦସ୍ୱନରେ ମୁଖରିତ ହେଲି ଆଶ୍ରମ । ଅନୁକମ୍ପା ସୀତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଆସି କହୁଛନ୍ତି—"ହେ ବୈଦେହି ! ଉଠ । ସୁକୁମାରଦେହୀ ଉଷା ଆସିଛି; ତାକୁ ଦର୍ଶନ ଦିଅ । ତମସା ନଦୀ ତୁମର ଅଙ୍ଗ ସ୍ପର୍ଶ-ସୁଖ ପାଇବା ପାଇଁ ଆତୁରଭାବରେ ଅପେକ୍ଷା କରିଛି ।" ସୀତା ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରି ଶଯ୍ୟାତ୍ୟାଗ କଲେ । ତପସ୍ୱିନୀ ଅନୁକମ୍ପାଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ କଲେ ସେ । ତାପରେ ବିନୟସହକାରେ ଉଷାର ବନ୍ଦନା କରି କହିଲେ ··· "ହେ ତିମିରବିଧ୍ୱଂସୀ ଉଷା, ତୁମେ ରଘୁବଂଶର ଶୁଭ ସମ୍ପାଦନ କର ।" ରାତ୍ରି ଶେଷରେ ଆଶ୍ରମଧାରିଣୀ ନିର୍ମଳଗାତ୍ରୀ ପୂତସଲିଳା ତମସା ପ୍ରଭାତୀ ତାରାରୂପକ ମଙ୍ଗଳ ପ୍ରଦୀପ ଜାଳି ମୁହୂର୍ମ୍ମୁହୁ ମୀନନୟନରେ ସୀତା ସତୀଙ୍କର ଶୁଭାଗମନର ପଥକୁ ଅନାଇ ରହିଥିଲି । ସୀତା ମୁନିକୁମାରୀମାନଙ୍କ ସହିତ ତମସାର ଜଳରେ ସ୍ନାନ କଲେ । କବିଙ୍କ

ଭାଷାରେ—"ସଖୀଙ୍କି ତମସା ଅଙ୍କରେ, ଯେନ ସ୍ନେହେ ଆଲିଙ୍ଗିଲି ତରଙ୍ଗକରେ ।" ସୀତାଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧନ କରି ତମସା କହୁଛି··· "ରାଜଲକ୍ଷ୍ମୀ ହୃଦୟହାରୀ ସୀତା ଭୋଗପିପାସା ପରିହାରି କରି ମୋ ଅଙ୍କରେ ଯେ ବିହାର କରିବ, ଏ ଆଶା ମୋର ନ ଥିଲା । ତୋ ପାଇଁ ସଂସାରରେ ମୋତେ ପ୍ରଶଂସା କରି ଭାଗ୍ୟବତୀ କହିବେ × × ମନ୍ଦାକିନୀ, ଗୋଦାବରୀ ଗୁଣରେ ମୋ ସହିତ ସମାନ; କିନ୍ତୁ ସେମାନେ "ତୋ ପବିତ୍ର ପଦଚିହ୍ନ" ଅକ୍ଷୟ ସମ୍ପଦ ଲାଭକରି ନିଜ ନିଜ ଗୌରବ ବର୍ଦ୍ଧନ କରିଅଛନ୍ତି । ସେହି ସମ୍ପଦ ମୋର ମଧ୍ୟ ବାଞ୍ଛିତ ଥିଲା; କିନ୍ତୁ ତାହା ପୂର୍ବେ ପାଇ ନ ପାରି ଗଭୀର ଦୁଃଖରେ ଥିଲି । ମୁଁ ଶୁଭକର୍ମ ସମ୍ପାଦନ କରିଥିଲି । ସେଥିପାଇଁ ଧର୍ମ ମୋର ମର୍ମବାସନା ଜାଣି ତୋତେ ଆଣିଦେଲା । ମୁଁ ଆଜି ଦୁର୍ଲଭ ଧନ ପାଇଛି ।

"ଅଙ୍ଗ ପରିମଳ ତୋହର,
ହେବ ମୋର ଜୀବନର କଳୁଷହର ।"

ସୀତାଙ୍କୁ ତମସା ପୁଣି କହୁଛି···"ତୋର ପୁଣ୍ୟ ଶରୀର ପ୍ରକ୍ଷାଳନରେ ପବିତ୍ର ହୋଇଥିବା ମୋ ନୀର ପାନକରି ମୋ କୋଳରେ କେଳି-ଚପଳ ସାରସ ମରାଳଦଳ, କୋକଯୁଗଳ, ବକପଂକ୍ତି ବଞ୍ଚିଥିବେ । କଳନାଦଛଳରେ ତୋ ଯଶଗାନ କରି ମୋତେ ଉଲ୍ଲସିତ କରୁଥିବେ । ତୁ ପତିବ୍ରତା, ତୋର ଅଙ୍ଗ-ସ୍ପର୍ଶରେ ପବିତ୍ର ହେବାପାଇଁ ବ୍ରତତୀ-ବାସ-ବିରାଗୀ ପୁଷ୍ପନିଚୟ ସୁଦୂରରୁ ମୋ ଜଳରେ ଭାସିଆସି ତୋ ନିକଟରେ ସ୍ନାନକାଳରେ ଭ୍ରମଣ କରୁଥିବେ । ହେ ଦୟାମୟି, ସେମାନଙ୍କୁ ପାଦରେ ଠେଲି ଦେବୁନାହିଁ ।"

ତମସାର ସ୍ନେହ, ମମତା ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧାରେ ସୀତା ଆତ୍ମହରା ହୋଇ ତାଙ୍କୁ ଜନମୀର ସମ୍ମାନ ଦେଇ କହିଲେ—"ରାମ-ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ଯେଉଁ ସୀତା ଲୋକଲୋଚନରେ ଦୂଷିତା ହୋଇ ନିର୍ବାସିତା, ସେ ତୋର ମତରେ ନିଜର ପତିବ୍ରତା ଧର୍ମ-ବଳରେ ସ୍ଥାବର ଜଙ୍ଗମ ପବିତ୍ରକରଣରେ ସମର୍ଥା । ମା'ହିଁ ବୁଝେ ଝିଅର ବେଦନା । ତା ଆଖିରେ ପୋଡ଼ାମୁହିଁ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଝିଅ ଚନ୍ଦ୍ରବଦନା । ତୋର କ୍ଷୀର ମୋର ଆଶ୍ରୟସ୍ଥଳ ହୋଇଛି । ଜଗତରେ ଯା'ର କେହି ନାହିଁ ମାତୃକୋଳହିଁ ତାର ଏକମାତ୍ର ଆଶ୍ରୟସ୍ଥଳ ।"

ତମସା ସହ ଏହିପରି କଥୋପକଥନ ପରେ ସୀତା ସ୍ନାନ ସମାପନ କରି ମୁନିକୁମାରୀମାନଙ୍କ ସହ ଆଶ୍ରମକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରି ମହର୍ଷି ବାଲ୍ମୀକଙ୍କର ପଦବନ୍ଦନା କଲେ । ମହର୍ଷି ତାଙ୍କୁ ଆଶୀର୍ବାଦ କରି କହିଲେ..."ତୁମେ ଅପ୍ରମାଦରେ ବୀରପ୍ରସବିନୀ ହୁଅ ।" ତା'ପରେ ସୀତାଙ୍କୁ ପିତୃସୁଲଭ ଉପଦେଶ ଦେବାକୁ ଯାଇ କହିଲେ .. "ତୁ ଏ ଆଶ୍ରମର ପାଦପଙ୍କୁ ସ୍ନେହାଶ୍ରମ ପ୍ରୟୋଗ କରି ସନ୍ତାନ ପରି ଯତ୍ନ କର । କାରଣ—

"ସେ ଭାବେ ତୋ ଅନୁଭବ
ସ୍ବଭାବେ ହେବ ସମ୍ଭବ
ଭବେ କେମନ୍ତ ଦୁର୍ଲଭ ସୁତରତନ ।"

ବାଲ୍ମୀକଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦେଶାନୁଯାୟୀ ମୁନିକୁମାରୀଙ୍କ ଗହଣରେ ସୀତା ଜଳସିଞ୍ଚନରେ ଆଶ୍ରମର ଉଦ୍ୟାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯାତ୍ରା କଲେ । ସୀତାଙ୍କୁ ଦେଖି ଉଲ୍ଲସିତ ହେଲେ ବନଲକ୍ଷ୍ମୀ । ସଖୀଙ୍କୁ ସମ୍ବର୍ଦ୍ଧନା କରିବାକୁ ଯାଇ ସେ ଅର୍ଘ୍ୟ ଦେଲେ ରଙ୍ଗ ଶାନ୍ତଳୀ,

ପାଦ୍ୟରୂପେ ଦେଲା ଦୂର୍ବାଦଳ ଶ୍ୟାମ-ପଟଳୀ । ସ୍ଥଳକମଳ ଆସନ ଦେଇ, ଶାରଦୀୟ କୁଞ୍ଜକୁଟୀରରେ ବନଲକ୍ଷ୍ମୀ ସୀତାଙ୍କୁ କହିଲା··· "ପାଇଲି ସଜନ, ତୋ ପଦ-ଅରୁଣେ ମୋର ଖେଦ-ରଜନୀ ।" ସେ ପୁଣି କହୁଛି—

"ଯେତେବେଳେ ପୁଷ୍ପକରେ
ବାହୁଡ଼ିଗଲୁ ପୁଷ୍କରେ
ଝଉଁହୋଇ ପୁଷ୍ପକରେ ମୃଗନୟନେ,
ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱେ ଗୃହିଁ ବିଷାଦରେ
ତୋତେ ମୟୂରୀ ନାଦରେ
ଡାକୁ ଯେ ଥିଲି ସାଦରେ ଘର୍ଷ ଅୟନେ ।
ସଖୀ କଥା ସ୍ମର ମନରେ ।
ଆସିଲୁ କି ସଖି ! ଆଜ ଏତେ ଦିନରେ ।"

ବନଲକ୍ଷ୍ମୀର ବହୁ ପୋଷିତ ସ୍ୱପ୍ନ ଆଜ ସଫଳ ହୋଇଥିବାରୁ ସେ ଉଲ୍ଲସିତ ହୋଇଛି । ସୀତା ତାର ବାଞ୍ଛା ପୂରଣ କରିଥିବାରୁ ସଖୀଙ୍କୁ ସେ ଧନ୍ୟବାଦ ଦେଇଛି । ବନଲକ୍ଷ୍ମୀର ମୋହନ ବେଶ ଦେଖି ସୀତା ଆତ୍ମହରା ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ତାଙ୍କର ମନେହେଲା, ତାଙ୍କର ବିରହ-ଦାବ-ଦହନର ଶାନ୍ତିକରଣ ପାଇଁ ସତେ ଅବା ବନଲକ୍ଷ୍ମୀର ସାତ୍ତ୍ୱିକ ରୂପ ନବୀନ ଉଦୀପ୍ୟମାନ ଘନ-ପଟଳ । ବନଲକ୍ଷ୍ମୀର ସମ୍ବର୍ଦ୍ଧନାର ଉତ୍ତରରେ ସୀତା କହିଥିଲେ —"ଆଜୀବନ ହେଲି ତୋର କାରା-ବନ୍ଦିନୀ ।"

ପଞ୍ଚମ ସର୍ଗ

ଯେଉଁ ସୀତାଙ୍କର ପଦସ୍ପର୍ଶରେ ଅଯୋଧ୍ୟାର ରାଜୋଦ୍ୟାନ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ହୋଇ ଉଠୁଥିଲା, ସେହି ସଖୀଙ୍କର ଶୁଭାଗମନ ଦେଖି

ମୁନି-ଉଦ୍ୟାନର ବିଟପି-ବଲ୍ଲୀ-ସୁମନ ଉଲ୍ଲସିତ ହେଲେ । ସେ ସମୟରେ ଋତୁଚକ୍ରର ଆବର୍ତ୍ତନରେ ଧରଣୀକୁ ଆସିଥିଲା ମଧୁମୟ ଲୋଭମୟ ବସନ୍ତ ଋତୁ । ଉଷାମୟମାନ ସୂର୍ଯ୍ୟର ସ୍ୱରଣ୍ଣମୟ କିରଣ ଶିଶିର ବିନ୍ଦୁ ଉପରେ ନିପତିତ ହୋଇ ସତେ ଯେପରି ସୃଷ୍ଟି କରୁଥିଲା ହୀରା, ନୀଳା, ମୋତି, ମାଣିକ୍ୟ । ସୀତା ମୁନି-ଉଦ୍ୟାନରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେବାରୁ ଉପବନର ଶୋଭା-ସମ୍ପଦ ଅଧିକତର ଆକର୍ଷଣୀୟ ହେଲା । ତପସ୍ୱିନୀ ଜୀବନରେ ବହିଃରଙ୍ଗ ଅବହେଳାର ସାମଗ୍ରୀ; ଅନ୍ତଃରଙ୍ଗର ବିକାଶହିଁ ଏକମାତ୍ର ଧ୍ୟେୟ । ଜନକ-ନନ୍ଦିନୀଙ୍କ ଅବୟବର କାନ୍ତି ଆକର୍ଷିତ ହୋଇ କୁସୁମରେ କୁସୁମରେ ଅବସ୍ଥାନ କଲେ ! ତାଙ୍କର କେଶକାନ୍ତିକୁ ନେଲା ଷଟ୍‌ପଦ, ଚମ୍ପା ନେଲା ତନୁର କାନ୍ତି, ମନ୍ଦାର ଅଧରର ରୁଚି । ଆଶ୍ରମର ଉପବନକୁ ଦେଖିଲେ ମନେହେଉଥିଲା, ସତେ ଅବା ସ୍ୱର୍ଗଲକ୍ଷ୍ମୀ ମର୍ତ୍ତ୍ୟକୁ ଆସି ଉଦ୍ୟାନକୁ ଲୀଳାଳୟରେ ପରିଣତ କରିଛନ୍ତି । ସୀତାଙ୍କ ଅମୃତୋପମ କାନ୍ତି ପୁଷ୍ପରେ ହେଲା ମଧୁ; ମୃଦୁତା ଓ ମଞ୍ଜୁତା କୁସୁମ ଅଙ୍ଗରେ ସ୍ଥାୟୀ ହେଲେ । ସତୀ ତପସ୍ୱିନୀ ହୋଇ ନୀରସ ଜୀବନରେ ନିସ୍ତ୍ରଭ ଶରୀରରେ ବନବାସିନୀ ହେଲେ ।

ସୀତାଙ୍କ ସତ୍କାର ଲାଗି ବୃକ୍ଷ ଶ୍ରେଣୀ ରଚନା କରିଛି ଗୁରୁ ଚନ୍ଦ୍ରାତପ; କଦଳୀଗଛ ପତ୍ର-ପତାକା ଧରି ଦଣ୍ଡାୟମାନ । ମୁଚୁକୁନ୍ଦ, କୁନ୍ଦ, ବକୁଳ, ନଆଳୀ, ମାଧବୀ ହାତରେ ପୁଷ୍ପଗୁଚ୍ଛ ଧରି ଛିଡ଼ା ହୋଇଥିଲେ । ସଖୀମାନଙ୍କ ସହ ଜାନକୀ ସେମାନଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯିବାରୁ ସେମାନେ ମୃଦୁ ସମୀରରେ ପୁଲକିତ ହୋଇ ସତୀଙ୍କ ଶିରରେ କୁସୁମ ବୃଷ୍ଟି କଲେ । କିଏ ଶିର ଚୁମ୍ବନ କଲା, କିଏ କଲା କରମର୍ଦ୍ଦନ, କିଏ ଆଲିଙ୍ଗନ, କିଏ ପୁଣି ପଦବନ୍ଦନା ।

ସୀତାଙ୍କର ସୁରଙ୍ଗ ଚରଣରୁ ଟିକିଏ ରଙ୍ଗ ନେବା ଲୋଭରେ ପାରିଜାତ ପଦତଲେହିଁ ପାଇଁ ଜିହ୍ବା ଲମ୍ବାଇ ଦେଲା । ଅନୁରୂପ ଭାବରେ—

"ମୋତିଜ୍ୟୋତି ନଖ ଚୁମ୍ବନ ଆଶେ
ତାଳମ୍ବ ରହିଲା ବକୁଳ ଆସେ୍ୟ
କରୁଣା ରଣ ଆଶାୟୀ
ଚନ୍ଦ୍ରମା ହେଲା ହରିତ ବରଣ
ସ୍ୱମରୂପ ଅନୁଯାୟୀ ।।"

ସୀତା ସଙ୍ଗିନୀଗଣଙ୍କ ମେଳରେ ଉଦ୍ୟାନରେ ଥରେ ଭ୍ରମଣ କରିବା ପରେ ତମସା ନଦୀରୁ ଜଳ ଆଣି ଗଛଲତାର ମୂଳରେ ଜଳ ଦେଲେ । ଅନୁକମ୍ପା ଏହି ସମୟରେ ସେଠାରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ବାତ୍ସଲ୍ୟ-ସ୍ନେହରେ ସେ କହିଲେ···"ସୀତା ଜଳ ବହି-ଜାଣେ ନାହିଁ । ତାର କୋମଳ ପ୍ରାଣରେ କଷ୍ଟ ହେଉଥିବ । ସେ ଅଧିକ ଶ୍ରମ ନ କରୁ । ପ୍ରଥମ ହୋଇ ଆସିଛି ସେ । ଥରେ ଉଦ୍ୟାନକୁ ଦେଖିନେଉ । ତା ପରେ ସେ ସୀତାଙ୍କୁ ଛାୟାସ୍ନିଗ୍ଧ ରମ୍ୟସ୍ଥାନକୁ ନେଇ ବସାଇଲେ ଏବଂ ଆଶ୍ରମର ଗୀତ ସମ୍ପର୍କରେ ତାଙ୍କୁ ଅବହିତ କଲେ । ଅନୁକମ୍ପା ସୀତାଙ୍କୁ ପ୍ରଥମ ଦେଖାରେହିଁ ଜାଣିପାରିଥିଲେ ଯେ ସୀତା ଆଦର୍ଶ ତପସ୍ୱିନୀ ହେବେ; ତେଣୁ ତାଙ୍କୁ ନାନାପ୍ରକାର ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ଦିନ ସପ୍ତ ଘଟିକାରେ ମୁନିକନ୍ୟାଗଣ ବୃକ୍ଷଲତାମୂଳରେ ଜଳଦାନ କାର୍ଯ୍ୟ ସମାପ୍ତ କରି ଶୂନ୍ୟ କଳସୀ ଧରି ଅନୁକମ୍ପାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଆସି ବସିଲେ । ତତ୍ପରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ସ୍ନାନ ସମାପନ କରି ନିଜ ନିଜ ବାସସ୍ଥାନକୁ ଫେରିଗଲେ । ତାପସମାନେ ଆଣିଥିବା ଫଳମୂଳ ଭୋଜନ ପରେ ଅଧ୍ୟୟନ ଅଧ୍ୟାପନା କରି ତାପସ-

ତାପସୀମାନେ ମଧ୍ୟାହ୍ନ ଯାପନ କଲେ । ତାପସ-ତାପସୀଙ୍କର ସ୍ନେହ-ସୁଖ ଲାଭ କରି ସୀତାଙ୍କର ମନର ଦୁଃଖ ଦୂର ହୋଇଗଲା । ତାଙ୍କ ମନରେ ଭ୍ରମରେ ମଧ୍ୟ ଥରେ ରାଜସୁଖର ସ୍ମୃତି ଦେଖାଦେଲା ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ନିର୍ମଳ ହୃଦୟ-ସରସୀରେ ମନୋହର ରୂପ-ରାମ-ରାଜହଂସ ସତତ କ୍ରୀଡ଼ା କରୁଥିଲେ ।

ଷଷ୍ଠ ସର୍ଗ

ସମୟ ଗଡ଼ିଚାଲିଲା । ଫାଲ୍‌ଗୁନ ପରେ ହେଲା ଚୈତ୍ର ମାସ । ନୈଶ ଆକାଶରେ ତାରା ନକ୍ଷତ୍ର ସହିତ ଅଭିସାରରେ ମତ୍ତ ହେଲେ ଶଶାଙ୍କ । ଦିନେ ଏକ ଚନ୍ଦ୍ରାଲୋକିତ ଚୈତ୍ର ନିଶୀଥରେ କୁଟୀରରୁ ଅଳ୍ପ ଦୂରରେ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାଲୋକରେ ସଖୀ ସହ ବସିଥିଲେ ଜାନକୀ । ଏହି ସମୟରେ ନୈଶ ସମୀରରେ ଭାସିଆସିଲା ବିରହୀ ଚକ୍ରବାକର ବିଳାପଧ୍ୱନି । ସୀତାଙ୍କ ଆଖିରୁ ଝରିପଡ଼ିଲା ଅଶ୍ରୁ । ସଖୀଙ୍କୁ ଲୁଚାଇ ଗୋପନରେ ନିଜର ଲୋତକ ପୋଛି ପକାଇଲେ ସେ । ସଖୀ ଏହି ସମୟରେ ସୀତାଙ୍କୁ ପଚାରିଛି···"ହେ ସୁଶୀଳେ ! କୁହ, ରଜନୀରେ ଚକ୍ରବାକ କାହିଁକି ବିଳାପ କରେ । ନଗରରେ ମଧ୍ୟ ଚକ୍ରବାକ ଥାଏ କି ? ମଧ୍ୟରାତ୍ରରେ କାତରରେ ଚକ୍ରବାକ ବିଳାପ କଲେ ନଗରବାସୀ ତାହା ଶୁଣି କଅଣ ଭାବନ୍ତି ?" ସୀତା ଆଉ ନିଜ ଭାବାବେଗକୁ ଗୋପନ କରି ପାରିଲେ ନାହିଁ । ଆଖିରୁ ଝରିଲା ଦୁର୍ବାର ଲୋତକର ଧାରା । କଣ୍ଠରୁ ବାକ୍ୟ ସ୍ଫୁରିଲା ନାହିଁ । ସୀତାଙ୍କର ଏହି କାତର ଭାବ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ତାଙ୍କ ମନରେ କଷ୍ଟ ଦେଇଥିବାରୁ ସଖୀ କ୍ଷମାଭିକ୍ଷା କଲା ।

ମଣିଷ ନିଜ ମନର ବେଦନା ଅନ୍ୟଠାରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଲେ ଆଶ୍ୱସ୍ତ ହୁଏ । ସୀତା ତେଣୁ ଏହି ଅବସରରେ ସଖୀ ନିକଟରେ

ଦେଇଛନ୍ତି ଆତ୍ମ-ପରିଚୟ…"ମୁଁ ରାଜନନ୍ଦିନୀ । ସମ୍ପଦର ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ଭିତରେ ରାଜପୁରୀରେ ମୋର ଜୀବନ ବିକଶିତ । ଯେତେବେଳେ ମୁଁ ଶିଶୁ ଥିଲି, ସେ ସମୟରେ ଚକ୍ରବାକର ରଜନୀରେ ବିଳାପ ଶୁଣି ମୋର ବାଲ୍ୟ ହୃଦୟରେ ଦୁଃଖ ଜାତ ହେଉ ନଥିଲା । ଶୈଶବ ପରେ ଜୀବନ ଅଙ୍ଗନରେ ଆସିଲା ଯୌବନ । ମୋର ସ୍ୱୟଂବର ପାଇଁ ପିତା ଆୟୋଜନ କଲେ—

"ଇନ୍ଦ୍ରମୟ ଧନୁଟିଏ ଜନକ ମୋହର
ରଖିଥାନ୍ତି, ଦିଶୁଥାଏ ଅତି ମନୋହର ।
ଜଣେ ଜଣେ ହୋଇ ଧନୁ ଧରି ନୃପଗଣ
ଟାଣି ଥରେ କରୁଥାନ୍ତି ଆସନ ଗ୍ରହଣ ।
ରତନ କିରୀଟେ ଢାଙ୍କି ଧବଳ କୁନ୍ତଳ
କେତେ ନରପତି ତହିଁ ଦେଖାଇଲେ ବଳ ।
କେତେ ବା ଯୁବକ ନୃପ କିଶୋରକେଶରୀ—
ଠାଣି ଧରି ଧନୁ ଛୁଇଁ ଗଲେ ଅପସରି ।
ସଦର୍ପ ଗମନ ତାଙ୍କ ନିଷ୍ଫଳ ସାହସ,
ଗୃହିଁ ସଖି ସେତେବେଳେ ମାଡ଼ୁଥାଏ ହସ ।"

ସୀତା ସଖୀଙ୍କୁ ତା'ପରେ କହିଲେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଘଟଣାନିଚୟ । ଶେଷରେ ଜଣେ ଅନୁପମ ବୀର ଧନୁ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ସୀତାଙ୍କ ଚପଳତା ଦୂରେଇ ଗଲା… ହୃଦୟ ଦ୍ରବୀଭୂତ ହେଲା । ସେପରି ସୁନ୍ଦର ରୂପ କେବେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବେ ଏ କଥା ସେ ମନରେ କେବେ ଚିନ୍ତା ମଧ୍ୟ କରି ପାରି ନଥିଲେ । ସେହି ପ୍ରଥମ ଦେଖାରେହିଁ ସେହି ବୀରଙ୍କ ପ୍ରତି ସୀତାଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଭକ୍ତି ଓ ପ୍ରୀତି

ଜାତ ହୋଇଥିଲା । ଜନକ ମହର୍ଷି ପଣ କରିଥିଲେ ଯେ, ଯେଉଁ ବୀର ହରଧନୁ ଭାଙ୍ଗିବ ତାଙ୍କର ହାତରେ ସେ ସୀତାଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କରିବେ । ସୀତା ଭାବିଲେ, ସେହି ଦିନ ପଣର ସମାପ୍ତି ହେଲା । ପିତାଙ୍କ ଆଦେଶ ନେଇ ତପସ୍ୱିନୀ ହେବାକୁ ସ୍ଥିର କରିଥିଲେ ସେ । କିଏ ଧନୁ ଭାଙ୍ଗିବ ତାହା ଜଣା ନ ଥିଲା ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ସୀତାଙ୍କ ମନ ସେହି ବୀରଙ୍କ ପଦତଳେ ନୈବେଦ୍ୟ ହୋଇ ସାରିଥିଲା । ତାଙ୍କୁ କିନ୍ତୁ ଭାଗ୍ୟଲକ୍ଷ୍ମୀ ପ୍ରସନ୍ନା ହେଲେ । ସମସ୍ତଙ୍କୁ ବିସ୍ମିତ ଚକିତ କରି ସେହି ବୀର ପୁରୁଷ ଅବଲୀଳାକ୍ରମେ ହରଧନୁକୁ ଭାଙ୍ଗିଦେଲେ । ସେହି ବୀର ପୁରୁଷଙ୍କ ସହିତ ସୀତାଙ୍କର ହେଲା ଶୁଭପରିଣୟ··· ତାଙ୍କର ପ୍ରୀତିଲାଭ କରି ଧନ୍ୟା ହେଲେ ସୀତା । ସେହି ବୀରଙ୍କର ଅନ୍ୟ ତିନିଭାଇ ସୀତାଙ୍କର ତିନି ଭଉଣୀଙ୍କୁ ବିବାହ କଲେ ।

ସୀତା ତା'ପରେ ସଖୀଙ୍କୁ ଶୁଣାଇଲେ ତାଙ୍କ ବିବାହ ପରର ଘଟଣାବଳୀ । ଶ୍ୱଶୁର ଘରକୁ ଯାତ୍ରାପଥରେ ପର୍ଶୁରାମ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ହାତରେ ଧନୁଟିଏ ଦେବାର ଦେଖି ସୀତା ଭୀତା ହେଲେ । ସେ ଭାବିଲେ—ହୁଏତ ପୁଣି ଏହି ଧନୁ ଭାଙ୍ଗି ରାମଚନ୍ଦ୍ର ପୁଣି ଏକ ତେଜୋମୟୀ ନାରୀ ଲାଭ କରିବେ, ଯିଏ ସୀତାଙ୍କ ପ୍ରଣୟ-ଭାଗୀ ହେବ; କିନ୍ତୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସେହି ଶରାସନରେ ଶର ସଂଯୁକ୍ତ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଭାର୍ଗବ ବୀରଶ୍ରୀ ତାଙ୍କୁ ବରଣ କଲା । ତତ୍ପରେ ସୀତା ସ୍ୱାମୀସହ ଶ୍ୱଶୁର ଘରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ତାହା ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ···"ସମ୍ପଦର ବନ ।" ଶ୍ୱଶୁର ଶାଶୁଙ୍କର ସ୍ନେହ ଓ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ପ୍ରେମଲାଭ କରି ନିଜ ଜୀବନକୁ ଧନ୍ୟ ମନେକଲେ ସୀତା । ସେହି ଅସୀମ ସୁଖ ଭିତରେ ଅବଗାହିତ ହୋଇ ଦୀନ ଚକ୍ରବାକର ସ୍ୱନ ଶୁଣିବା ପାଇଁ ରାତ୍ରଦିନ ତାଙ୍କୁ ଅବସର ନଥିଲା ।

ଏହିପରି ଭାବରେ କଟିଗଲା ବାରବର୍ଷ । ଦିନେ···

"× × କାନ୍ତ ଆସି ମୋତେ କହିଲେ ସହାସେ
ବାନ୍ଧବ, ରହିବା ଆଜ ରାତି ଅଧିବାସେ ।
କରିବାର ଆଶେ ତୋତେ ହୃଦ ଆଭରଣ
ରାଜଲକ୍ଷ୍ମୀ କାଲି ମୋତେ କରିବେ ବରଣ ।"
ମୁଁ ବୋଇଲି, ନାଥ, ତୁମ୍ଭ ଦିବ୍ୟ ଅନୁରାଗ
ପୂର୍ଣ୍ଣଥିଲା ମୋଠାରେ ଯା' ନ ହେବ ତ ଭାଗ ।
ସେ ବୋଇଲେ, ସ୍ୱାଭାବିକ ହେଲେହେଁ ସେ କଥା
ସମ୍ପଦେ ନତ ହୁଏ ରାଜଲକ୍ଷ୍ମୀ ମଥା ।"

ସୀତା ସଖୀଙ୍କ ନିକଟରେ ତାହାପରେ ଉଦ୍‌ଘାଟିତ କଲେ ନିଜ ଜୀବନର ଅନ୍ୟତମ ଅଧ୍ୟାୟ । ସେ କହିଲେ, ପିତାଙ୍କ ନିକଟରୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ପରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କୁ ପିତାଙ୍କ ଆଦେଶରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ବର୍ଷବ୍ୟାପୀ ଅରଣ୍ୟବାସ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ବୋଲି କହିଲେ । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କୁ ଆହୁରି ମଧ୍ୟ କହିଥିଲେ ଯେ, ଭରତ ହେବ ଅଯୋଧ୍ୟାର ଯୁବରାଜ । ସୀତା ସ୍ୱାମୀଙ୍କ କଥାକୁ ପରିହାସ ମଣିଥାନ୍ତେ; କିନ୍ତୁ ସେ ସମୟରେ ହାହାକାର ରବ ଉଠି ଗଗନ-ଭୁବନକୁ କାରୁଣ୍ୟରେ ଭରିଦେଲା । ସୀତା ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ କହିଥିଲେ, ସେ ବନକୁ ଗଲେ ରାଜପୁରୀ ସୀତାଙ୍କର ଲୋଡ଼ା ନାହିଁ । କାନନଚାରିଣୀ ହୋଇ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ପଦସେବା କରିବାହିଁ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ପରମ ଓ ଚରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ପୁଣି—

"ସେ ସୁଖୁ ବଞ୍ଚିତା ହେଲେ ନ ବଞ୍ଚିବ ସୀତା,
ପ୍ରଭୁପଦସେବା ବିନା ବିଶ୍ୱ ତାକୁ ପିତା ।"

ସୀତାଙ୍କର ବଚନରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମନରୁ ଦୂରେଇଗଲା ବିଷାଦ । ପିତା, ମାତା, ଭ୍ରାତା, ବନ୍ଧୁ, ଭୃତ୍ୟ, ପରିଜନ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସୀତାଙ୍କ ସହିତ ବନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯାତ୍ରାକଲେ । ଭାଇ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ହେଲେ ଅନୁଗାମୀ । ପଞ୍ଚବଟୀ ବନରେ ବହୁଦିନ ଅତିବାହିତ ହେଲା । ବନବାସକାଳରେ ଏକ ଚନ୍ଦ୍ର-ଚକିତ ରାତିରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସୀତାଙ୍କ ସହିତ ବିହାରକାଳରେ ଅଦୂରରୁ ଭାସିଆସିଲା ଚକ୍ରବାକର ସ୍ୱନ । ତାହା ଶ୍ରବଣ କରି ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସୀତାଙ୍କୁ ଚୁମ୍ବନ କଲେ । କୌତୁକସହକାରେ ସୀତା କାରଣ ଜିଜ୍ଞାସା କରିବାରୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ର କହିଥିଲେ···"ପ୍ରେୟସି, ଏହି କାନ୍ତାବିରହିତ ଚକ୍ରବାକ ଦୁଃଖାନଳରେ ଦଗ୍ଧ ହେଉଛି । ସମଗ୍ର ଦିବସ ସେ ପ୍ରିୟା ସହିତ ସଙ୍ଗସୁଖ ଲଭ କରେ । ରାତିରେ ପ୍ରିୟା-ବିରହରେ ଏବେ ଜୀବନକୁ ତିକ୍ତ ମଣୁଛି । ତୁ ଯଦି ମୋର ବନସହଚରୀ ହୋଇ ନଥାନ୍ତୁ ମୁଁ ବିପିନରେ ଭ୍ରମଣ କରି ଦୁଃଖରେ ଏହିପରି ଦଗ୍ଧ ହେଉଥାଆନ୍ତି ।" ସୀତାଙ୍କର ମନରେ ବିରହବେଦନା ସେତେବେଳେ ଅନନୁଭୂତ ଥିଲା । ତେଣୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର କଥା ଶୁଣି ସେ ଲଜ୍ଜା ଅବନତ ମୁଖରେ ହସିଥିଲେ । ଭୁକ୍ତଭୋଗୀ ହିଁ ପରଦୁଃଖକୁ ଅନୁଭବ କରେ । ଆଜ ତେଣୁ ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରେ ବିରହୀ ଚକ୍ରବାକର ଦୁଃଖ ସୀତାଙ୍କର ଆଖିରୁ ଅଶ୍ରୁ ଝରାଉଛି ବୋଲି ସୀତା ସଖୀଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି ।

ସୀତାଙ୍କ କଥା ଶୁଣି ତାପସୀ କହିଲେ···"ସଖି, ମୁଁ ଏଥର ବୁଝିଲି । ତୁମ କାନ୍ତଙ୍କର ହୃଦୟ ପ୍ରେମ-ପୀୟୂଷର ନିଳୟ । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ତୁମକୁ ହରାଇ ଏବେ ଚକ୍ରବାକ ପରି କ୍ରନ୍ଦନ କରୁଥିବେ । ତୁମର ଦୁଃଖ-ରାତିର ଅବସାନ ହେଉ । ତୁମ ସୁନାର ସଂସାର ଗୁଞ୍ଜାର

ହୋଇଯାଇଛୁ । ଏପରି ଦୁର୍ବିଗ୍ରହ ବା ଘଟିଲା କାହିଁକି ? ରାଜା ଯାହାକୁ ଜୀବନର ଧନ କରିଥିଲେ ତାକୁ ନିର୍ବାସିତ କରିବା ପାଇଁ ବା ତାଙ୍କର ମନ ବଳିଲା କିପରି ?"

ସପ୍ତମ ସର୍ଗ—

ସଖୀର ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ଯାଇ ସୀତା ନିଜ ଜୀବନର ଅବଶିଷ୍ଟ କଥା ତାଙ୍କୁ ଶୁଣାଇଲେ । ସେ ନିଜର ଏହି ଦୁଃଖ ପାଇଁ ବିଧି କିମ୍ବା ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ଦାୟୀ କରିନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କରି ଭାଷାରେ··· "କାନ୍ତ ତ ସ୍ୱଭାବେ ମୋ କରୁଣାନିଧି ।" ନିଜର କଷଣକୁ ସେ କିପରି ନିଜେ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କଲେ ତାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ତାଙ୍କୁ ହରଣ କରିବା ପାଇଁ ରାବଣର ଷଡ଼ଯନ୍ତ୍ର କଥା ସେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

ପଞ୍ଚବଟୀରେ ଅବସ୍ଥାନ କାଳରେ ଦିନେ ସୀତା ନିଜ କୁଟୀର ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଏକ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମୃଗ ବିଚରଣ କରୁଥିବାର ଦେଖିଲେ । ସେହି ଜାତିର ମୃଗ ସୀତା ତା ପୂର୍ବରୁ କେବେ ଦେଖି ନ ଥିଲେ । ସେ ଭାବିଲେ ବନବାସ ସମାପ୍ତି ପରେ ଅଯୋଧ୍ୟା ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନକାଳରେ ସେହି ମୃଗଟିକୁ ନିଜ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ଅଯୋଧ୍ୟାବାସୀଙ୍କୁ ଚକିତ କରିବେ । ଆହାର ଦେଖାଇ ତାକୁ ଧରିବାକୁ ଯିବାବେଳେ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମୃଗ ଧରାଦେଲାନାହିଁ । ମୃଗ ପାଇଁ ସୀତା ବ୍ୟସ୍ତ ହେବାରୁ ରାମଚନ୍ଦ ତାକୁ ଧରି ଆଣିବା ପାଇଁ ଗଲେ । ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମୃଗର ପଶ୍ଚାଦ୍ଧାବନ କରି ଯେତେବେଳେ ସେ ଦୃଷ୍ଟିସୀମାର ଅନ୍ତରାଳକୁ ଚାଲିଗଲେ ସେତେବେଳେ 'ରକ୍ଷ ଲକ୍ଷ୍ମଣ' ରବରେ ଚମକି ଉଠିଲେ ସୀତା । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସଙ୍କଟର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେଲେ ବୋଲି ସୀତା

ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କୁ କହିବାରୁ ସେ କହିଥିଲେ ଯେ ତାହା ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଭାଷ୍ୟ ନୁହେଁ । ସୀତା କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ ଆଶ୍ୱସ୍ତ ନ ହୋଇ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କୁ କଟୁ ବଚନ ପ୍ରୟୋଗ କରି ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ନିକଟକୁ ପ୍ରେରଣ କଲେ । ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କ ଗତିସ୍ରୋତରେ ଭାସିଗଲା ତାଙ୍କର ସୁଖ, ସୌଭାଗ୍ୟ ଓ ସକଳ ସମ୍ପଦ । ବିପଦ ବିଗ୍ରହଧାରୀ ହୋଇ ଯୋଗୀନ୍ଦ୍ର ବେଶରେ ପର୍ଣ୍ଣକୁଟୀର ଦ୍ୱାରରେ ଦେଖାଦେଲା । ସ୍ୱାମୀ ଆସିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅପେକ୍ଷା ନ କରି ଭିକ୍ଷା ପାଇଁ ସେ ବ୍ୟସ୍ତ ହେବାରୁ ତାକୁ ଭିକ୍ଷା ଦେବାକୁ ଗଲେ ଜନକନନ୍ଦିନୀ । ଏହି ସୁଯୋଗରେ ଯୋଗୀନ୍ଦ୍ର ବେଶରେ ଥିବା ଦୁର୍ଜନ ତାଙ୍କୁ ବଳାତ୍କାରରେ ବିମାନରେ ବସାଇ ଦକ୍ଷିଣଦିଗକୁ ରଥ ବାହିଲା । ସୀତାଙ୍କର ବିକଳ କ୍ରନ୍ଦନ ଭିଥରି ଗତିବେଗରେ ହଜିଗଲା । ତାଙ୍କର ଦୁଃଖ ସହି ନ ପାରି ପକ୍ଷୀଟିଏ ସେହି ଦୁର୍ଜନର ପଥରୋଧ କରିବାରୁ ସେ ଖଡ୍ଗରେ ତାର ପକ୍ଷ ଛେଦନ କଲା । ମହାବାସୀଙ୍କୁ ବାର୍ତ୍ତା ଦେବାରେ ସୀତା ବିଫଳ ହେବାରୁ ନିଜର ଅଳଙ୍କାର ପକାଇଦେଲେ । କ୍ରମେ ଦୂରରୁ ଏକ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ରାଜ୍ୟ ଦେଖାଗଲା । ସୀତା ଭାବିଲେ ବୋଧହୁଏ ଯୋଗୀ ଯମର ଦୂତ । ସେ ମନେ ମନେ ତେଣୁ ସ୍ଥିର କରି ନେଲେ—

"କୃତାନ୍ତ ପାଶ ଯିବି ସଦର୍ପେ ପଶି
ଉଞ୍ଚାଇ ଧାତ୍ରୀ ପତି ଭକତି ଅସି ଗୋ ।"

ସେହି ଦୁର୍ଜନ ବେଗରେ ସେହି ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ପୁରର ଏକ ରମ୍ୟ ଉଦ୍ୟାନ ପଥରେ ରଥ ଚାଳନା କଲା । ଅଶୋକକାନନ ଭିତରେ ଥିଲା ଏକ ରମ୍ୟ ହର୍ମ୍ୟ । ଯୋଗୀ ସୀତାଙ୍କୁ ସେଠାରେ ରହିବାକୁ କହିଲା । ସେ ପୁଣି କହିଲା, "ଆଜଠାରୁ ତୋର କାନନବାସ

କ୍ଲେଶ ଦୂର ହେଲା । ଏଠାରେ ରହି ଏବେ ସ୍ୱର୍ଗସୁଖ ଭୋଗ କର । ତ୍ରିଭୁବନରେ ଯେଉଁସବୁ ଦ୍ରବ୍ୟ ଦୁର୍ଲଭ, ତାହା ବାଞ୍ଛା କଲ-ମାତ୍ରେ ତୋର ଲଭ୍ୟ ହେବ । ସହସ୍ର ସୁକୁମାରୀ ତୋର ପଦସେବା କରିବେ ।” ସେ ତାପରେ ରତ୍ନବିଭୂଷିତ ସହସ୍ର ନାରୀଙ୍କୁ ଡାକି କହିଲା…“ଏହାକୁ ମୋର ହୃଦୟେଶ୍ୱରୀ ଭାବି ଭକ୍ତି ସହକାରେ ସେବା କରିବ । ଏହାର ମନ ଜାଣି ତୁମେ ସବୁ ଖଟିବ ଏବଂ ସବୁବେଳେ ମୋର ମହିମା ତାକୁ କହିବ । ମୋର ସମ୍ପଦରେ ଯେପରି ତାର ମନ ମଜ୍ଜିତ ହୁଏ, ସେଥିପାଇଁ ତୁମେ ସମସ୍ତେ ଯତ୍ନବାନ ହେବ ।” ଏହା କହି ଯୋଗୀ ସେଠାରୁ ଚାଲିଗଲା । ହନ୍ତସୁରେ ପୂରିଗଲା ସୀତାଙ୍କର ଅନ୍ତର—

“କେମନ୍ତେ ହେଲି ଯୋଗୀ–ହୃଦୟେଶ୍ୱରୀ
ରହିଛି ରଘୁବଧୂ ଶରୀର ଧରି;
ମରି ତ ନାହିଁ ମୁହିଁ, ଅଛି ସ୍ମରଣ
କୌଶଲ୍ୟା ସୁତ ସିନା ମୋର ଶରଣ ଗୋ ।”

ପୁଣି – “ହେଉ ଏ ଯମାଳୟ ଅଥବା ସ୍ୱର୍ଗ
ବିହରୁଥାନ୍ତୁ ଏଥି ଦେବତାବର୍ଗ,
କେ କରିପାରିବ ମୋ ଚିତ୍ତ ହରଣ ?
କୌଶଲ୍ୟାସୁତ ଏକା ମୋର ଶରଣ ଗୋ ।”

ଦାସୀଙ୍କଠାରୁ ସୀତା କ୍ରମେ ପାଇ ପାରିଲେ ସେହି ଯୋଗୀର ପ୍ରକୃତ ପରିଚୟ—ତ୍ରିଭୁବନବିଜୟୀ ସେ । ନାମ ତାର ରାବଣ । ସିନ୍ଧୁ-ପରିବେଷ୍ଟିତ ଲଙ୍କା ତାର ରାଜ୍ୟ । ଦିନେ ପାପୀ ରାବଣ ସୀତାଙ୍କର ନିକଟକୁ ଆସି ଆତ୍ମଗରିମା ଗାନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ

ପାପମନରେ ପାପୀ ପାପକଥା କହିବାରୁ ଦୁଃଖରେ ସୀତାଙ୍କର ଆଖିରୁ ଲୁହ ଝରିପଡ଼ିଲା—

"ମୋ ଦୁଃଖ ଘନଘଟା ଲୋତକଧାର
ଚୁହିଁ ଘୁଞ୍ଚିଲା ବହି ଗଙ୍ଗ ଅନ୍ଧାର,
ଚମକିଗଲା ମୋର ସେ ଘନଘଟା-
ମଧ୍ୟେ ତା ଆଶା ଧୀମ ବିଦ୍ୟୁତ୍‌ଛଟା ଗୋ ।"

ଯେଉଁ ଦିନଠାରୁ ସୀତା ଜ୍ଞାତ ହେଲେ ଯେ, ପାପୀ ଦାନବ ତାଙ୍କର ହସ୍ତ ସ୍ପର୍ଶ କରିଛି, ସେହି ଦିନରୁ ଦୁଃସହ ଜ୍ୱାଳାରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରାଣ ଅସ୍ଥିର ହେଲା । ସୀତାଙ୍କର କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସ ଅନାହତ ରହିଥିଲା । ବୀରାଙ୍ଗନା ସେ । ତେଣୁ ମନେ ମନେ ସ୍ଥିର କରିଥିଲେ, ରାବଣ ଯଦି ବଳ ପ୍ରୟୋଗ କରେ ତେବେ ତାକୁ ସେ ହତ୍ୟା କରିବେ ବା ତା ହାତରେ ନିହତ ହେବେ । ସୀତାଙ୍କର ଧର୍ମବଳରୁ ପୁଣି ଚକ ଘୂରିଲା । ଗୋଟିଏ ବାନର ସୀତାଙ୍କୁ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ସମ୍ବାଦ ଦେଇ ରାବଣ ସହିତ ବିବାଦ କରି ଚାଲିଗଲା । ତାପରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ବାନରସେନା ସହ ସାଗରରେ ସେତୁବନ୍ଧ ନିର୍ମାଣ କରି ଲଙ୍କାରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧରେ ରାବଣ ନିହତ ହେଲା । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଶରଣାପନ୍ନ ବିଭୀଷଣ ବ୍ୟତୀତ ସମସ୍ତ ଦାନବ ବୀର ଯୁଦ୍ଧରେ ମୃତ୍ୟୁବରଣ କରିଥିଲେ । ସୀତାଙ୍କୁ ଅଣାଇ ରାମଚନ୍ଦ୍ର କହିଥିଲେ—"ତୁ କାମାନ୍ଧ ଦାନବର ପାପଭବନରେ ଥିଲୁ । ପାପ ତୋ ମନକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିଥିବ । ତେଣୁ ମୁଁ ଆଜି ତୋତେ ଗ୍ରହଣ କରିପାରିବି ନାହିଁ ।" ସୀତା ତାପରେ ଦେଇଥିଲେ ନିଜର ସତୀତ୍ୱର ପରୀକ୍ଷା । ପ୍ରଜ୍ଜ୍ୱଳିତ ବହ୍ନିଶିଖାରେ ଅବଗାହନ କରି ସୀତା ଦଗ୍ଧ ହେଲେ ନାହିଁ । ସତୀଙ୍କ ଅନୁକୂଳରେ ଆକାଶବାଣୀ ହେଲା । ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ସହିତ ପୁଣି ମିଳିତ ହେଲେ ବୈଦେହୀ ।

ସୀତା ସଖୀଙ୍କ ନିକଟରେ ଅଯୋଧ୍ୟା ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ, ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ରାଜ୍ୟାଭିଷେକ ଓ ତାପରେ ସୁଖରେ କଟିଥିବା କାଳାତିପାତର କଥା କହିଥିଲେ। ତାଙ୍କ ଗର୍ଭସଞ୍ଚାର ପରେ ଯେତେବେଳେ ଦୋହଦ ପୂରଣ ପାଇଁ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ତତ୍ପର ହେଲେ, ସେତେବେଳେ ସୀତା ବିପିନବାସିନୀ ସହିତ ବିପିନରେ କ୍ରୀଡ଼ା କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିଥିଲେ। ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସହିତ ସୀତାଙ୍କୁ ବିପିନକୁ ପ୍ରେରଣ କଲେ; କିନ୍ତୁ ଜାହ୍ନବୀ ତୀରରେ ନାବରୁ ଓହ୍ଲାଇ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ତାଙ୍କୁ ଯାହା କହିଲେ, ସୀତା ତାହା ସଖୀଙ୍କୁ କହିବାକୁ ଯାଇ କହି ପାରିଲେ ନାହିଁ। ତାଙ୍କର ଆର୍ତ୍ତ ବିଳାପ ଦେଖି ତାପସୀ କନ୍ୟାମାନେ ସେଠାକୁ ଧାଇଁଆସି ତାଙ୍କୁ କୁଟୀରକୁ ନେଇଗଲେ।

ଅଷ୍ଟମ ସର୍ଗ

ବସନ୍ତର ଲୀଳା ଶେଷ ହେବା ପରେ ଧରଣୀକୁ ଆସିଛି ରୁଦ୍ର ବୈଶାଖ। ବନେ ନିବିଡ଼ ନିକୁଞ୍ଜରେ ପଲ୍ଲବାସନରେ ବସି ସୀତା ଅତୀତର ସ୍ମୃତିତର୍ପଣ କରୁଥିଲେ। ଏହି ସମୟରେ ଚନ୍ଦ୍ରାସୁନ୍ଦରୀ ସୀତାଙ୍କୁ କହିଛି···"ତୁମ ସହ ସାକ୍ଷାତ୍ ପାଇଁ କେତେକ ଦ୍ୱାରପାର୍ଶ୍ୱରେ ଅପେକ୍ଷା କରିଛନ୍ତି।" ସୀତା ସେମାନଙ୍କୁ ଆଣିବା ପାଇଁ ଚନ୍ଦ୍ରାସୁନ୍ଦରୀଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି। ତାଙ୍କର ଅନୁମତି ପାଇ ପ୍ରଥମେ ଜଣେ ଆସି କହିଲା···"ହେ ଦେବି! ପୂର୍ବେ ତୁମେ ମୋ ସଦନରେ ପଦାର୍ପଣ କରିବା କଥା ମନେ ଅଛି କି? ତୁମ ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗତେଜରେ ମୋର ଏହି ଅପୂର୍ବ ଦିବ୍ୟ-ପ୍ରଭା-ବିଭବ ଲାଭ କରିଛି। ତୁମ ସ୍ନେହପାଳିତ ମୟୂରଗଣ ନିତି କେକାରବ ଛଳରେ ତୁମରି ମହିମା ଗାନ କରନ୍ତି। ବର୍ଷା ଋତୁରେ ମେଘମାଳା ତୁମକୁ ଦେଖିବା ଆଶାରେ 'ଦିଗ ବି ଦିଗ' ଭ୍ରମଣ କରନ୍ତି। ତୁମ ବିରହରେ

ମୋତେ ପ୍ରଶ୍ନ କରନ୍ତି । ତୁମେ ଆଜି ମୋ ସଦନରେ ନାହିଁ
କହିଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ବିଶ୍ୱାସ ନ କରି ହାତରେ ବିଦ୍ୟୁତ୍-
ଆଲୋକ ଧରି ତୁମକୁ ଖୋଜନ୍ତି । ମୋତେ ତୁମେ ଚିହ୍ନି ପାରୁଛ କି ?
ତୁମର ଚରଣରଜରେ ମୋର ମୁକୁଟ ମଣ୍ଡିତ ହୋଇଥିବାରୁ
ମୁଁ ଭାଗ୍ୟବାନ—ମୋ ନାମ ଚିତ୍ରକୂଟ ।"

ତା'ପରେ ସୀତାଙ୍କର ମନର ଅଙ୍ଗନରେ ଦେଖାଦେଇଛି ଏକ
ନବରଙ୍ଗିଣୀ । କାନ୍ତି ତାର ସ୍ୱଚ୍ଛ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ; ମଞ୍ଜୁ ଅଙ୍ଗିମା ସେ ।
ଗଳାରେ ତାର ଗିରିମଲ୍ଲିକାର ମାଳା, ଜମ୍ବୁ-ମୀନ-ରତ୍ନ ତାର
କର୍ଣ୍ଣଭୂଷା । କାନନନନ୍ଦବାସୀ ମୁନି-ମନ-ମୋହିନୀ, ଘନକୁଟିଳ
ନୀଳବେଣୀଶୋଭିନୀ ସେହି ନବରଙ୍ଗିଣୀ ପ୍ରସନ୍ନ ମୁଖରେ ସୀତାଙ୍କ
ସମ୍ମୁଖରେ ଛିଡ଼ା ହୋଇ ମଧୁର ସ୍ୱରରେ କହିଲା···"ସୁଶୀଳେ,
ତୁମ ନିକଟରେ ମୁଁ କୃତଜ୍ଞତା ଜ୍ଞାପନ କରୁଛି । ତୁମର ସ୍ନେହ-
ଋଣରେ ମୁଁ ଚିର ଋଣୀ । ସେହି ଋଣ ଶୁଝିବାପାଇଁ ମୋର ଶକ୍ତି
ନାହିଁ । ମୋର ଅନ୍ତରରେ ତୁମ ପ୍ରତି ଯେଉଁ ଭକ୍ତି ଅଛି ତାହା ଗ୍ରହଣ
କରି ମୋତେ କୃତାର୍ଥ କର । ତୁମର ଶୁଭ ଦୃଷ୍ଟିପାତ ଲାଭ କରି
ମୋର ବାଲି ସୁବର୍ଣ୍ଣରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ତୁମର ଦିବ୍ୟନେତ୍ର-
କ୍ରୀଡ଼ାରେ ରଞ୍ଜିବାରୁ ମୋର ଜଳ ହୀରକଖଣ୍ଡରେ ପରିଣତ
ହୋଇଛି । ଗିରୀନ୍ଦ୍ର ସୁତା ଶ୍ରୀବିଷ୍ଣୁପଦୀ ଥାଉଁ ଥାଉଁ ତୁମର ପ୍ରଦତ୍ତ
ଉପାଧିରେ ମୁଁ ମନ୍ଦାକିନୀରୂପେ ପରିଚିତ ।"

ତାପରେ ସୀତା-ବିରହ-କାତର ଦଣ୍ଡକାର ଅବସ୍ଥା ମନ-
ଅୟନରେ ଦେଖି ସୀତା କାତର ହୋଇଛନ୍ତି । ଶେଷକୁ
ଚନ୍ଦ୍ରାସୁନ୍ଦରୀ କର୍ତ୍ତୃକ ଆନୀତ ହୋଇଛି ସୀତାଦର୍ଶନ-ଆଶାସ୍ୱିନୀ
ଅଯୋଧ୍ୟା । ରାଜଲକ୍ଷ୍ମୀର ଲେଖାକୁ ଶୋକ-ଗଦ୍‌ଗଦ୍ ଦୁଃଖ-ବିକୃତ
ସ୍ୱରରେ ପଢ଼ୁଛି ସେ—

"ସଖି, ମୁଁ ଜଣା ଥିଲୁ ଭୁବ୍ବ କୌମୁଦୀ
ଗଲୁ ମୋ ନେତ୍ର-ଫୁଲ୍ଲ-କୁମୁଦ ମୁଦି,
ତୋ ବିନା ନାହିଁ ଆଉ ମୋ ସୁଖ ଲେଶ
ଧରିଛି ଭୂଷାହୀନା ଯୋଷାର ବେଶ ।"

ରାଜଲକ୍ଷ୍ମୀର ଲେଖା ପଢ଼ୁ ପଢ଼ୁ ଅଯୋଧ୍ୟା ଅବଶରେ ବସି-ପଡ଼ିଲା । ତାର ଦଶାବଲୋକନ କରି କ୍ଷୋଭ ଓ ସନ୍ତାପରେ ଦସ୍ଯୁବିଷ୍ଣ ଜାନକୀଙ୍କ ଅନ୍ତର ଭରିଗଲା । କ୍ରମେ ପ୍ରଶାନ୍ତୀନଭରେ ଗୋଧୂଳିର ଜବା ଗୌରବ ହଜିଗଲା । ଦିବାବସାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଅନ୍ତର୍ଥିମାନେ ନିଜ ନିଜ ସ୍ଥାନକୁ ଫେରିଗଲେ ।

ନବମ ସର୍ଗ

ଦିନପରେ ଦିନ ଗଡ଼ିଗଲା । କ୍ରମେ ସୀତାଙ୍କର ଗର୍ଭଭାର ବୃଦ୍ଧି ପାଇଲା । ସୀତାଙ୍କର କଷ୍ଟ ଦୂର କରିବାପାଇଁ ନିଦାଘକୁ ବିନଷ୍ଟ କଲା ବର୍ଷା । ସତୀଙ୍କର ଅବସନ୍ନ ପ୍ରାଣକୁ ବଳ ଦେବାପାଇଁ ଆକାଶରେ ଦେଖାଦେଲା ଜଳଦ । ସୀତା ଆସନ୍ନ-ପ୍ରସବା ହେବାରୁ ବୃଦ୍ଧା ତାପସୀମାନେ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ନିଶୀଥର ଶୁଭଯୋଗରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କଲେ ଯମଜ କୁମର । ବାଲ୍ମୀକ ସୀତାଙ୍କର ସନ୍ତାନଦ୍ୱୟକୁ ଦେଖି ପରମ ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କଲେ । ସତୀ ସନ୍ତାନଙ୍କୁ ଦେଖିବାମାତ୍ରେ ତାଙ୍କ ମନରେ ଉଭୟ ସୁଖ ଓ ଦୁଃଖର ସମାବେଶ ହେଲା । ସୂର୍ଯ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ର ପରି ଦୁଇ ସୁନ୍ଦର ପୁତ୍ରଙ୍କୁ ଦେଖି ତାଙ୍କର ଜନମପ୍ରାଣ ଉଲ୍ଲସିତ ହେଲା ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ପିଉ ମୁହଁ ଭିତରେ ଯେତେବେଳେ ସେ ଭାବିଲେ, ସେ ନିର୍ବାସିତା ହୋଇ ନଥିଲେ ଆଜ ଅଯୋଧ୍ୟାରେ କେତେ ଆନନ୍ଦ ଉତ୍ସବ

ହୋଇଥାଆନ୍ତା, ରାମଚନ୍ଦ୍ର ପୁତ୍ରଦ୍ୱୟଙ୍କୁ ଦେଖି କେତେ ଆନନ୍ଦ ଲଭ କରିଥାନ୍ତେ—ସେତେବେଳେ ଗଭୀର ଦୁଃଖରେ ସେ ମ୍ରିୟମାଣ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ବାଲ୍ମୀକ ଆଶ୍ରମରେ ଆନନ୍ଦ-ଲହରୀ ଖେଳିଗଲା । ଦୈବକ୍ରମେ ଲବଣ ଅସୁରକୁ ବିନାଶ କରିବା ପାଇଁ ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ଯାତ୍ରାପଥରେ ସେହି ରାତ୍ରରେ ବାଲ୍ମୀକ ଆଶ୍ରମରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥିଲେ । ଆଶ୍ରମର ସେହି ଆନନ୍ଦସ୍ରୋତରେ ନିଜକୁ ମଜ୍ଜାଇଦେଲେ ସେ । ସୀତାଙ୍କୁ ପ୍ରଶଂସା କରି ଉତ୍ଫୁଲ୍ଲ ହୋଇ ଶତ୍ରୁଘ୍ନ କହିଲେ—

"ଜନମି ଭୂମିରୁ ଯେଣୁ ସର୍ବଂସହା
ନିଜେ ଅଟ ମାଗୋ ତେଣୁ ସର୍ବଂସହା ।
ବସୁମତୀ ସୁତେ, ନିଜ ଗର୍ଭେ ବସୁ
ଥୋଇଥିଲ ଏକା ଆମ୍ଭ ଭାଗ୍ୟବଶୁଁ ।
ଯେଉଁ ବସୁ ଆଜ ଦେଲ ରଘୁକୁଳେ
ଶୋଭିବ ଅଯୋଧ୍ୟା ରାଜଲକ୍ଷ୍ମୀ ଚୂଳେ ।"

ରାତ୍ରି ବିଦାୟ ନେଲା—ଆସିଲା ଉଷା । ସୁମିତ୍ରାନନ୍ଦନ ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ଲବଣାସୁରକୁ ବିନାଶ କରିବା ପାଇଁ ଯାତ୍ରା କଲେ । ସୀତା ଆଶ୍ରମକୁ ଆସିବା ସମୟରେ ମୁନିକୁମାରୀଙ୍କ ପାଇଁ ଯାହା ଆଣିଥିଲେ, ତାହା ଗୋଟିଏ ପେଟିକାରେ ରକ୍ଷିତ ଥିଲା । ନିଜ ସନ୍ତାନ ଜନ୍ମ ଉପଲକ୍ଷରେ ସେହି ବସ୍ତ୍ର ଓ ଅଳଙ୍କାର ତାପସ-ତାପସୀଙ୍କୁ ଉପହାର ଦେଲେ ।

ଏକବିଂଶତି ବାସରରେ ସୀତାଙ୍କର ପୁତ୍ରଦ୍ୱୟଙ୍କ ନାମକରଣ ଉତ୍ସବ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଲା । ବାଲ୍ମୀକ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଓ କନିଷ୍ଠର

ନାମକରଣ କଲେ ଯଥାକ୍ରମେ କୁଶ ଓ ଲବ । ଉତ୍ସବର ଆନନ୍ଦ ଭିତରେ ସୀତାଙ୍କର ମନରେ ରହିଗଲା ଗଭୀର ଦୁଃଖ—ଏଭଳି ଶୁଭବାସରେ ଆନନ୍ଦିତ ହେବାକୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସେଠାରେ ନାହାନ୍ତି ।

ଦଶମ ସର୍ଗ

ସୀତା ପୁଅ ଦୁଇଟିକୁ ଦେଖି ଭୁଲିଗଲେ ସବୁ ଦୁଃଖ । ସେମାନଙ୍କର ଲାଳନପାଳନରେ ସେ ଥିଲେ ସତତ ତତ୍ପର । ସେମାନଙ୍କୁ ଟିକିଏ ନଦେଖିଲେ ସେ ଅଧୀର ହୋଇପଡ଼ୁଥିଲେ । ସ୍ନାନ ପାଇଁ ସନ୍ତାନଦ୍ୱୟଠାରୁ ମୁହୂର୍ତ୍ତିକ ପାଇଁ ଅନ୍ତର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ମନ ସେହିମାନଙ୍କଠାରେ ରହିଥାଏ । ତେଣୁ ଉଦ୍‌ବେଗର ସହିତ ଜଳ-ଜରଜର ବସନରେ ଶୀଘ୍ର ଫେରିଆସନ୍ତି । ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷର ଚନ୍ଦ୍ର ପରି କୁଶ ଲବ ବଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କ୍ରମେ ଜନନୀର ମୁଖ ଚିହ୍ନି କୋଳରେ ଉଠିବାକୁ ଉନ୍ମୁଖ ହେଲେ । ସୀତା ନିର୍ବାସିତ ହେବା ପରେ ଜାଣି ନ ଥିଲେ ଯେ ତାଙ୍କର ଅଧରରେ ପୁଣି ହସ-ରେଖା ଫୁଟିଉଠିବ; କିନ୍ତୁ ସନ୍ତାନମାନଙ୍କର ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ମୁଖ ଦେଖି ସ୍ୱତଃ ସୀତାଙ୍କର ଓଠରେ ହସର ଝଲକ ଦେଖାଦେଲା । ତାଙ୍କର ସେ ସୁଖର ଅଂଶ ସ୍ୱାମୀ ନେଇପାରିଲେନି ଭାବି ସତୀ ଭାଗ୍ୟକୁ ନିନ୍ଦା କରନ୍ତି । ଯେଉଁ ଦିନ ପୁତ୍ରମାନେ 'ମା ମା' ବୋଲି ଡାକିଲେ, ସେଦିନ ସୀତାଙ୍କର ଆନନ୍ଦ କହିଲେ ନ ସରେ । ସେମାନଙ୍କର ସେହି ମଧୁର ସ୍ୱର ମଳୟରୂପେ ମାତାଙ୍କର ଜୀବନକୁ ପଲ୍ଲବିତ କଲା ।

ସମୟ ଗଡ଼ିଚାଲିଲା । କ୍ରମେ କୁଶ ଲବ ବଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଯଥାସମୟରେ ବାଲ୍ମୀକି କୁମାରଦ୍ୱୟଙ୍କ ଚୂଡ଼ାକର୍ମ ବିଧି ଅନୁଯାୟୀ ସମ୍ପାଦନ କଲେ । ମୁନିଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ ସେମାନେ

ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା କଲେ । ନିଜ ଲିଖିତ ରାମାୟଣ ବାଲ୍ମୀକି ସେମାନଙ୍କୁ ଗାନ କରିବାକୁ ଶିଖାଇଲେ । କୁଶ ଓ ଲବ ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ ଯେଉଁ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଗାଥା ସେମାନେ ଗାନ କରୁଛନ୍ତି ସେହି ସତ୍ୟସନ୍ଧ ମହାବୀର ତାଙ୍କର ଜନକ ଏବଂ ସେହି ରାମବଧୂ ତାଙ୍କର ଜନନୀ । ସୀତା ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମପରିଚୟ ନ ଦେଇ ତାପସୀ ପରି ଦିନ ଯାପନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କୁଶ ଓ ଲବର କଣ୍ଠରେ ରାମାୟଣ ଶୁଣି କେବଳ ଯେ ତାପସ-ତାପସୀ ମୁଗ୍ଧ ହେଉଥିଲେ ତା ନୁହେଁ; ଅଧିକନ୍ତୁ ରମ୍ୟ ରାମାୟଣ ଶ୍ରବଣ କରି ମୃଗମାନେ ମଧ୍ୟ ଆହାର-ବିହାର ବିସ୍ମୃତ ହୋଇଯାଉଥିଲେ । ମହର୍ଷି ନାରଦ କୁଶ ଓ ଲବର ବୀଣାବାଦନ ଓ ରାମାୟଣଗାନରେ ଆତ୍ମହରା ହୋଇପଡ଼ୁଥିଲେ ।

ଯଥାସମୟରେ କୁଶ ଓ ଲବର ଉପନୟନ ହେଲା । ସେମାନେ ବେଦ ଅଧ୍ୟୟନ କରି ଜ୍ଞାନବାନ୍ ହେଲେ । ନିଜ ପୁତ୍ରଙ୍କର ନୈସର୍ଗିକ ପ୍ରତିଭା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ସୀତା ଜୀବନର ସକଳ ଦୁଃଖ ଭୁଲିଯାଆନ୍ତି । ଯେଉଁ ଦିନଠାରୁ ପୁତ୍ରମାନେ ଜନନୀକୋଳ ଛାଡ଼ି ନିଃଶଙ୍କରେ ବିହାର କଲେ ସେହି ଦିନଠାରୁ ସତୀ ଅନବରତ ତପସ୍ୟାବ୍ରତ ଅନୁଷ୍ଠାନ କଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ତାଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ଚିନ୍ତା ହେଉଛି—

"ଭାବୁଥାନ୍ତି ଥରେ କେଉଁ ଉପାୟେ
ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇ ସ୍ୱାମୀ ପବିତ୍ର ପାଏ
ସମର୍ପଣ କରି ପୁତ୍ରଯୁଗଳ
ଦିଅନ୍ତି ଭାଙ୍ଗି ମୋ ତନୁ ଅର୍ଗଳ ।
ପରାଣ ମୃଗ ମୋ ଯାଇ ସଭିଁର
ସେ ମୁକ୍ତ ବିପିନେ କରନ୍ତା ଘର ।"

ଏକାଦଶ ସର୍ଗ

ଝଟନେ···

ବାଲ୍ମୀକି ବସି ବସି ଲବ କୁଶର ଭବିଷ୍ୟତକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଚିନ୍ତା କରୁଥିଲେ । କିପରି ପିତା-ପୁତ୍ରଙ୍କର ପରିଚୟ ହେବ, ସେ ବିଷୟରେ ସେ ଗମ୍ଭୀର ଭାବରେ ଭାବୁଥିଲେ । ପୁଣି—

"ଧନୁର୍ବେଦ ରାଜଧର୍ମ ଶିକ୍ଷାର ଦୁଆରେ
ଉପଗତ ହୋଇଛନ୍ତି ଏକାଳେ କୁମାରେ ।
ତାପସଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଯେବେ ବନେ ଥିବେ ରହି
ମୂଲ୍ୟମୟ ସମ୍ପୃକ୍ତି ବୃଥା ଯିବ ବହି ।
ରାଜପୁତ୍ର ରାଜଧର୍ମେ ନ ହେଲେ ନିପୁଣ
ବନ୍ଧ୍ୟ ତରୁ ପରି ବ୍ୟର୍ଥ ହେବ ସର୍ବ ଗୁଣ ।"

ବୀରପୁତ୍ର ବୀରର ଭୂଷଣ ଲାଭ ନ କଲେ ବୀରବଂଶପ୍ରତି ତାହା ଦୁଃସହ ଦୂଷଣ ହେବ । ଯେତେବେଳେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପୁତ୍ର ଅଯୋଧ୍ୟାର ରାଜସିଂହାସନ ଲାଭ କରିବେ, ସେତେବେଳେ ରାଜଧର୍ମ ସମ୍ପର୍କରେ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଅବଧାରଣା ବିନା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସୁସମ୍ପାଦିତ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ବାଲ୍ମୀକି ଜାଣିଥିଲେ ଯେ ରଘୁବଂଶର ରାଜାମାନେ ଦାନବୀର; ସେଥିପାଇଁ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପୁତ୍ରମାନଙ୍କର ମାନସିକ ପ୍ରସ୍ତୁତି ସକାଶେ ଋଷି ଆଶ୍ରମ ଅନୁକୂଳ ବାତାବରଣ ସୃଷ୍ଟି କରି ପାରିବ ନାହିଁ । କୁଶ ଲବ ଦେଖିବାକୁ ଅବିକଳ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପରି; ସତେ ଯେପରି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପ୍ରତିବିମ୍ବ । ଚିହ୍ନିବା ମାତ୍ରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ନିଶ୍ଚୟ ଚିହ୍ନି ପାରିବେ । ଯଦିବା ସନ୍ଦେହ ହୁଏ, ତେବେ ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ସେ ସନ୍ଦେହ ଅବଶ୍ୟ ଖଣ୍ଡନ କରିଦେବେ । ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କର ମନରେ ତଥାପି ଆଶଙ୍କା

ଜାତ ହୋଇଛି; କାରଣ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସୀତା ପତିବ୍ରତା ଜାଣି ମଧ୍ୟ ଏକମାତ୍ର ଅପବାଦଭୟରେ ଦୋହଦ ପୂରଣଛଳରେ ଦୋହଦମୀ ଦୟିତାକୁ ବନକୁ ପ୍ରେରଣ କରିଛନ୍ତି । ବାରବର୍ଷ ପରେ ତାଙ୍କର ଅନ୍ତରରେ ସନ୍ତାନ-ମମତା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଜାଙ୍କ ପ୍ରତି ପୁତ୍ରସ୍ନେହ ଅର୍ପଣ କରିଅଛନ୍ତି; ତେଣୁ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ହୁଏତ ପ୍ରଜାଙ୍କ ସମ୍ମତି ଲୋଡ଼ିପାରନ୍ତି । ବାଲ୍ମୀକି ତେଣୁ ମନେ ମନେ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ବଶିଷ୍ଠ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କ ସହିତ ପରାମର୍ଶ କରିବାକୁ ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି ।

ମହର୍ଷି ବାଲ୍ମୀକି ଏହିପରି କୁଶଲବଙ୍କ ଭବିଷ୍ୟତ ସମ୍ପର୍କରେ ଚିନ୍ତା କରୁଥିବା ସମୟରେ ଅଯୋଧ୍ୟାର ରାଜଦୂତ ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ କରି ଏକ ପତ୍ର ଦେଇଥିଲା । ତାହା ପାଠ କରି ବାଲ୍ମୀକି ଜାଣିଲେ ଯେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଅଶ୍ୱମେଧଯଜ୍ଞ କରୁଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହି ଯଜ୍ଞରେ ଯୋଗଦାନ କରିବାକୁ ତାଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରାଯାଇଛି । ମୁନି ଭାବିଲେ, ତାଙ୍କର ବାଞ୍ଛାସିଦ୍ଧି ପାଇଁ ଅନୁକୂଳ ବାତାବରଣ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ମୁନିପୁତ୍ରବେଶରେ କୁଶ ଲବଙ୍କୁ ସେ ଅଯୋଧ୍ୟା ନେଇଯିବେ । ଯଜ୍ଞକ୍ଷେତ୍ରରେ ସେମାନେ ନାନାସ୍ଥାନରେ ବୁଲି ଗାନ କରିବେ ରାମାୟଣ । ଲୋକେ ତାଙ୍କୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପରି ଦେଖି ତାଙ୍କର ପୁଅ ବୋଲି ଭାବିବେ । ନିଜେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ନିଜର ପ୍ରତିବିମ୍ବ କୁଶଲବ ଭିତରେ ଦେଖିପାରି ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ନିଶ୍ଚୟ ଆକୃଷ୍ଟ ହେବେ । କୁମାର-ଦ୍ୱୟଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପାଇଁ ରାମଚନ୍ଦ୍ର କୁଣ୍ଠିତ ହେଲେ କୌଶଲ୍ୟା ଅବଶ୍ୟ ଧରଣୀ-ଲୁଣ୍ଠିତା ହେବେ । ରାମାୟଣରୁ ଲୋକେ ଜାଣି-ପାରିବେ ଯେ ରାବଣ ବୈଦେହୀଙ୍କୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିନାହିଁ; ପୁଣି ସୀତାଙ୍କର ସତୀତ୍ୱ ଅଗ୍ନିରେ ପରୀକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି । ଏହିପରି ଚିନ୍ତା କରି ମୁନି

ମନେ ମନେ ଆନନ୍ଦିତ ହେଲେ । ଦୂତଙ୍କୁ ବିଶ୍ରାମ ଦେବା ପାଇଁ ଆଦେଶ ଦେଇ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ଚର୍ଚ୍ଚା କରିବାକୁ କହିବା ପରେ ସୀତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇ ଅଶ୍ୱମେଧଯଜ୍ଞର ସମ୍ବାଦ ଦେଲେ—

"ଆସିଅଛନ୍ତି ରାମଦୂତ ଧରି ନିମନ୍ତ୍ରଣ
ଶିଷ୍ୟଗଣ ଘେନି କାଲି କରିବି ଗମନ ।
ତହିଁ ସଂଗେ କୁଶ-ଲବ ଯିବେ ଯଥା ଶିଷ୍ୟ
ଦେଖିବେ ବହୁତ ମୁନି ଲଭିବେ ଆଶିଷ ।"

ସୀତା ମହର୍ଷିଙ୍କର ପ୍ରସ୍ତାବରେ ସମ୍ମତି ପ୍ରଦାନ କଲେ । ତତ୍ପରେ ବାଲ୍ମୀକି କୁଶଲବଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି..."ଯେଉଁ ରାମାୟଣ କାବ୍ୟର ନାୟକ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ତୁମ୍ଭମାନଙ୍କର ହୃଦୟର ଆନନ୍ଦଦାୟକ ହୋଇଛନ୍ତି, ସେହି ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଏକ ମହାଯାଗ କରୁଅଛନ୍ତି । ଏହି ଯଜ୍ଞକୁ ଆସିଥିବେ ବିଭୀଷଣ, ଅଙ୍ଗଦ, ସୁଗ୍ରୀବ । ସୀତାଙ୍କ ଦତ୍ତ ମୋତିମାଳା ହୃଦୟରେ ଘେନି ଅମିତ ବିକ୍ରମଶାଳୀ ବୀର ହନୁମାନ ସେଠାରେ ସିଂହ ସଦୃଶ ବିହାର କରୁଥିବେ । ସେଠାକୁ ପୁଣି ଆସିଥିବେ ଗୁହ ସଙ୍ଗେ ଅସଂଖ୍ୟ ଶବର । ସେଠାରେ ତୁମେ ଦେଖିବ ପୁଣି ଭରତ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କୁ । ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାହା ଅକ୍ଷରରେ ଦେଖିଅଛ, ଏବେ ତାହା ଆଖିରେ ଦେଖିବ । ସମସ୍ତଙ୍କର ସମକ୍ଷରେ ତୁମ୍ଭେ ଦୁହେଁ ସେଠାରେ ରାମାୟଣ ଗାନ କରିବ । କେହି ତୁମର ପରିଚୟ ଜିଜ୍ଞାସା କଲେ କହିବ 'ବାଲ୍ମୀକି-ଶିଷ୍ୟ ଆମେ ଭ୍ରାତୃଦ୍ୱୟ' । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଆହ୍ୱାନ କଲେ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ରାମାୟଣ ଗାନ କରିବ । ସେ ଯଦି କୌତୂହଳସହକାରେ ତୁମର ପରିଚୟ ଜାଣିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି, ତେବେ ତାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ କହିବ ଯେ ଆମ୍ଭେ ଦୁଇଭାଇ

ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ । ଧନ ଦାନ କଲେ ବିନମ୍ର ସହକାରେ କହିବ ତାପସ ନିଳୟରେ ଧନ ନେଇ ଆମେ କ'ଣ କରିବୁ ?"

ଅଶ୍ୱମେଧଯଜ୍ଞର ବାର୍ତ୍ତା ଶୁଣି ଜାନକୀଙ୍କର ଅନ୍ତରରେ ଆକସ୍ମିକ ବ୍ୟଥା ଜାତ ହେଲା । ଶାସ୍ତ୍ରର ନିୟମ ଅନୁଯାୟୀ ରାଜା ସସ୍ତ୍ରୀକ ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନ କରନ୍ତି । ସୀତା ତେଣୁ ଭାବିଲେ, ରାମଚନ୍ଦ୍ର ପୁଣି ଥରେ ବିବାହ କରିଛନ୍ତି । କିଭଳି ତପସ୍ୟା କରି ସେହି ଭାଗ୍ୟବତୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପରି ପତି ପାଇପାରିଲା, ତାହା ଜାଣିବା ପାଇଁ ସୀତାଙ୍କର ମନରେ ପ୍ରବଳ ଇଚ୍ଛା ଜାଗ୍ରତ ହେଲା । ସେହି ତପର ନିୟମ ଓ ସେହି ନିଗୂଢ଼ ମନ୍ତ୍ର ଜାଣିଲେ ତଦପେକ୍ଷା କଠୋର ତପସ୍ୟା କରିବାକୁ ତାଙ୍କର ଅଭିପ୍ସା ହେଲା । ତେଣୁ ସେହି ନିଗୂଢ଼ ମନ୍ତ୍ର ସମ୍ପର୍କରେ ଅବହିତ ହେବାପାଇଁ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଏକ ବିନମ୍ର ପତ୍ର ଲେଖିଲେ । ସେହି ପତ୍ରରେ ସୀତା ଲେଖିଥିଲେ···"ତାପସଙ୍କୁ ତୁମର ଅଦେୟ ହୋଇ କିଛି ନ ଥାଏ । ମୁଁ ତପସ୍ୱିନୀ । ମୋତେ ହେୟ କରିବ ନାହିଁ । ଆଜି ଯେ ତୁମର ଅଙ୍କର ଭାଜନ ହୋଇଛି, ତାକୁ ଭକ୍ତି-ସହକାରେ ସମଗ୍ର ଜଗତର ଲୋକମାନେ ଦେଖୁଥିବେ । ପୂର୍ବେ ସେ କେଉଁ ତପସ୍ୟା କରିଥିଲା, କେଉଁଠାରେ କେତେ କାଳ କେଉଁ ମନ୍ତ୍ର ଜପ କରିଥିଲା, ମୋତେ ଏତିକି ମାତ୍ର ଜଣାଇଦେବ । ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଧନରେ ମୋର ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ । କୋଟିଏ ଅଶ୍ୱମେଧ-ଯଜ୍ଞରେ ଯେତେ ଧନ ଦାନ ହୁଏ, ତାହା ତହିଁରୁ ମଧ୍ୟ ମୋତେ ଅଧିକ ମନେ ହେବ । ମୋର ଆଉ ଏକ ଅନୁରୋଧ ଅଛି । ଦୁଃଖିନୀର ପୁତ୍ରଯୁଗଳ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅବୋଧ । ପିତୃକୋଳ-ଆରୋହଣ ତାଙ୍କ ଭାଗ୍ୟରେ ନାହିଁ । ଜନ୍ମକାଳରୁ ସେମାନେ ପିତାର ଅନୁରାଗ ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ । ବୀଣାତନ୍ତ୍ରୀ ସାହାଯ୍ୟରେ ରାମାୟଣ ଗାନ କରି ସେମାନେ

ଜନନୀଙ୍କର ଅନ୍ତର କନ୍ଦାଇ ଜାଣିଛନ୍ତି । ତାହା ଶ୍ରବଣ କରି ତରୁଲତାମାନେ ମଧ୍ୟ ଅଥୟ ହେଉଥିବାବେଳେ ମାନବ ହୃଦୟ ଦେଖି କଏ ବା କାନ୍ଦିବ ନାହିଁ ? ରାମାୟଣରେ ତୁମ୍ଭର ଚରିତ ପଢ଼ି ସେମାନେ ବିମୋହିତ ହୋଇ ତୁମ ପଦ-ପଙ୍କଜ ଦର୍ଶନ ଆଶାରେ ମହର୍ଷିଙ୍କ ସହିତ ସେମାନେ ଅଯୋଧ୍ୟାକୁ ଯାଉଛନ୍ତି । ସେମାନେ ରାମାୟଣ ଗାନ କରି ତୁମର ଗତ ଦୁଃଖର କାହାଣୀ ଶୁଣାଇବେ; ଯାହା ଶ୍ରବଣ କଲେ ଅନ୍ତର ଦୁଃଖରେ ଭରିଯାଏ, ନ ଶୁଣିଲେ ଶୁଣିବା ପାଇଁ ଅଶେଷ ଉତ୍କଣ୍ଠା ଜାଗିଉଠେ । ତାହା ଶ୍ରବଣ କରି ଯଦି ଥରେ ବୈଦେହୀର ସ୍ମୃତି ତୁମ ମନରେ ଜାଗିଉଠିବ ତେବେ ନୂତନ ପ୍ରେୟସୀର ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ଲପନକୁ ଗୃହିଁ ବୈଦେହୀର ପ୍ରଣୟକୁ ସ୍ୱପ୍ନ ମଣିବ ।" ହୃଦୟବିକଳରେ ସୀତା ପତ୍ର ଲେଖୁଥାନ୍ତି । ଆଖିର ଅଶ୍ରୁରେ ପତ୍ର ସିକ୍ତ ହେଉଥାଏ । ଆଉ କ'ଣ ଲେଖିବେ ସେକଥା ଭାବୁଥିବା ସମୟରେ କୁଶ ଓ ଲବ ଆସି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପ୍ରଶଂସା କରି କହିଲେ—

"ଅଶ୍ୱମେଧ-ଯଜ୍ଞେ ସହଧର୍ମିଣୀ ସକାଶେ
ଜାନକୀ ଜାନକୀ ରାମ ରଖିଛନ୍ତି ପାଶେ ।
ଥିଲି କି ଜନନୀ ତାଙ୍କୁ ଦୟିତା ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ
ଅନ୍ୟ ଜାୟା ନ ଇଚ୍ଛିଲେ ଜାନକୀବଲ୍ଲଭ ।
କାହିଁ ଗଲେ ଜାନକୀ ମା' ନ ଥିବେ ଜୀବନେ ?
ନ ପାରିଲୁ ସେହି କଥା ଜାଣି ରାମାୟଣେ ।
ଯିବୁଁ ମା, ଦେଖିବୁଁ ରାମ କମଳ-ପୟର,
ସଙ୍ଗେ ନେବି ବୋଲି କହୁଛନ୍ତି ମୁନିବର ।"

ଯେତେବେଳେ ସୀତା ଜାଣିପାରିଲେ ଅନ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀ ଗ୍ରହଣ ନ କରି ତାଙ୍କର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରତିମା ନିର୍ମିତ କରାଇଛନ୍ତି ରାମଚନ୍ଦ୍ର, ସେତେବେଳେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ଏଭଳି ପତ୍ର ଲେଖୁଥିବାରୁ ନିଜକୁ ଅପରାଧିନୀ ମଣି ସୀତା ମନେ ମନେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ନିକଟରେ କ୍ଷମା ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ । ସୀତା କୁଶଲବଙ୍କୁ ମୁନିଙ୍କ ସହ ଯିବାପାଇଁ ଅନୁମତି ଦେଇ କିପରି ଭାବରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର, ଲକ୍ଷ୍ମଣ, ଭରତ, ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ-ମାନଙ୍କୁ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ହେବ ତାହା ସେମାନଙ୍କୁ କହିଥିଲେ । ସୀତା ଶେଷରେ କୁଶ ଓ ଲବକୁ କହିଲେ—

"ପଚାରିବେ କେହି ଯେବେ କାହାର ନନ୍ଦନ
ଉତ୍ତରେ ବୋଲିବ, ଆମ୍ଭେ ତପସ୍ୱିନୀ-ଧନ ।"

ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର କଥା କୁହାକୁହି ହୋଇ କୁଶ ଓ ଲବ ଶୋଇ-ପଡ଼ିଲେ; ଜାନକୀଙ୍କ ଆଖିରେ କିନ୍ତୁ ନିଦ ନ ଥିଲା । ସେ ଭାବୁଥିଲେ କେବଳ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର କଥା । ନିଦ୍ରା ତାଙ୍କୁ କୋଳାଗତ କରିବାକୁ ଅସମର୍ଥ ହେବାରୁ ଯୋଗମାୟାଙ୍କୁ କହିଲା···"ଆଜି ଜାନକୀର ଜୀବନ ମାନବୀ-ହୃଦ ସୀମାକୁ ଲଙ୍ଘନ କରିଅଛି । ବାରବର୍ଷ ହେଲା ନେତ୍ରନୀରରେ ଶଯ୍ୟାକୁ ପ୍ଲାବିତ କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ତତଃ ଥରେ-ହେଲେ ମୋ କୋଳକୁ ଆସୁଥିଲା; ଆଜି କିନ୍ତୁ ଯେତେ ମଧୁର ଭାବରେ ତାକୁ ଆହ୍ୱାନ କଲେ ମଧ୍ୟ ଶୁଣୁନାହିଁ । ଯେଉଁ ପୁତ୍ରଦ୍ୱୟ ତାର ନୟନର ପ୍ରତିମା, ସେମାନେ ଅଯୋଧ୍ୟା ଚାଲିଯିବେ । ସୀତାକୁ ଦଣ୍ଡକ ଅନ୍ଧକାରମୟ ମନେହେବ । ପତିପ୍ରାଣା ହୋଇ ତାର କେଉଁ ଫଳ ହେଲା ? ତୁମେ ତାର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଭବିଷ୍ୟତ ତା ନିକଟରେ ପ୍ରକଟିତ କରିଦିଅ ।"

ଯୋଗମାୟା ନିଦ୍ରାଦେବୀଙ୍କର କଥା ଶୁଣି କହିଲେ—"ଶୀତଳ ରଜନୀ ଶେଷ ହୋଇଆସିଲାଣି । ଚାଲ ଆମେ ଉଭୟେ ସୀତା ନିକଟକୁ ଯାଇ ତାର ଭବିଷ୍ୟ ରହସ୍ୟ ତା ନିକଟରେ ପ୍ରକଟ କରିଦେବା ।" ଉଭୟଙ୍କର ପ୍ରସ୍ତାବରେ ମୁଦ୍ରିତ ହେଲା ସୀତାଙ୍କର ନୟନ । ସେ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିଲେ—ସ୍ୱାମୀ ସହିତ ରତ୍ନସିଂହାସନରେ ବସିଛନ୍ତି ସେ । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର କୋଳରେ କୁଶ ଓ ତାଙ୍କ କୋଳରେ ଲବ । ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଛତ୍ର ଧରି ଛିଡ଼ା ହୋଇଛନ୍ତି ଲକ୍ଷ୍ମଣ । ଭରତଙ୍କ ହାତରେ ଚନ୍ଦ୍ରିକା-ଧବଳ ଚାରୁ ଚାମର ଏବଂ ଶତ୍ରୁଘ୍ନଙ୍କର ହାତରେ ଶିଖଣ୍ଡି-ଶିଖଣ୍ଡଜାଲେ ରଚିତ ବ୍ୟଜନ । ସମସ୍ତଙ୍କର ଜୀବନ-ଜ୍ୟୋତି ଝୋତସ୍ୱିନୀର ସ୍ରୋତରୂପରେ ଭବିଷ୍ୟ ସୁଖରେ ପ୍ରଖର ଭାବରେ ପ୍ରବାହିତ । ପୁଣି—

"ରଜନୀ ବାସରେ ସନ୍ଧ୍ୟା ପ୍ରଭାତ ସମୟେ
ସୁଖେ ଦୁଃଖେ ଧନୀ ଧନହୀନର ହୃଦୟେ
ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଉଅଛି "ଜୟ ସୀତା ରାମ"
ଶୁଣି ମୁଗ୍‌ଧ ହେଲେ ସତୀ-ଲଳନା-ଲଲାମ ।"

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟର ନାମକରଣର ସାର୍ଥକତା

ନାମକରଣ କାବ୍ୟ-ମନ୍ଦିରର ମୁଖଶାଳା । ମନ୍ଦିରର ମୁଖଶାଳାରୁ ଆମେ ମନ୍ଦିର ଗଢ଼ିଥିବା ଶିଳ୍ପୀର ଶିଳ୍ପ-ପରାକାଷ୍ଠା ସମ୍ପର୍କରେ ଏକ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଅବଧାରଣା କରିପାରୁ । ଅନୁରୂପ ଭାବରେ କାବ୍ୟର ନାମକରଣରୁ କବିର ଶିଳ୍ପୀସୁଲଭ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ, ପ୍ରଜ୍ଞାପ୍ରାପ୍ତ ଆଭିମୁଖ୍ୟ ଓ ସର୍ଜନାନୈପୁଣ୍ୟର ଗୂଢ଼ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । କାବ୍ୟ କବିର ମାନସ-ସନ୍ତାନ । କବି କେବଳ ନିଜ ମାନସ-ସନ୍ତାନର ସୁନ୍ଦର ନାମକରଣରେ ଯେ ପ୍ରୟାସୀ ହୁଏ ତା ନୁହେଁ; ନାମକରଣ ଯେପରି ସାର୍ଥକ ହୋଇଥିବ ତତ୍‌ପ୍ରତି ମଧ୍ୟ କାବ୍ୟ ରଚନାକାଳରେ ସତତ ସଚେତନ ହୋଇଥାଏ । କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟ ଏହାର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ । କବି କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ ନିର୍ବାଚନରେ ଯେପରି ବାଞ୍ଛିତ ସାବଧାନତା ଅବଲମ୍ବନ କରିଛନ୍ତି, କାବ୍ୟାଙ୍ଗନାର ସାର୍ଥକ ନାମକରଣରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ସତର୍କତା ଅବଲମ୍ବନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟର ନାମକରଣର ସାର୍ଥକତା ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କାଳରେ ଅଧ୍ୟାପକ ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ 'ଗଙ୍ଗାଧର ସାହିତ୍ୟ ସମୀକ୍ଷା' ପୁସ୍ତକର କେତୋଟି ଧାଡ଼ି ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ଅଧ୍ୟାପକ ସାମନ୍ତରାୟ ଲେଖିଛନ୍ତି···"ରଘୁବଂଶରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ନିର୍ବାସିତା ସୀତା କହିଅଛନ୍ତି, 'ଅତଏବ

ଆପଣ ମୋତେ ନିର୍ବାସିତ କଲେ ମଧ୍ୟ ସାମାନ୍ୟ ତପସ୍ୱିନୀ ଜ୍ଞାନରେ ଅବଶ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟି ରଖିବେ ।' (୧୪।୬୭) (ତପସ୍ୱି-ସାମାନ୍ୟ-ମବେକ୍ଷଣୀୟା) ପୁନର୍ବାର ସୀତାଙ୍କ ଉପରେ କବି ଲେଖିଅଛନ୍ତି "ବନେନ ସା ବଲ୍କଲିନୀ ଶରୀରଂ ପତ୍ୟୁଃ ପ୍ରଜାସନ୍ତତୟେ ବଭାର" (୧୪।୮୨) ଅର୍ଥାତ୍ ପତି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସନ୍ତାନ ରକ୍ଷାପାଇଁ ସେ 'ବଲ୍କଲିନୀ' ରୂପରେ ବନ୍ୟ ଫଳମୂଳଦ୍ୱାରା ନିଜ ଶରୀରରକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ଗଙ୍ଗାଧର କାବ୍ୟର ନାମକରଣ ପାଇଁ 'ଏଇଠୁଁ' ପ୍ରେରଣା ପାଇଥିବା ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବପର ।" (ପୃଷ୍ଠା ୭୫) କବି କାଳିଦାସଙ୍କ ରଘୁବଂଶ ମହାକାବ୍ୟ ମେହେର-କବିଙ୍କର ଅତି ପ୍ରିୟ ଥିବାରୁ ଅଧ୍ୟାପକ ସାମନ୍ତରାୟଙ୍କ ଏହି ଅନୁମାନ ଅମୂଳକ ନୁହେଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ନାମକରଣରେ କବି କେତେଦୂର ସଫଳତା ହାସଲ କରିଛନ୍ତି ତାହାହିଁ ଆମର ବିଚାର୍ଯ୍ୟ ।

କବି 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟର ମୁଖବନ୍ଧରେ ଲେଖିଛନ୍ତି···"ପିତୃ-ସତ୍ୟରକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ବନବାସୀ ହେବାରୁ ରାମଙ୍କର ଓ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ଅନୁଗାମିନୀ ହେବାରୁ ସୀତାଙ୍କର ଯେଉଁ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପରିସ୍ଫୁଟ ହୋଇଥିଲା, ସୀତାଙ୍କର ନିର୍ବାସନରେ ତାହା ସୌରଭମୟ ହେଲା । ନିର୍ବାସନ-କଷ୍ଟ ସହିବାଦ୍ୱାରା ସୀତାଙ୍କର ପତିଭକ୍ତି ଯେପରି ତେଜୋମୟୀ ହୋଇଗଲା, ତାଙ୍କର ହିରଣ୍ମୟୀ ପ୍ରତିକୃତି ରଖି ଅଶ୍ୱମେଧଯଜ୍ଞ ନିର୍ବାହ କରିବାଦ୍ୱାରା ରାମଙ୍କର ପତ୍ନୀପ୍ରେମ ସେହିପରି ପ୍ରଖର ହୋଇଉଠିଲା । ଉପଯୁକ୍ତ ପତିଙ୍କର ଉପଯୁକ୍ତା ପତ୍ନୀ । ସୀତା ମିଥ୍ୟାପବାଦରେ ସ୍ୱାମୀ କର୍ତ୍ତୃକ ପରିତ୍ୟକ୍ତା ହୋଇଥିଲେହେଁ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ହୃଦୟର ପ୍ରେମ ବୁଝିପାରିଥିଲେ । ସେ ନିର୍ବାସନକୁ ନିଜର ଭାଗ୍ୟ-ଦୋଷ ବୋଲି ପତିଭକ୍ତିକୁ ଅପରି ଦୃଢ଼ତର ଓ ଉଚ୍ଚତର କରିଥିଲେ

ବନବାସକୁ ପତି-ବ୍ରତ-ସାଧ୍ୱୀ ତପସ୍ୟାରେ ପରିଣତ କରି ତପସ୍ୱିନୀ-ରୂପେ କିପରି ଦିନ ଯାପନ କରିଥିଲେ, ତାହା ପ୍ରକଟ କରିବା ଏହି ପୁସ୍ତକର ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।" ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ପୂରଣରେ କବିଙ୍କର ସଫଳତା ଉପରେ ହିଁ ଏହି କାବ୍ୟର ନାମକରଣର ସାର୍ଥକତା ନିର୍ଭରଶୀଳ । କବିଙ୍କର ଏହି ସଫଳତାର ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ ପାଇଁ କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁର ଅନୁଶୀଳନ କରଣୀୟ ।

କାବ୍ୟର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗରେ କବି ମଙ୍ଗଳାଚରଣ ପରେ ବସ୍ତୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବାକୁ ଯାଇ ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ବାଲମିକୀ ଆଶ୍ରମକୁ ଧାଇଁଅଛି ମନ
କରିବାକୁ ନିର୍ବାସିତା ସୀତାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ ।
କେମନ୍ତେ ସେ କଲେ ଜୀର୍ଣ୍ଣ ହୃଦୟ ସୀବନ,
କାହା ସଙ୍ଗେ କେମନ୍ତେ ବା ଯାପିଲେ ଜୀବନ ।
କୃପାବହି କୃପାମୟୀ ଶକ୍ତି ଦାନ କର,
ପବିତ୍ର ହେଉ ମୋ ମନ ଦେଖି, ଲେଖି କର ।"

କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ ବିଳିଷ୍ଠ ଭିତ୍ତିଭୂମି ଦେବା ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଯଦିଓ ଗଙ୍ଗାଧର ସୀତା ନିର୍ବାସନର ପ୍ରାକ୍-କାଳୀନ ଘଟଣାନିଚୟକୁ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଭାବରେ ଚିତ୍ରବାକସ୍ୱନର ଅବତାରଣା ଛଳରେ ରୂପ ଦେଇଛନ୍ତି, ତଥାପି ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟରେ ସୀତାଙ୍କର ଉତ୍ତର-ଜୀବନହିଁ ନିଃସନ୍ଦେହରେ ମାର୍ମିକ ଆବେଦନ । ଏ ଆବେଦନ ଭିତରେ ପୌରାଣିକ ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ କବିକଳ୍ପନାର ବର୍ଣ୍ଣସମାରୋହ ଏକ ଅନବଦ୍ୟ ଆକର୍ଷଣରୂପେ ପ୍ରତିଭାତ ହୋଇ ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥ-ବର୍ଣ୍ଣିତା ହିନ୍ଦୁ ଲଳନାର ଆଦର୍ଶ ସତୀ ସୀତାଙ୍କର ଆଦର୍ଶବିମଣ୍ଡିତ

ତ୍ୟାଗପୂତ ଜୀବନକୁ ସୁନ୍ଦରତର କରିଛି । ଜୀବନର ସାର୍ଥକତା ସମ୍ଭୋଗରେ ନୁହେଁ—ତ୍ୟାଗରେ; ଅନ୍ୟକୁ ଜାଳିବାରେ ନୁହେଁ—ନିଜେ ଜଳି ଅନ୍ୟକୁ ଆଲୋକ ଦେଖାଇବାରେ । ରାଜରାଣୀ ଓ ରାଜନନ୍ଦିନୀରୂପେ ସୀତାଙ୍କର ଜୀବନ-ନାଟିକାରେ ସ୍ୱପ୍ନ ଅଛି, ମାଦକତା ଅଛି, ରୋମାଞ୍ଚ ଅଛି; କିନ୍ତୁ ନିର୍ବାସନ ଦଣ୍ଡକୁ ଅକୁଣ୍ଠଚିତ୍ତରେ ସହ୍ୟ କରି ରଘୁବଂଶର ଗୌରବ ବୃଦ୍ଧିପାଇଁ ନିଜ ଜୀବନକୁ ନୈବେଦ୍ୟ ଦେବା ଭିତରେ ହିଁ ସୀତାଙ୍କ ମହତ୍ତ୍ୱ ବିକଶିତ ହୋଇଛି । ବନବାସ କାଳରେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ଅନୁଗାମିନୀ ହେବା ଭିତରେ ସେ ଯେଉଁ ଆଦର୍ଶର ପ୍ରଦୀପ ଜାଳିଥିଲେ, ସ୍ୱାମୀ-ବାକ୍ୟ ପାଳନରେ ଦୁଃଖ ନ କରି ସେ ସେହି ପ୍ରଦୀପର ଶିଖାକୁ ପ୍ରଦୀପ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ ରାମାୟଣର ଉତ୍ତରକାଣ୍ଡର ସମସ୍ତ ଘଟଣା 'ତପସ୍ୱିନୀ'କାବ୍ୟରେ ଗୃହୀତ ହୋଇନାହିଁ । କାବ୍ୟର ନାମକରଣର ସାର୍ଥକତା ସମ୍ପାଦନକଳ୍ପେ ରାମାୟଣରୁ ଯେତିକି ଉପାଦାନ ଲୋଡ଼ା, କବି କେବଳ ସେତିକିହିଁ ସେଥିରୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ସୀତାଙ୍କୁ ତପସ୍ୱିନୀରୂପେ ଚିତ୍ରଣ କରିବା କବିର ଏକାନ୍ତ ଧ୍ୟେୟ । ସୀତାଙ୍କ ତପସ୍ୟା ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଛି ରଘୁବଂଶର ଗୌରବ ବୃଦ୍ଧିପାଇଁ ତ୍ୟାଗ ବରଣ କରିବାରେ । କାବ୍ୟର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗରେ ସ୍ୱାମୀବିରହବିଧୁରା ସୀତା ସ୍ୱାମୀ ଗୁଣ ସ୍ମରଣ କରି ଆର୍ତ୍ତ ବିଳାପ କରିବା ଭିତରେ କହିଛନ୍ତି—

> 'ପିତୃବାକ୍ୟ-ପାଳନରେ ତୁମେ ଅବିମୁଖ
> ପତିବାକ୍ୟ ପାଳନରେ ନ ହେଲେ ମୋ ଦୁଃଖ,
> ତେବେ ସିନା ତୁମ ପତ୍ନୀ-ପଦର ଭାଜନ
> ମୁଁ ହେବି, ଏ କଥା ନିଷ୍ଟେ ବୁଝିବ ମୋ ମନ ।"

ପରଜାରଞ୍ଜନ ବ୍ରତେ ଅଛ ତୁମ୍ଭେ ବ୍ରତୀ
ମୁଁ ସହଧର୍ମିଣୀ ତୁମ୍ଭ ପଦାଙ୍କେ ମୋ ଗତି ।
ହେଉ ମୋର ନିର୍ବାସନ ପ୍ରକୃତିର ତୋଷ,
ପ୍ରଭୁଙ୍କର ବ୍ରତ ହେଉ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ।"

ମିଥ୍ୟାପବାଦରେ ନିର୍ବାସନଜନିତ ଏକ ଜ୍ଵଳନଭରା ଜୀବନକୁ ବରଣ କରିଛନ୍ତି ଅକୁଣ୍ଠଚିତ୍ତରେ ସୀତା । କାରଣ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ନିଜ ଜୀବନର ସୁଖ ବଡ଼ ନୁହେଁ—ବଡ଼ ହେଉଛି ରଘୁବଂଶର ଗୌରବ । ସେହି ଗୌରବକୁ ବିକଶିତ କରିବାପାଇଁ ତାଙ୍କର ତପସ୍ୟା ଅଭିଳଷିତ ହୋଇଛି । ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରେ ସୀତା ରାଜ-ରାଣୀର ବହୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ଵରେ ସତ୍ତ୍ୱ-ରାଜ୍ୟର ରାଣୀ ହୋଇଛନ୍ତି । ତପସ୍ୟା ପାଇଁ ପ୍ରଥମେ ଲୋଡ଼ା ଅଭୀପ୍ସା । ସୀତାଙ୍କର ଅଦମନୀୟ ଅଭୀପ୍ସାର ପ୍ରତୀକ ହେଉଛି ନିଜର ଦୃଢ଼ସଙ୍କଳ୍ପ । ତ୍ୟାଗ ତପସ୍ଵିନୀର ଜୀବନରେ ଏକ ଜରୁରୀ ଆବଶ୍ୟକତା । ପୁଣି ବହିଃରଙ୍ଗ ନୁହେଁ, ଅନ୍ତଃରଙ୍ଗର ବିକାଶ ପାଇଁ ତପସ୍ଵିନୀ ଜୀବନବ୍ୟାପୀ ସାଧନା କରିଥାଏ । ନାରୀର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଳଙ୍କାର ତାର ରୂପ ଓ ଯୌବନ । ସୀତା ବହିଃରଙ୍ଗ-ପ୍ରତି ଉତ୍ତର ଜୀବନରେ ଉଦାସୀନ । ଅନ୍ତଃରଙ୍ଗର ବିକାଶକଳ୍ପେ ବହିଃରଙ୍ଗକୁ ଅକୁଣ୍ଠଚିତ୍ତରେ ଦାନ କରି ଆଶ୍ରମର ପ୍ରକୃତିକୁ ସେ କରିଛନ୍ତି ସୁନ୍ଦରତର । ସୀତାଙ୍କର ଅବୟବର କାନ୍ତି କୁସୁମରେ କୁସୁମରେ ଅବସ୍ଥାନ କଲା । ତାଙ୍କର କେଶର କାନ୍ତି ନେଲା ଷଟ୍‌ପଦ, ଚମ୍ପା ନେଲା ତନୁର କାନ୍ତି, ମନ୍ଦାର ଅଧରର ରୁଚି । ପୁଣି ସୀତାଙ୍କର ଅମୃତସମ କାନ୍ତି ପୁଷ୍ପରେ ହେଲା ଅମୃତୋପମ ମଧୁ ; ଏବଂ—

"ମାର୍ଦ୍ଦବ ମାଞ୍ଜବ ସେରୂପେ ଯାଇ
ହେଲେ ପୁଷ୍ପକୁଳ ଅଙ୍ଗରେ ସ୍ଥାୟୀ
ସତ୍ତା ହୋଇ ତପସ୍ୱିନୀ
ନୀରସ ଜୀବନେ   ନିଷ୍ପ୍ରଭ ହୃଦୟେ
ହେଲେ ବନବଳାସିନୀ ।" (ପଞ୍ଚମ ସର୍ଗ)

ରାଜରାଣୀ ସୀତାଙ୍କ ଭିତରେ ଆତ୍ମଗୋପନ କରି ରହିଥିଲା ତପସ୍ୱିନୀ ସୀତା । ସୀତାଙ୍କର ଉତ୍ତର ଜୀବନରେ ସେହି ତପସ୍ୱିନୀର ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ । ଆଶ୍ରମର ପୁଣ୍ୟ, ପବିତ୍ରତା, ଦୟା, ସଂବେଦନାର ରକ୍ତମାଂସଧାରୀ ବିଗ୍ରହ ଅନୁକମ୍ପାଙ୍କର ଦିବ୍ୟଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରଥମ ଦେଖାରେହିଁ ନିର୍ବାସିତା ସୀତାଙ୍କ ଭିତରେ ତପସ୍ୱିନୀ ସୀତାଙ୍କୁ ଆବିଷ୍କାର କରି ପାରିଥିଲା । କାବ୍ୟର ପଞ୍ଚମ ସର୍ଗରେ ଆଶ୍ରମର ଶାନ୍ତି ସମ୍ପର୍କରେ ସୀତାଙ୍କୁ ଅବହିତ କରିବାକୁ ଯାଇ ଅନୁକମ୍ପା ତାହା ପ୍ରକଟ କରିଛନ୍ତି—

"ଦୈବ ସ୍ୱଭାବେ ତୁ ତପସ୍ୱିନୀ
ଦର୍ଶନମାତ୍ରେ ମୁଁ ପାରିଛି ଜାଣି ।
ପବିତ୍ର ପ୍ରାଣ ତୋ ଅତି କୋମଳ
ଘୋର ତପସ୍ୟାର ଦୁର୍ଲଭ ଫଳ
ପୁଣ୍ୟ ଲତିକାର ଫୁଲ
ନବ ତାପସୀଙ୍କ   ଆଚରିତ ଶ୍ରମ
ନୁହଁଇ ତା ଅନୁକୂଳ ।"

ଷଡ଼୍‌ରିପୁକୁ ଦମନ କରିବାପାଇଁ ତପସ୍ୱିନୀ-ଜୀବନରେ ନିରଳସ ସାଧନା ଏକାନ୍ତ କାମ୍ୟ । ସୀତା କ୍ରୋଧକୁ ଜୟ କରିଥିଲେ । ନିଜ ଜୀବନକୁ ଆଦର୍ଶ ତପସ୍ୱିନୀରୂପେ ଅତିବାହିତ କରିବାପାଇଁ

ମାନସିକ ପ୍ରସ୍ତୁତି ତାଙ୍କର ଥିଲା । ତେଣୁ ମିଥ୍ୟାପବାଦରେ ନିର୍ବାସିତା ହେଲେହେଁ, ସ୍ୱାମୀ ତାଙ୍କର ଭାଷାରେ 'କରୁଣା-ସରିତ୍ପତି' ପୁଣି 'ସ୍ନେହ-ଜଳଧର' । ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ବିରୁଦ୍ଧରେ ସେ ବିଦ୍ରୋହ କରି-ନାହାନ୍ତି କିମ୍ବା କ୍ରୋଧ ପ୍ରକାଶ କରିନାହାନ୍ତି । ଅନାହତ ଆଦର୍ଶ ତପସ୍ୱିନୀର ଜୀବନରେ ଏକ ଜରୁରୀ ଆବଶ୍ୟକତା । ସେ ଆଦର୍ଶର ଦୀପଶିଖାରେ ସୀତା କେବଳ ଯେ ନିଜକୁ ଆଲୋକିତ କରିଛନ୍ତି ତା ନୁହେଁ; ଅଧିକନ୍ତୁ ଆମ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିକୁ ମଧ୍ୟ ଆଲୋକିତ କରିଛନ୍ତି । ନିର୍ବାସିତ ହେବାପରେ ସ୍ୱାମୀବିରହକୁ ସହ୍ୟ କରି ନ ପାରି ମୂର୍ଚ୍ଛିତା ହୋଇଥିଲେ ସେ । ଯେତେବେଳେ ବାରିପାତ-ଫଳରେ ସେ ପୁଣି ସଂଜ୍ଞା ଫେରିପାଇଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ସକଳ ଦିଗ ରାମଚନ୍ଦ୍ରମୟ ଦେଖାଯାଇଛି । ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରେ ରାତ୍ରି ଯାପନ ପରେ, ଉଷାର ଆଗମରେ ଶଯ୍ୟା ତ୍ୟାଗ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାଙ୍କ ଶୋକ-ଜର୍ଜରିତ ଚିତ୍ତ-ଫଳକରେ ସ୍ୱାମୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପ୍ରେମମୟ ମୂର୍ତ୍ତି ଉଦ୍ଭାସିତ ହୋଇଉଠିଛି । ଉଷାର ବନ୍ଦନାକାଳରେ ନିଜର ଅସହ୍ୟ ଦୁଃଖ ଦୂର କରିବାପାଇଁ ସେ ଉଷାକୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିନାହାନ୍ତି; ପକ୍ଷାନ୍ତରରେ ରଘୁକୁଳର କଲ୍ୟାଣ ପାଇଁ ଉଷାକୁ ବନ୍ଦନା କରିଛନ୍ତି । କାରଣ ରଘୁବଂଶର ଗୌରବ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଁ ହିଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଛି ତାଙ୍କର ଉତ୍ତର ଜୀବନର ତପସ୍ୟା—

"ବୋଇଲେ ତାକୁ ପ୍ରଶଂସି 'ତୁମ୍ଭେ ତିମିରବିଧ୍ୱଂସି
ରବି-ଆଗମନଶଂସୀ ହୁଅ ସଂସାରେ,
ତୁମ୍ଭ କୋମଳ ଚରଣ କରେ ଜ୍ୟୋତି ଆହରଣ
ତହିଁ ଯାଉଛି ଶରଣ ଦୃଢ଼ ଆଶାରେ,
ଶୁଭ୍ର ସଉରଭ ରସିକ
ଶୁଭ ସମ୍ବାଦଦା ହୁଅ ରଘୁବଂଶିକେ ।"

ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରେ ଲବକୁଶଙ୍କ ଜନ୍ମପରେ ସନ୍ତାନ-ପାଳନରେ ସେ ଆତ୍ମବିଭୋର ହୋଇ ପଡ଼ିଛନ୍ତି । ଜନନୀପ୍ରାଣର ଏହା ସ୍ୱାଭାବିକ ପ୍ରକୃତି; କିନ୍ତୁ—

"ଯେଉଁ ଦିନୁ ସୁତେ ଜନନୀ ଅଙ୍କ
ତେଜି ବହରିଲେ ହୋଇ ନିଃଶଙ୍କ ।
ସେଦିନୁ ଜାନକୀ ତପସ୍ୟା ବ୍ରତ
ଅନୁଷ୍ଠାନ କଲେ ଅନବରତ,
ସମର୍ପି ମନ ସ୍ୱାମୀ ଚରଣେ
ଲଗିଲେ ଜୀବନ ଶେଷକରଣେ ।" (ଦଶମ ସର୍ଗ)

ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ନିକଟକୁ କାବ୍ୟର ଏକାଦଶ ସର୍ଗରେ ସୀତା ଯେଉଁ ପତ୍ର ଲେଖିଛନ୍ତି, ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ତପସ୍ୱିନୀ-ଜୀବନରେ ତାଙ୍କର ଆନ୍ତରିକତା ଓ ଆଗ୍ରହ ତଥା ନିଷ୍ଠା ଆଭାସିତ ହୋଇଛି । ଯେତେବେଳେ ସୀତା ଜାଣିଛନ୍ତି ଯେ, ରଘୁକୁଳତିଳକ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନ କରୁଛନ୍ତି ସେତେବେଳେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ନିଶ୍ଚୟ ଅନ୍ୟ ପତ୍ନୀ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ତାଙ୍କର ଧାରଣା ହୋଇଛି । କାରଣ ଶାସ୍ତ୍ରର ମତ ଅନୁଯାୟୀ ରାଜା ସସ୍ତ୍ରୀକ ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନ କରେ; କିନ୍ତୁ ସୀତାଙ୍କ ଏତାଦୃଶ ଧାରଣା ତାଙ୍କ ମନରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରତି ବିଦ୍ରୋହ ସୃଷ୍ଟି କରିନାହିଁ ବା ଅସନ୍ତୋଷ ଜାତ କରିନାହିଁ । ତେଣୁ ପତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି—

"ତାପସଙ୍କୁ କିଛି ତୁମ ନ ଥାଏ ଅଦେୟ
ମୁହିଁ ତପସ୍ୱିନୀ ମୋତେ ନ କରିବ ହେୟ ।
ଯେ ହୋଇଛି ଆଜ ତୁମ ଅଙ୍କର ଭାଜନ,
ଭକ୍ତିଭରେ ଦେଖୁଥିବେ ଜଗତର ଜନ ।

ପୂର୍ବେ ସେହୁ କରିଥିଲ କେଉଁ ଘୋର ତପ
କେଉଁଠାରେ କେତେ କାଳ କେଉଁ ମନ୍ତ୍ର ଜପ,
ଏହା ମାତ୍ର ପ୍ରାର୍ଥନା ମୋତେ ଦେବଟି ଜଣାଇ
ଅନ୍ୟ କିଛୁ ଧନେ ମୋର ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ ।"

ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ପାଇବା ପାଇଁ କଠୋରତମ ତପ କରିବା ଲକ୍ଷ୍ୟରେହିଁ ସୀତା ଲେଖିବାକୁ ବସିଥିଲେ ଏହି ପତ୍ର । ଯେଉଁ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ସେ ଜାଣିପାରିଛନ୍ତି ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଅନ୍ୟ ପତ୍ନୀ ଗ୍ରହଣ ନ କରି ସୀତାଙ୍କ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କରାଇଛନ୍ତି, ସେହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ନିଜର ପୂର୍ବ ଚିନ୍ତା ପାଇଁ ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ମନେ ମନେ କ୍ଷମା ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଛନ୍ତି ।

ଏହିପରି ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କଲେ 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟର କବି ସୀତାଙ୍କର ଉତ୍ତର ଜୀବନକୁ ସ୍ୱାମୀବ୍ରତସାଧିନୀ ତପସ୍ୟାର ଚିତ୍ରରେ କିପରି କମନୀୟ କରିଛନ୍ତି ତାହା ସହଜରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ସତୀ ନାରୀର ଏହି ତପସ୍ୟା ମଧ୍ୟ ସିଦ୍ଧ ହୋଇଛି । ସ୍ୱପ୍ନରେ ଯୋଗମାୟାକର୍ତ୍ତୃକ ସୀତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଯେଉଁ ଭବିଷ୍ୟ ରହସ୍ୟ ଉନ୍ମୋଚିତ ହୋଇଛି, ତାର ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଏହା ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ—

"ରଜନୀ ବାସରେ ସନ୍ଧ୍ୟା ପ୍ରଭାତ ସମୟେ,
ସୁଖେ ଦୁଃଖେ ଧନୀ ଧନହୀନର ହୃଦୟେ ।
ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଉଅଛି 'ଜୟ ସୀତା ରାମ'
ଶୁଣି ମୁଗ୍ଧ ହେଲେ ସତୀ-ଲଳନା-ଲଲାମ ।"

ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟରୂପେ ସଫଳତା

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅର୍ଘ୍ୟ 'ତପସ୍ୱିନୀ' । ଏହି ମହାନ୍ ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟରେ କେବଳ ଯେ ପ୍ରାଚୀନତା ସହ ଆଧୁନିକତାର ମଧୁର ସମନ୍ୱୟ ହୋଇଛି ତା ନୁହେଁ; ଅଧିକନ୍ତୁ କବିଙ୍କର ପ୍ରଜ୍ଞାଦୀପ୍ତ ମାନସଭୂମିର ଅମ୍ଳାନ ପ୍ରତିଚ୍ଛବି ଭାସ୍ୱର ହୋଇଉଠିଛି । ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟରୂପେ ଏହି ମହାନ୍ ସୃଷ୍ଟିର ସଫଳତା ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କାଳରେ ଏ କଥା ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ଯଦିଓ ପୁରାଣର ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଏହା ରଚିତ, ତଥାପି ଏହା ପୁରାଣ ନୁହେଁ । ଯଦିଓ ଉତ୍ତରାକାଣ୍ଡର ସୀତାଙ୍କର ନିର୍ବାସିତ ଜୀବନହିଁ 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟର ଆଦି ପ୍ରେରଣା, ତଥାପି ଏହା ଉତ୍ତରାକାଣ୍ଡର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ନୁହେଁ । ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟ ପୁରାଣ-ଆଶ୍ରୟୀ । ପୁରାଣରୁ ଅସ୍ଥିକଙ୍କାଳ ସଂଗ୍ରହ କରି କବି ନିଜର ପ୍ରତିଭାର ବିସ୍ମୟକର ଶକ୍ତିବଳରେ ଯେତେବେଳେ ସେଥିରେ ରକ୍ତମାଂସ ସଂଯୁକ୍ତ କରି ତାକୁ ଜୀବନ୍ୟାସ ଦିଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ଅନୁପମ । ଯଦିଓ ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟରେ ମୂଳ ବିଷୟବସ୍ତୁର ପ୍ରାଣସ୍ପନ୍ଦନ ସୁଲଭ୍ୟ, ତଥାପି କବି ରସର ଆବେଦନ-କଳ୍ପେ ଓ କାବ୍ୟକୁ ବାଞ୍ଛିତ ଶିଳ୍ପ-ଗୌରବ ଦେବା ସକାଶେ ପୌରାଣିକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ମଧ୍ୟ କରିଥାନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଏହି ପୌରାଣିକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ କାଳରେ କବିଙ୍କୁ ସତର୍କତା ଅବଲମ୍ବନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ । କାରଣ ଅପୌରାଣିକ କଥାର ସଂଯୋଜନା ସତ୍ତ୍ୱେ ମୂଳ ବିଷୟବସ୍ତୁର ଅନ୍ତରାତ୍ମା ଅନାହତ ବା ଅବିକୃତ ହୋଇ ଯେପରି

ରହେ, ସେଥିପାଇଁ ସତତ ସଚେତନା କାମ୍ୟ । ଏହି ବାଞ୍ଛିତ ସାବଧାନତା ଅବଲମ୍ବିତ ହୋଇଥିବାରୁ ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟରୂପେ 'ତପସ୍ୱିନୀ' ଏକ ସାର୍ଥକ ଓ ସଫଳ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇପାରିଛି । ଏହାର ସତ୍ୟତା ନିରୂପଣ କରିବାପାଇଁ ଆମକୁ ଉଭୟ ସଂସ୍କୃତ ରାମାୟଣର ଉତ୍ତରାକାଣ୍ଡ ଓ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁର ଏକ ତୁଳନାତ୍ମକ ବିଚାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

ସଂସ୍କୃତ ରାମାୟଣର ଉତ୍ତରାକାଣ୍ଡ

ସଂସ୍କୃତ ରାମାୟଣରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ଏକଦା ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ନିକଟରେ ବିଜୟ, ମଧୁମତ୍ତ, କାଶ୍ୟପ, ପିଙ୍ଗଳ, କୁଠ, ସୁରାଜ, କାଳୟ, ଭଦ୍ର, ଦନ୍ତବକ୍ର ଏବଂ ସୁମାଗଧ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ହାସ୍ୟାତ୍ମକ କଥା କହୁଥିବା ସମୟରେ କଥାମଧ୍ୟରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର କହିଲେ...

"ତତଃ କଥାୟାଂ କସ୍ୟାଂ ଚିଦ୍ରାଘବଃ ସମ-ଭାଷତ ।
କାଃ କଥା ନଗରେ ଭଦ୍ର ବର୍ତ୍ତନ୍ତେ ବିଷୟେଷୁ ଚ । ୪ ।
ମାମାଶ୍ରିତାନି କାନ୍ୟାହୁଃ ପୌରଜାନପଦା ଜନାଃ ।
କିଂ ଚ ସୀତାଂ ସମାଶ୍ରିତ୍ୟ ଭରତଂ କିଂ ଚ ଲକ୍ଷଣମ୍ । ୫ ।
କିଂ ନୁ ଶତ୍ରୁଘ୍ନମୁଦ୍ଦିଶ୍ୟ କୈକେୟୀଂ କିଂ ନୁ ମାତରମ୍ ।
ବକ୍ତବ୍ୟତାଂ ଚ ରାଜାନୋ ନବେ ରାଜ୍ୟେ ବ୍ରୁଜନ୍ତି ଚ । ୬ ।

ପୁରବାସୀମାନେ ଲକ୍ଷ୍ମଣ, ଭରତ, ଶତ୍ରୁଘ୍ନ, କୈକେୟୀ, ସୀତା ଏବଂ ତାଙ୍କ ବିଷୟରେ କଣ ଚର୍ଚ୍ଚା କରୁଛନ୍ତି ବୋଲି ରାମଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଶ୍ନ କରିବାରୁ ଭଦ୍ର ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ କହିଥିଲା ଯେ ପୁରବାସୀମାନେ ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରଶଂସାରେ ମୁଖର । ସେମାନେ ଲଙ୍କାରେ ରାବଣବଧ ଓ ଲଙ୍କାଜୟ ସମ୍ପର୍କରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରୁଛନ୍ତି । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଏହା ଶୁଣି ପୁଣି କହିଲେ...

"ଏବମୁକ୍ତସ୍ତୁ ଭଦ୍ରେଣ ରାଘବୋ ବାକ୍ୟମବ୍ରବୀତ୍ ।
କଥୟସ୍ୱ ଯଥା ତତ୍ତ୍ୱଂ ସର୍ବଂ ନିରବଶେଷତଃ । ୯ ।
ଶୁଭାଶୁଭାନି ବାକ୍ୟାନି ଯାନ୍ୟାହୁଃ ପୁରବାସିନଃ ।
ଶ୍ରୁତ୍ୱେଦାନୀଂ ଶୁଭଂ କୁର୍ଯାଂ ନ କୁର୍ଯାମଶୁଭାନି ଚ । ୧୦ ।
କଥୟସ୍ୱ ଚ ବିସ୍ରବ୍ଧୋ ନିର୍ଭୟଂ ବିଗତ ଜ୍ୱରଃ ।
କଥୟନ୍ତି ଯଥା ପୌରାଃ ପାପା ଜନପଦେଷୁ ଚ । ୧୧ ।"

ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଯେତେବେଳେ ପୁରବାସୀମାନେ କହୁଥିବା ଉଭୟ ଭଲ ଓ ମନ୍ଦ କଥା ନିର୍ଭୟ ଭାବରେ କହିବାକୁ ଭଦ୍ରାକୁ କହିଲେ, ସେତେବେଳେ ସେ ରାମ କିପରି ପୁରବାସୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଶଂସିତ ହେଉଛନ୍ତି ତାହା କହିବା ପରେ କହିଥିଲା ଯେ—

"କୀଦୃଶଂ ହୃଦୟେ ତସ୍ୟ ସୀତା ସମ୍ଭୋଗଜଂ ସୁଖମ୍ ।
ଅଙ୍କମାରୋପ୍ୟ ତୁ ପୁରା ରାବଣେନ ବଳାଦ୍ଧୃତାମ୍ । ୧୭ ।
ଲଙ୍କାମପି ପୁରା ନୀ ।ମଶୋକବନିକାଂ ଗତାମ୍ ।
ରକ୍ଷସାଂ ବଶମାପନ୍ନାଂ କଥଂ ରାମୋ ନ କୁତ୍ସତେ । ୧୮ ।
ଅସ୍ମାକମପି ଦାରେଷୁ ସହନୀୟଂ ଭବିଷ୍ୟତି ।
ଯଥା ହି କୁରୁତେ ରାଜା ପ୍ରଜାତମନୁବର୍ତ୍ତନ୍ତେ । ୧୯ ।

ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଭଦ୍ରା ସମେତ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ସେଦିନ ବିଦାୟ ଦେବାପରେ ନିଜ ଅନୁଜମାନଙ୍କୁ ଡକାଇଲେ । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଅନ୍ତର ଚିନ୍ତାରେ ବ୍ୟଥିତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ଭାଇମାନେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ତାଙ୍କର ଚରଣ ବନ୍ଦନା କଲେ । ସେତେବେଳେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଆଖିରେ ବେଦନାର ଅଶ୍ରୁ ଝରଝର ହୋଇ ଝରୁଥିଲା । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଭାଇମାନଙ୍କୁ ସ୍ନେହରେ ଆଲିଙ୍ଗନ କରି ସୀତାଙ୍କ ବିଷୟରେ ପୁରବାସୀଙ୍କର ସମାଲୋଚନା ସମ୍ପର୍କରେ କହିଥିଲେ । ତାପରେ

ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କୁ ଆସନ୍ତା କାଲି ପ୍ରଭାତରେ ସୀତାଙ୍କୁ ରଥରେ ବସାଇ ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମ ନିକଟସ୍ଥ ବନରେ ଏକାକୀ ଛାଡ଼ିଦେଇ ଆସିବାକୁ କହିଲେ । ଗଙ୍ଗାତଟବାସୀ ମୁନି ଆଶ୍ରମ ଦେଖିବା ପାଇଁ ସୀତାଙ୍କର ଇଚ୍ଛା ହୋଇଥିଲା; ତେଣୁ ସେଠାକୁ ତାଙ୍କୁ ନେଇଗଲେ ତାଙ୍କ ମନ ମଧ୍ୟ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେବ ବୋଲି ରାମଚନ୍ଦ୍ର କହିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଆଖିରୁ ଝରୁଥିଲା ଧାରଶ୍ରାବଣର ଭରା ବେଦନା ।

ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଆଦେଶ ଅନୁଯାୟୀ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସୀତାଙ୍କୁ ରଥରେ ବସାଇ ନେଇଗଲେ । ସୀତା ଭାବୁଥିଲେ ଯେ ତାଙ୍କର ଇଚ୍ଛାନୁଯାୟୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କୁ ମୁନିଆଶ୍ରମ ଦେଖିବା ପାଇଁ ପ୍ରେରଣ କରିଛନ୍ତି । ତେଣୁ ମୁନିପତ୍ନୀମାନଙ୍କ ପାଇଁ ମୂଲ୍ୟବାନ ବସନ ଭୂଷଣ ନିଜ ସହିତ ନେଇ ଯାଇଥିଲେ । ରଥ ଗୋଷ୍ଠରରେ ପହଞ୍ଚିଲା । ରଥରୁ ଓହ୍ଲାଇ ବିଷର୍ଣ୍ଣମନରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସୀତା ସହ ନାଆରେ ବସି ଗଙ୍ଗାର ଅପର କୂଳରେ ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ଆଶ୍ରମ ନିକଟସ୍ଥ ବନଭୂମିରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ତା'ପରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଅତି ବିକଳ ହେବା ଦେଖି ସୀତା ତାଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ମନୋବେଦନା କାରଣ ଜିଜ୍ଞାସା କରିବାରୁ ଲକ୍ଷ୍ମଣ କହିଲେ···

"ଶ୍ରୁତ୍ୱା ପରିଷଦୋ ମଧ୍ୟେ ହ୍ୟପବାଦଂ ସୁଦାରୁଣମ୍ ।
ପୁରେ ଜନପଦେ ଚୈବ ତ୍ୱତ୍କୃତେ ଜନକାତ୍ମଜେ । ୧୧ ।
ରାମଃ ସନ୍ତପ୍ତହୃଦୟୋ ମାଂ ନିବେଦ୍ୟ ଗୃହଂ ଗତଃ ।
ନ ତାନି ବଚମାୟ୍ୟାନି ମୟାଦେବ ତବାଗ୍ରତଃ । ୧୨ ।
ଯାନି ରାଜ୍ଞା ହୃଦ ନ୍ୟସ୍ତାନ୍ୟମର୍ଷାତ୍ ପୃଷ୍ଠତଃ କୃତଃ ।
ସା ତ୍ୱଂ ତ୍ୟକ୍ତା ନୃପତିନା ନିର୍ଦୋଷା ମମ ସନ୍ନିଧୌ । ୧୩ ।
ପୌରାପବାଦଭୀତେନ ଗ୍ରାହ୍ୟଂ ଦେବି ନ ତେଽନ୍ୟଥା ।
ଆଶ୍ରମାନ୍ତେଷୁ ଚ ମୟା ତ୍ୟକ୍ତବ୍ୟା ତ୍ୱଂ ଭବିଷ୍ୟସି । ୧୪ ।

ଲୋକାପବାଦ ଭୟରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କୁ ନିର୍ବାସିତ କରିଛନ୍ତି ଜାଣି ସୀତା ଦୁଃଖରେ ମ୍ରିୟମାଣ ହୋଇ ଭୂପତିତ ହେଲେ । ଅସହ୍ୟ ଦୁଃଖରେ ସଂଜ୍ଞାହରା ହୋଇପଡ଼ିଲେ ସେ । ତା'ପରେ ସଚେତ ହୋଇ ସୀତା କହିଲେ ଯେ, ସେ ଦୁଷ୍କର୍ମ କରି ନ ଥିବା ସତ୍ତ୍ୱେ ଆଜ ପରିତ୍ୟକ୍ତା । ଗଙ୍ଗାରେ ସେ ଆତ୍ମହତ୍ୟା କରିପାରନ୍ତେ; କିନ୍ତୁ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ରଘୁବଂଶ ଉପହସିତ ହେବ; ସେ ତେଣୁ ଆତ୍ମହତ୍ୟା କରି ପାରୁନାହାନ୍ତି । ସୀତା ପୁଣି କହିଲେ ଯେ ପତିହିଁ ନାରୀର ଗତି; ପତିହିଁ ଦେବତା, ବନ୍ଧୁ, ଗୁରୁ; ତେଣୁ ପତି ନିମିତ୍ତ ପ୍ରାଣଦାନ କରିବା ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ସେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ।

ସୀତାଙ୍କ ନିକଟରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ଗୃଲିଗଲେ ଲକ୍ଷ୍ମଣ । ସୀତାଙ୍କର ଆର୍ତ୍ତବିଳାପରେ ବନଭୂମି ଶବ୍ଦାୟିତ ହେଲା । ମୁନିକୁମାରମାନେ ସନ୍ଦର୍ଶି ଜାନକୀଙ୍କୁ ଏକାକିନୀ ବନ ମଧ୍ୟରେ ଦେଖି ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ନିକଟରେ ସକଳ ବୃତ୍ତାନ୍ତ କହିଥିଲେ । ଧ୍ୟାନବଳରେ ବାଲ୍ମୀକି ସକଳ ବିଷୟ ଅବଗତ ହୋଇ ଘଟଣାସ୍ଥଳକୁ ଯାଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସହିତ ଶିଷ୍ୟମାନେ ମଧ୍ୟ ଗଲେ । ସୀତାଙ୍କୁ ସସମ୍ମାନରେ ଆଶ୍ରମକୁ ଆଣିଥିଲେ ମହର୍ଷି ବାଲ୍ମୀକି । ମୁନିପତ୍ନୀ-ମାନଙ୍କୁ ସୀତାଙ୍କର ବୃତ୍ତାନ୍ତ କହିବାପରେ ତାଙ୍କର ଯତ୍ନ ନେବାକୁ ସେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଥିଲେ ।

ସୀତାଙ୍କର ନିର୍ବାସନରେ ବ୍ୟଥିତ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କୁ ଆଶ୍ୱାସନା ଦେବା ପାଇଁ ସୁମନ୍ତ୍ର ବହୁପୂର୍ବରୁ ଦୁର୍ବାସା ଦଶରଥଙ୍କୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଏହିପରି ପତ୍ନୀବିରହଜନିତ ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରିବେ ବୋଲି କହିଥିଲେ । ସୁମନ୍ତ୍ର ପୁଣି କହିଥିଲେ ଯେ ଦୁର୍ବାସାଙ୍କ କହିବା ଅନୁଯାୟୀ ପୂର୍ବେ ଭୃଗୁପତ୍ନୀ ଦାନବମାନଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରିବାରୁ ବିଷ୍ଣୁ କ୍ରୋଧରେ ତାଙ୍କର

ମସ୍ତକ ଛେଦନ କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଭୃଗୁ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ଅଭିଶାପ ଦେଇଥିଲେ ଯେ ମାନବରୂପେ ଧରାରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ତାଙ୍କୁ ପତ୍ନୀ-ବିଚ୍ଛେଦ ସହିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ପୂର୍ବଜନ୍ମର ଅଭିଶାପ ଯୋଗୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ପତ୍ନୀ-ବିରହ ସହ୍ୟ କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଛି । ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଅଯୋଧ୍ୟା ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରି ଦୁଃଖାଶ୍ରୁରେ ଭାସୁଥିବା ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଆଶ୍ୱାସନା ଦେଇଥିଲେ । ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କର ଆଶ୍ୱାସନାରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରକୃତିସ୍ଥ ହୋଇ ପୁନଃ ରାଜକାର୍ଯ୍ୟରେ ମନ ବଳାଇଲେ ।

ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଏକଦା ସିଂହାସନରେ ବସି ରାଜକାର୍ଯ୍ୟ ପରିଚାଳନା କରୁଥିବା ସମୟରେ ଭାର୍ଗବ ଚ୍ୟବନାଦି ଋଷିମାନେ ସେଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସେମାନଙ୍କୁ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ଆଗମନର କାରଣ ଜିଜ୍ଞାସା କରିବାରୁ ଲବଣ ଅସୁର ଭୟରୁ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ସେମାନେ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଥିଲେ । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ମୁନିମାନଙ୍କୁ ଅଭୟ ପ୍ରଦାନ କରି ଭାଇମାନଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧନ କରି କହିଲେ—

"କୋ ହନ୍ତା ଲବଣଂ ବୀରାଃ କସ୍ୟାଂଶଃ ସ ବିଧୀୟତାମ୍
ଭରତସ୍ୟ ମହାବାହୋଃ ଶତ୍ରୁଘ୍ନସ୍ୟ ଚ ଧୀମତଃ ।"

ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ କଥା ଶୁଣି ଭରତ ଲବଣାସୁରର ହତ୍ୟା ଦାୟିତ୍ୱ ତାଙ୍କ ଉପରେ ଅର୍ପଣ କରିବାପାଇଁ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ନିବେଦନ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଶତ୍ରୁଘ୍ନ କହିଥିଲେ ଯେ ଅତୀତରେ ଭରତ ନିଜର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସୁସମ୍ପାଦନ କରିଥିଲେ; ତେଣୁ ବର୍ତ୍ତମାନର ଦାୟିତ୍ୱ ତାଙ୍କ ଉପରେ ଅର୍ପଣ କରାଯାଉ । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଶତ୍ରୁଘ୍ନଙ୍କ କଥାରେ ସମ୍ମତ ହେଲେ । ତାଙ୍କୁ ସେ ମଧୁ ରାକ୍ଷସର (ଲବଣାସୁରର ପିତା)

ସୁନ୍ଦର ନଗରରେ ଅଭିଷିକ୍ତ କରି ଲବଣକୁ ହତ୍ୟା କରିବାର କୌଶଳ କହିଦେଲେ ଏବଂ ଏକ ଦିବ୍ୟ ଶର ଶତ୍ରୁଘ୍ନଙ୍କୁ ଦେଲେ । ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ତତ୍ପରେ ଲବଣାସୁରକୁ ହତ୍ୟା କରିବା ପାଇଁ ଯାତ୍ରା କଲେ । ଯାତ୍ରାପଥରେ ସେ ବାଲ୍ମୀକି ମୁନିଙ୍କର ପର୍ଣ୍ଣଶାଳାରେ ଗୋଟିଏ ରାତି ଯାପନ କଲେ । ସେହି ରାତିରେ ସୀତାଙ୍କର ଦୁଇ ପୁଅ ଜନ୍ମଲାଭ କଲେ । ବାଲ୍ମୀକି ସେମାନଙ୍କର ନାମକରଣ କଲେ ଯଥାକ୍ରମେ କୁଶ ଓ ଲବ । ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ଏହି ଶୁଭ ସମ୍ବାଦରେ ଉତ୍ଫୁଲ୍ଲ ହୋଇଥିଲେ । ପ୍ରାତଃକାଳରେ ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ମୁନିଙ୍କ ପଦବନ୍ଦନା କରି ଲବଣାସୁରକୁ ହତ୍ୟା କରିବାପାଇଁ ଯାତ୍ରା କଲେ । ରାମଙ୍କର ପ୍ରଦତ୍ତ ଅସ୍ତ୍ରରେ ସେ ଲବଣକୁ ହତ୍ୟା କରିଥିଲେ ଏବଂ ନିଜ ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ ପରେ ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଦର୍ଶନ ଲାଭ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଅଯୋଧ୍ୟା ଯାତ୍ରା କଲେ । ପଥ ମଧ୍ୟରେ ପୁଣି ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରେ ବିଶ୍ରାମ କଲେ ସେ । ସେଠାରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଜୀବନୀକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଲିଖିତ ସଙ୍ଗୀତ ଶ୍ରବଣରେ ଶତ୍ରୁଘ୍ନଙ୍କର ଚକ୍ଷୁ ଅଶ୍ରୁସିକ୍ତ ହେଲା ।

ତା'ପର ଦିନ ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ମୁନିଙ୍କଠାରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ଅଯୋଧ୍ୟା ଯାତ୍ରା କଲେ । ଅଯୋଧ୍ୟାରେ ପହଞ୍ଚି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପଦବନ୍ଦନା କରି ଆନନ୍ଦିତ ହେଲେ ସେ । ସେଠାରେ ସାତ ରାତି ଅତିବାହିତ କରି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ପୁଣି ନିଜ ରାଜ୍ୟକୁ ସେ ଫେରିଗଲେ ।

ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଧର୍ମପୂର୍ବକ ଅଯୋଧ୍ୟାର ରାଜକାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ କରୁଥିଲେ । ଦିନେ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ନିଜର ମୃତ ସନ୍ତାନକୁ ଧରି ରାଜଦ୍ୱାରରେ ଉପନୀତ ହେଲା । ନିଜ ସନ୍ତାନର ଅପମୃତ୍ୟୁ ପାଇଁ ସେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଦାୟୀ କଲା । ସେ କହିଥିଲା ଯେ ରାଜାର

ଦୋଷରୁହିଁ ପ୍ରଜାର ବିପଦ ହୁଏ । ପ୍ରଜାମାନେ ଅସତ୍ ବ୍ୟବହାର କଲେ ରାଜ୍ୟରେ ଅକାଳ ମୃତ୍ୟୁ ଭୟ ଜାତ ହୋଇଥାଏ । ତାର ଭାଷାରେ···

"ସୁବ୍ୟକ୍ତଂ ରାଜଦୋଷୋହି ଭବିଷ୍ୟନ୍ତି ନ ସଂଶୟଃ ।
ପୁରେ ଜନପଦେ ଗୃପି ତତୋ ବାଲବଧୋ ହ୍ୟୟମ୍ । ୧୮ ।"

ଦୁଃଖସନ୍ତପ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବ୍ୟାକୁଳ ଭାବରେ ବିଳାପ କରି ନିଜ ମୃତ ପୁତ୍ରକୁ ବଞ୍ଚାଇ ଦେବା ସକାଶେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କରିଥିଲା । ରାଜା ବ୍ରାହ୍ମଣର ଦୁଃଖରେ ଦୁଃଖିତ ହୋଇ ବ୍ରାହ୍ମଣର ଦୁଃଖ ସମ୍ପର୍କରେ ବଶିଷ୍ଠ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟମାନଙ୍କୁ କହିବା ସମୟରେ ସେଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ନାରଦ । ସେ କହିଥିଲେ ଯେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ରାଜ୍ୟରେ ଜଣେ ଶୂଦ୍ର ତପସ୍ୟା କରୁଥିବାରୁ ଏହିଭଳି ଅକାଳ ମୃତ୍ୟୁଭୟ ଜାତ ହୋଇଛି । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଏହା ଅବଗତ ହେବା ପରେ ପୁଷ୍ପକଯାନରେ ଯାଇ ଶୂଦ୍ରର ଅନ୍ୱେଷଣ କଲେ । ଶୈବଳ ପର୍ବତର ଉତ୍ତର ପାର୍ଶ୍ୱର ସରୋବରଠାରେ ତପସ୍ୟାରତ ଏକ ତପସ୍ୱୀର ପରିଚୟ ଜିଜ୍ଞାସା କରିବାରୁ ସେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ କହିଲା ଯେ ତାର ନାମ ଶମ୍ବୂକ ଓ ସେ ଶୂଦ୍ରଯୋନିରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଛି । ଦେବଲୋକକୁ ଜୟ କରିବା ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା ତାର କଠୋର ତପସ୍ୟା । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ତାହା ଅବଗତ ହୋଇ ତରବାରିରେ ତାକୁ ହତ୍ୟା କରିଥିଲେ । ଦେବତାମାନେ ଆନନ୍ଦରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମସ୍ତକରେ ପୁଷ୍ପବୃଷ୍ଟି କରି ବର ମାଗିବାକୁ କହିବାରୁ ସେ ବ୍ରାହ୍ମଣର ମୃତ ପୁତ୍ରକୁ ପୁନଃ ଜୀବନଦାନ କରିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କରିଥିଲେ । ଦେବତାମାନେ ଉତ୍ତରରେ କହିଥିଲେ ଯେ ଶୂଦ୍ରର ମୃତ୍ୟୁ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପୁତ୍ର ଫେରିପାଇଛି ତାର

ଜୀବନ । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବତାମାନଙ୍କ ଉକ୍ତିରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେଲେ । ଅଯୋଧ୍ୟା ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କାଳରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଅଗସ୍ତ୍ୟଙ୍କ ଆଶ୍ରମରେ ରାତ୍ରିଯାପନ କରିଥିଲେ ।

ରାମଚନ୍ଦ୍ର ତତ୍ପରେ ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞର ଆୟୋଜନ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଯଜ୍ଞକୁ ବାଲ୍ମୀକି କୁଶ ଓ ଲବ ସହିତ ଯାଇଥିଲେ । ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅନୁଯାୟୀ କୁଶ ଓ ଲବ ସେଠାରେ ରାମାୟଣ ଗାନ କରିଥିଲେ । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସେହି ଗୀତ ଶ୍ରବଣ କରି ଲବକୁଶ ସୀତାଙ୍କର ପୁତ୍ର ବୋଲି ଜାଣିପାରିଲେ । ଦୂତ ହାତରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ନିକଟକୁ ସୀତାଙ୍କ ବିଷୟରେ କହି-ପଠାଇଲେ —

“ଯଦି ଶୁଦ୍ଧ ସମାଚାରା ଯଦି ବା ବୀତ କଳ୍ମଷା
କରୋତ୍ୱିହାତ୍ମନଃ ଶୁଦ୍ଧି ମନୁମାନ୍ୟ ମହାମୁନିମ୍ ।”

ଶେଷରେ ତାହା ହିଁ ହେଲା । ବାଲ୍ମୀକି ସୀତାଙ୍କୁ ଆଣିଲେ । ସୀତା ନିଜର ଶୁଦ୍ଧତାର ପ୍ରମାଣ ଦେବାକୁ ଯାଇ କହିଲେ…

“ଯଥାହଂ ରାଘବାଦନ୍ୟଂ ମନସାପି ନ ଚିନ୍ତୟେ
ତଥା ମେ ମାଧବୀ ଦେବୀ ବିବରଂ ଦାତୁମର୍ହତି । ୧୫ ।
ମନସା କର୍ମଣା ବାଚା ଯଥା ରାମଂ ସମର୍ଚ୍ଚୟେ
ତଥା ମେ ମାଧବୀ ଦେବୀ ବିବରଂ ଦାତୁମର୍ହତି । ୧୬ ।
ଯଥୈତତ୍ସତ୍ୟମୁକ୍ତଂ ମେ ବେଦ୍ମି ରାମାତ୍ପରଂ ନ ଚ
ତଥା ମେ ମାଧବୀ ଦେବୀ ବିବରଂ ଦାତୁମର୍ହତି । ୧୭ ।

ସୀତାଙ୍କର ଉକ୍ତିରେ ବିଦୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲା ଧରଣୀ…ବସୁଧା ଭିତରୁ ବାହାରିଥିଲା ଏକ ଦିବ୍ୟ ସିଂହାସନ । ବସୁଧା ସୀତାଙ୍କୁ ସେଥିରେ

ବସାଇ ପୃଥିବୀଗର୍ଭରେ ପ୍ରବେଶ କାଳରେ ଆକାଶରୁ ପୁଷ୍ପବୃଷ୍ଟି ହେଲା । ସ୍ଥୂଳତଃ ଉତ୍ତରାକାଣ୍ଡରେ ଏହାହିଁ ସୀତାଙ୍କ ଜୀବନର ଚିତ୍ର ।

ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ତପସ୍ୱିନୀ

କବି ଗଙ୍ଗାଧର ରାମାୟଣର ଉତ୍ତରକାଣ୍ଡରୁ ସୀତାଙ୍କ ସମ୍ପର୍କୀୟ ସକଳ ବିବରଣୀ ସଂଗ୍ରହ କରି ନାହାନ୍ତି । ଏଠାରେ ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ ଓ ଲବଣାସୁର ସମ୍ପର୍କରେ ଏତେ ବିସ୍ତୃତ ବର୍ଣ୍ଣନା ନାହିଁ; କେବଳ ସେସବୁ ସୂଚନା ଭିତରେହିଁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ । ଶମ୍ବୁକର ତପସ୍ୟା-ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ଗଙ୍ଗାଧର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ପରିହାର କରିଛନ୍ତି; କାରଣ ସୀତାଙ୍କୁ ତପସ୍ୱିନୀରୂପେ ଚିତ୍ରିତ କରିବାପାଇଁ ସେ ପ୍ରସଙ୍ଗର ଆଦୌ ଭୂମିକା ନାହିଁ । ସୀତା ଏଠାରେ ଅଯୋଧ୍ୟାକୁ ପୁଣି ନିଜ ଶୁଦ୍ଧତାର ପରୀକ୍ଷା ଦେବାପାଇଁ ଯାଇ ନାହାନ୍ତି; ବରଂ କବିଙ୍କର ଅପୂର୍ବ କଳ୍ପନା ସୀତାଙ୍କୁ ଯୋଗମାୟାଦ୍ୱାରା ଭବିଷ୍ୟ ଦୃଶ୍ୟାବଳୀ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଇଛି ।

ଉତ୍ତରକାଣ୍ଡର ବହୁଚରିତ୍ରକୁ ପରିହାର କରି କବି ପ୍ରକୃତିକୁ ଜୀବନ୍ତ ଚରିତ୍ର ରୂପେ ନିଜ କାବ୍ୟରେ ରୂପ ଦେଇଛନ୍ତି । ପ୍ରକୃତି ଭିତରେ ମାନବିକ ଆଶା-ଆକାଙ୍କ୍ଷାର ପ୍ରକଟନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆଦର୍ଶର ଗୁରୁ ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ଅଙ୍କନ କରିଛନ୍ତି । ଉଷା, ବନଲକ୍ଷ୍ମୀ, ତମସା, ଚିତ୍ରକୂଟ, ମହାନଦୀ, ଦଣ୍ଡକାରଣ୍ୟ ଏଠାରେ ରକ୍ତମାଂସର ଜୀବନ୍ତ ବିଗ୍ରହ ।

ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟରେ ରସର ଆବେଦନକଲ୍ପେ ଓ କାବ୍ୟକୁ ବାଞ୍ଛିତ ଶିଳ୍ପଗୌରବ ପ୍ରଦାନ କରିବା ସକାଶେ ଅପୌରାଣିକ

ଚରିତ୍ର ସୃଷ୍ଟି କରିବାର ସ୍ୱାଧୀନତା କବିର ରହିଛି; କିନ୍ତୁ ପୌରାଣିକ ବାତାବରଣ ଭିତରେ ତାର ବିକାଶ ଯେପରି ସ୍ୱଭାବସୁଲଭ ହୋଇ ପାରିବ ସେଥିପ୍ରତି କବିଙ୍କୁ ସଚେତନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ । ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ଅନୁକମ୍ପା ସେହିଭଳି ଏକ ଚରିତ୍ର । ସଂସ୍କୃତ ରାମାୟଣରେ ଏହି ଚରିତ୍ର ନାହିଁ । ଏହା କବିର ମାନସ କନ୍ୟା । ଏହି ଅପୌରାଣିକ ଚରିତ୍ର ଏପରିଭାବରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଛି ଯେ, ଏହା ପୌରାଣିକ ଚରିତ୍ର ବୋଲି ମନରେ ଭ୍ରମ ଜାତ କରାଇଥାଏ । ଶାନ୍ତ ତପୋବନର କାନ୍ତ ପରିବେଶ ସୀତାଙ୍କର ନିର୍ବାସିତ ଜୀବନରେ ଯେପରି ଶାନ୍ତିର ସ୍ନିଗ୍ଧ ପ୍ରଲେପ ଦେଇଛି, ଅନୁରୂପ ଭାବରେ ଅପୌରାଣିକ ଚରିତ୍ର ଅନୁକମ୍ପା ଆଶ୍ୱସ୍ତିର ପ୍ରତୀକରୂପେ ଦେଖାଦେଇଛି ।

କବି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଶଂସିତ କାବ୍ୟରେ ଏହି ସୃଷ୍ଟିର ଏକ ଆଦର୍ଶ ଚରିତ୍ରରୂପେ ଚିତ୍ରିତ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଚରିତ୍ରରେ ଅଲୌକିକତା ଅପେକ୍ଷା ସ୍ୱାଭାବିକତା ଉପରେହିଁ କବି ଅଧିକ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇଛନ୍ତି । ପୁରାଣର ବିବରଣୀ ଅପେକ୍ଷା ପୁରାଣର ନିର୍ଯ୍ୟାସକୁହିଁ ଗଙ୍ଗାଧର ଶଂସିତ କାବ୍ୟରେ ଗ୍ରହଣ କରିବାର ଉପଲବ୍ଧି ହୁଏ ।

ଗଙ୍ଗାଧର ଯେ କେବଳ ଅପୌରାଣିକ ଚରିତ୍ର ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି ତା ନୁହେଁ, ଅଧିକନ୍ତୁ ବିଷୟବସ୍ତୁରେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ଅଭିନବ କଳ୍ପନା ସଂଯୋଜିତ କରି ନିଜ ସର୍ଜନା-ନୈପୁଣ୍ୟର ସୁପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ, ଏଠାରେ ସୀତାଙ୍କର ପତ୍ରଲିଖନ ବିଷୟର ଅବତାରଣା କରାଯାଇପାରେ । କବି ସୀତାଙ୍କ ଚରିତ୍ରରେ ଅଲୌକିକତାକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ନ ଦେଇ ତାଙ୍କୁ ଏହି ଧରଣୀର ଏକ ଜୀବନ୍ତ ନାରୀରୂପେ ଚିତ୍ରିତ କରିଛନ୍ତି । ସୀତାଙ୍କୁ ହିନ୍ଦୁ ଲଳନାର

ଆଦର୍ଶରୁ ଯେ ଚୟନ କରିବା ଭିତରେ କବି ଆମ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତି ଅର୍ପଣ କରିଛନ୍ତି ପ୍ରାଣର ପ୍ରୀତି-କୁସୁମାଞ୍ଜଳି ।

ଏହିପରି ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କଲେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ଯେ ତପସ୍ୱିନୀ ଏକ ସାର୍ଥକ ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟ । ଏହି କାବ୍ୟରେ ପୁରାଣର ଆତ୍ମା ଭାସ୍ୱର; କିନ୍ତୁ ପୌରାଣିକ ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ସୀତାଙ୍କୁ କବି ପୁରାଣ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ଜୀବନ୍ତ କରିବାରେ ଯେପରି ସଫଳ ହୋଇଛନ୍ତି, ପୌରାଣିକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ମଧ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ପୌରାଣିକ ବାତାବରଣକୁ ଅନାହତ ରଖିବାରେ ସେହିପରି ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିଛନ୍ତି ।

'ତପସ୍ୱିନୀ'ର ମହାକାବ୍ୟତ୍ୱ

କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କ ବିକଶିତ କବି-ପ୍ରତିଭାର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ସ୍ୱାକ୍ଷର 'ତପସ୍ୱିନୀ'ର ମହାକାବ୍ୟତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ କାଳରେ ଆମକୁ ପ୍ରଥମେ ମହାକାବ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ ଉପରେ ଆଲୋକ-ପାତ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । କବି ମଧୁସୂଦନ କବି ରାଧାନାଥଙ୍କ ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମହାକାବ୍ୟ 'ମହାଯାତ୍ରା' ସମ୍ପର୍କରେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ ମହାଯାତ୍ରାର ମୁଖବନ୍ଧରେ ଲେଖିଛନ୍ତି··· "ଇଉରୋପୀୟମାନେ ମହାକାବ୍ୟକୁ ଏପିକ୍ ନାମରେ ଅଭିହିତ କରିଅଛନ୍ତି । ଇଉରୋପୀୟ ଏପିକ୍ ଏବଂ ସଂସ୍କୃତ ମହାକାବ୍ୟ ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଣାଳୀଗତ କିଞ୍ଚିତ୍ ବୈଷମ୍ୟ ଥିଲେହେଁ ସେମାନଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଏକ ଅଟେ । କୌଣସି ଦେବଭାବସମ୍ପନ୍ନ ଉଦାରଚରିତ ମହାପୁରୁଷଙ୍କ ଏକ ମହତ୍ ଓ ମନୋହର କାର୍ଯ୍ୟ ବା ଅନୁଷ୍ଠାନ ମହାକାବ୍ୟର ପ୍ରାଣ ଅଟେ । ଅନୁଷ୍ଠାନର ଏକତ୍ୱ, ଅନୁଷ୍ଠାନର ମହତ୍ତ୍ୱ, ଅନୁଷ୍ଠାନର ଉପାଦେୟତ୍ୱ ବା ବୈଚିତ୍ର୍ୟମୟୀ ମନୋହାରିତା ଦେଖାଇ ମହାକାବ୍ୟର କବି ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ କଳ୍ପନାର ପରିସର ବର୍ଦ୍ଧିତ କରିବାପାଇଁ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଧର୍ମାନୁପ୍ରାଣିତ ଆଦର୍ଶ ଚରିତ ବୀରର ଉପାଦେୟ ଆଲେଖ୍ୟ ଉପସ୍ଥାପିତ କରି ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ହୃଦୟରେ ବିସ୍ମୟ, ଭକ୍ତି, ଉଦାର ସହାନୁଭୂତି ପ୍ରଭୃତି ମହାଭାବମାନଙ୍କୁ ଜାଗରିତ କରନ୍ତି ଏବଂ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର କ୍ଷୁଦ୍ର, ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ, ନୀଚ କାମନାମାନଙ୍କୁ ଅପସାରିତ କରି ତତ୍ ପରିବର୍ତ୍ତରେ ଉଦାର ପୁଣ୍ୟ ସଂକଳ୍ପ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିବାପାଇଁ ଏକାନ୍ତ ଚେଷ୍ଟା କରନ୍ତି ।

ପ୍ରଥମତଃ ଅନୁଷ୍ଠାନର ଏକତ୍ୱ ବା ଅଖଣ୍ଡତ୍ୱର ଅର୍ଥ ଏହି ଯେ, ମହାକାବ୍ୟବର୍ଣ୍ଣିତ ଘଟଣାଗୁଡ଼ିକ ଅନ୍ୟାଶ୍ରିତ ହୋଇ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସାଧନ କରିବ । × × × × ଦ୍ୱିତୀୟ ଅନୁଷ୍ଠାନର ମହତ୍ତ୍ୱ ବୋଇଲେ ବୁଝିବାକୁ ହେବ ଯେ, କାବ୍ୟବର୍ଣ୍ଣିତ କାର୍ଯ୍ୟଟି ସାମାନ୍ୟ ବା କ୍ଷୁଦ୍ର ନ ହୋଇ ମହତ୍, ଗୌରବଯୁକ୍ତ ଏବଂ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧ ହେବ ଏବଂ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ନାୟକର ବୀରତ୍ୱ ବା ଚରିତ୍ର ମହିମା ସ୍ପଷ୍ଟରୂପେ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହେବ ।

ହିନ୍ଦୀଲେଖକ ଗୁଲାବରାୟ ସ୍ୱୀୟ 'କାବ୍ୟକେ ରୂପ' ପୁସ୍ତକରେ "ମହାକାବ୍ୟ—ତୁଲନା ଅଉର୍ ବିବେଚନା" ଶୀର୍ଷକ ଆଲୋଚନାରେ ଉଭୟ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ମତାନୁଯାୟୀ ମହାକାବ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଛନ୍ତି । ତାହା ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା ।

ପ୍ରାଚ୍ୟମତ—

(କ) ଏହାର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ସର୍ଗରେ ଛନ୍ଦୋବଦ୍ଧ ହୋଇଥାଏ ।

(ଖ) ଏହାର ନାୟକ ଦେବତା ବା ଉତ୍ତମ ବଂଶୋଦ୍ଭବ ଧୀରୋଦାତ୍ତ ଗୁଣସମନ୍ୱିତ । ଏଥିରେ ଏକ ବଂଶର ବହୁରାଜା ମଧ୍ୟ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । (ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ କାଳିଦାସଙ୍କ 'ରଘୁବଂଶ')

(ଗ) ଶୃଙ୍ଗାର, ବୀର ଓ ଶାନ୍ତ ରସରୁ କୌଣସି ଏକ ରସ ଅଙ୍ଗୀରସରୂପେ ଥାଏ ।

(ଘ) ଏହାର ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଇତିହାସପ୍ରସିଦ୍ଧ ବା ସଜ୍ଜନାଶ୍ରିତ ।

(ଙ) ଏଥିରେ ମଙ୍ଗଳାଚରଣ ଓ ବସ୍ତୁ-ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୋଇଥାଏ ।

(ଚ) କୌଣସି କୌଣସି ମହାକାବ୍ୟରେ ଦୁଷ୍ଟର ନିନ୍ଦା ଓ ସଜ୍ଜନର ଗୁଣକୀର୍ତ୍ତନ ହୋଇଥାଏ ।

(ଛ) ଏକ ସର୍ଗରେ ଗୋଟିଏ ହିଁ ଛନ୍ଦ ଥାଏ । କୌଣସି କୌଣସି ମହାକାବ୍ୟରେ ଏହି ନିୟମ ଶିଥିଳ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରବାହ ନିମିତ୍ତ ଛନ୍ଦର ଏକତା ବାଞ୍ଛନୀୟ । ସର୍ଗର ଅନ୍ତରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସର୍ଗର ସୂଚନା ରହିଥାଏ । ମହାକାବ୍ୟରେ ଅନ୍ୟୂନ ଆଠ ସର୍ଗ ରହିବା କାମ୍ୟ ।

(ଜ) ଏଥିରେ ସନ୍ଧ୍ୟା, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ରମା, ରଜନି, ପ୍ରଦୋଷ, ଅନ୍ଧକାର, ଦିନ, ପ୍ରାତଃକାଳ, ମଧ୍ୟାହ୍ନ, ପର୍ବତ, ଋତୁ, ବନ, ସମୁଦ୍ର, ସଂଗ୍ରାମ, ଯାତ୍ରା, ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଆଦି ବିଷୟରେ ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଥାଏ ।

'କାବ୍ୟକେ ରୂପ' ପୁସ୍ତକର ଅନୁରୂପ ଭାବରେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପଦ୍ଧତିରେ ମହାକାବ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ ମଧ୍ୟ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଭାବରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଛି—

(କ) ଏହା ଏକ ବୃହଦାକାର ପ୍ରକଥନପ୍ରଧାନ (Narrative) କାବ୍ୟ ।

(ଖ) ବ୍ୟକ୍ତି ଅପେକ୍ଷା ଏଥିରେ ଜାତୀୟ ଭାବ ଅଧିକ ରହେ । ଏଥିରେ ପ୍ରାୟ ବୃହତ୍ତ ଧରଣର ଜାତୀୟ ସଂଘର୍ଷ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଗ) ଏହାର ବିଷୟ ପରମ୍ପରାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଓ ଲୋକପ୍ରିୟ ।

(ଘ) ଏହାର ପାତ୍ର ଶୌର୍ଯ୍ୟଗୁଣପ୍ରଧାନ । ଏମାନଙ୍କର ସମ୍ପର୍କ ଦେବତାମାନଙ୍କ ସହିତ ମଧ୍ୟ କୌଣସି କୌଣସିଠାରେ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଙ) ଏହାର ନାୟକକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଶାସ୍ତ୍ର-କଥାବସ୍ତୁ ଗୋଟିଏ ସୂତ୍ରରେ ଗ୍ରଥିତ ହୋଇ ରହିଥାଏ ।

(ଚ) ଏହାର ଶୈଳୀରେ ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ ପ୍ରକାରର ଶାଳୀନତା ଓ ଉଚ୍ଚତା ଥାଏ ।

(ଛ) ଏଥିରେ ଗୋଟିଏ ଛନ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଥାଏ ।

କବି ଗଙ୍ଗାଧର ପ୍ରାଚ୍ୟ ପଦ୍ଧତିରେ ତପସ୍ୱିନୀକୁ ମହାକାବ୍ୟର ସକଳ ବୈଭବରେ ପ୍ରାଣବନ୍ତ କରିଛନ୍ତି । କାବ୍ୟର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ କବି ପ୍ରଥମେ ମଙ୍ଗଳାଚରଣ କରିଛନ୍ତି—

"କିଏ ଗୋ ତୁ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟୀ ଶୁଦ୍ଧଶୁଭ୍ରବେଶା
ଇନ୍ଦ୍ର-ନୀଳ-ଦ୍ୟୁତି-ଜିତ ମନୋହରକେଶା ?
ତନୁକାନ୍ତି ଭେଦି ତୋର ଶୁଭ୍ର-ସୂକ୍ଷ୍ମ-ବାସ
ଆହ୍ଲାଦ ଦେଉଛି ହୃଦେ ହୋଇ ସୁପ୍ରକାଶ ।
କୌମୁଦୀକି ଘନହୋଇ ବହିଛି ଶରୀର
କେଶଛଳେ ଚରଣେ ତୋ ଲୋଟୁଛି ତିମିର ।
ସୁବିରଳ ସମୁଜ୍ଜ୍ୱଳ ସବୁ ତାରା ଗ୍ରହ
ମଣ୍ଡିଛନ୍ତି ରତ୍ନଭୂଷାରୂପେ ତୋ ବିଗ୍ରହ ।
ଅସଂଖ୍ୟ ଧବଳ ପୁଷ୍ପହାର ଶୋଭେ ଗଳେ
ଗ୍ରଥିତ ହୋଇଛି ସବୁ ଅଦ୍ଭୁତ କୌଶଳେ ।"

ପୁଣି—

"ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗ-ସୌରଭେ ମୁଗ୍ଧ ହେଉଛି ଜଗତ,
ପ୍ରଫୁଲ୍ଲିତ ହେଉଅଛି ପ୍ରାଣେ ଉପଗତ ।
ନ ତାକୁଛି କରେ ଧରି, ଲୋକେ କରି ପାନ
ଦୈବତ ସଦୃଶ ହେଉଛନ୍ତି ତେଜୀୟାନ ।

କି ମନ୍ତ୍ର ଦେଇଛୁ ପୁଣି ବାଛୁବାଛୁ ଲୋକ
ତମ ନାଶି ସୃଜୁଛନ୍ତି ସେମାନେ ଆଲୋକ ।
ସଦାଙ୍କେ ତୋ ଫୁଟିଅଛୁ ଶ୍ୱେତ ଶତଦଳ
କୌମୁଦୀ କରିବା ତେଣୁ ହୋଇଛୁ ସଫଳ" ।

କାବ୍ୟାରମ୍ଭରେ ମଙ୍ଗଳାଚରଣ ପ୍ରାଚ୍ୟ ପଦ୍ଧତିରେ ମହାକାବ୍ୟ ପ୍ରଣୟନର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଲକ୍ଷଣ । କବି ଗଙ୍ଗାଧର ତେଣୁ ନିଜ କାବ୍ୟର ଆରମ୍ଭରେ ବିଦ୍ୟାର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ଶ୍ୱେତସରସିଜ-ଦ୍ଭୂଶା ବାଣୀର ବନ୍ଦନାଗୀତିରେ ମୁଖରିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ମଙ୍ଗଳା-ଚରଣ ପରେ ସେ କରିଛନ୍ତି ବସ୍ତୁ-ନିର୍ଦ୍ଦେଶ । କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଭାସ ଦେବାକୁ ଯାଇ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ବାଲ୍ମୀକି-ଆଶ୍ରମକୁ ଧାଇଁଅଛୁ ମନ,
କରିବାକୁ ନିର୍ବାସିତା ସୀତାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ ।
କେମନ୍ତେ ସେ କଲେ ଶୀର୍ଣ୍ଣ ହୃଦୟ ସୀବନ ?
କାହା ସଙ୍ଗେ କେମନ୍ତେ ବା ଯାପିଲେ ଜୀବନ ?
କୃପାବନ୍ତି କୃପାମୟୀ ଶକ୍ତି ଦାନ କର,
ପବିତ୍ର ହେଉ ମୋ ମନ ଦେଖି, ଲେଖି କର ।"

ମହାକାବ୍ୟର ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଲକ୍ଷଣ ଅନୁଯାୟୀ ଏହା ଅନ୍ୟୂନ ଆଠଟି ସର୍ଗବିଶିଷ୍ଟ ହେବା କାମ୍ୟ । ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ 'ତପସ୍ୱିନୀ' ଏକାଦଶ ସର୍ଗବିଶିଷ୍ଟ । ପୁଣି ଏହା ବିଭିନ୍ନ ରାଗରାଗିଣୀସମନ୍ୱିତ ହୋଇଛି । ଏହାର ଦ୍ୱିତୀୟ ସର୍ଗ ରାମକେରୀ ରାଗ, ତୃତୀୟ ସର୍ଗ ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ, ଚତୁର୍ଥ ଚୋଖି, ପଞ୍ଚମ ସର୍ଗ ରସକୁଲ୍ୟା, ଷଷ୍ଠ ସର୍ଗ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶାକ୍ଷର ଛନ୍ଦ-ସମନ୍ୱିତ । ଠିକ୍ ସେହିପରି ସପ୍ତମ ସର୍ଗର ରାଗ କଳହଂସକେଦାର, ଅଷ୍ଟମ ସର୍ଗର କେଦାର-କାମୋଦୀ, ନବମ ସର୍ଗର ନଟବାଣୀ, ଦଶମ ସର୍ଗର କଲ୍ୟାଣ ପଡ଼ିତାଳ ।

ମହାକାବ୍ୟର ନାୟକ ଯେଉଁ ଶ୍ରେଣୀର ଓ ଯେଉଁସବୁ ବୈଭବସମନ୍ୱିତ ହେବା କାମ୍ୟ, 'ତପସ୍ୱିନୀ'ର କାବ୍ୟର ନାୟକ ସେହି ଶ୍ରେଣୀର ଓ ସେହି ସକଳ ବୈଭବରେ ପ୍ରାଣବନ୍ତ । ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟର ନାୟକ ରଘୁବଂଶ ତିଳକ ରାମଚନ୍ଦ୍ର । ପୁରାଣର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନୁଯାୟୀ ସେ ଭଗବାନଙ୍କର ଅବତାର । ଦୁଷ୍ଟର ନିଧନପାଇଁ ଏବଂ ଧରଣୀରେ ଧର୍ମର ଓ ପୁରାଣର ରାଜ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇଁ ତାଙ୍କର ଧରାବତରଣ । ସ୍ୱଭାବ ଓ ପ୍ରକୃତି ଅନୁଯାୟୀ ମଧ୍ୟ ସେସ୍ ଜନ । ସେ ମହାନ୍ । ସେ ଉତ୍ତମ ବଂଶୋଦ୍ଭବ ଓ ଧୀରୋଦାତ୍ତ ଗୁଣ ସମନ୍ୱିତ । ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟ ସଙ୍କଳନାଶ୍ରିତ, ଆଦର୍ଶ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ, ଅଲୌକିକ ବ୍ୟକ୍ତିର ଆଧାର, ବସ୍ତୁସ୍ତରର ଆଦର୍ଶର ପରାକାଷ୍ଠା ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଏବଂ ଅଭୁତପୂର୍ବ ଆଦର୍ଶ ଓ ତ୍ୟାଗର ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ସୀତାଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଗଢ଼ି ଉଠିଛି ଶଂସିତ ସୃଷ୍ଟିର କଳେବର ।

ଯଦିଓ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ବୀର ଓ ବାତ୍ସଲ୍ୟ ରସର ସଫଳ ପରିବେଷଣ ହୋଇଅଛି, ତଥାପି କରୁଣ ରସହିଁ ଏହାର ପ୍ରଧାନ ଆବେଦନ । ସୀତାଙ୍କର ନିର୍ବାସିତ ଜୀବନର କାରୁଣ୍ୟ ଓ ପରିତ୍ୟକ୍ତା ହେବାପରେ ତାଙ୍କର ଆର୍ତ୍ତବିଳାପ ପାଠକ ପାଠିକାଙ୍କ ଚକ୍ଷୁକୁ ଅଶ୍ରୁସିକ୍ତ କରିଥାଏ—

"ତୁମ୍ଭ ଶ୍ରୀଚରଣ ତେଜି କାହିଁରେ ରହିବି ?
ଅନଳ ନ ଦହେ ତନୁ, କାହିଁରେ ଦହିବି ?
ତୁମ୍ଭ କାନ୍ତି ଧରିଛନ୍ତି ଏହି ଦୁର୍ବାଚୟ
ତାଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି ବନେ ନେବି କାହାର ଆଶ୍ରୟ ?"

(ପ୍ରଥମ ସର୍ଗ)

ପୁଣି—

"ଆଜ ଏକ କଥା ମାତ୍ର ଅଛି ଅନୁରୋଧ,
ଦୁଃଖିନୀର ପୁତ୍ରଯୁଗ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅବୋଧ ।
ନାହିଁ ତାଙ୍କ ପିତୃ କୋଳ ଆରୋହଣ ଭାଗ୍ୟ
ନ ଜାଣନ୍ତି ଜନ୍ମକାଳୁ ପିତୃ ଅନୁରାଗ ।
ଜାଣିଛନ୍ତି ଜନନୀର ଜୀବନ କନ୍ଦାଇ
ବୀଣାତନ୍ତ୍ରୀ ସାହାଯ୍ୟରେ ରାମାୟଣ ଗାଇ ।
କିଏ ନ କାନ୍ଦିବ ବତ୍ସ ମାନବ ହୃଦୟ,
ତରୁଲତାଚୟ ନାହିଁ ହୁଅନ୍ତି ଅଥୟ ।"

(ଏକାଦଶ ସର୍ଗ)

'ତପସ୍ୱିନୀ'ରେ ମହାକାବ୍ୟର ଅନ୍ୟତମ ବାଞ୍ଛିତ ବୈଭବ ପ୍ରକୃତିର ଚାରୁ ଆଲେଖ୍ୟ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଆକର୍ଷଣ । କବି ପ୍ରସଙ୍ଗୋଚିତ ଭାବରେ ପ୍ରଭାତ, ସନ୍ଧ୍ୟା, ରାତ୍ରି, ଋତୁ, ପର୍ବତ ପ୍ରଭୃତିର ସ୍ଫୁରଣ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି...'

ପ୍ରଭାତ ବର୍ଣ୍ଣନା—

"ମଙ୍ଗଳେ ଆଇଲା ଉଷା ବିକଚ ରାଜୀବ ଭୂଷା
ଜାନକୀ ଦର୍ଶନ ତୃଷା ହୃଦୟେ ବହି
କରିବାଲିବେ ମାହାର- ମୁକ୍ତା ଧରି ଉପହାର
ସତୀଙ୍କ ବାସଦ୍ୱାରର ପ୍ରାଙ୍ଗଣେ ରହି ।
କଳକଣ୍ଠ-କଣ୍ଠେ କହିଲା,
'ଦରଶନ ଦିଅ ସତୀ, ରାତି ପାହିଲା ।"

ପୁଣି—"ଉତ୍ସୁକ ହୃଦୟେ ରାବ ଶେଷରେ ଆଶ୍ରମ ଧାରୀ
ତମସା ନର୍ମଳ ଗାଣୀ ପବନ-ଧାର,
ପ୍ରାଙ୍ଗଣେ କୁସୁମ ବଞ୍ଚି ସୁବାସିତ ମାର ସିଞ୍ଚି
ମଙ୍ଗଳ ପ୍ରଦୀପ ରଚ ପ୍ରଭାଷ ତାର ।
ମୁହୁର୍ମୁହୁଃ ମୀନନୟନେ
ଗୃହୁଁ ଥିଲ ସିଂତା ସତ୍ତ ସୁଭଗମନେ ।"

ଋତୁ ବର୍ଣ୍ଣନା—

(କ) "ଏକେତ ମଧୁର ବସନ୍ତକାଳ
ବାଳଭାନୁ ହେମ କିରଣ ଜାଳ
ପ୍ରସର ଶିଶିର ଜର୍ଜର ପର୍ଣ୍ଣେ
ଲୀଳା କରୁଅଛୁ ବିବିଧବର୍ଣ୍ଣେ,
ଶିଶିର ବିନ୍ଦୁରେ ପଡ଼ି
ହୀର ମାଳା ମୋତି ମାଣିକ୍ୟ ପଟଳ
କି ଚନ ଦେଉଛୁ ଗଢ଼ି ।"
(ପଞ୍ଚମ ସର୍ଗ-ବସନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା)

(ଖ) "ଜୀବନେ ଯଉବନ ବଢ଼ିଲ ସମ
ବସନ୍ତ ବଢ଼ି ବନେ ହେଲ ଗ୍ରୀଷମ ।
ଯୁବା ଶକତି ଯଥା ହୁଏ ପ୍ରଖର,
ପ୍ରଚଣ୍ଡତର ହୋଇ ଆସିଲ ଖର ।
ସୁଖ ବିଷୟ-ବେଗ ତୃଷାର ପରି
ସଞ୍ଚାର କଲ ମୃଗତୃଷ୍ଣା ସୁନ୍ଦରୀ ।
ତୁଳା ଉଡ଼ିଲ ଟେକ ଶାଳ୍ମଳୀ ତରୁ
କୃପଣ ଧନ କାଳେ ଉଡ଼େ ଖାତରୁ ।"
(ଗ୍ରୀଷ୍ମ ବର୍ଣ୍ଣନା, ଅଷ୍ଟମ ସର୍ଗ)

(ଗ) "ଅବସନ୍ନ ପ୍ରାଣେ ଦେବାପାଇଁ ବଳ
ରୌଦ୍ରେ ଉଠିଲେ ଜଳଦ ପଟଳ ।
ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ରୋଧ କରି ସୂର୍ଯ୍ୟାତପ
ଟାଣିଦେଲେ ନଭେ ଶ୍ୟାମ ଚନ୍ଦ୍ରାତପ ।
ଚନ୍ଦ୍ରାତପ-ପ୍ରଭା ବିଦ୍ୟୁତ-ଝଲକେ
ଚମକାଇ ଦେଲା ନୟନ ପଲକେ ।
ବିଗଙ୍ଗନାମାନେ ସାଜି ନୀଳ ବେଣୀ
ମଣ୍ଡିଦେଲେ ତହିଁ ବକ ମୁକ୍ତାଶ୍ରେଣୀ ।

× × × ×

ନଦୀ ସରି ବନ ପର୍ବତ ନ ବାରି
ସମସ୍ତଙ୍କ ଶିରେ ଢାଳିଗଲା ବାରି ।
ତୃଣ ଶସ୍ୟାଙ୍କୁର କଦମ୍ବ-ବିକାଶ
ରୂପେ ହେଲା ମହୀ ପୁଲକ ପ୍ରକାଶ ।"
(ବର୍ଷାଋତୁ ବର୍ଣ୍ଣନା-ନବମ ସର୍ଗ)

ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ଏହିପରି ଭାବରେ ମହାକାବ୍ୟସୁଲଭ ପ୍ରକୃତିର ବିବିଧ ବର୍ଣ୍ଣନା କାବ୍ୟର ଶୋଭା ସମ୍ପଦକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିଅଛି । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ମହାକାବ୍ୟ (Epic) ରୀତି ଅନୁଯାୟୀ ମଧ୍ୟ ଆମେ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ମହାକାବ୍ୟସୁଲଭ ବହୁ ବୈଭବର ମଧୁର ସମାବେଶ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ଏହାର ବିଷୟ ପରମ୍ପରାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଓ ଲୋକପ୍ରିୟ । ଏହାର ଶୈଳୀରେ ରହିଛି ଶାଳୀନତା । ପୁଣି ଏଥିରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଅନୁଷ୍ଠାନର ଅଖଣ୍ଡତ୍ୱ, ଅନୁଷ୍ଠାନର ମହତ୍ତ୍ୱ ଓ ଅନୁଷ୍ଠାନର ଉପାଦେୟତା ।

ଏହିପରି ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କଲେ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କର ତପସ୍ୱିନୀରେ ଆମେ ମହାକାବ୍ୟକ ବୈଭବର ମଧୁର ସମାବେଶ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ନିଃସନ୍ଦେହରେ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଏହା ଏକ ମହାନ୍ ମହାକାବ୍ୟ ।

'ତପସ୍ୱିନୀ'ରେ ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ

ମଣିଷ ପ୍ରକୃତିର ସନ୍ତାନ । ପ୍ରକୃତି ସହିତ ତାର ସମ୍ପର୍କ ଚିରନ୍ତନ । ପ୍ରକୃତି ତା' ନିକଟରେ ଆଶା, ଆନନ୍ଦ, ଶାନ୍ତି ଓ ଆଶ୍ୱସ୍ତିର ପ୍ରତୀକ; ଫଳରେ ସେ ପ୍ରକୃତିଠାରୁ ଦୂରେଇ ଗଲେ ତା'ର ସକଳ କର୍ମରେ ପ୍ରେରଣାର ଅଭାବ ଅନୁଭବ କରେ । ସୃଷ୍ଟିର ସେ ଏକ ସ୍ମରଣୀୟ ମୁହୂର୍ତ୍ତ—ଯେଉଁଦିନ ଧରଣୀର ପ୍ରଥମ ମଣିଷ ତା'ର ପରିବେଶକୁ ଚାହିଁ ପ୍ରଥମେ ଚିନ୍ତା କରିଥିବ । ପ୍ରାଚୀନଭରେ ଉଦୀୟମାନ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଦେଖି କୌତୂହଳପୂର୍ଣ୍ଣ ନୟନରେ ଚାହିଁ ରହିଥିବ । ସେହି ସୂର୍ଯ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ମଧ୍ୟାହ୍ନରେ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ହୋଇ ଉଠିଥିବ ସେତେବେଳେ ପ୍ରଖର ଆତପତାପରୁ ଆତ୍ମରକ୍ଷା ପାଇଁ ସେ ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥିବ ଛାୟାସ୍ନିଗ୍ଧ ବନ ବୀଥିକାରେ । ଯେତେବେଳେ ପ୍ରତୀଚୀ ନଭରେ ସବିତା ଅସ୍ତମିତ ହୋଇଥିବ ସେତେବେଳେ ନିରନ୍ଧ୍ର ଅନ୍ଧକାର ଭିତରେ ସେ ନିଜକୁ ଅସହାୟ ମନେ କରି ଚାହିଁ ରହିଥିବ ଆକାଶର ଅଗଣିତ ତାରକାକୁ ବିସ୍ମୟାଭିଭୂତ ହୋଇ । ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷର ନୈଶ ଆକାଶରେ ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ଦେଖି ପୁଲକିତ ହୋଇଥିବ । ମଳୟର ମର୍ମର, କୋକିଳର କୁହୁ, ମଧୁପର ଗୁଞ୍ଜନ, କୁସୁମର ସୁରଭି ମନରେ ଅପୂର୍ବ ଭାବାବେଶ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିବ···ପୁଣି ମେଘର ମନ୍ଦ୍ରନାଦ, ବିଜୁଳିର ଚମକ, ପ୍ରବଳ ବାତ୍ୟା ତା' ମନରେ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିବ ଭୀତିର କମ୍ପନ । ସଭ୍ୟତାର ଆଦ୍ୟ ଉନ୍ମେଷରେ ନିଜକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବାର ପ୍ରବଳ ଆକାଙ୍କ୍ଷା ଯେତେବେଳେ ମଣିଷ ମନରେ ଅଦମ୍ୟ ହୋଇ

ଉଠିଲା, ସେତେବେଳେ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା ମଣିଷର ଭାଷା, ସାହିତ୍ୟ, ସ୍ଥାପତ୍ୟ ସବୁକିଛି । ମଣିଷ ତାର ସାହିତ୍ୟରେ, ତାର କଳାରେ ଏହି ପ୍ରକୃତିର ନିତ୍ୟ ନୂତନ ରୂପକୁ ରୂପାୟିତ କରି ନିଜର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବୋଧ, ନିଜର ଭାବାବେଗ, ନିଜର ଅନୁଭବକୁ ଚିରନ୍ତନ କଲା । ଯୁଗୀୟ ଅଭିମୁଖ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗରେ ପ୍ରକୃତି ସାହିତ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଭାବରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଅଛି । ଆମ ପୁରାଣ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରକୃତିର ବିସ୍ତୃତ ବର୍ଣ୍ଣନା ପାଇଁ ଅବକାଶ ନ ଥିଲା । କାରଣ ବିବରଣୀପ୍ରଧାନ ପୁରାଣ ସାହିତ୍ୟରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଚେତନାହିଁ ମୁଖ୍ୟ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିଥିଲା ଓ ନୀତିଶିକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ କବିଙ୍କର ଥିଲା ମୌଳିକ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ସେଠାରେ ବାହ୍ୟ ପ୍ରକୃତି ନୁହେଁ, ମଣିଷ ପ୍ରକୃତିହିଁ ଥିଲା ପ୍ରଧାନ ଧ୍ୟେୟ ଓ ସେହି ପ୍ରକୃତିକୁ ଉନ୍ନତ ଜୀବନାଦର୍ଶରେ ବିକଶିତ କରିବାପାଇଁ ଆମ ପୁରାଣକାରମାନଙ୍କର ଉଦ୍ୟମ ଭୁଲିବାର ନୁହେଁ । ଅବଶ୍ୟ ପୁରାଣ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରକୃତିର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦୁର୍ଲଭ ନୁହେଁ କିନ୍ତୁ ତାହା ମୁଖ୍ୟତଃ ଭୌଗୋଳିକ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ହିଁ ପର୍ଯ୍ୟବେଶିତ । ରୀତିଯୁଗର ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରକୃତିର ମଞ୍ଜୁଳ ବର୍ଣ୍ଣନା ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ଯଦିଓ ସେ ଯୁଗର କବିମାନେ ଶୃଙ୍ଗାର ରସର ପରିପୋଷକରୂପେ ପ୍ରକୃତିକୁ ରୂପ ଦେଇଛନ୍ତି, ତଥାପି ସେ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ମଧ୍ୟ ଚମତ୍କାରିତା ରହିଛି । କାବ୍ୟଯୁଗରେ ପ୍ରକୃତି କେଉଁଠି ରୂପସୀ ତନ୍ୱୀର ଅଙ୍ଗଲତାର ଉପମା ନ୍ୟାସରେ, କେଉଁଠି ରୋମାଞ୍ଚକର ଅନ୍ତରର ଉଦ୍‌ଘାଟକ ରୂପେ, କେଉଁଠି ବା କାମୋଦ୍ଦୀପକରୂପେ ରୂପାୟିତ ହୋଇଛି । ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଅରୁଣୋଦୟରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଆଧୁନିକତାର ବାର୍ତ୍ତାବହ କବି ରାଧାନାଥ ଇଂରେଜୀ ରୋମାଣ୍ଟିକ୍ ଧର୍ମୀ କବିମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ପ୍ରକୃତିକୁ ଦେଲେ ଏକ

ନୂତନ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ । ତାଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ପ୍ରକୃତି ହେଲା ପ୍ରାଣମୟୀ । ପ୍ରକୃତିର ଭିତରେ ମାନବୀସୁଲଭ ଗୁଣାବଳୀ ଆରୋପ କରି ତା'ରି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବାଢ଼ିଲେ ସେ ପ୍ରାଣର ପ୍ରୀତି ଅର୍ଘ୍ୟ । ସମସାମୟିକ ଭକ୍ତ କବି ମଧୁସୂଦନ ସତ୍, ଚିତ୍, ଆନନ୍ଦକୁ ପ୍ରକୃତି ଭିତରେ ଅନୁଭବ କରି ସତ୍ୟ, ଶିବ ଓ ସୁନ୍ଦର ପ୍ରତି ଉନ୍ମୁଖ ହେଲେ । କବି ଗଙ୍ଗାଧର ଅନ୍ତଃପ୍ରକୃତି ସହିତ ବହିଃପ୍ରକୃତିର ମଧୁର ସମନ୍ୱୟ ସମ୍ପାଦନ କରି ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନୂତନତ୍ୱର ବର୍ଣ୍ଣବୈଭବ ସୃଷ୍ଟି କଲେ । ପ୍ରକୃତିର କେବଳ ମାନବାୟନରେ ସେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନ ହୋଇ ପ୍ରକୃତିର ଭିତରେ ଜୀବନାଦର୍ଶର ଅନ୍ୱେଷଣ କରିଛନ୍ତି ଓ ପ୍ରକୃତି ଭିତରେ ମାନବିକ ଆଶା ଆକାଙ୍‌କ୍ଷାର ପ୍ରତିକୃତି ପ୍ରସ୍ଫୁଟନ କରିଛନ୍ତି ।

'ଇନ୍ଦୁମତୀ'ରେ କବି ବହିଃ ପ୍ରକୃତିର ଚିତ୍ରଣରେ ଯେଉଁ ବିସ୍ମୟକର ସଫଳତା ହାସଲ କରିଛନ୍ତି ତାହା ସେ ସମୟରେ କବି ରାଧାନାଥଙ୍କର ମଧ୍ୟ ସପ୍ରଶଂସ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରି ପାରିଥିଲା— "...ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଉଚ୍ଚ ଶିକ୍ଷାର ସୁବିଧା ପାଇ ନ ଥିଲେ, ମାତ୍ର ତାଙ୍କର ନୈସର୍ଗିକ ପ୍ରତିଭା ସେହି ଅଭାବ ପୂରଣ କରି ଦେଇଅଛି । ସେହି ପ୍ରତିଭା ବଳରେ ସେ ପ୍ରକୃତିର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପରୋକ୍ଷ ଭାବରେ ପୁସ୍ତକରେ ନ ଦେଖି ସେଥିର ଗୂଢ଼ରୂପ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିଅଛନ୍ତି । ଏଥିରେ ଥିବା ଉଦ୍ୟାନ ବର୍ଣ୍ଣନା ମୋର ଏହି କଥାର ଏକତର ପ୍ରମାଣ ରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇପାରେ ।" କେବଳ ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶିତ କାବ୍ୟ 'ଇନ୍ଦୁମତୀ'ରେ ନୁହେଁ ଅଧିକନ୍ତୁ କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟ ଉତ୍କଳ ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟ କୀଚକବଧ ଓ ପ୍ରଣୟବଲ୍ଲରୀରେ କବିଙ୍କର ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ କ୍ରମ ମାର୍ଜିତ ଓ ପରିପୁଷ୍ଟ ହୋଇ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ କାବ୍ୟ ତପସ୍ୱିନୀରେ ଚରମୋତ୍କର୍ଷ ଲାଭ କରିଛି । 'କୀଚକବଧ'ରେ

ପ୍ରଦତ୍ତ ପ୍ରକୃତି ଚିତ୍ର ପାଠ କରି କବି ରାଧାନାଥ ଯଥାର୍ଥରେ ଲେଖିଛନ୍ତି... "ଗଙ୍ଗାଧର ଉଚ୍ଚ ଶ୍ରେଣୀର କବି; କି ବହିଃ ପ୍ରକୃତି କି ଅନ୍ତଃ ପ୍ରକୃତି ଉଭୟର ଯଥାଯଥ ଚିତ୍ରାଙ୍କନରେ ଗଙ୍ଗାଧର ସିଦ୍ଧହସ୍ତ । ଗ୍ରନ୍ଥାଧ୍ୟୟନ କରି ଲୋକେ ପଣ୍ଡିତ ହୋଇ ପାରନ୍ତି, ମାତ୍ର କବି ହେବାକୁ ହେଲେ କେବଳ ଗ୍ରନ୍ଥାଧ୍ୟୟନ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ନୁହେଁ; ପ୍ରକୃତି ଗ୍ରନ୍ଥାଧ୍ୟୟନ ମଧ୍ୟ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ରୂପେ ଆବଶ୍ୟକ । ଗଙ୍ଗାଧର ଯେତେବେଳେ ଯାହା ଲେଖନ୍ତି, ପ୍ରକୃତିକୁ ସ୍ୱଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖି ଲେଖନ୍ତି । ଏହି ହେତୁରୁ ତାଙ୍କର ଉକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଭାବପ୍ରଧାନ ନ ହୋଇ ରସପ୍ରଧାନ ହୁଏ । ଏହାର ଭୂରି ଭୂରି ପ୍ରମାଣ ତାହାଙ୍କ ରଚନାରେ ସୁଲଭ । ତାହାଙ୍କର ପ୍ରଭାତ ବର୍ଣ୍ଣନା, ସନ୍ଧ୍ୟା ବର୍ଣ୍ଣନା, ଋତୁ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଭୃତି ବହିଃ ପ୍ରକୃତିର ଆଲେଖ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଯେମନ୍ତ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଏବଂ ମନୋହର, ତାହାଙ୍କର ମନୁଷ୍ୟ ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ତଦପେକ୍ଷା କୌଣସି ଗୁଣରେ ହୀନକଳ୍ପ ନୁହେଁ ।"

'ତପସ୍ୱିନୀ'ରେ କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଏକଥା ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟରେ ପ୍ରକୃତି ଏପରି ଏକ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରିଛି ଯେ, ଯଦି ପ୍ରକୃତିକୁ ଏହି କାବ୍ୟରୁ ବାଦ୍ ଦିଆଯାଏ ତେବେ ଶଂସିତ କାବ୍ୟ ପତ୍ର ପୁଷ୍ପ ବିବର୍ଜିତ ଏକ ବୃନ୍ତହୀନ ସଦୃଶ, ପ୍ରତୀତ ହେବ । ପ୍ରକୃତି ଏଠାରେ କେବଳ ଯେ ଜୀବନ୍ତ ତା ନୁହେଁ, ଅଧିକନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତି ସୀତାଙ୍କୁ ତପସ୍ୱିନୀରେ ପରିଣତ ହେବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରି କାବ୍ୟରେ ଏକ ଉପାଦେୟ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରିଛି । ଗବେଷକ ଅଧ୍ୟାପକ ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟଙ୍କ ଭାଷାରେ... "ତପସ୍ୱିନୀ ସୀତାଙ୍କ ଜୀବନରେ ପ୍ରକୃତି ହେଉଛି ଏକ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ

ସଖୀ । ଏହି ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ସଖୀର ସାହଚର୍ଯ୍ୟ ଓ ସମବେଦନା ପ୍ରକାଶ ଭିତ୍ତିରେ ସୀତା ଚରିତର କମନୀୟ ରୂପବୈଭବ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ଥିଲା କବିଙ୍କର ମୌଳିକ କଳ୍ପନା । ପ୍ରକୃତିକୁ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ବିଭାଗ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ତାରି ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଉପରେ କାବ୍ୟର ସ୍ଥୂଳକଳା, ଲଳିତ ସୃଷ୍ଟି ବିଭବ ଓ ସ୍ବର୍ଗିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଫୁଟାଇବା କବି କଳ୍ପନାର ଏକ ଚରମ ନିଦର୍ଶନ । ତପସ୍ବିନୀର ଏ ସୃଷ୍ଟି ଲକ୍ଷ୍ୟ, ସୃଷ୍ଟିର ଏ ମଧୁର କଳ୍ପନା ଏକାନ୍ତ ବନ୍ଦନୀୟ । ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏପରି ଲକ୍ଷ୍ୟ ଅନ୍ୟ କୁତ୍ରାପି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ ।” (ଗଙ୍ଗାଧର-ସାହିତ୍ୟ-ସମୀକ୍ଷା, ପୃଷ୍ଠା ୬୭) ।

କାବ୍ୟର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗରେ ପତି-ବିରହ-ବିଧୁରା ଅସହାୟା ବନବାସୀ ସୀତା ଯେତେବେଳେ ଅସହ୍ୟ ବେଦନାକୁ ଚାପି ରଖି ନ ପାରି ସଂଜ୍ଞାହୀନା ହୋଇ ପଡ଼ନ୍ତି ସେତେବେଳେ ବନ ପ୍ରକୃତି ସୀତାଙ୍କର ଦୁଃଖରେ ସମଦୁଃଖୀ ହୋଇ ବିଳାପ କରୁଛି । କବି ଏଠାରେ ପ୍ରକୃତିକୁ ମାନବସୁଲଭ ଗୁଣାବଳୀରେ ବିଭୂଷିତ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସଂବେଦନଶୀଳା ମଧ୍ୟ କରିଛନ୍ତି—

“ତା ଶୁଣି ବିହଙ୍ଗ ମୁଖେ କାନ୍ଦିଲା ସେ ବନ
ବହିଲା ନିଃଶ୍ୱାସ ରୂପେ ପ୍ରଖର ପବନ ।
ଶୁଭିଲା ପ୍ରଶ୍ୱାସ ରୂପେ ସର ସର ସ୍ୱର
କାରୁଣ୍ୟ ଲହରୀ ପ୍ରାୟେ ଚଳିଲେ ପତର ।
ଏ ଦିଗେ ସେ ଦିଗେ ଶୁଣି ଚକିତ ଲୋଚନେ
ମୃଗମାନେ ରହିଗଲେ ଶୋକଧ୍ୱନି ଧ୍ୟାନେ ।
ଜନନୀ ରୋଦନ ଶୁଣି ନ ବୁଝି ତା ମାନେ
ବ୍ୟସ୍ତ ଯଥା ହୋଇଥାନ୍ତି ତା ସନ୍ତାନମାନେ ।”

କବିଗୁରୁ କାଳିଦାସଙ୍କ ପଦାଙ୍କ ଅନୁସରଣ କରି ପ୍ରକୃତିକୁ କେବଳ ସହାନୁଭୂତିଶୀଳା କରି ମେହେର କବି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ନ୍ୟାୟ, ସତ୍ୟ, ଶିବ ଓ ସୁନ୍ଦରର ପୂଜାରୀ କବିଙ୍କର ମନରେ ନିରପରାଧିନୀ ସୀତାଙ୍କ ପ୍ରତି ନିୟତିର ଏହି ଦାରୁଣ ଆଚରଣରେ ବିଦ୍ରୋହ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । କବିଙ୍କର ସେହି ମାନସିକ ଆଲୋଡ଼ନ ଓ ସେହି ପ୍ରତିକ୍ରିୟାକୁ କବି ରୂପ ଦେଇଛନ୍ତି ନିୟତି ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରକୃତିର ରଣସଜ୍ଜା ଭିତରେ । ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ପ୍ରକୃତି ଅନ୍ୟାୟ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଖଡ୍ଗହସ୍ତା ହୋଇଛି—

"କରିବାକୁ ନିୟତିର ଉଚିତ ସମର,
ତୃଣରାଜ ଖଡ୍ଗକରେ ଗର୍ଜିଲା ପ୍ରଖର ।
ବାୟୁବଶ ତୂଣୀରକୁ ଝାଡ଼ି ବାରମ୍ବାର,
ପତ୍ର-କଙ୍କ-ପତ୍ର କଲା କି ଅବା ବାହାର ।
କମ୍ପିତ-ସରିତ ବାରି-ଉତ୍ଥିତ ଶୀକର,
ପଡ଼ିଲା ପୁଲକେ ତେଜି ତରଙ୍ଗ-ଶିଖର ।
ଭରି କି ସୀସକ ଗୁଳି ତରଙ୍ଗର ତୋପେ
ନିୟତିକି ଭାଗୀରଥୀ ପ୍ରହାରିଲା କୋପେ ?
କମଳ ସକଳ ହୋଇ ବିଚଳିତ ସରେ
ପଦ୍ମବ୍ୟୂହ ରଚି ଯୁଦ୍ଧ କଲେ ଅଳି-ଶରେ ।"

ପୁଣି—

"ବନ ଫୁଲେ ବୃନ୍ତ ତେଜି ଭୂମିତଳେ ପଡ଼ି
ଧୂଳି ମାଖି ମଲ୍ଲଯୁଦ୍ଧେ ହେଲେ ଗଡ଼ାଗଡ଼ି ।
ଲତା-ଲୂତା-ତନ୍ତୁ-ରୂପ ନିୟତି-ବନ୍ଧନ
ଛିନ୍ନ କରି କ୍ରୋଧଭରେ କଲା ଆସ୍ଫାଳନ ।

ବ୍ୟାହତ ହୃଦୟୁ ଶୀର୍ଣ୍ଣ ଶଙ୍କର ବାଦଲ
ଧଇଁଡ଼ ଆସିଲା କୋପେ ଯେନ ଦଳବଳ ।
ଚକ୍ଷୁ ଚମକାଇ କରି ଭୀଷଣ ଗର୍ଜନ,
ଦେଖାଇଲା ନିସ୍ବତିର ଉପରେ ତର୍ଜନ ।"

ଏଠାରେ ବହିଃ ପ୍ରକୃତିର ସ୍ୱାଭାବିକ ଚିତ୍ରାଙ୍କନ ମାଧ୍ୟମରେ କବି ପ୍ରକୃତିର ମାନବାୟନ କରି ମାନବିକ ଆଶା ଆକାଙ୍‌କ୍ଷାର ପ୍ରତିକୃତି ପ୍ରସ୍ଫୁଟନ କରିଛନ୍ତି । ସାଧାରଣତଃ ଯେତେବେଳେ ପ୍ରଖର ବେଗରେ ପବନ ପ୍ରବାହିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ତାଳ ଗଛର ପତ୍ରରେ ଅସିର ଝନତ୍କାର ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ, ବାୟୁା ଚଢ଼େଇର ବସା ଦୋହଲିଯାଏ, ତଟିନୀର ତରଙ୍ଗ ବେଳାଭୂମିରେ ମଥା ପିଟେ, ସରସୀରେ ବିକଶିତ କମଳନିଚୟ ଆନ୍ଦୋଳିତ ହୁଏ ଏବଂ କମଳରେ ମଧୁପାନରତ ମଧୁଲିଟ ଉଡ଼ିଯାଏ । ବୃନ୍ତଚ୍ୟୁତ ହୋଇ ଭୂମି ଉପରେ ପଡ଼ିଯାଏ ଅଗଣିତ ବନଫୁଲ । ମେଘର କୋଳରେ ଚମକି ଉଠେ ବିଦ୍ୟୁତ୍, ମେଘର ଘଡ଼ଘଡ଼ିରେ ଚମକି ଉଠେ ଧରିତ୍ରୀ । ବହିଃ ପ୍ରକୃତିର ଏ ସକଳ ସ୍ୱାଭାବିକ ଦୃଶ୍ୟ; କିନ୍ତୁ କବି ଏ ସବୁକୁ ନିସ୍ବତିର ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରକୃତିର ସାମରିକ ପ୍ରସ୍ତୁତି ରୂପେ ଚିତ୍ରିତ କରି ନିଜ ଅପରୂପ କବି-କଳ୍ପନାର ମଞ୍ଜୁଳ ପରାକାଷ୍ଠା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଅଛନ୍ତି । ଅନୁରୂପ ଭାବରେ ମେଘର ସ୍ୱାଭାବିକ ବାରିପାତକୁ ପ୍ରକୃତିର ସଂଜ୍ଞାହୀନ ସୀତାଙ୍କୁ ଶୁଶ୍ରୂଷା ରୂପେ ଚିତ୍ରିତ କରିବା ମଧ୍ୟ କବି କଳ୍ପନାର ଏକ ମନୋଜ୍ଞ ଆଲେଖ୍ୟ—

"ସତୀ ମୁଖେ ସୁଶୀତଳ ବିନ୍ଦୁ ବିନ୍ଦୁ ପାଣି
ସିଞ୍ଚି ସିଞ୍ଚି ଜୀବନର ସଂଜ୍ଞା ଦେଲା ଆଣି ।"

ଏଠାରେ କବି ପ୍ରକୃତିକୁ ଆଦର୍ଶ ସେବିକା ରୂପେ ଚିତ୍ରିତ କରିଛନ୍ତି । କବି ତା'ପରେ ସେହି ପ୍ରଥମ ସର୍ଗରେ ଭାବୋଦ୍ଦୀପକ

ରୂପେ ପ୍ରକୃତିର ଯେଉଁ ସ୍ଥିର ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରିଛନ୍ତି ତାହା ପଟାନ୍ତର-ବିହୀନ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ସ୍ୱାମୀ ଗୁଣ ସ୍ମରଣ କରି ସୀତା ପୁଣି ଯେତେବେଳେ ଶୋକରେ ଆକୁଳ ହୋଇଛନ୍ତି ସେତେବେଳେ ପ୍ରକୃତି ଭିତରେ ପୁଣି ବେଦନାର ସଞ୍ଚାର ହୋଇଛି—

"ସଖୀଙ୍କ ରୋଦନେ ଗତି ସ୍ତମ୍ଭିଲା ବାତର
ଜଳ ସ୍ଥଳ ଯେମ ହେଲା ନିସର୍ଗ କାତର ।
ସ୍ତମ୍ଭିଗଲା ଜାହ୍ନବୀର ତରଙ୍ଗ ଆବଳୀ,
ବନ୍ଦ ହୋଇଗଲା ବନେ ବିହଗ କାକଳି ।
ନ ହଲିଲା ପାଦପର ଗୋଟିଏ ପତର
ନ ଚଳିଲା ମ୍ଳାନା-ଶୀଳା-ବଲ୍ଲୀ-କଳେବର ।
ଡାଳେ ଡାଳେ ବସି ପକ୍ଷୀ ପାତିଲେ ଶ୍ରବଣ
ତାଳେ ତାଳେ ପ୍ରାଣେ ଭରି ଶୋକ ପ୍ରସ୍ରବଣ ।"

ପୁଣି—

"ମୁଖଦର୍ଭ ମୁଖେ ଧରି ମୃଗମୃଗୀମାନେ
ଗ୍ରୀବା ଭଙ୍ଗି ରହିଗଲେ ଶୋକ ଧ୍ୱନି ଧ୍ୟାନେ ।
ମୟୂର ମୟୂରୀଗଣ ଶାବକ ସହିତ
ଚକିତ ପରିସ୍ପେ ହେଲେ ଚାପଲ୍ୟ ରହିତ ।
କରଭ କରିଣୀ କରି ହୋଇ ଡିତ୍ଥ ପରି
ପଥେ ରହିଗଲେ ଗଙ୍ଗା ଗମନ ବିସ୍ମରି ।"

ରଘୁବଂଶର ପ୍ରକୃତି ବର୍ଣ୍ଣନାର ଅନୁସରଣରେ ପ୍ରକୃତିରେ ଏଭଳି ସଂବେଦନା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ଗଙ୍ଗାଧର ଆହରଣରେ ମଧ୍ୟ ମୌଳିକତାର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । କାବ୍ୟର ଦ୍ୱିତୀୟ ସର୍ଗରେ ଆଶ୍ରମ ପ୍ରକୃତିର

ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପୁଣି ନିଜର ମୌଳିକ ଚିନ୍ତାଧାରାର ପରିଚୟ ଦେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନିଜର ଶୈଳ୍ପିକ କଳ୍ପନା ସହିତ ଆମକୁ ପରିଚିତ କରିଛନ୍ତି ।

ପ୍ରକୃତ ଭିତରେ ଜୀବନାଦର୍ଶର ଅନ୍ୱେଷଣ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟର ଅନ୍ୟତମ ଆକର୍ଷଣ । କୃଷ୍ଣ ପକ୍ଷର ରଜନୀରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଯେତେବେଳେ ଏକାକୀ ପ୍ରଶସ୍ତ ପ୍ରାଙ୍ଗଣରେ ବସି ଏକ ଦିଗରେ ନିଜର ଜ୍ୱଳନଭରା ଜୀବନ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ରାଜାର କଠୋର ଆଦର୍ଶକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଚିନ୍ତା କରୁଥିଲେ ସେତେବେଳେ ଆକାଶରେ ଚନ୍ଦ୍ର ନ ଥିଲେହେଁ ତାରକାମାନେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟକୁ ବିସ୍ମୃତ ହୋଇ ନ ଥିବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଛନ୍ତି—

"ସୁନୀଳ ଗଗନ ମଣ୍ଡି ତାରାଗଣ
ଅଛନ୍ତି ଉଜ୍ୱଳ ମୁଖେ,
ନାହିଁ ସୁଧାକର କିନ୍ତୁ ତାହାଙ୍କର
ବାଧା ହୋଇନାହିଁ ସୁଖେ ।"

ରାମଚନ୍ଦ୍ର ତାରକାମାନଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟଜ୍ଞାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ସେମାନଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧନ କରି କହିଛନ୍ତି—

"ବୋଇଲେ, "ହେ ତାରା ବୃନ୍ଦ ! ପ୍ରେମଜାରା
ବନ୍ଧ ନୋହି ଚନ୍ଦ୍ରମାର
ବିଧିର ବିଧାନ ଦେଇ ପ୍ରଣିଧାନ
ଚିନ୍ତେ ଭ୍ରମ ଶିଶୁମାର ।
ବଲ୍ଲଭ-ବିରହ ବେଦନା ଦୁଃସହ
ହେଲେହେଁ ଜଗତ ଲାଗି,
ସେ ଦୁଃଖ ବିସ୍ମରି କର୍ମ ଅନୁସରି
ଦ୍ୟୁତି ଦାନେ ଅଛ ଲାଗି ।

ଭୂମ୍ଭ ଧର୍ମ ପାଷା   କେଉଁ ଦଅ ଶିଷା
ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମେ ଯାଇ,
ମୋ ହୃଦ ଚନ୍ଦ୍ରିକା   ତହିଁ ବସି ଏକା
କାନ୍ଦୁଥିବ ମୋତେ ଧ୍ୟାୟୀ ।"

ଅନୁରୂପ ଭାବରେ କାବ୍ୟର ଅଷ୍ଟମ ସର୍ଗରେ ପଦ୍ମମାର ଭିତରେ ସୀତା ଜୀବନାଦର୍ଶର ସନ୍ଧାନ ପାଇଛନ୍ତି । ଗ୍ରୀଷ୍ମ ଋତୁର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ମଲ୍ଲୀ ଓ କମଳମାର କଥୋପକଥନ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ମଲ୍ଲୀକୁ ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ଯାଇ ପଦ୍ମମା କହିଛି—

"ବୋଇଲା କମଳମା ଯୋଡ଼ିଲେ ଘନ
ଗ୍ରହିଁବେ ନାହିଁ କାନ୍ତ ମୋର ବଦନ ।
ବିପଦେ କରି କିଛି ଦିନ ଯାପନ
କରିବି ଭବବ୍ରତ ଉଦଯାପନ;
କାନ୍ତ ମୋ ଘନ ଭେଦି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ,
ସହନ୍ତି ଦୁଃଖ ଲୋକମଙ୍ଗଳ ପାଇଁ ।
ଅଧିକ ଦିନ କାନ୍ତ ପ୍ରେମାନୁରାଗ
ଭୋଗ କରିବି କାହିଁ ? ନାହିଁ ମୋ ଭାଗ୍ୟ;
ତାଙ୍କ ଚରଣ କରୁଥିବ ସ୍ମରଣ,
ମରଣ ନେବ ମୋତେ କରି ବରଣ ।
ଏ ଜନ୍ମେ କିଛିଦିନ ସହିଲେ ଦୁଃଖ
ଗ୍ରହିଁବି ପରଜନ୍ମେ ସ୍ୱାମୀ ଶ୍ରୀମୁଖ ।"

ମଲ୍ଲୀ ଓ ପଦ୍ମମାର ଏହି କଥୋପକଥନ ସୀତାଙ୍କର କର୍ଣ୍ଣ-ଗୋଚର ହେବାରୁ ସେ ପଦ୍ମମାକୁ ଜୀବନର ଆଦର୍ଶ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ନିଜ ଜୀବନରେ ପଦ୍ମମାର ଶୁଦ୍ଧମତି କାମନା କରିଛନ୍ତି

ସେ । ପ୍ରକୃତିର ଭିତରେ ମଣିଷ ସୁଲଭ ଆଶା, ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା, ଚିନ୍ତାଧାରା, ସୌଜନ୍ୟବୋଧ ଓ ଅତିଥି ଅର୍ଚ୍ଚନାର ଚିତ୍ର ଅତି ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ତପସ୍ୱିନୀରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଛି । ତପସ୍ୱିନୀର ଚତୁର୍ଥ ସର୍ଗର ପ୍ରକୃତି ବର୍ଣ୍ଣନା କେବଳ ମେହେରଙ୍କ ସାହିତ୍ୟର ନୁହେଁ, ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ଗର୍ବ ଓ ଗୌରବ । ଚତୁର୍ଥ ସର୍ଗରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ଉଷାର ଚିତ୍ର ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ଚିନ୍ତାଧାରାର ଚମତ୍କାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ବାଲ୍ମୀକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସୀତା ଆଶ୍ରମକୁ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଆଦର ସତ୍କାରେ ଆନୀତ ହେବାପରେ ବାଲ୍ମୀକ ଆଶ୍ରମରେ ରାମ ହୃଦୟଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ସୀତା ରାତି ଯାପନ କରିଛନ୍ତି କାବ୍ୟର ତୃତୀୟ ସର୍ଗରେ । ଚତୁର୍ଥ ସର୍ଗରେ ସୀତାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବା ଅଭିପ୍ରାୟରେ ଆସିଛି ଋଷିକଣ୍ଠବନ୍ଧିତା, ବିକଚ-ରାଜୀବ-ଦୃଶା ଉଷା । ସୀତାଙ୍କୁ ଉପହାର ଦେବା ସକାଶେ କରପଲ୍ଲବରେ ତାର ନୀହାର-ମୁକ୍ତା । କଳକଣ୍ଠ କଣ୍ଠରେ ସଖୀଙ୍କ ବାସ-ବାହାର-ପ୍ରାଙ୍ଗଣରେ ରହି ଉଷା କହୁଛି—"ଦରଶନ ଦିଅ ସତି, ରାତି ପାହିଲା ।" ଉଷାର ପରିଧେୟ କଷାୟ ବାସ, କୁସୁମେ କୁସୁମେ ବିକଶିତ ହୋଇଛି ତାର କାନ୍ତି । ପ୍ରଶାନ୍ତ ରୂପ, ପୁଣି—

"ସମୀର ସଙ୍ଗୀତ ଗାଏ ଭ୍ରମର ବୀଣା ବଜାଏ
ସୁରଭି ନର୍ତ୍ତନେ ଥାଏ ଉଷା ନିଦେଶେ,
କୁମ୍ଭାଟୁଆ ହୋଇ ଭାଟ ଆରମ୍ଭିଲା ସ୍ତବ ପାଠ
କଳିଙ୍ଗ ଅଇଲା ପାଠ ମାଗଧ ବେଶେ,
ଲଳିତ ମଧୁରେ କହିଲା,
"ଉଠ ସତି-ରାଜ୍ୟରାଣୀ, ରାତି ପାହିଲା ।"

ତପସ୍ୱିନୀରେ ଉଷାର ଏହି ପରିକଳ୍ପନା ଅତି ଚମତ୍କାର—ଉଷା ନିର୍ବାସିତା ସୀତାଙ୍କ ଭିତରେ ତପସ୍ୱିନୀ ସୀତାଙ୍କୁ ବିକଶିତ

କରିଛି, ଯାର ଦୀପ୍ତିରେ ଆଲୋକିତ ହୋଇଛି ସ୍ୱିନ୍ଧ ସଂସ୍କୃତି । ରାଜରାଣୀ ରୂପେ ସୀତା ଯେଉଁ ଦୁଃଖରଜନିର ଭିତରେ ଏକ ଜ୍ୱଳନ-ଭରା ଜୀବନଯାପନ କଲେ ସେହି ରଜନିର ଅବସାନ ହେଲା । ଏ ଯେଉଁ ଉଷା ଆସିଛି ତାହା ସୀତାଙ୍କର ଜୀବନରେ ଉନ୍ମୋଚନ କରିଛି ଏକ ନୂତନ ଅଧ୍ୟାୟ—ସେ ଅଧ୍ୟାୟ ତପସ୍ୟାର, ତ୍ୟାଗର, ଆଦର୍ଶର । କବି ଏଠାରେ ତମସାକୁ ଯେ କେବଳ ମାନବୀସୁଲଭ ଗୁଣରେ ବିଭୂଷିତ କରିଛନ୍ତି ତା ନୁହେଁ । ଉତ୍ତର ରାମଚରିତ ନାଟକର ଅନୁସରଣରେ ବନ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଜୀବନ୍ତ ନାୟିକାର ଚିହ୍ନିତ କରିଛନ୍ତି । କାବ୍ୟର ପଞ୍ଚମ ସର୍ଗରେ ମଧ୍ୟ ମୁନି ଉଦ୍ୟାନର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅତି ଚମତ୍କାର ହୋଇଛି । ସୀତାଙ୍କର ଆଗମନରେ, ମୁନି ଉଦ୍ୟାନର ଶୋଭା କେବଳ ଯେ ବହୁଗୁଣିତ ହୋଇଛି ତା'ନୁହେଁ; ଅଧିକନ୍ତୁ—

"ସୁରଙ୍ଗ-ଚରଣ-ଲେହନ ପାଇଁ
ପାରିଜାତ ଦେଲା ଜିଭ ଲମ୍ବାଇ
ମୋତି-ଜ୍ୟୋତି-ନଖ ଚୁମ୍ବନ ଆଶେ
ଡାଳିମ୍ବ ରହିଲା ବିବୃତ ଆସ୍ୟେ
କରୁଣା-ଋଣ-ଆଶାୟୀ
ଚମ୍ପକଚମ୍ପା ହେଲା ହରିତ ବରଣ
ରାମରୂପ ଅନୁଯାୟୀ ।"

ପ୍ରକୃତି ବର୍ଣ୍ଣନା ସାଧାରଣତଃ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ—ସୂଚନାତ୍ମକ ଓ ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମକ । ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ଆମେ ଉଭୟ ସୂଚନାତ୍ମକ ଓ ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମକ ପ୍ରକୃତି ଚିତ୍ରଣ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । ଚତୁର୍ଥ ଓ ପଞ୍ଚମ ସର୍ଗରେ କବି ସୂଚନାତ୍ମକ ବର୍ଣ୍ଣନା ଭିତରେ

ନିଜର ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ ପ୍ରତିଭାର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । କାବ୍ୟର ଅନେକସ୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମକ ପ୍ରକୃତି ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ଚମତ୍କାର ହୋଇଛି । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଏଠାରେ ବର୍ଷାକାଳୀନ ଚିତ୍ରକୂଟର ବର୍ଣ୍ଣନା ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ସୀତାଙ୍କୁ ଚନ୍ଦ୍ରାରାଜ୍ୟରେ ଦେଖାଦେଇଛି ସୀତା ବିଚ୍ଛେଦକାତର ଚିତ୍ରକୂଟ । ସୀତାଙ୍କୁ କହୁଛି ସେ—

"ତୁମ ଦର୍ଶନ ଆଶା ରଖି ଅଟଳ
ଥରକୁଥର ଆସି ମେଘପଟଳ ।
ଲେଉଟନ୍ତି ଭ୍ରମି ଭ୍ରମି ଦଶଦିଗ ଦଶ
କାହିଁ ଅଛନ୍ତି ବୋଲି ସୀତା ସୁନ୍ଦରୀ ।
ପୁଛନ୍ତି ମୋତେ ମନ୍ଦ୍ର ମଧୁର ସ୍ୱରେ,
ମାନନ୍ତି ନାହିଁ କେବେ 'ନାହିଁ' ଉତ୍ତରେ
ଖୋଜନ୍ତି ପୁଣି ସୌଦାମିନୀ ଆଲୋକ ଧରି
କିଷ୍ଟସ୍ତ ଅଛି ବୋଲି ସୀତା ସୁନ୍ଦରୀ ।"

ଏହିପରି ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କଲେ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ଉଭୟ ବହିଃପ୍ରକୃତି ଓ ଅନ୍ତଃପ୍ରକୃତିର ସ୍ତୁରିତ ଆମକୁ ଅଭିଭୂତ କରେ । କବି ଗଙ୍ଗାଧର ବହିଃ ପ୍ରକୃତି ସହିତ ଅନ୍ତଃ ପ୍ରକୃତିର ଯେଉଁ ମଧୁର ସମନ୍ୱୟ କରିଛନ୍ତି, ତାହାର ମଧୁର ଆଲେଖ୍ୟ ଏହି ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟକୁ ଦେଇଛି ନୂତନ ବୈଭବ । ତପସ୍ୱିନୀର ପ୍ରକୃତି କେତେବେଳେ ସହାନୁଭୂତିଶୀଳା ଅତ୍ୟନ୍ତ କୋମଳ ହୃଦୟା, କେତେବେଳେ ପୁଣି ଅନ୍ୟାୟ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଖଡ୍ଗହସ୍ତା ହୋଇ ସେ ହୋଇଛି କଠୋର । କେତେବେଳେ ସେବିକା ରୂପେ କରିଛି ଶୁଶ୍ରୂଷା, କେତେବେଳେ ଦେଖାଦେଇଛି

ଆଶା, ଆନନ୍ଦ ଓ ଆଶ୍ୱସ୍ତିର ପ୍ରତୀକ ରୂପେ ମନ ଓ ହୃଦୟରେ ଶାନ୍ତିର ସ୍ନିଗ୍ଧ ପ୍ରଲେପ ଦେବାପାଇଁ, କେତେବେଳେ ବା ମାନବର ଆଶା ଆକାଙ୍କ୍ଷାରେ ଆବେଗମୟୀ, କେତେବେଳେ ପୁଣି ଶିକ୍ଷୟିତ୍ରୀ ରୂପେ ଶିକ୍ଷା ଦେଉଛି । ଏହିପରି ଭାବରେ ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟରୁ ଆମେ କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କର ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଓ ପ୍ରକୃତି ଚିତ୍ରଣରେ ସିଦ୍ଧହସ୍ତତାର ପରିଚୟ ପାଇଥାଉଁ ।

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ କବିଙ୍କ ଦେଶାତ୍ମବୋଧ

['ତପସ୍ୱିନୀ'ର ପ୍ରକୃତିରେ ଉତ୍କଳୀୟତା]

ମଣିଷ ଭଲପାଏ ନିଜକୁ···ଭଲପାଏ ସେହିମାନଙ୍କୁ ଯେଉଁମାନେ ତା'ର ଜୀବନର ନାଟିକାରେ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରି ତାର ଜୀବନକୁ ସରସ, ସୁନ୍ଦର ଓ ସ୍ୱପ୍ନିଳ କରିଥାଆନ୍ତି···ତାର ଜୀବନକୁ ନବ ନବ ଦାନରେ ପରିପୁଷ୍ଟ କରିଥାଆନ୍ତି । ଭଲପାଏ ତାର ଜନ୍ମ-ମାଟିକୁ; ଯା'ର କୋଳରେ ସେ ଲାଳିତ, ପାଳିତ, ବର୍ଦ୍ଧିତ; ଯା'ର ସହିତ ତାର ସମ୍ପର୍କ ଜନ୍ମରୁ ମୃତ୍ୟୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ପୁଣି ଭଲପାଏ ତାର ମାତୃଭାଷାକୁ ଯା'ର ମାଧ୍ୟମରେ ନିଜକୁ ପ୍ରକାଶ କରେ ସେ ଓ ଭଲ-ପାଏ ତାର ଜାତୀୟ ସାହିତ୍ୟକୁ ଯାହା ଜାତିର ଅନ୍ତଃସ୍ଥଳରେ ପ୍ରବହମାନ ଆଶା ଆକାଙ୍‌କ୍ଷାର ବାଙ୍‌ମୟ ରୂପ । ମାତୃଭୂମି, ମାତୃଭାଷା, ଜାତୀୟ ସାହିତ୍ୟ, ଜାତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତି ଅନ୍ତରର ଐକାନ୍ତିକ ଆସକ୍ତି ଓ ମମତାହିଁ ଦେଶାତ୍ମବୋଧ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ଦେଶାତ୍ମବୋଧର ବାର୍ତ୍ତାବହରୂପେ କବି ରାଧାନାଥ ପ୍ରଖ୍ୟାତ । ରାଧାନାଥ ଏହି ଜାତୀୟ ପ୍ରୀତିରେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ହୋଇ ଉତ୍କଳର ନଦ ନଦୀ, ପର୍ବତ, ଅରଣ୍ୟାନି, ଇତିହାସ ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀକୁ ସାହିତ୍ୟରେ ଅମର କରି ଯାଇଛନ୍ତି । 'ଚିଲିକା', 'ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା', 'ଦରବାର', 'ଉଷା'ରେ ଯେପରି ତାଙ୍କର ଉତ୍କଳୀୟତା ପ୍ରଦୀପ୍ତ, ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମହାକାବ୍ୟ 'ମହାଯାତ୍ରା' ଓ 'ଶିବାଜୀଙ୍କର ଉତ୍ସାହବାଣୀ' କବିତାରେ ସେହିପରି ତାଙ୍କର ମହାଭାରତୀୟତା ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଛି । ସମସାମୟିକ ଗଙ୍ଗାଧର ଅନୁରୂପ ଭାବରେ ନିଜର ସ୍ୱଦେଶପ୍ରେମକୁ ନିଜ କାବ୍ୟ-

କବିତାରେ ବିକଶିତ କରିଛନ୍ତି । ଗଙ୍ଗାଧର ସ୍ୱଦେଶପ୍ରୀତିର ଅନୁପ୍ରେରଣାରେ କବି 'ଉତ୍କଳ ଲକ୍ଷ୍ମୀ' ରଚନା କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ବିବିଧ କବିତାରେ ଆମର ଜାତୀୟ ଜୀବନକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରଦତ୍ତ ପ୍ରେରଣା ତାଙ୍କର ଅସୀମ ସ୍ୱଦେଶାନୁରାଗର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ପରିଚୟ । 'ଉତ୍କଳ ଲକ୍ଷ୍ମୀ'ରେ କବି ଉତ୍କଳର ପ୍ରାକୃତିକ ସମ୍ପଦ ପ୍ରତି ବାଢ଼ିଛନ୍ତି ପ୍ରାଣର ପ୍ରୀତିଅର୍ଘ୍ୟ, 'ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀ' ଉପଲକ୍ଷେ ରଚିତ କବିତାରେ ସେହିପରି ଏ ଜାତିକୁ ଶୁଣାଇଛନ୍ତି ଉଦ୍‌ବୋଧନ ବାଣୀ । ପୁଣି ମାତୃଭୂମି ଓ ମାତୃଭାଷାର ଉନ୍ନତି ପାଇଁ ଆମକୁ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ଯାଇ ସେ କହିଛନ୍ତି—

"ଉଚ୍ଚ ହେବାପାଇଁ କର ଯେବେ ଆଶା,
ଉଚ୍ଚ କର ଆଗେ ନିଜ ମାତୃଭାଷା ।"

କବିଙ୍କର ମହାଭାରତୀୟତା ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର 'ଭାରତୀ ଭାବନା'ରେ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଛି । ସ୍ୱଦେଶପ୍ରେମୀ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ନିଜର ଜାତୀୟତାବୋଧ କିପରି ଚରିତାର୍ଥ କରିଛନ୍ତି ତାହା 'ପ୍ରଣୟବଲ୍ଲରୀ' ଓ 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରୁ ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । 'ପ୍ରଣୟବଲ୍ଲରୀ' କାବ୍ୟରେ ଦେବାସୁର କନ୍ୟାଙ୍କର କଳହ ବିଷୟ ସଂଯୋଜନା ସମ୍ପର୍କରେ ବନ୍ଧୁ ବ୍ରଜମୋହନଙ୍କୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ଏକ ପତ୍ରରେ କବି ଲେଖିଥିଲେ..."ଦେବକନ୍ୟା ଓ ରାକ୍ଷସକନ୍ୟା ବିଷୟରେ ମୋର ଅଭିପ୍ରାୟ ଏହି କି ଯେ, ପ୍ରଣୟବଲ୍ଲରୀ ଉତ୍କଳ କବିଦ୍ୱାରା ବିରଚିତ । ତହିଁରେ ଉତ୍କଳର କଥା କିଛିହେଲେ ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଦୁଷ୍ମନ୍ତ ତ ଅସୁର ଦମନ ନିମନ୍ତେ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯାଇଥିଲେ । ଦେବାସୁର ମଧ୍ୟରେ କଳି କିପରି ହେଲା, ତାହା ପ୍ରକଟ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । ଅତଏବ ଉତ୍କଳ ଭୂମିକା ନେଇ ଏହି କଳହ

ହୋଇଥିବା ରଚନା କଲି । ଉତ୍କଳ ଶାନ୍ତି, ଦୟା, କ୍ଷମା, ଶ୍ରଦ୍ଧାର ବିହାରସ୍ଥଳ ଥିଲା । ସେମାନେ ଉତ୍କଳର ଗିରିକନ୍ଦରବାସୀ ମୁନିମାନଙ୍କ ହୃଦୟରେ ବିଚରଣ କରୁଥିଲେ । ଶବରମାନେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳର ଆଦିମ ନିବାସୀ ଅଟନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରଥମେ ଶବର ଗୃହରେ ଗୁପ୍ତ-ଭାବରେ ପୂଜିତ ହେଉଥିଲେ । ପଶୁପକ୍ଷୀ ମାରଣ ଶବରମାନଙ୍କର ଜୀବିକା । ସୁତରାଂ ସେମାନଙ୍କର ହୃଦୟ ହିଂସାର ବିହାର ସ୍ଥଳ । ଶ୍ରଦ୍ଧା, ଶାନ୍ତି ଆଦି ଦେବକନ୍ୟାଙ୍କ ସହିତ ଅସୁରକନ୍ୟାଙ୍କ ହିଂସାର ସଂଘର୍ଷ ଅତି ସ୍ୱାଭାବିକ । ସେମାନଙ୍କର କଳହରେ ଦେବ-ଦାନବଙ୍କ କଳହ ହେଲା । କ୍ରୋଧ ଆଦି ଅସୁରଙ୍କୁ ଉଦାରଧର୍ମା ଦେବଗଣ ଦମନ କରିବା ଅସହଜ । ତହିଁରେ ମାନବ ହୃଦୟର ବୀରତ୍ୱ ନିତାନ୍ତ ଦରକାର । ସେହି ହେତୁରୁ ଦେବସ୍ୱଭାବ ବୀରଧର୍ମା ଦୁଷ୍ମନ୍ତଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରିବାକୁ ହୋଇଥିଲା । ଦୁଷ୍ମନ୍ତ ଶ୍ରଦ୍ଧା, ପ୍ରୀତି, ଶାନ୍ତି ଆଦିର ବିପଦ ବାରଣ ଏବଂ କ୍ରୋଧାଦି ଦମନର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ନିଜ ଜୀବନରେ ଦେଖାଇ-ଥିଲେ । × × × ଆଉ ଏକ କଥା, ଶେଷରେ ଉତ୍କଳରୁ ହିଂସା ନିର୍ବାସିତା ହୋଇ ଅହିଂସା ଧର୍ମ (ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ)ର ଆଧିପତ୍ୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହେଲା । ସମୟର ଦୀର୍ଘତା ହାସଲ କରିବାକୁ ମାନବର ଏକ ବର୍ଷରେ ଦେବତାଙ୍କର ଏକ ଦିନ ଗଣିବାର ଉପାୟ ଅଛି ।"

(ଗଙ୍ଗାଧର ପତ୍ରାବଳୀ)

'ପ୍ରଣୟବଲ୍ଲରୀ' ପରି ଅନ୍ୟତମ ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟ 'ତପସ୍ୱିନୀ'ରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ସ୍ୱଦେଶପ୍ରେମର ଗଭୀର ପରିଚୟ ପାଉଁ । ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥବର୍ଣ୍ଣିତା ସୀତାଙ୍କର ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରେ ଯାପିତ ନିର୍ବାସିତା ଜୀବନର ଚିତ୍ର 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ । ଏଭଳି ପୌରାଣିକ ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସ୍ୱଦେଶପ୍ରେମକୁ

ଚରିତାର୍ଥ କରିବାର ସୁଯୋଗ ସଂକୁଚିତ । ତଥାପି କବି କେଉଁଠି ଉପମା ଭିତରେ, କେଉଁଠି ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ, କେଉଁଠି ବା କଳ୍ପନାଶ୍ରୟୀ ହୋଇ ଉତ୍କଳର ନଦନଦୀ, ବୃକ୍ଷ ପ୍ରଭୃତିର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଭୁଲି ନାହାନ୍ତି । ଯେଉଁଠି ସୁଯୋଗ ପାଇଛନ୍ତି କବି ସେଠାରେ ଉତ୍କଳ ପ୍ରକୃତିର ଚିତ୍ରାଙ୍କନ କରିବା, ଉତ୍କଳର ନଦନଦୀର ଗୌରବ ଓ ମହତ୍ତ୍ୱ ଗାନ କରିବାକୁ ସତେ ଯେପରି ନିଜର ଜାତୀୟ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବୋଲି ମନେକରିଛନ୍ତି ।

କାବ୍ୟର ଦ୍ୱିତୀୟ ସର୍ଗରେ ଯେତେବେଳେ ଜନନୀ ଜାନକୀ ନିକଟରେ ମୁନିକୁମାରୀମାନେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ସୀତାଙ୍କର ଶୋକ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଛି । କବି ଗଙ୍ଗାଧର ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ମହାନଦୀ ଓ ତାହାର ଉପନଦୀ ଇବ, ତେଲ ଓ ଅଙ୍ଗର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଓ ବର୍ଷାକାଳୀନ ଦୃଶ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି—

"ବରଷାର ମହାନଦୀର
ଗାଢ଼ ଆବିଳ ଜଳ,
ସ୍ୱଚ୍ଛ କରିବାକୁ କି ରୂପେ
ହେବ ନିର୍ମଳା ଜଳ ?
ଇବ ଅଙ୍ଗ ତେଲ ସଙ୍ଗରେ
ସେହି ନଦୀ ଯେସନ,
କୁମାରୀଙ୍କି ପାଇ ବଢ଼ିଲା
ସୀତା ଶୋକ ତେସନ ।"

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗରେ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମୁନି-ଉଦ୍ୟାନର ରମ୍ୟ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନକାଳରେ ଉତ୍କଳର ଶ୍ୟାମଳ ପୁନ୍ନାଗ ବନକୁ ଭୁଲି ନାହାନ୍ତି—

"ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଚକ୍‌କଣ ମୀନ ପତର
ପୁନ୍ନାଗ-କାନନ ଶ୍ୟାମଳଚର
ଉଡ଼ ଉଡ଼ଶାରୁ ଥିଲ କ ଯାଇ,
ଦେଉଥିଲ ସଖି ମନ ରଞ୍ଜାଇ;
ମୀନାଚଳ ରୂପ ଧରି
ବଢେ ଅବା ରାମ ଲଭିବାକୁ ସୀତା
ପ୍ରୀତି ସାଗର ଲହରୀ ।

କାବ୍ୟର ଅଷ୍ଟମ ସର୍ଗରେ ମହାନଦୀର ଗୌରବଗାନ ଭିତରେ କବି ନିଜର ସ୍ୱଦେଶପ୍ରେମର ସୁପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । କଳ୍ପନାଶ୍ରୟୀ ହୋଇ କବି ସୀତାଙ୍କର ଚିନ୍ତାରାଜ୍ୟକୁ ଆଣିଛନ୍ତି ମହାନଦୀକୁ । ମହାନଦୀ ଏଠାରେ ଲାବଣ୍ୟଭରା ପର୍ବତ-କନ୍ୟାରୂପେ ତାର ଦିବ୍ୟ ସୁଷମାରେ ଚକ୍ଷୁ ଝଲସାଇ ଦେଉଛି । ନବରଙ୍ଗିଣୀ-ରୂପେ ଦେଖାଦେଉଛି ମଞ୍ଜୁ ଅଙ୍ଗିମା ମହାନଦୀ । କାନ୍ତି ତାର ସ୍ୱଚ୍ଛ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ । ଗଳାରେ ପରିଶୋଭିତ ଗିରି ମଲ୍ଲିକାର ମାଳା । କର୍ଣ୍ଣରେ ଶୋଭା ପାଉଛି ଜମ୍ବୁ-ମୀନ-ରତନ । ସେହି କାନନନିବାସୀ ମୁନି-ମନ-ମୋହିନୀ, ଗୁରୁ କୁଟିଳ ନୀଳ-ବେଣୀ-ଶୋଭିନୀ, ଖର ଆତପ-ତାପ-ଦର୍ପ-ଗଞ୍ଜିମା ମହାନଦୀ ସୀତାଙ୍କୁ ଭକ୍ତି ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧାର କୁସୁମାଞ୍ଜଳି ଅର୍ପଣ କରି କହିଛନ୍ତି—

"ମହୀରେ ମୋହପରି ନାହାନ୍ତି କେତେ ?
କେ କାହିଁ ପାଇଅଛି ତୋ କୃପା ଏତେ ?
ତୋ ଶୁଭ ଦୃଷ୍ଟିପାତ ଲଭିଲି ଯେଣୁ
ମୋ ବାଲି ହୋଇଅଛି ସୁବର୍ଣ୍ଣ-ରେଣୁ ।

କ୍ରୀଡ଼ାରେ ରଞ୍ଜିବାରୁ ତୋ ଦିବ୍ୟ ନେତ୍ର
ମୋ ଉର କରିଦେଲୁ ହୀରକକ୍ଷେତ୍ର ।
ଆଜି ଗିରୀନ୍ଦ୍ର ସୁତା ଶ୍ରୀ ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରିୟା
ତୋ ଦତ୍ତ ଉପାଧିରେ ମୁଁ ମହାନଦୀ ।”

ସମ୍ବଲପୁରର ଅନତିଦୂରରେ ମହାନଦୀର ଗର୍ଭରେ ହୀରାକୁଦ ନାମରେ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଦ୍ୱୀପରୁ ଏକଦା ଯେଉଁ ହୀରା ମିଳୁଥିଲା, ତାହାର ଆଦର ଦିନେ ସୁଦୂର ରୋମରେ ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ଇତିହାସ ତାର ମୂକ ସାକ୍ଷୀ । କବି ଏଠାରେ ହୀରାକୁଦର ଗୌରବଗାନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମହାନଦୀର ରେଣୁକଣାରେ ଥିବା ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣରେଣୁର ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ମହାନଦୀର ବାଲିରୁ ଝରାମାନେ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣରେଣୁ ସଂଗ୍ରହ କରିବା କବି-କଳ୍ପନା ନୁହେଁ—ନିରାଟ ସତ୍ୟ । କବି ମହାନଦୀର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଏହିପରି ଭାବରେ ତାର ମହତ୍ତ୍ୱ ଗାନ ମଧ୍ୟ କରିଛନ୍ତି ।

ସ୍ଥୂଳତଃ ‘ତପସ୍ୱିନୀ’ ଏକ ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟ ହେଲେହେଁ ଏଠାରେ କବିଙ୍କର ସ୍ୱଦେଶପ୍ରେମ ପ୍ରଦୀପ୍ତ ହୋଇ ଉଠିଛି ।

ଆଶ୍ରମ-ବର୍ଣ୍ଣନା

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ଆଶ୍ରମ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନ୍ୟତମ ବିଶିଷ୍ଟ ଆକର୍ଷଣ । ସୀତା-ଶୋକ-ତାପ ଦୂରୀକରଣକଳ୍ପେ କବି ଶାନ୍ତିପ୍ରଦାୟିନୀ, ଆଶ୍ୱସ୍ତିର ପ୍ରତୀକ ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରେ ମଧୁର ପରିବେଶ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ଗବେଷକ ଡକ୍ଟର ନଟବର ସାମନ୍ତ-ରାୟଙ୍କ ଭାଷାରେ··· "ସୀତାଙ୍କର ଉତ୍ତର ଜୀବନ ହେଉଛି ତପସ୍ୱିନୀ ଜୀବନ । ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ତପୋବନ ନିବାସୀ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ତପସ୍ୱୀ-ତପସ୍ୱିନୀମାନଙ୍କଠାରୁ 'ତପସ୍ୱିନୀ' ସୀତାଙ୍କର ଜୀବନ ଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତ । ଦୁଃଖ-ଜର୍ଜରିତ କରୁଣ ହୃଦୟ ହିଁ ଏ ଜୀବନର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଲକ୍ଷଣ । ଅସତୀତ୍ୱ ତାଙ୍କ ନିର୍ବାସନର ଏକମାତ୍ର ହେତୁ । ସତୀଶିରୋମଣି ସୀତାଙ୍କର ସତୀତ୍ୱ ପରୀକ୍ଷା ରାବଣପୁରୀରେ ହୋଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅଯୋଧ୍ୟାପୁରୀର କେତେକ ଲୋକ ସେ କଥାକୁ ବିଶ୍ୱାସ କରି ନ ଥିଲେ । ପ୍ରଜାରଞ୍ଜନ ପାଇଁ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସେ ନିର୍ବାସିତା ହେଲେ । ନିର୍ବାସନ-ଜୀବନ ଅତିବାହିତ ହେଲା ଏକ ଶାନ୍ତ ତପୋବନ ବାୟୁମଣ୍ଡଳ ଭିତରେ । ଏଥିରୁ ମନେହୁଏ ପତି-ପରିଜନ-ସ୍ୱଦେଶବାସୀଙ୍କ ସମୂହ ଚେଷ୍ଟାରେ ଯେତେବେଳେ ଅସତୀତ୍ୱକୁ ମୂଳପିଣ୍ଡ କରି ସୀତା ହୋଇଛନ୍ତି ପରିତ୍ୟକ୍ତା, ସେତେବେଳେ କୌଣସି ନଗର ବା ଜନପଦର ପୂତିଗନ୍ଧମୟ ପରିବେଶ ତାଙ୍କର ଆଶ୍ରୟ ଭୂମି ହେବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ଶାନ୍ତ ପ୍ରକୃତିର ସୁବିମଳ ବକ୍ଷ ଏଥିପାଇଁ ଏକାନ୍ତ ଉପଯୁକ୍ତ ।

କାରୁଣ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସୀତା ଜୀବନର ଚତ୍ୱଣ ପାଇଁ କବି ତାଙ୍କୁ ତପୋବନ-ପ୍ରକୃତି କୋଳକୁ ନେଇ ଆସିଛନ୍ତି ।"

(ଗଙ୍ଗାଧର ସାହିତ୍ୟ ସମୀକ୍ଷା ପୃଷ୍ଠା ୭୬)

ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମ ଶାନ୍ତିର ଲୀଳାଭୂମି । କବିର ଅପରୂପ କଳ୍ପନାରେ ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରେ ଶାନ୍ତି ରାଜତ୍ୱ କରେ । ଶାନ୍ତିର ରାଜ୍ୟଶାସନ ପଦ୍ଧତିର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ବାଲ୍ମୀକି-ଆଶ୍ରମ-ରାଜ୍ୟରେ
ଶାନ୍ତି ରାଜତ୍ୱ କରେ,
କୋଷପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ପାଦପ-
ଦଳ ସୁରକ୍ଷା କରେ ।
ଅକପଟେ ତାହା ଦିଅନ୍ତି
ସେହି ପାଦପମାନେ,
ଅଯାଚିତେ ନିଜ ଶରୀର-
ମାନଦଣ୍ଡର ମାନେ ।
ପ୍ରକୃତି ସମରେ ସେମାନେ
ପୁଣି ହୁଅନ୍ତି ସେନା,
ଆବରଣ କରି ଶରୀରେ
ଘନ-ପଲ୍ଲବ-ସେହ୍ନା ।"

ପୁଣି—

"କରି ବରଷାର ବ୍ୟାସ୍ଥାମେ
ଅଙ୍ଗପୁଷ୍ଟି ସାଧନ
ଆତପକୁ ଜିଣି ଆଣନ୍ତି
ତାର ଆଲୋକ ଧନ ।

ଶୀତ ଆକ୍ରମଣୁ କରିବା
                    ପାଇଁ ରାଜ୍ୟକୁ ତ୍ରାଣ
ଧୂମରୂପେ ପୁଣି ହୁଅନ୍ତି
                    କେତେ ଅନଳ-ବାଣ ।"
                              (ଦ୍ୱିତୀୟ ସର୍ଗ)

କବି ଏଠାରେ ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କର ଆଶ୍ରମକୁ କେବଳ ଶାନ୍ତିର ରାଜ୍ୟ କହି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି; ସେ ତାହାର ଯଥାର୍ଥତା ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଅଛନ୍ତି । ଆଶ୍ରମର ଅଗଣିତ ପାଦପନିଚୟ ଶାନ୍ତିର ପ୍ରଜା । ସେମାନେ ନିଷ୍କପଟ ଭାବରେ ନିଜ ନିଜ ଶରୀରର ମାନଦଣ୍ଡ ଅନୁଯାୟୀ ଅଯାଚିତ ଭାବରେ ରାଜକୋଷକୁ ସୁଗନ୍ଧ-ରୂପକ କର ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି । ପ୍ରକୃତ ସମୟରେ ସେମାନେ ପୁଣି ରାଜ୍ୟର ସେନାମାନ । ଶରୀରରେ ଘନପଲ୍ଲବ ରୂପକ କବଚ ପିନ୍ଧି ସେମାନେ ଯୁଦ୍ଧ କରିଥାଆନ୍ତି । ବର୍ଷାର ବ୍ୟାୟାମରେ ଅଙ୍ଗକୁ ପରିପୁଷ୍ଟ କରି ସେମାନେ 'ଆତପକୁ ଜିଣି ଆଣନ୍ତି ତାର ଆଲୋକଧନ' । ଶୀତ ଆକ୍ରମଣରୁ ରାଜ୍ୟକୁ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ସେମାନଙ୍କର ଅବଦାନ ମଧ୍ୟ ସ୍ମରଣୀୟ; କାରଣ ଧୂମରୂପେ କେତେ ଅନଳବାଣରେ ସେମାନେ ପରିଣତ ହୋଇଥାନ୍ତି ।

କବି ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପ୍ରକଟନରେ ମୁଖର ହୋଇଉଠିଛନ୍ତି । ଏକଦା ମହର୍ଷି ଅଗସ୍ତ୍ୟ ସପ୍ତସିନ୍ଧୁକୁ ଶୋଷି ଦେଇ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ହୋଇଥିଲେ; କିନ୍ତୁ କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଭାଷାରେ ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମର ପ୍ରତିଟି ଶିଶିର ବିନ୍ଦୁ ନିଜର ମହିମାରେ ମହର୍ଷି ଅଗସ୍ତ୍ୟଙ୍କର ଗୌରବକୁ ମ୍ଳାନ କରି ଦେଇଛନ୍ତି—

"ଗର୍ଭେ ଧରି ତାରା ରତନ
ପୂର୍ଣ୍ଣ ଗଗନ ସିନ୍ଧୁ,
ଅଗସ୍ତ୍ୟ ଗାରିମା ଶୋଷନ୍ତି
ପ୍ରତି ଶିଶିର ବିନ୍ଦୁ ।"

ଶିଶିର ବିନ୍ଦୁରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୁଏ ସମଗ୍ର ଆକାଶ । ଏହା ବସ୍ତୁତଃ ପ୍ରକୃତିର ଏକ ଅତି ପରିଚିତ ଦୃଶ୍ୟ । କବି ଏହି ସତ୍ୟକୁ ଭିତ୍ତିକରି ନିଜର ଅପୂର୍ବ ଶୈଳ୍ପିକ କଳ୍ପନାରେ ସୁନୀଳ ଆକାଶକୁ ସାଗର ଓ ତାରକାକୁ ରତ୍ନନିଚୟ ସହିତ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ ତାରାରୂପକ ରତ୍ନରେ ଭରା ଗଗନରୂପକ ସାଗରକୁ ନିଜ ଗର୍ଭରେ ଧାରଣ କରି ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମର ପ୍ରତିଟି ଶିଶିର ବିନ୍ଦୁ ଅଗସ୍ତ୍ୟଙ୍କର ଗୌରବକୁ ମ୍ଳାନ କରି ଦେଇପାରିଛି, ପୁଣି—

"ସାଗର ଗରିଳେ ପାଦପ-
ଆଳବାଳର ଜଳ,
ପୋଷି ରଖୁଥିଲେ ଗରଭେ
ସୁଧାକରମଣ୍ଡଳ !"

ଆଶ୍ରମରେ ଯେ ଏକ ମନୋଜ୍ଞ ସାତ୍ତ୍ୱିକ ପରିବେଶରେ କେବଳ ମୁନିମାନେ ଅଖଣ୍ଡ ଶାନ୍ତି ଓ ଅନାହତ ଆନନ୍ଦରେ କାଳାତିପାତ କରନ୍ତି ତା ନୁହେଁ, ହରିଣ, ହରିଣୀ, ଶୁକ, ସାରି, କପୋତ, ମୟୂର ପ୍ରଭୃତି ପଶୁପକ୍ଷୀମାନେ ମଧ୍ୟ ଶାନ୍ତିରେ ବସବାସ କରନ୍ତି । ଆଶ୍ରମ ଶାନ୍ତିର ରାଜ୍ୟ । ସେଠାରେ ଅଶାନ୍ତିର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଚିନ୍ତନୀୟ । ସେଥିପାଇଁ ବିଦେହି ଜାନକୀଙ୍କୁ ଦେଖି ମୁନିକୁମାରୀମାନେ ପ୍ରଥମେ ଭାବିଛନ୍ତି ଯେ ସେହି ବିଦେହନନ୍ଦିନୀ ଅପରିଚିତା ଅନିନ୍ଦ୍ୟ-ରୂପସୀ ନାରୀ ହୁଏତ ସ୍ୱର୍ଗର କୌଣସି ଦେବୀ । ସଦ୍ୟ ଅଭିଶାପଗ୍ରସ୍ତା

ହୋଇ ସ୍ୱର୍ଗଚ୍ୟୁତ ହେବା ଫଳରେ ଦୁଃଖରେ କ୍ରନ୍ଦନରତା । ବାଲ୍ମୀକି ଧ୍ୟାନବଳରେ ସୀତାଙ୍କର ସକଳ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଅବଗତ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ ଯେତେବେଳେ ଆଣିଛନ୍ତି ସେତେବେଳେ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ପ୍ରହାର ପ୍ରହାର ପାଦୁକା
ମୁନି ଦୁର୍ଗତି ଶିରେ,
ରାମ ହୃଦ ପ୍ରେମ ପ୍ରତିମା
ଆଗେ ଚାଲିଲେ ଧୀରେ ।"

ଏକଦା ଉପବନ ସଭ୍ୟତାହିଁ ଥିଲା ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ହୃତ୍‌ପିଣ୍ଡ । ଆଶ୍ରମରେ ସେହି ସଂସ୍କୃତିର ଅନ୍ୟତମ ପରିଚୟ ଅତିଥି ସତ୍କାରରେ ଭାସି ଉଠିଛି । ଅତିଥିର ସେବା ଓ ସତ୍କାର କରିବା ଆଶ୍ରମବାସୀଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଥିଲା ପରମ ଆନନ୍ଦର ପ୍ରତୀକ । ତେଣୁ ରାମ-ନୟନ-ତାରା ସୀତା ଋଷି ଆଶ୍ରମରେ ପହଞ୍ଚିବା ସମୟରେ ବନ୍ଦାପନା-ଥାଳରୂପେ ପ୍ରତୀଚୀନଭରେ ଦେଖାଦେଇଛି ଗୋଧୂଳିତାରା । ମୁନିକୁମାରୀ ଓ ଅନୁକମ୍ପା ସୀତାଙ୍କୁ ନିଜ ସ୍ନେହ ଓ ମମତାରେ ଅବଗାହିତ କରି ତାଙ୍କୁ ଆଶ୍ୱସ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ଦ୍ୱିତୀୟ ସର୍ଗରେ ଆଶ୍ରମ ପ୍ରକୃତି, ଆଶ୍ରମର ପରମ୍ପରା ସଂସ୍କୃତିର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ ପରେ କବି ପ୍ରଖ୍ୟାତ ଚତୁର୍ଥ ଓ ପଞ୍ଚମ ସର୍ଗରେ ଆଶ୍ରମର ରୀତିନୀତି ଓ ଜୀବନଯାପନ ପ୍ରଣାଳୀର ଅଭ୍ରାନ୍ତ ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ବ୍ରାହ୍ମମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଆଶ୍ରମର ତାପସମାନେ ଶଯ୍ୟା ତ୍ୟାଗକରି ସ୍ନାନପୂତ ହେବା ପରେ ବେଦ ପାଠ କରନ୍ତି—

"ମୁନିମୁଖ ବେଦସ୍ୱନ   ପୂର୍ଣ୍ଣକଲା ଶ୍ୟାମବନ
ଉଠିଲା ଭେଦି ଗଗନ ଉଚ୍ଚ ଓଁ କାର,
ବୈକୁଣ୍ଠେ ଦେଇ ତୃପତି   ଅନନ୍ତ ଶ୍ରୁତିକ ଗତି
ବଜାଇଲା କି ସରସ୍ୱତୀ ବୀଣା ଝଙ୍କାର,
ବେନ୍ତ୍ର ବେଳ ବନ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ
ମନ୍ତ୍ରବଳେ ଯେହ୍ନେ ବଢ଼ି ଆସିଲା ବଳ ।"

'ତପସ୍ୱିନୀ' ଓ ତାପସକନ୍ୟାମାନେ ମଧ୍ୟରାତ୍ରିର ଅବସାନର ସଙ୍କେତ ପାଇ ଶଯ୍ୟା ତ୍ୟାଗ କରି ସ୍ନାନ କରିବାକୁ ଯାଆନ୍ତି । ସ୍ନାନ ସମାପନ କରି ଆଗୃହୀଙ୍କର ପଦବନ୍ଦନା କରିବା ପରେ ସେମାନେ ଉଦ୍ୟାନର ବୃକ୍ଷଲତାରେ ଜଳଦାନ କରନ୍ତି । ବେଳ ସପ୍ତଘଟିକା ହେଲେ ଦ୍ୱିତୀୟ ସ୍ନାନ ସମାପନ କରି ମୁନିକୁମାରମାନେ ଉଦ୍ୟାନରୁ ଆଣିଥିବା ସୁସ୍ୱାଦୁ ଫଳମୂଳ ଭକ୍ଷଣ କରିଥାନ୍ତି । ମଧ୍ୟାହ୍ନ ଅଧ୍ୟୟନ ଓ ଅଧ୍ୟାପନାରେ ଅତିବାହିତ ହୁଏ ।

ବୃଦ୍ଧା ତପସ୍ୱିନୀ ଅନୁକମ୍ପାର କଣ୍ଠରେ କବି ଆଶ୍ରମର ସାତ୍ତ୍ୱିକତାର ଚମତ୍କାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ସୀତାଙ୍କୁ ଅନୁକମ୍ପା କହିଛନ୍ତି—

"ଦମ୍ଭେ ଅହଙ୍କାରେ କାମ ପୋଷଣେ
ରାଗେ ଦେହବଳେ ଆତ୍ମା-କର୍ଷଣେ
ତପ କରିଥାନ୍ତି ଅସୁରଭାବେ
ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ତା ତୋର ସ୍ୱଭାବେ,
ଦେବ ଦ୍ୱିଜ ଗୁରୁ ବୁଧେ
ଶଉଚ ଆର୍ଜବ   ଶ୍ରଦ୍ଧା ସମନ୍ୱିତେ
ପୂଜିଥାଉ ଚିତ୍ତ ଶୁଦ୍ଧେ ।"

କାବ୍ୟର ପଞ୍ଚମ ସର୍ଗରେ ଗଙ୍ଗାଧର ଆଶ୍ରମ ଉପବନର ଶୋଭା ସମ୍ପଦ ଅତି ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ନାନା ଜାତିର ସୁବାସିତ କୁସୁମ ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ହୋଇ ଉଷାର ଆଗମନରେ ଉପବନର ଶୋଭା ବୃଦ୍ଧି କରିଛି । ତାଳମ୍ବ, ପୁନ୍ନାଗ, ପଣସ, ଆମ୍ବ ପ୍ରଭୃତି ବୃକ୍ଷରେ ଆଶ୍ରମର ଉପବନ ଭରା । ପୁଣି—

"ପ୍ରିୟଙ୍ଗୁ ମଣ୍ଡିତ ଇଙ୍ଗୁଦୀବନ
କାହିଁ ତୋଳିଛନ୍ତି ଶ୍ୟାମ ସଦନ,
ଶ୍ୟାମା ହୋଇ ତହିଁ ନବୀନା ବଧୂ
ତାଳି ଦେଉଅଛି ସୁସ୍ୱର-ମଧୁ
ଇନ୍ଦ୍ରମାନେ ପୁର ରଚି
ଇନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ଜିବା ପ୍ରଜବାଳୁ ଆସି
ସଖୀଙ୍କି ଡାକୁଛି ଶଚୀ ।"

ଜନକୋଳାହଳର ବହୁ ଦୂରରେ ଶାନ୍ତିମୟ ପରିବେଶରେ ଆଶ୍ରମବାସୀଙ୍କର ଜୀବନନାଟିକା ଅଭିନୀତ ହୋଇଥାଏ । ଏକ ସୁନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ ଭିତରେ ଜୀବନର ଅନ୍ତଃରଙ୍ଗର ବିକାଶ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୁଏ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ସକଳ ସାଧନା । ପ୍ରକୃତିର ମନୋରମ ପରିବେଶ ସେମାନଙ୍କୁ ଦେଇଥାଏ ବାଞ୍ଛିତ ଅନୁକୂଳ ବାତାବରଣ । କବି ଗଙ୍ଗାଧର ସ୍ୱୀୟ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ଆଶ୍ରମ ଜୀବନର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କାଳରେ ପୁରାଣ-ପୃଷ୍ଠାରୁ ଅନ୍ୱେଷଣ କରିଛନ୍ତି ଈପ୍‌ସିତ ଉପଜୀବ୍ୟ । ସାରଲ୍ୟ ଆଶ୍ରମବାସୀଙ୍କର ସ୍ୱାଭାବିକ ପ୍ରକୃତି । ସେବା ଓ ତ୍ୟାଗ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ବ୍ରତ । ନିଷ୍କପଟତା, ସ୍ୱଚ୍ଛତା ଓ ପବିତ୍ରତା ତାଙ୍କର ଭୂଷଣ । ନିଃସନ୍ଦେହରେ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ଏସବୁର ସ୍ପଷ୍ଟ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନରେ କବି ସଫଳତା ହାସଲ କରିଛନ୍ତି ।

ଆହରଣରେ ମୌଳିକତା ଓ ବହୁଶାସ୍ତ୍ରଦର୍ଶିତା

କବି ଗଙ୍ଗାଧର ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଅରୁଣୋଦୟରେ ନିଜ ବଳିଷ୍ଠ କବିପ୍ରତିଭା ବଳରେ ନବ ନବ ସୃଷ୍ଟିରେ ଉତ୍କଳର ସାରସ୍ୱତ ଭଣ୍ଡାରକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିଅଛନ୍ତି । ନିଜର ନୈସର୍ଗିକ ପ୍ରତିଭା ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟକୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏକକ ଓ ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ କରିପାରିଛି । ପ୍ରାଚୀନତା ସହ ଆଧୁନିକତାର ମଧୁର ସମନ୍ୱୟ କରି ତାତ୍କାଳିକ ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେ ଆଶା, ଆନନ୍ଦ ଓ ଆଶ୍ୱସ୍ତିର ପ୍ରତୀକରୂପେ ଦେଖା-ଦେଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ସତ୍ୟ, ଶିବ ଓ ସୁନ୍ଦରର ତ୍ରିବେଣୀଧାରା । କବି ମାନସିଂହଙ୍କ ଭାଷାରେ···"ରଙ୍ଗୀଜୀବ ଗଙ୍ଗାଧର । ଯାହା ସେ ହାତକୁ ନେଇଛନ୍ତି, ନିଜ ତୂଳିକାର ବର୍ଣ୍ଣ-ବୈଭବରେ ତାକୁ ମହିମାନ୍ୱିତ, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟମଣ୍ଡିତ କରି ରଖି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ସେ ପ୍ରକୃତିରେ ବାଣୀ-ପଦ-ପଦ୍ମ-ବିସ-ଜୀବୀ-ରାଜହଂସ । ଦାରିଦ୍ର୍ୟର ପଙ୍କିଳ ପଲ୍ୱଳ ତାଙ୍କୁ ଆଶ୍ରା କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲେହେଁ, ତାଙ୍କର ସ୍ୱର୍ଗୀୟ, ନିଷ୍ପାପ, ଅକଳଙ୍କ, ଶୁଭ୍ରତା ସେ କେବେହେଲେ ହରାଇ ନାହାନ୍ତି ଓ ତାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ପାଉଁ ବାଣୀପଦ କମଳଦଳର ବର୍ଣ୍ଣ ଓ ସୌରଭ । ଯାହା ଏକାଧାରରେ ପୂତ ଓ ମନୋହର । ଦୀନ ସାଂସାରିକ ଜଞ୍ଜାଳର ସକଳ ଜଞ୍ଜାଳ, ସକଳ ଲାଞ୍ଛନା, ସକଳ ଝଡ଼ଝଞ୍ଜା ମଧ୍ୟରେ ସେହି ସୁଧାସ୍ୱାଦୀ ସ୍ୱର୍ଗଚ୍ୟୁତ ଅମୃତ ସନ୍ତାନ, କ୍ଷୁଦ୍ର ଜଗତର ଅନ୍ତରାଳରେ

ଯେଉଁ ସାର୍ବଭୌମ ଆନନ୍ଦ ମହିମାମୟ ପରିବେଶ, ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଋଷି, ସାଧକ, କବି ଓ ବିଜ୍ଞାନୀବୃନ୍ଦ ଯାହାର ସନ୍ଧାନ ପାଇଅଛନ୍ତି, ତାର ପ୍ରାଗ୍‌ଜୀବନର ପରିଚୟ ସେ କେବେହେଲେ ଭୁଲି ଯାଇ ନଥିଲେ ।" (ମେହେରଙ୍କ ମହତ୍ତ୍ୱ)

'ତପସ୍ୱିନୀ' ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ସୃଷ୍ଟି । ଏହାର ସମୀକ୍ଷା କାଳରେ ଉପଲବ୍‌ଧି ହୁଏ ଯେ ଆହରଣରେ ମୌଳିକତା ପ୍ରଦର୍ଶନ ମେହେର ସାହିତ୍ୟର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଆକର୍ଷଣ । ଗଙ୍ଗାଧର ଏହି କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଓ ବର୍ଣ୍ଣନା ସଂଯୋଜନାରେ ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ରାମାୟଣ, କାଳିଦାସଙ୍କ ରଘୁବଂଶ, ଭବଭୂତିଙ୍କ ଉତ୍ତର ରାମଚରିତ ନାଟକ ଏବଂ ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣ ନିକଟରେ ଅଳ୍ପେ ବହୁତେ ଋଣୀ । ଏଥିରୁ ତାଙ୍କର ବହୁ-ଶାସ୍ତ୍ରଦର୍ଶିତା ମଧ୍ୟ ଆଭାସିତ ହୋଇଛି ।

ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣର ପ୍ରଭାବ

(୧) ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣର ଉତ୍ତରକାଣ୍ଡର 'ଏକୋନପଞ୍ଚାଶଃ ସର୍ଗଃ'ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ଯେ ମୁନିକୁମାରମାନେ ସୀତାଙ୍କୁ ବନ ମଧ୍ୟରେ ଏକାକିନୀ ଅବସ୍ଥାରେ ବୁକୁଫଟା କ୍ରନ୍ଦନରେ ଭାଙ୍ଗି ପଡ଼ିଥିବାର ଦେଖି ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇ କହିଲେ—

"ଅଦୃଷ୍ଟପୂର୍ବା ଭଗବନ୍ କସ୍ୟାପ୍ୟେଷା ମହାତ୍ମନଃ
ପତ୍ନୀ ଶ୍ରୀରିବ ସଂମୋହାଦ୍ ବିରୌତି ବିକୃତାନନା ।
ଭଗବନ୍ ସାଧୁପଶ୍ୟ ତ୍ୱଂ ଦେବତାମିବ-ଖାଚ୍ୟୁତାମ୍
ନଦ୍ୟାସ୍ତୁ ତୀରେ ଭଗବନ୍ ବରସ୍ତ୍ରୀ କାପି ଦୁଃଖିତା ।"

ପୁଣି—

"ନ ହ୍ୟେନାଂ ମାନୁଷୀଂ ବିଦ୍ମଃ ସତ୍କ୍ରିୟାସ୍ୟାଃ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟତାମ୍
ଆଶ୍ରମସ୍ୟା ବିଦୂରେ ଚ ତାମିୟଂ ଶରଣଂଗତା ।"

ମୁନିକୁମାରମାନେ ସୀତାଙ୍କୁ ରୂପରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସମାନ ବୋଲି ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କର ନିକଟରେ ଯେ କେବଳ କହିଛନ୍ତି ତା ନୁହେଁ, ଅଧିକନ୍ତୁ ସୀତା ସ୍ୱର୍ଗଚ୍ୟୁତା ଦେବୀ ବୋଲି ସେମାନଙ୍କର ଧାରଣା ହୋଇଛି, ତେଣୁ ସେମାନେ ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ସେହି ଅଦୃଷ୍ଟପୂର୍ବା ନାରୀ ମାନବୀ ସମ ପ୍ରତୀତ ହେଉନାହାନ୍ତି । କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ମୁନିକୁମାରମାନେ ମହର୍ଷି ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କୁ ସୀତାଙ୍କ ସନ୍ଦର୍ଭର ବାର୍ତ୍ତା ନ ଦେଇ ମୁନିକୁମାରୀଙ୍କୁ ଦେଇଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଉଭୟଙ୍କ ସୀତାଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରାୟ ସମାନ କହିଲେ ଚଳେ । ତେବେ ରାମାୟଣରେ ମୁନିକୁମାରମାନେ ସୀତାଙ୍କର ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନା ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ନିକଟରେ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ତାହା ଆହୁରି ଚମତ୍କାର ଭାବରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଛି । ତପସ୍ୱିନୀରେ ସୀତାଙ୍କୁ ଦେଖି ମୁନିକୁମାରୀମାନେ ଭାବିଛନ୍ତି—

"ସ୍ୱର୍ଗପୁରୁ କେଉଁ ଦେବୀକି
ସଦ୍ୟ ଶାପର ଫଳେ
ସଦେହରେ ଖସି ପଡ଼ିଛି
ଆସି ଅବନୀ ତଳେ ?
ଭ୍ରମୁ ଭ୍ରମୁ କିବା ଅଭ୍ରରେ
ଅଭ୍ର ମାତଙ୍ଗ ଚଢ଼ି
ପୁରନ୍ଦର ପୁରଶୋଭିନୀ
ପଡ଼ିଅଛନ୍ତି ଗଡ଼ି ?"

(୨) ବାଲ୍ମୀକି ମୁନିକୁମାରମାନଙ୍କଠାରୁ ଆଶ୍ରମ ନିକଟସ୍ଥ ବନରେ ରୋରୁଦ୍ୟମାନା ଅଦୃଷ୍ଟପୂର୍ବା ଜଣେ ନାରୀଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ଶୁଣି ରାମାୟଣରେ ମହର୍ଷି ଧ୍ୟାନ ବଳରେ ସକଳ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଅବଗତ ହୋଇଛନ୍ତି—

"ତେଷାଂ ତୁ ବଚନଂ ଶ୍ରୁତ୍ୱା ବୁଦ୍ଧ୍ୟା ନିଶ୍ଚିତ୍ୟ ଧର୍ମବିତ୍
ତପସା ଲବ୍ଧ ଚକ୍ଷୁଷ୍ମାନ୍ ପ୍ରାଦ୍ରବଦ୍ ଯତ୍ର ମୈଥିଳୀ ।"

'ତପସ୍ୱିନୀ'ରେ ମୁନିକୁମାରଙ୍କର କଥା ଶୁଣି ପ୍ରକୃତ ଘଟଣା ଜାଣିବା ପାଇଁ ବାଲ୍ମୀକି ଅନୁରୂପ ଭାବରେ ଧ୍ୟାନର ଆଶ୍ରୟ ନେଇଛନ୍ତି—

"ଶୁଣି ମୁନିବର ମଉନେ
ନିମୀଳିତ ଈକ୍ଷଣେ,
କାୟ, ଶିର, ଗ୍ରୀବା ସରଳେ
ବସି ରହିଲେ କ୍ଷଣେ ।
ଉଠି ପୁଣି ଗଲ ଦେଖିବା
ବୋଲି ହେଲେ ବାହାର,
ମୁନି ପଛେ ପଛେ ଗଲେ
ବହୁ ମୁନି-କୁମାର ।"

(ଗ) ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ଯେ ଲବଣାସୁରକୁ ହତ୍ୟା କରିବା ପାଇଁ ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ଯାତ୍ରା କରିବା ସମୟରେ ପଥ ମଧ୍ୟରେ ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ଆଶ୍ରମରେ ରାତ୍ରି ଯାପନ କରିଥିଲେ । ସେହି ରାତ୍ରରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲେ ସୀତାଙ୍କର ଦୁଇ ପୁତ୍ର—

"ଯାମେବ ରାତ୍ରିଂ ଶତ୍ରୁଘ୍ନଃ ପର୍ଣ୍ଣଶାଳାମୁପାବିଶତ୍
ତାମେବ ରାତ୍ରିଂ ସୀତାପି ପ୍ରସୂତା ଦାରକଦ୍ୱୟମ୍ ।"

ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣରେ ପୁଣି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ଯେ ଅର୍ଦ୍ଧରାତ୍ର ସମୟରେ ସୀତାଙ୍କର ସନ୍ତାନ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିବା ଶୁଣି ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ପର୍ଣ୍ଣଶାଳାକୁ ଯାଇ ସୀତାଙ୍କର ସନ୍ତାନ ଲାଭ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୌଭାଗ୍ୟର ବିଷୟ ବୋଲି କହିଥିଲେ । କବି ଗଙ୍ଗାଧର ସଂସ୍କୃତ ରାମାୟଣର ଏହି ଘଟଣା ପ୍ରସଙ୍ଗର ଅନୁସରଣ କରି ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ଦୁର୍ଦ୍ଧର୍ଷ-ଦୁର୍ଜୟ ଲବଣ-ଅସୁର
ବିନାଶନ ଅର୍ଥେ ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ବୀର,
ଯିବା ପଥେ ସେହି ଯାମେ ଦୈବକ୍ରମେ
ରହିଥିଲେ ପୂତ ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମେ ।
ଆଶ୍ରମର ସେହି ଆନନ୍ଦ ନାଦରେ
ମଜ୍ଜିଗଲେ ଆପେ ଆନନ୍ଦ ନାଦରେ ।"

(୪) ଯେଉଁ ରାତିରେ ଲବକୁଶଙ୍କର ଜନ୍ମହେଲା ସେହି ରାତିର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ରାମାୟଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି—

"ବ୍ୟତୀତା ବାର୍ଷିକୀ ରାତ୍ରିଃ ଶ୍ରାବଣୀ ଲଘୁ ବିକ୍ରମା ।"

କବି ଗଙ୍ଗାଧର ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନାର ଅନୁସରଣରେ ତପସ୍ୱିନୀରେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ଶ୍ରାବଣୀ ବାର୍ଷିକୀ ଯାମା ବିଭାବରୀ
ଶେଷ ହୋଇଗଲା ମୁହୂର୍ତ୍ତିକ ପରି ।"

(୫) କୁଶ ଓ ଲବକୁ ରକ୍ଷା କବଚ ପ୍ରଦାନ ଓ ସେମାନଙ୍କର ନାମକରଣ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ରାମାୟଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି—

"ଜଗାମ ତତ୍ର ହୃଷ୍ଟାତ୍ମା ଦଦର୍ଶ ଚ କୁମାରକୌ
ଭୂତଘ୍ନୀଂ ଚାକରୋତ୍ତାଭ୍ୟାଂ ରକ୍ଷାଂ ରକ୍ଷୋବିନାଶିନୀମ୍ । ୫ ।
କୁଶ ମୁଷ୍ଟି ମୁପାଦାୟ ଲବଂ ଚୈବ ତୁ ସ ଦ୍ୱିଜଃ
ବାଲ୍ମୀକିଃ ପ୍ରଦଦୌ ତାଭ୍ୟାଂ ରକ୍ଷାଂ ଭୂତବିନାଶିନୀଂ ।" ୬ ।
(ଷଟ୍‌ଷଷ୍ଟିତମଃ ସର୍ଗଃ)

ପୁଣି—

"ୟସ୍ତୟୋଃ ପୂର୍ବଜୋ ଜାତଃ ସକୁଶୈର୍ମନ୍ତ୍ର ସତ୍କୃତୈଃ
ନିର୍ମାର୍ଜନୀୟସ୍ତୁ ତଦା କୁଶ ଇତ୍ୟସ୍ୟ ନାମ ତତ୍ ।" ୭ ।
(ଷଟ୍‌ଷଷ୍ଟିତମଃ ସର୍ଗଃ)

କବି ଗଙ୍ଗାଧର ସ୍ୱୀୟ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

"କୁଶ ଗୁଚ୍ଛ ମୁନିବର ହସ୍ତେ ଘେନି
ମନ୍ତ୍ରୀ ଅଗ୍ର ଅଧ କଲେ ଖଣ୍ଡ୍ରବେନି ।
ଅନୁକମ୍ପା କରେ କରି ସମର୍ପଣ
ବୋଇଲେ ଶିଶୁଙ୍କୁ କରି ସମ୍ମାର୍ଜନ ।
ଅଗ୍ରଜେ ପ୍ରୟୋଗ ଅଗ୍ରଭାଗ କରି,
ଅଧୋଭାଗେ ତନୁ ମାଜ ଅନୁଜରି ।
କଲେ ଅନୁକମ୍ପା ମୁନି ଆଜ୍ଞାମତେ
ଭୂତ ବିନାଶିନୀ ରକ୍ଷା ସେହିମତେ ।"

ପୁଣି—

"ଜ୍ୟେଷ୍ଠ କୁମାରଙ୍କୁ ଦେଇ ଶୁଭାଶିଷ
ପ୍ରସନ୍ନେ ବୋଇଲେ ମୁନିକୁଳାଧୀଶ,
କୁଶାଗ୍ରେ ମାର୍ଜିତ ହୋଇଅଛୁ 'କୁଶ'—
ନାମେ ହେବ ରିପୁ-କରୀନ୍ଦ୍ର-ଅଙ୍କୁଶ ।
ସେ ରୂପେ କନିଷ୍ଠ କୁମାରଙ୍କୁ 'ଲବ'
ନାମ ଦେଲେ ମୁନି ମହର୍ଷି-ପୁଙ୍ଗବ ।"

(୬) ମୂଳ ରାମାୟଣର ଅରଣ୍ୟକାଣ୍ଡରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ଯେ, ରାବଣ ରାମ ହୃଦୟ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ବୈଦେହୀଙ୍କୁ ପ୍ରଲୋଭନ ଦେଖାଇ ତାଙ୍କୁ ନିଜର ପଟ୍ଟମହିଷୀ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲା । ସେତେବେଳେ ଏକାନ୍ତ ଭାବରେ ସତ୍ୟସନ୍ଧ ମହାଭାଗ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରତି ଅନୁରକ୍ତା ସତୀ ସୀତା ନିଜର ଦୃଢ଼ ପତିଭକ୍ତିର ପରାକାଷ୍ଠା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ସେହି ପାପିଷ୍ଠ ରାବଣକୁ କହିଥିଲେ—

"ମହାଗିରିମିବାକମ୍ପ୍ୟଂ ମହେନ୍ଦ୍ର ସଦୃଶଂ ପତିଂ ।
ମହୋଦଧି ମିବାକ୍ଷୋଭ୍ୟମହଂ ରାମମନୁବ୍ରତା । ୩୩ ।

ସର୍ବଲକ୍ଷଣ ସମ୍ପନ୍ନଂ ନ୍ୟଗ୍ରୋଧପରିମଣ୍ଡଳମ୍ ।
ସତ୍ୟସନ୍ଧଂ ମହାଭାଗମହଂ ରାମମନୁବ୍ରତା । ୩୪ ।
ମହାବାହୁଂ ମହୋରସ୍କଂ ସିଂହବିକ୍ରାନ୍ତଗାମିନମ୍ ।
ନୃସିଂହଂ ସିଂହସଂକାଶମହଂ ରାମମନୁବ୍ରତା । ୩୫ ।
ପୂର୍ଣ୍ଣ-ଚନ୍ଦ୍ରାନନଂ ରାମଂ ରାଜବତ୍ସଂ ଜିତେନ୍ଦ୍ରିୟମ୍ ।
ପୃଥୁକୀର୍ତ୍ତିଂ ମହାତ୍ମାନମହଂ ରାମମନୁବ୍ରତା । ୩୬ ।

ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ସୀତା ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରେ ସଖୀ ନିକଟରେ ନିଜର ଅତୀତର କଥା କହିଛନ୍ତି । ରାବଣ କର୍ତ୍ତୃକ ସେ ଲଙ୍କାକୁ ନୀତା ହେବାପରେ ରାବଣ ରତ୍ନବିଭୂଷିତ ସହସ୍ର ନାରୀଙ୍କୁ ଡାକି ଯେତେବେଳେ ସୀତାଙ୍କୁ ତାର ହୃଦୟେଶ୍ୱରୀ ବୋଲି କହିଲା, ତାହା ଶ୍ରବଣରେ ବିସ୍ମିତା ସୀତା କଅଣ ଭାବିଥିଲେ ତାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଗଙ୍ଗାଧର ଲେଖିଛନ୍ତି—

"କେମନ୍ତେ ହେଲି ଯୋଗୀ ହୃଦୟେଶ୍ୱରୀ !
ରହିଛି ରଘୁବଧୂ ଶରୀର ଧରି;
ମରି ତ ନାହିଁ ମୁହିଁ, ଅଛି ସ୍ମରଣ,
କୌଶଲ୍ୟା ସୁତ ସିନା ମୋର ଶରଣ ଗୋ ।
ହୃଦୟେ କଲି ପୁଣି ଦୃଢ଼ ନିଶ୍ଚୟେ,
ଯେ କେହି ହେଉ ଯୋଗୀ କି ଅଛି ଭୟେ ?
ଯାବତ ଜୀବନେ ମୋ ଥିବ ସ୍ମରଣ,
କୌଶଲ୍ୟା ସୁତ ଏକା ମୋର ଶରଣ ଗୋ ।"

ପୁଣି—

"ହେଉ ଏ ଯମାଳୟ ଅଥବା ସ୍ୱର୍ଗ
ବିହରୁଥାନ୍ତୁ ଏଥି ଦେବତା ବର୍ଗ,
କେ କରିପାରିବ ମୋ ଚିତ୍ତ ହରଣ ?
କୌଶଲ୍ୟା ସୁତ ଏକା ମୋର ଶରଣ ଗୋ ।"

ଏହିପରି ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କଲେ କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟ ଉପରେ ମୂଳ ରାମାୟଣର ପ୍ରଭାବ କିପରି ପଡ଼ିଛି ତାହା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ ।

ଆହରଣରେ ମୌଳିକତା—

କବି ଗଙ୍ଗାଧର ସୀତାଙ୍କର ଉତ୍ତର ଜୀବନର ଚିତ୍ରଣରେ ରାମାୟଣର ସକଳ ଘଟଣାର ଅନୁସରଣ କରିନାହାନ୍ତି । ବିଷୟର ସଜ୍ଜୀକରଣରେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ଧାନୁସରଣ କରିନାହାନ୍ତି ସେ । ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ନିକଟରୁ ଯାହା ସେ ଆହରଣ କରିଛନ୍ତି ସେହି ଆହରଣରେ ମଧ୍ୟ ନିଜର ଆଭିମୁଖ୍ୟ ଅନୁଯାୟୀ ଓ ସର୍ଜନା ନୈପୁଣ୍ୟ ତଥା କୌଶଳ ଅନୁଯାୟୀ ମୌଳିକତା ପ୍ରଦର୍ଶନରେ ସେ ଯଥେଷ୍ଟ କୃତିତ୍ୱ ହାସଲ କରିଛନ୍ତି । ରାମାୟଣରେ ମୁନିକୁମାରମାନେ ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ନିକଟରେ କହନ୍ତି ସୀତାଙ୍କୁ କେବଳ ସ୍ୱର୍ଗଚ୍ୟୁତ ଦେବୀପରି ଦେଖାଯାଇ ଥିବାର କହିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ତପସ୍ୱିନୀରେ ସେହି ଚିନ୍ତାଧାରା ମୁନିକୁମାରୀଙ୍କ ଭାବନା ଭିତରେ ଅଧିକତର ବିସ୍ତୃତ ହୋଇ ସୁନ୍ଦରତର ହୋଇଛି । ମୁନିକୁମାରୀମାନେ ଭାବିଛନ୍ତି ଏ କିଏ ସଦ୍ୟ ଶାପଗ୍ରସ୍ତା ହୋଇଥିବା ସ୍ୱର୍ଗଚ୍ୟୁତ କୌଣସି ଦେବୀ ? ଐରାବତ ହସ୍ତୀ ପୃଷ୍ଠରେ ଆକାଶ ମାର୍ଗରେ ଯାବାକାଳରେ ଖସି ପଡ଼ିଥିବା ଶଚୀ ? ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତି ଜାହ୍ନବୀ ? କିମ୍ବା—

"କିରିକା ପରାଙ୍ଗେ କରୁଣା
କିବା ସ୍ୱର୍ଗରୁ ଗଲି;
ପର ଦୁଃଖ ତାପେ କ୍ରମଶଃ
ଭବେ ଯାଉଛି ଗଳି ?

ନ ହେଲେ ଏ ଘନ କୁନ୍ତଳା
ଘନ ସନ୍ନିଭ ତାର,
ଖସି ପଡ଼ିବାରୁ ଧରାରେ
ବହିଯାଉଛି ଧାର ।

ହୋଇଥାନ୍ତା ଯଦି ଚେତନ
ଧ୍ୱନି ଚମକ ପ୍ରଭା
ବୋଲନ୍ତୁ ଆସିଚ ଜଳଦ
ସଙ୍ଗେ ଏ ଶତହ୍ରଦା ।”

କିନ୍ତୁ ଏସବୁ ଭାବନା ଅଳୀକ ବୋଲି ମୁନିକୁମାରୀମାନେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଚିନ୍ତା କରିଛନ୍ତି । କାରଣ—

“ଶିଶିର ବର୍ଷିଣୀ ଚନ୍ଦ୍ରିକା
ପିକ ସ୍ୱର ମୁଖର
କାହିଁ, କାହିଁ ଝିଲ୍ଲୀ-ରାବଣୀ
ଖର ନିଦାଘ ଖର ।”

ଅନୁରୂପ ଭାବରେ ସୀତାଙ୍କର ଦୁଇଟି ସନ୍ତାନ ଜନ୍ମ ସମ୍ବାଦରେ ରାମାୟଣରେ ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ଆନନ୍ଦିତ ହୋଇ ପର୍ଣ୍ଣଶାଳାକୁ ଯାଇ ସୀତାଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ତାଙ୍କର ସନ୍ତାନ ଜାତ ହେବା ବଡ଼ ସୌଭାଗ୍ୟର କଥା । କବି ଗଙ୍ଗାଧର ରାମାୟଣର ସେହି ଘଟଣା ପ୍ରସଙ୍ଗର ଅନୁସରଣ କରିଥିଲେହେଁ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ନିଜର ମୌଳିକତାର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ଶତ୍ରୁଘ୍ନ କେବଳ ଯେ ସୀତାଙ୍କର ପୁତ୍ର ଜନ୍ମରେ ଆନନ୍ଦିତ ହୋଇଛନ୍ତି ତା ନୁହେଁ, ଅଧିକନ୍ତୁ ସୀତାଙ୍କୁ ପ୍ରଶଂସା କରି କହିଛନ୍ତି—

"ଅଛ ମା, ପାବନୀ ତୁମ୍ଭେ ରଘୁକୁଳେ ।
ଜନମୀ ତୁମ୍ଭର ଯେଣୁ ସର୍ବଂସହା
ନିଜେ ଅଛ ମାଗୋ, ତେଣୁ ସର୍ବଂସହା ।
ବସୁମତୀ ସୁତେ, ନିଜ ଗର୍ଭେ ବସୁ
ଥୋଇଥିଲ ଏକା ଆମ୍ଭ ଭାଗ୍ୟବଶୁଁ ।
ଯେଉଁ ବସୁ ଆଜ ଦେଲ ରଘୁକୁଳେ
ଶୋଭିବ ଅଯୋଧ୍ୟା ରାଜଲକ୍ଷ୍ମୀ ଚୂଳେ ।"

ଶତ୍ରୁଘ୍ନଙ୍କର ଏହି ଉକ୍ତି ନିଜ ସନ୍ତାନର ଭବିଷ୍ୟତ୍ ସମ୍ପର୍କରେ ଚିନ୍ତିତା ସୀତାଙ୍କ ପକ୍ଷେ କମ୍ ଆଶ୍ୱାସନା ନୁହେଁ । ରାମାୟଣରେ ଲବକୁଶଙ୍କ ଜନ୍ମ ପରେ ସେମାନଙ୍କର ଶରୀର କୁଶାଗ୍ରରେ ମାର୍ଜନ ହେବାପରେ ବାଲ୍ମୀକି ସେମାନଙ୍କର ନାମକରଣ କରିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ଆମ ଓଡ଼ିଆ ଘରର ରୀତିନୀତି ଅନୁଯାୟୀ ଜନ୍ମର ଏକବିଂଶତି ବାସରରେ ବାଲ୍ମୀକି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଉତ୍ସବର ଆୟୋଜନ କରି ଲବ କୁଶଙ୍କ ନାମକରଣ କରିଛନ୍ତି ।

ଏହିପରି ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କଲେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ଯେ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟ ରଚନା କାଳରେ ଗଙ୍ଗାଧର ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ବିବିଧ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦ୍ୱାରା ଯଦ୍ୟପି ପ୍ରଭାବିତ ତଥାପି ସଂପୃକ୍ତ ସ୍ଥଳରେ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା ଆହରଣ-ସର୍ବସ୍ୱ ନ ହୋଇ କବିଙ୍କର ସର୍ଜନା ନୈପୁଣ୍ୟରେ ସୁନ୍ଦରତର ହୋଇଛି ।

ରଘୁବଂଶର ପ୍ରଭାବ—

(୧) କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କର ଅତି ପ୍ରିୟ ଥିଲା କାଳିଦାସଙ୍କର କାବ୍ୟ ଓ ନାଟକ । କାଳିଦାସଙ୍କର ସୃଷ୍ଟିରେ ତାଙ୍କର ଗଭୀର ପ୍ରବେଶ ଥିଲା ଏବଂ ତାଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ କାବ୍ୟରେ ସେ କାଳିଦାସଙ୍କ

ଦ୍ଵାରା ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ତପସ୍ଵିନୀ କାବ୍ୟ ଏହାର ପ୍ରମାଣ ମାତ୍ର । କାଳିଦାସଙ୍କର ଅନୁପମ ସୃଷ୍ଟି ରଘୁବଂଶ ମହାକାବ୍ୟରେ ନିର୍ବାସିତା ସୀତାଙ୍କ ଦୁଃଖରେ ପ୍ରକୃତି ସଂବେଦନଶୀଳା ହୋଇଅଛି—

"ନୃତ୍ୟଂ ମୟୂରାଃ କୁସୁମାନି ବୃକ୍ଷାଃ
ଦର୍ଭାନୁପାତ୍ତାନ୍ ବିଜହୁର୍ହରିଣ୍ୟାଃ
ତସ୍ୟାଃ ପ୍ରପନ୍ନେ ସମଦୁଃଖ ଭାବ
ମତ୍ୟନ୍ତମାସୀଦ୍ ରୁଦିତଂ ବନେଽପି ।"

ତପସ୍ଵିନୀ କାବ୍ୟରେ ନିର୍ବାସିତା ସୀତା ଦୁଃଖାଶ୍ରୁରେ ବକ୍ଷ ସିକ୍ତ କରି 'ହା ନାଥ' ଉଚ୍ଚାରି ଅବଶରେ ବସୁନ୍ଧରା ଉପରେ ବସିବାକୁ ଯିବା ସମୟରେ ଯେତେବେଳେ ସଂଜ୍ଞାହୀନା ହୋଇ ଭୂପତିତ ହେଲେ ସେତେବେଳେ—

"ତା ସଙ୍ଗେ ବିହଙ୍ଗ ମୁଖେ କାନ୍ଦିଲା ସେ ବନ"

ସଂଜ୍ଞା ଲଭି ପରେ ସୀତା ଯେତେବେଳେ ସ୍ଵାମୀଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରି ସ୍ଵାମୀ ଗୁଣଗାନ କରି ଶୋକାକୁଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ ସେତେବେଳେ ସତୀଙ୍କର ରୋଦନରେ ସ୍ତମ୍ଭି ଗଲା ବାତର ଗତି । ଜାହ୍ନବୀର ତରଙ୍ଗ ସ୍ଥିର ହୋଇଗଲା । ନୀରବ ହୋଇଗଲା ପକ୍ଷୀର କାକଳି । ପୁଣି—

"ମୃଗ ଶିଶୁ ଜନନୀର ସ୍ତନ ମୁଖେ ଧରି,
ନିଶ୍ଚଳେ ରହିଲା କ୍ଷୀର ଶୋଷଣ ନ କରି ।
ମୁଖଦର୍ଭ ମୁଖେ ଧରି ମୃଗମୃଗୀମାନେ,
ଗ୍ରୀବା ଭଙ୍ଗି ରହିଗଲେ ଶୋକଧ୍ଵନି ଧ୍ୟାନେ ।
ମୟୂର ମୟୂରୀଗଣ ଶାବକ ସହିତ,
ଚିନ୍ତିତ ପରସ୍ପରେ ହେଲେ ଶୃଙ୍ଗଲ୍ୟ ରହିତ ।"

(୨) ରଘୁବଂଶରେ ଅଛି—

"ଉପସ୍ଥିତାଂ ପୂର୍ବମପାସ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ମୀଂ
ବନଂମୟା ସାର୍ଦ୍ଧମସି ପ୍ରପନ୍ନଃ
ତବାସ୍ପଦଂ ପ୍ରାପ୍ୟତୟାତି ରୋଷାତ୍
ସୋଢାସ୍ମି ନ ତ୍ୱଦ୍ ଭବନେ ବସନ୍ତୀ ।"

ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗରେ ସ୍ୱାମୀ ବିରହ କାତର ରୋରୁଦ୍ୟମାନା ସୀତା ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କହିଛନ୍ତି—

"ଅଯୋଧ୍ୟାର ରାଜଲକ୍ଷ୍ମୀ-ପ୍ରୀରିତିରେ ବଶ,
ନ ହୋଇ ମୋ ସଙ୍ଗେ ଥିଲ ବହୁତ ଦିବସ ।
ଅସୂୟାରେ ରାଜଲକ୍ଷ୍ମୀ ଲେଉଟୁଥିଲ ଦାଉ,
ବହୁଦିନ ସମ୍ଭାଳି ତା ନ ପାରିଲ ଆଉ ।
ତା ଦୁଃଖର ସଙ୍ଗୀଥିଲେ ଯେଉଁ ପୁରଜନେ,
ତାଙ୍କୁ ହେତୁ କରାଇଲ ମୋର ବିସର୍ଜନେ ।"

(୩) ରଘୁବଂଶରେ ସୀତାଙ୍କୁ ଆଶ୍ୱାସନା ଦେଇ ମହର୍ଷି ବାଲ୍ମୀକି କହିଅଛନ୍ତି—

"ତବୋରୁକୀର୍ତ୍ତିଃ ଶ୍ୱଶୁର ସଖା ମେ
ସତାଂ ଭବୋଚ୍ଛେଦକରଃ ପିତାତେ,
ଧୁରିସ୍ଥିତା ତ୍ୱଂ ପତି ଦେବତାନାଂ
କିଂତନ୍ନ ଯେନାସି ମମାନୁକମ୍ପ୍ୟା ।"

ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ବାଲ୍ମୀକି ଶୋକସନ୍ତପ୍ତା ଦୁଃଖିନୀ ସୀତାଙ୍କୁ ଆଶ୍ୱାସନା ଦେଇ ଦ୍ୱିତୀୟ ସର୍ଗରେ କହିଛନ୍ତି—

"ଶ୍ୱଶୁର ତୋ ମୋର ସୁହୃଦ
ସେହିପରି ତୋ ପିତା,
ଅସଂକୋଚେ ରହ ଆଶ୍ରମେ
ମଣି ସଂସାର ପିତା ।"

(୪) ରଘୁବଂଶରେ ଅଛି—

"ପଯ୍ୟୋଘଟୈରଗ୍ରମ ବାଳ ବୃକ୍ଷାନ୍
ସଂବର୍ଦ୍ଧ୍ୟନ୍ତୀ ସ୍ୱବଳାନୁରୂପୈଃ ।
ଅସଂଶୟଂ ପ୍ରାକ୍ ତନୟୋ ପଯତ୍ରେଃ
ସ୍ତନନ୍ଧୟ-ପ୍ରୀତି-ମବାପ୍‌ସ୍ୟସି ତ୍ୱନ୍ ।"

ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ଚତୁର୍ଥ ସର୍ଗରେ ତମସାରେ ସ୍ନାନ ସମାପନ ପରେ ସୀତା ଯେତେବେଳେ ମୁନିକନ୍ୟାଙ୍କ ଗହଣରେ ଯାଇ ବାଲ୍ମୀକଙ୍କ ଚରଣ ବନ୍ଦନା କରିଛନ୍ତି ସେତେ-ବେଳେ ତାଙ୍କୁ ବାଲ୍ମୀକ ଆଶୀର୍ବାଦ କରି କହିଛନ୍ତି—

"ନନ୍ଦିନ ! ତୁ ଏ ଆଶ୍ରମ ପାଦପଙ୍କୁ ସ୍ନେହଶ୍ରମ
ପ୍ରୟୋଗେ ନନ୍ଦନୋପମ କର ଯତନ,
ସେ ଭାବେ ତୋ ଅନୁଭବ ସ୍ୱଭାବେ ହେବ ସମ୍ଭବ
ଭବେ କେମନ୍ତ ଦୁର୍ଲଭ ସୁତ-ରତନ ।"

ଆହରଣରେ ମୌଳିକତା—

କବି ଗଙ୍ଗାଧର ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାବ୍ୟ ପରି 'ତପସ୍ୱିନୀ'ରେ ମଧ୍ୟ କିପରି କାଳିଦାସଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ-ଅଛନ୍ତି ତାହା ଉପରୋକ୍ତ କେତୋଟି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୁ ସହଜେ ଅନୁମେୟ, କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ କାବ୍ୟପରି ଶଂସିତ କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ କବି ଆହରଣରେ ମୌଳିକତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିପାରିଛନ୍ତି । ଉଦାହରଣ-ସ୍ୱରୂପ ଏଠାରେ ତପସ୍ୱିନୀର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗରେ ରଘୁବଂଶର ପ୍ରଭାବକୁ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇପାରେ । କବି ଗଙ୍ଗାଧର କାଳିଦାସଙ୍କର ପଦାଙ୍କ ଅନୁସରଣ କରି କାବ୍ୟାରମ୍ଭରେ ନିର୍ବାସିତା ସୀତାଙ୍କ ଦୁଃଖରେ

ପ୍ରକୃତିକୁ ସହାନୁଭୂତିଶୀଳା କରିଛନ୍ତି ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ସେତିକରେ ମେଘଦୂତର କବିଙ୍କର ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ସୀମାୟିତ ହୋଇ ରହିନାହିଁ । ତାଙ୍କ ପ୍ରକୃତି ଅନ୍ୟାୟ ବିରୁଦ୍ଧରେ ସାମରିକ ପ୍ରସ୍ତୁତିରେ ବ୍ୟଗ୍ର ହୋଇ ଉଠିଛି, ପୁଣି ହୋଇଛି ଆଦର୍ଶ ସେବିକା, କେତେ-ବେଳେ ଶିକ୍ଷୟିତ୍ରୀ, ପୁଣି କେତେବେଳେ ସଖୀ । ଏପରିକି ଯେଉଁଠାରେ କବି ପ୍ରକୃତିକୁ ସହାନୁଭୂତିଶୀଳା କରିଛନ୍ତି ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ନିଜର ମୌଳିକତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇ-ଅଛନ୍ତି—

"ଏ ଦିଗେ ସେ ଦିଗେ ଚାହିଁ ଚକିତ ଲୋଚନେ
ମୃଗମାନେ ରହିଗଲେ ବିଚଳିତ ମନେ ।
ଜନନୀ-ବେଦନ ଚାହିଁ ନ ବୁଝି ତା ମାନେ
ବ୍ୟସ୍ତ ଯଥା ହୋଇଥାନ୍ତି ତା ସନ୍ତାନମାନେ ।"

ଉତ୍ତର ରାମଚରିତର ପ୍ରଭାବ—

ଭବଭୂତିଙ୍କ ଉତ୍ତର ରାମଚରିତର ପ୍ରଭାବ କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କେବଳ ବନଲକ୍ଷ୍ମୀ, ତମସାକୁ ଜୀବନ୍ତ ନାରୀରୂପେ ଚିତ୍ରିତ କରିବାରେ ନୁହେଁ, ଅଧିକନ୍ତୁ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଘଟଣା ଓ ବର୍ଣ୍ଣନାର ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭାବ ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । ଉତ୍ତର ରାମଚରିତରେ ଯେତେବେଳେ ଅଷ୍ଟାବକ୍ର ମୁନିଙ୍କୁ ବଶିଷ୍ଠ ଅଯୋଧ୍ୟା ପ୍ରେରଣ କରିଛନ୍ତି ସେତେବେଳେ ଅଷ୍ଟାବକ୍ର ମୁନିଙ୍କୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଶ୍ନ କରିଛନ୍ତି···"ଗୁରୁଦେବ ବଶିଷ୍ଠ, ମୋ ପ୍ରତି କିଛି ଆଜ୍ଞା କରିଛନ୍ତି କି ?"

ଅଷ୍ଟାବକ୍ର ମୁନି କହିଛନ୍ତି—

"ଶ୍ରୂୟତାମ୍—
ଜାମାତୃ ଯଜ୍ଞେନ ବୟଂ ନିରୁଦ୍ଧା
ତ୍ୱଂ ବାଳ ଏବାସି ନବଂ ଚ ରାଜ୍ୟଂ,
ଯୁକ୍ତଃ ପ୍ରଜାନାମ୍ ଅନୁରଞ୍ଜନେ ସ୍ୟାତ୍
ତସ୍ମାତ୍ ଯଶୋ ଯତ୍ ପରମଂ ଧନଂ ବଃ ।"

ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଅଷ୍ଟାବକ୍ର ମୁନିଙ୍କଠାରୁ ତାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଗୁରୁଙ୍କ ବାଣୀ ଶ୍ରବଣ କରି କହିଛନ୍ତି—

"ସ୍ନେହଂ ଦୟାଂ ତଥା ସୌଖ୍ୟଂ
ଯଦିବା ଜାନକୀମପି
ଆରାଧନାୟ ଲୋକସ୍ୟ
ମୁଞ୍ଚତୋ ନାସ୍ତି ମେ ବ୍ୟଥା ।"

ତପସ୍ୱିନୀର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗରେ ନିର୍ବାସିତା ସୀତା ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କରି କହିଛନ୍ତି—

"ପ୍ରକୃତି ରଞ୍ଜନେ ଯେବେ ହୁଏ ପ୍ରୟୋଜନ
କରିପାରେ ପ୍ରାଣସମା ସୀତା ବିସର୍ଜନ ।
ଅଷ୍ଟାବକ୍ର ମୁନି ଆଗେ ଯାହା ଭଣିଥିଲ,
ସ୍ମରୁଥିବ ସେ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ନକରି ଶିଥିଳ ।"

ଉତ୍ତର ରାମଚରିତର ତମସା, ବନଲକ୍ଷ୍ମୀ, ଗୋଦାବରୀ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ମାନବୀ ପରି ଚିତ୍ରିତା; ପୁନଶ୍ଚ ଚକ୍ରବାକ ସ୍ୱପ୍ନର ଅବତାରଣା କରି କବି ସୀତାଙ୍କ ମୁଖରେ ତାଙ୍କ ଅତୀତର ସକଳ ଘଟଣା ଯେପରି ସଂକ୍ଷେପରେ ବିବୃତ କରିଛନ୍ତି ତାହାର ସୃଷ୍ଟି ପରିକଳ୍ପନା ମୂଳରେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍ତର ରାମଚରିତରେ

ଚିତ୍ରପଟ ମାଧ୍ୟମରେ ଅଙ୍କିତର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନର ପ୍ରେରଣା ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । ଏହା ସତ୍ତ୍ୱେ ଉତ୍ତର ରାମଚରିତର ପ୍ରତିବିମ୍ବ 'ତପସ୍ୱିନୀ' ନୁହେଁ । ଉତ୍ତର ରାମଚରିତର ବହୁ ଘଟଣାକୁ କବି ତପସ୍ୱିନୀରେ ପରିହାର କରିଛନ୍ତି । ଶମ୍ବୁକ ହତ୍ୟା, ଚନ୍ଦ୍ରକେତୁ ସହ ଲବର ଯୁଦ୍ଧ ପ୍ରଭୃତି ଯେଉଁସବୁ ଘଟଣା ଉତ୍ତର ରାମଚରିତର ବିଶିଷ୍ଟ ଆକର୍ଷଣ ତାହା ତପସ୍ୱିନୀରେ ନାହିଁ । କାରଣ ସୀତାଙ୍କର ଉତ୍ତର ଜୀବନକୁ ପତିବ୍ରତ-ସାଧ୍ୱୀ ତପସ୍ୟାରେ ପରିଣତ କରିବାହିଁ ଏଠାରେ କବିଙ୍କର ମୌଳିକ ଲକ୍ଷ୍ୟ ।

ରାଧାନାଥଙ୍କ ପ୍ରଭାବ—

କବି ରାଧାନାଥଙ୍କ ବିରଚିତ ବଙ୍ଗଳା 'ଲେଖାବଳୀ'ର ଏକ କବିତା 'ରାମଚନ୍ଦ୍ରେର୍ ପ୍ରତି ଜାନକୀ'ରେ ସୀତା ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଯେଉଁ ପତ୍ର ଲେଖିଛନ୍ତି ତାହା ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟର ଶେଷ ସର୍ଗରେ 'ସୀତାଙ୍କର ପତ୍ର ଲିଖନ' ପ୍ରସଙ୍ଗର ସଂଯୋଜନା ପାଇଁ କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କୁ ପ୍ରେରଣା ଦେଇଛନ୍ତି । ଉକ୍ତ କବିତାରେ ଅଛି—

''ପିତାର୍ ଆଦେଶେ ଦୋହେଁ ବୀଣା ଲୟେ କରେ
ଗାୟ୍ ତବ ଗୀତ ପ୍ରଭୁ, କାନ୍ଦାୟ ସକଲେ,
ଶିଶିରେର୍ ଛଲେ କାନ୍ଦେ ତପୋବନ ତରୁ,
ନୀରବେ ଦୁଃଖେର୍ ଗୀତେ କାନ୍ଦେ ସୈକତିନୀ ।
ତମସା ବିରସା ମରି କଲ୍ କଲ୍ ସ୍ୱରେ,
ତପୋବନ-ମୃଗକୁଲ୍ ଭୁଲି କୁତୂହଲେ,
ବେମନ୍ତୁ ମନ୍ଥର ମୁଖ ଶୋନେ ନିଦ୍ରାଲସେ ।''

ତପସ୍ୱିନୀରେ ସୀତା ଯେଉଁ ପତ୍ର ଲେଖିଛନ୍ତି ସେଥିରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି—

"ଜାଣିଛନ୍ତି ଜନନୀର ଜୀବନ କନ୍ଦାଇ
ବୀଣାତନ୍ତ୍ରୀ ସାହାଯ୍ୟରେ ରାମାୟଣ ଗାଇ ।
କିଏ ନ କାନ୍ଦିବ ଯେଉଁ ମାନବ ହୃଦୟ
ଟଳୁଳଟାଟଯ୍ୟ ଯହିଁ ହୁଅନ୍ତି ଅଥୟ ।"

ରାଧାନାଥଙ୍କ ରଚନାରୁ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ପ୍ରେରଣା ପାଇଥିଲେହେଁ ଉଭୟଙ୍କ ପଥର ଆଭିମୁଖ୍ୟ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ବର୍ଣ୍ଣନାର କଞ୍ଚିତ୍ ସାମ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱେ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଓ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରେ ପ୍ରଭୂତ ତାରତମ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ।

କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ କାଳିଦାସଙ୍କର ମେଘଦୂତ ଓ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭାଗବତ ଗୀତାର ପ୍ରଭାବ ମଧ୍ୟ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ପଡ଼ିଅଛି; କିନ୍ତୁ ଉତ୍ତର ରାମଚରିତ, ରାମାୟଣ, ରଘୁବଂଶ ଓ ଗୀତାରୁ ବିବିଧ ଉପଜୀବ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରିଥିଲେହେଁ ଗଙ୍ଗାଧର ସେସବୁକୁ ନିଜ ଆଭିମୁଖ୍ୟ ଓ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ଅନୁଯାୟୀ ନିଜ କାବ୍ୟରେ ଅଦ୍ଭୁତ କୌଶଳରେ ସଞ୍ଜୀଭୂତ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଆହରଣ ସତ୍ତ୍ୱେ ତାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ସମ୍ପଦର ମହିମା ଓ ଗୌରବ ଅନାହତ । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଶଶିଭୂଷଣ ଦାସଗୁପ୍ତଙ୍କର 'ତ୍ରୟୀ' ପୁସ୍ତକର କେତୋଟି କଥା ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି—"ଅକ୍ଷମର ପ୍ରଭାବ ଗ୍ରହଣ କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ଭିତରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରେ ହୀନଚୌର୍ଯ୍ୟ ବୃତ୍ତିରେ ଓ ଅଧମ ଅଧିକାଂଶର କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାହା ଦେଖାଦିଏ ଅନ୍ଧ ଅନୁକରଣ ରୂପରେ; କିନ୍ତୁ ସବଳର କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାହା ଦେଖାଦିଏ ସ୍ୱୀକରଣ ରୂପେ । ଏହି ସାର୍ଥକ ସ୍ୱୀକରଣ ଭିତରେ ପ୍ରତିଭାର ଦୈନ୍ୟ ନାହିଁ, ବରଂ ଅଛି ସବଳତା ରହିଛି, ତାହାର ଗ୍ରହଣ ଶକ୍ତି ଓ ପରିପାକ ଶକ୍ତିର ଚାତୁର୍ଯ୍ୟର ପରିଚୟ ରହିଛି ।"

"କେବଳ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନୁହେଁ, ଜୀବନର ସମସ୍ତ କ୍ଷେତ୍ରରେହିଁ ପ୍ରାଚୀନର ସ୍ୱୀକରଣ ଭିତରେ ଅବମାନନା ନାହିଁ, ନ୍ୟାଯ୍ୟ ଅଧିକାର ରହିଛି । ନିରନ୍ତର ଏହି ସ୍ୱୀକରଣ ଭିତର ଦେଇହିଁ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଛି ଇତିହାସର ଅଖଣ୍ଡ ଧାରା । ବର୍ତ୍ତମାନ କାହାକୁ କୁହାଯାଏ ? ସ୍ତୂପୀକୃତ ଅତୀତର ଆତ୍ମାହୁତିର ହୋମ ଶିଖାରୁ ବହିର୍ଗତ ହୁଏ ବର୍ତ୍ତମାନର ହେମଦ୍ୟୁତି । ଅତୀତର ଅସଂଖ୍ୟ ଗତକାଲଗୁଡ଼ିକ ନିଃଶେଷ ହୋଇ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ କରିଅଛି ପୃଥିବୀର ଗୋଟିଏ 'ଆଜି' ଭିତରେ ।"

ସେ ପୁଣି ଲେଖିଛନ୍ତି—"ପିତୃପିତାମହର ସଞ୍ଚିତ ଧନ-ରତ୍ନକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଏବଂ ବ୍ୟବହାର କରିବାର କ୍ଷମତା ଯାହାର ନାହିଁ ସେ ସୌଭାଗ୍ୟ-ବଞ୍ଚିତ । କାଳିଦାସଙ୍କର ସେ କ୍ଷମତା ଥିଲା । ତେଣୁ ସେ ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ଯୋଗ୍ୟତାର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ।"

ଏହି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବିଚାର କଲେ ତପସ୍ୱିନୀର କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର ବାଲ୍ମୀକି, କାଳିଦାସ, ଭବଭୂତି ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ସୁଯୋଗ୍ୟ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ । କବି ସ୍ୱୀୟ ବହୁ ଶାସ୍ତ୍ରଦର୍ଶିତା ଫଳରେ ପୂର୍ବାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ସାହିତ୍ୟ କାନନରେ ବିଚରଣ କରି ନିଜର ନୈତିକ ଆଭିମୁଖ୍ୟରୁ ସେଥିରୁ କୁସୁମ ସଞ୍ଚୟନ କରି ନିଜର କଳାକୁଶଳତାରେ ମାଳା ଗ୍ରଥିତ କରି ତାହା ଉତ୍କଳ ଭାରତୀଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କରିଛନ୍ତି । ଆହରଣରେ ମୌଳିକତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ନିଜ ପ୍ରତିଭା, କଳାକୁଶଳତା ଓ ସର୍ଜନା ନୈପୁଣ୍ୟର ଦେଇଛନ୍ତି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ପରିଚୟ । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଇମର୍ସନଙ୍କର ଉକ୍ତି ଉଲ୍ଲେଖ-ଯୋଗ୍ୟ ।

"All originality is relative. Every thinker is reprospective. The appeal is to the consciousness of the writer. All the debt which such a man could contract to other wit, would never disturb his consciousness of originality. Thought is the property of him, who can entertain it and him who can adequately place it."

ଚରିତ୍ର-ଚିତ୍ରଣ

କେବଳ ବହିଃ ପ୍ରକୃତିର ଚିତ୍ରାଙ୍କନରେ ନୁହେଁ, ମାନବପ୍ରକୃତିର ଚିତ୍ରାଙ୍କନରେ ମଧ୍ୟ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଆଦି ପର୍ବରେ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ନିଜର ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ ପ୍ରତିଭାର ସୁପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟର ଯେକୌଣସି ଚରିତ୍ରର ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଏ ଉକ୍ତିର ସତ୍ୟତା ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।

ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଚରିତ୍ର—

ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜଗୋପାଳାଚାରୀ ସ୍ୱୀୟ ଇଂରେଜୀ 'ରାମାୟଣ'ରେ ଲେଖିଛନ୍ତି···"The tale of the Lord and his consort born as mortals, experiencing human sorrow and establishing dharma on earth, was sung by the Rishi in words of matchless beauty. And Brahma's words have come true : as long as the mountains stand and the rivers flow so long shall the Raamaayana be cherished among men and save them from sin." ସତ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଲୋକାଭିରାମ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଜୀବନନାଟିକା ବିଶ୍ୱବିଖ୍ୟାତ ଗ୍ରନ୍ଥ ରାମାୟଣର ବିଷୟବସ୍ତୁ । ଆଦିକବି ବାଲ୍ମୀକି ଯଦିଓ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତିର ଆଧାରରୂପେ ଚିତ୍ରିତ କରିଛନ୍ତି; ତଥାପି ତାଙ୍କର କୃତିରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ମୁଖ୍ୟତଃ ଜଣେ ଉନ୍ନତ ଗୁଣସମ୍ପନ୍ନ ଆଦର୍ଶ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଓ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରେମିକ ତଥା ଆଦର୍ଶ ରାଜାରୂପେ

ଚତ୍ରିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ରାମାୟଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ତ୍ୟାଗପୂତ, ଆଦର୍ଶମଣ୍ଡିତ ଜୀବନ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ବହୁ କବି ଓ ନାଟ୍ୟକାରଙ୍କୁ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ କରିଛି । କେବଳ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ନୁହେଁ, ଅଧିକନ୍ତୁ ବିଭିନ୍ନ ଲୌକିକ ଭାଷାରେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଆଦର୍ଶମଣ୍ଡିତ ଜୀବନକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଲିଖିତ ହୋଇଛି କେତେ ପୁରାଣ, ନାଟକ, କାବ୍ୟ ଓ କବିତା । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ରାମାୟଣର ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗରେ ବିଭିନ୍ନ କବି ବହୁ ମହାନ୍ ସୃଷ୍ଟି-ସମ୍ପଦରେ ଆମ ସାହିତ୍ୟକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିଅଛନ୍ତି । କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟ ତାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମାତ୍ର । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଚରିତ୍ର କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କୁ ଆବାଲ୍ୟରୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରିଥିଲା । କବିଜୀବନରେ ସେହି ମହାନ୍ ଚରିତ୍ରକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ତେଣୁ ସେ ରଚନା କଲେ 'ଅହଲ୍ୟାସ୍ତବ', 'ଆମୋଦ', 'ଅଯୋଧ୍ୟାଦୃଶ୍ୟ' ଓ 'ତପସ୍ୱିନୀ' । ଏହି ଗୁଚ୍ଛେଟି ସୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟରୁ 'ଅହଲ୍ୟାସ୍ତବ'ରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଉପରେ ଅଲୌକିକତା ବିଶେଷଭାବରେ ଆରୋପିତ ହୋଇଛି । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପଦରଜ ଲାଭ କରି ଏକଦା ପାଷାଣରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ଅଭିଶପ୍ତା ଅହଲ୍ୟା ପୁଣି ଫେରିପାଇଥିଲେ ନିଜର ପୂର୍ବ ଅନିନ୍ଦ୍ୟ ରୂପ-ଯୌବନ ।

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଚରିତ୍ରରେ ଅଲୌକିକତା ମୁଖ୍ୟ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିନାହିଁ । କବି ଏଠାରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ମୁଖ୍ୟତଃ ଆଦର୍ଶ ପୁତ୍ର, ଆଦର୍ଶ ପ୍ରେମିକ, ଆଦର୍ଶ ବୀର ଓ ଆଦର୍ଶ ରାଜା-ରୂପେ ଚିତ୍ରିତ କରିଛନ୍ତି । ଆଦର୍ଶ ପୁତ୍ରରୂପେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଚରିତ୍ରର ଆଲୋକମୟ ଦିଗ ଉଦ୍ଭାସିତ ହୋଇଉଠିଛି ସେତିକବେଳେ, ଯେତେବେଳେ ପିତୃସତ୍ୟରକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ସେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ବର୍ଷବ୍ୟାପୀ

କାନନନବାସକୁ ଅକୁଣ୍ଠଚିତ୍ତରେ ବରଣ କରିଛନ୍ତି । 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଜୀବନର ଏହି ବୈଭବ ଉଦ୍‌ଘାଟିତ ହୋଇଛି । ସୀତା ଯେତେବେଳେ ସଖୀ ନିକଟରେ ନିଜ ଅତୀତ ଜୀବନର ଘଟଣାନିଚୟକୁ ସଂକ୍ଷେପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ନିକଟରେ ଅଯୋଧ୍ୟାର ରାଜସିଂହାସନ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ଲୋଭନୀୟ, ଅଧିକ ଆକର୍ଷଣୀୟ ଥିଲା ପିତୃସତ୍ୟରକ୍ଷା । ତେଣୁ ଯେତେବେଳେ ସେ ଜାଣିପାରିଲେ ଯେ ତାଙ୍କୁ ବନବାସ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ, ସେତେବେଳେ ସେ ଆଦୌ ବିଚଳିତ ହୋଇ ନ ଥିଲେ । ସୀତାଙ୍କ ଭାଷାରେ—

"ଦେଖିଲି ମୁଁ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ବଦନମଣ୍ଡଳ,
ଦିଶୁଥିଲା ପୂର୍ବ ପରି ଶାନ୍ତିରେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ।"

'ତପସ୍ୱିନୀ'ରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ କବି ବୀରଶ୍ରେଷ୍ଠରୂପେ ଚିତ୍ରିତ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ବୀରତ୍ୱର ପ୍ରଶଂସନୀୟ ଗାଥା ଫୁଟିଉଠିଛି ସୀତାଙ୍କ ମୁଖରେ ସେହି ଅତୀତ ଜୀବନର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ । କବି କେବଳ ଏହିଠାରେହିଁ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଚରିତ୍ରରେ ଅଲୌକିକତାକୁ ସ୍ଥାନ ଦେଇଛନ୍ତି । ଯେଉଁ ହରଧନୁ ତାତ୍କାଳିକ ବିଶ୍ୱବିଖ୍ୟାତ ବୀରମାନଙ୍କର ଦର୍ପ ଚୂର୍ଣ୍ଣ କରିଥିଲା, ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସେହି ହରଧନୁକୁ ଅବଲୀଳାକ୍ରମେ ଭଗ୍ନ କରିଥିଲେ ।

"ମୋର ଭାଗ୍ୟବଳେ ବୀର ସେ ଦୁର୍ଦ୍ଧର ଚାପ
ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଭାଙ୍ଗିଦେଲେ ମୋ ହୃଦ-ସନ୍ତାପ ।"

ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ବୀରତ୍ୱ ଓ ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତି ପୁଣି ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥିଲା ପରଶୁରାମଙ୍କର ଦର୍ପଚୂର୍ଣ୍ଣ କରିବା ଭିତରେ—

"ପିତୃପୁରୁ ପତିପୁର ଗମନପଥରେ
ତେଜୋମୟ ଧନୁଟିଏ ପୁଣି କାନ୍ତକରେ,
କ୍ଷତ୍ରିୟକୁଳର କେତୁ ଭାର୍ଗବପ୍ରବର
ଅର୍ପିବାର ଦେଖି ମୋର ମନେହେଲା ଡର ।

× × ×

ଚଢ଼ାନ୍ତେ ମୋ କାନ୍ତ ସେହି ଶରାସନେ ଶର,
ଭାର୍ଗବ ଗୌରଶ୍ରୀ ତାଙ୍କୁ ବରିଲା ସତ୍ୱର ।
ପଦ୍ମ ମାର ପ୍ରତି ଯଥା ଦ୍ୟୁମଣି-ଦୀଧିତି,
ସେ ଗୌରଶ୍ରୀ ବଢ଼ାଇଲା ମୋ ହୃଦୟ ପ୍ରୀତି ।"

ସାଗର ଲଙ୍ଘନ କରି ପ୍ରତାପୀ ରାବଣଙ୍କୁ ହତ୍ୟାକରି ସୀତାଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବା ଭିତରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଗୌରବ ବିକଶିତ ହୋଇଥିଲା—

"ଦୁଷ୍କର ରଣ-ଯଜ୍ଞ କଲେ ଆରମ୍ଭ,
କମ୍ପିଲା ଲଙ୍କା ଶୁଣି କପି-ଆରବ;
ରାକ୍ଷସବଂଶେ ଥିଲେ ଯେତେକ ବଳୀ,
ସମସ୍ତେ ଆସି ହେଲେ ସେ ଯଜ୍ଞେ ବଳି ଗୋ ।
ଧରମ ପଥେ ଥିଲା କେବଳ ଜଣେ
ରହିଲା ରଘୁପତି ପଦଶରଣେ ।"

ପୁଣି—

"ରାବଣ ଭାସି ଶୋକସାଗରେ ତ୍ରାସେ
ପଡ଼ିଲା ପ୍ରଭୁ-ବାଣ-କୁମ୍ଭୀର ଗ୍ରାସେ ଗୋ ।"

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ନାୟକ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଜଣେ ଆଦର୍ଶ ନରପତି । ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନର ସୁଖ,

ଆନନ୍ଦ ବଡ଼ ନୁହେଁ; ବଡ଼ ହେଉଛି ପ୍ରଜାର ସୁଖ, ପ୍ରଜାର ଆନନ୍ଦ, ପ୍ରଜାର କଲ୍ୟାଣ । ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସେ ହିଁ ଆଦର୍ଶ ରାଜା, ଯେ ନିଜକୁ ପ୍ରଜାର ସେବକ ଜ୍ଞାନ କରିଥାଏ । ରାଜାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସତ୍ତା ନାହିଁ । ପ୍ରଜାର କଲ୍ୟାଣ ପାଇଁ ଜୀବନ-ବେଦୀରେ ସେ ଏକ ନିବେଦିତ ଅର୍ଘ୍ୟ । ଆଦର୍ଶ ରାଜାରୂପେ 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ରଣରେ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ସଫଳତା ଉପରେ ଆଲୋକପାତ କାଳରେ ଶିଶିର କୁମାର ନିୟୋଗୀଙ୍କ ଲିଖିତ 'ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣ'ରେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ଶ୍ରୀ ତ୍ରିପୁରାରିଙ୍କର ସେନ୍ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ 'ରାମାୟଣ ପାଠେର୍ ଭୂମିକା'ର କେତୋଟି ଧାଡ଼ି ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି—"ମହର୍ଷି ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କର ମନରେ ଯେଉଁ ମହାମାନବର ଚରିତ୍ର ଅଙ୍କିତ କରିବା ନିମିତ୍ତ ବିପୁଳ ଉତ୍କଣ୍ଠା ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଥିଲା, ତାଙ୍କର ଚରିତ୍ର ଏତେ ଅଧିକ ଗୁଣରେ ସମୃଦ୍ଧ ଯେ, ସମଗ୍ର ପୃଥିବୀରେ ତାର ତୁଳନା ନାହିଁ । ସେ ଯଦି ଦେବତା ହୁଅନ୍ତେ, ତାଙ୍କ ଚରିତ୍ରରେ ଯଦି ବଜ୍ରର କାଠିନ୍ୟ ସହ କୁସୁମର ପେଲବତାର ମିଶ୍ରଣ ନ ହୁଅନ୍ତା, ତେବେ ଆମେ ତାହାଙ୍କୁ ଦୂରରୁ ପ୍ରଣାମ କରନ୍ତୁ, ତାଙ୍କୁ ଏକାନ୍ତଭାବେ ନିଜର ବୋଲି ମନେ କରି ପାରନ୍ତୁ ନାହିଁ । ରାମାୟଣୀ କଥା ମଧ୍ୟ ଯୁଗ ଯୁଗଧରି ଭାରତର ଅଗଣିତ ନରନାରୀଙ୍କ ହୃଦୟକୁ ସମବେଦନାରେ ଏପରି ଆର୍ଦ୍ର କରିପାରନ୍ତା ନାହିଁ ।"

ସେ ପୁଣି ଲେଖିଛନ୍ତି— "ମହର୍ଷି ବାଲ୍ମୀକି ଏକମାତ୍ର ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଆଲେଖ୍ୟକୁହିଁ ସର୍ବାଙ୍ଗସମ୍ପନ୍ନ କରି ଅଙ୍କିତ କରିଅଛନ୍ତି । ବିଚିତ୍ର ସମ୍ପର୍କର ମଧ୍ୟଦେଇ ତାଙ୍କର ଚରିତ୍ରଟିକୁ ମହିମାନ୍ୱିତ କରିଛନ୍ତି । ଭବଭୂତିଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଲୋକୋତ୍ତର ପୁରୁଷ ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ର ବଜ୍ର ଅପେକ୍ଷା ମଧ୍ୟ କଠୋର ଅଥଚ କୁସୁମଠାରୁ ମଧ୍ୟ କୋମଳ;

ତେଣୁ ସେ ଦୁଷ୍ଟର ଦମନକାରୀ ଓ ଶିଷ୍ଟର ପାଳନକର୍ତ୍ତା । ରାମାୟଣରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର କେବଳ ପିତୃଭକ୍ତି ଓ ପିତୃସତ୍ୟପାଳନ ନିମିତ୍ତ ମହତ୍ତମ ଦୁଃଖବରଣର ଆଦର୍ଶ ନୁହନ୍ତି, ଭ୍ରାତୃବତ୍ସଳତା, ବନ୍ଧୁପ୍ରୀତି ଓ ଶରଣାଗତରକ୍ଷଣର ମଧ୍ୟ ସେ ଆଦର୍ଶ—ସର୍ବୋପରି ସେ ଆଦର୍ଶ ପତି ଓ ଆଦର୍ଶ ନୃପତି ।"

କବି ଗଙ୍ଗାଧର ସ୍ୱୀୟ 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ପ୍ରସଙ୍ଗୋଚିତ ଭାବରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଜୀବନର ବହୁ ବୈଭବ ଉପରେ ଆଲୋକପାତ କରିଥିଲେହେଁ ଆଦର୍ଶ ନୃପତି ଓ ଆଦର୍ଶ ପତିରୂପେ ତାଙ୍କର ଚରିତ୍ରକୁ ଅଧିକତର ଆକର୍ଷଣୀୟ କରିପାରିଛନ୍ତି । ସୀତା କାବ୍ୟର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗରେ ଯେତେବେଳେ ନିର୍ବାସିତା ହୋଇ ନିଜ ଆତ୍ମାର କ୍ରନ୍ଦନରେ ବନଭୂମିକୁ କାରୁଣ୍ୟରେ ଭରିଦେଇଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କରି କହିଛନ୍ତି—

"ପ୍ରକୃତି ରଞ୍ଜନେ ଯେବେ ହୁଏ ପ୍ରୟୋଜନ
କରିପାରେ ପ୍ରାଣସମା ସୀତା ବିସର୍ଜନ ।
ଅଷ୍ଟାବକ୍ର ମୁନି ଆଗେ ଯାହା ଭାଷିଥିଲ,
ସ୍ମରୁଥିବ ସେ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ନ କରି ଶିଥିଳ ।"

ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସେ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ଅନୁଯାୟୀ, ସେ ଆଗ୍ନେୟ ଶପଥ ଅନୁଯାୟୀ ପ୍ରଜାନୁରଞ୍ଜନ ପାଇଁ ପ୍ରାଣପ୍ରିୟା ସୀତାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ନିର୍ବାସନ ଦଣ୍ଡ ଦେଇଥିଲେ । କାରଣ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଚିନ୍ତାଧାରାରେ—

"ପ୍ରକୃତିର ଶାନ୍ତି- ଯଜ୍ଞରେ ନୃପତି
ସୁଖଟି ସ୍ୱଭାବେ ବଳି,
ଦୃଢ଼ ଧର୍ମ-ଦାମେ ବନ୍ଧ ନିଜ କାମେ
ପାଦେ ନ ପାରଇ ଚଳି ।

ଅଭିଷେକ ଯାହା କରୁଥାନ୍ତି, ତାହା
ପ୍ରୋକ୍ଷଣ ମାତର ସିନା,
ଚାମର ଢାଳିବା ଅନ୍ୟ କି ବୋଲିବା
ମକ୍ଷିକା ତଡ଼ିବା ବିନା ।"

ପୁଣି—

"ଭୂମି ଜଳେ ବଜ୍ର ନଥାଏ, ସହଜ
ମାତ୍ର ତାହା ଜଳଧରେ;
ପ୍ରଜା-କର-ଦଣ୍ଡ ନ ହୁଏ ପ୍ରଚଣ୍ଡ,
ପ୍ରଚଣ୍ଡେ ନୃପତି କରେ ।
ହୃଦ ପଟେ ଜନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟୁତ ଅନଳେ
ଜଳଦାନେ ଘନ ବାଧି,
ସୁଖ ତେଜ ରାଜା ତୋଷିବ ପରଜା
ତେବେ ତ ପରମାରାଧ ।"

ଅଯୋଧ୍ୟାର ରାଜାରୂପେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଉପରେ ଥିଲା ଗୋଟାଏ କା'। ରାଜା ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ନିକଟରେ ଅଯୋଧ୍ୟାର ପ୍ରଜାଙ୍କର କଲ୍ୟାଣ ଜୀବନର ପରମ ଧ୍ୟେୟ । ପୁଣି ପ୍ରଜାନୁରଞ୍ଜନ ପାଇଁ ଅଦେୟ ହୋଇ ତାଙ୍କର କିଛି ନାହିଁ; ତେଣୁ ଯଦ୍ୟପି ସେ ଜାଣିଥିଲେ ସୀତା ନିଷ୍ପାପ, ଯଦ୍ୟପି ସେ ଜାଣିଥିଲେ ସୀତା ଏକାନ୍ତଭାବେ ପତିଗତ-ପ୍ରାଣା ସତୀ, ତଥାପି ପ୍ରଜାନୁରଞ୍ଜନ ପାଇଁ ସୀତାଙ୍କୁ ଅଯୋଧ୍ୟାରୁ ନିର୍ବାସିତ କରିଥିଲେ ସେ । ସୀତା ନିର୍ବାସନ ପରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଅନୁଚିନ୍ତନ ଅତି ହୃଦୟସ୍ପର୍ଶୀ ଭାବରେ ରୂପ ପାଇଛି କାବ୍ୟର ଉଣିଶ ସର୍ଗରେ । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ରାଜକାର୍ଯ୍ୟର ସୁପରିଚାଳନା ଅସିଧାରରେ ଚାଲିବା ପରି; ତେଣୁ—

"ମାୟାକାର ଘର ଦଣ୍ଡଗୋଟି ଧର
ସମ ଦୃଷ୍ଟି ସମ ଭାବେ,
ଗଜଭୁ-ରଜ୍ଜୁରେ ବଳସି ରଜୁରେ
ନିଜ ଜୀବନ ନ ଭାବେ ।
ଯଦି ବାଜୀକର ରଜ୍ଜୁରେ ପସ୍ଥିର
ଦେଲରୁ ନପିବ ଗ୍ଳଲି,
ତାଳ ମାରି ଥୋକେ ହସିଦେବେ ଲୋକେ
ବାଦ୍ୟକାର ଦେବ ଗାଳି ।"

ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଥିଲେ ଦିବ୍ୟଦୃଷ୍ଟି ସମ୍ପନ୍ନ । ସେ ଜାଣିଥିଲେ ଏ ସଂସାରରେ ଚିରନ୍ତନ ହୋଇ କିଛି ନାହିଁ । ମହାକାଳର ମହାସ୍ରୋତରେ ନିଶ୍ଚିହ୍ନ ହୋଇଯାଏ ସବୁ କିଛି—ରହିଯାଏ କେବଳ କାଳଜୟୀ ହୋଇ କୀର୍ତ୍ତି । ସେ କୀର୍ତ୍ତି ଆଦର୍ଶବାଦ ପାଇଁ ନିଜକୁ ତିଳ ତିଳ କରି ଜାଳିବାରେ ହିଁ ସମ୍ଭବ । ସୀତାଙ୍କର ଭାଷାରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର 'କରୁଣା-ଶରତପଣ୍ଡ', 'ସ୍ନେହ-ଜଳଧାର'; ତାଙ୍କର ବାଣୀ ଅମୃତସମ । ପୁଣି—

"ଶରଣ-ବତ୍ସଳ-ଧ୍ୱଜ-ରିପୁ-ଗଜାଙ୍କୁଶ,
ଦୁଃଖ-ଗିରି-ବଜ୍ର ଯହିଁ ଦେଖନ୍ତି ବିଦୁଷ ।"

କବି ଗଙ୍ଗାଧର ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରେମିକରୂପେ, ଆଦର୍ଶ ପତିରୂପେ ମଧ୍ୟ ଚିତ୍ରିତ କରିଛନ୍ତି । ପିତୃସତ୍ୟରକ୍ଷା ପାଇଁ ସେ ଯେତେବେଳେ ବନବାସ କରିବାକୁ ସ୍ଥିର କଲେ, ସେତେବେଳେ ବନକୁ ଯାତ୍ରା କରିବାପାଇଁ ଚଞ୍ଚଳ ହେଉଥିବାବେଳେ ସୀତାଙ୍କ ପାଇଁ ମନ ବ୍ୟାକୁଳ ମଧ୍ୟ ହେଉଥିଲା । ସୀତା ଯେତେବେଳେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସହ ବନବାସ ପାଇଁ ନିଜ ଅଭୀପ୍ସା ପ୍ରକାଶ କଲେ, ସେତେବେଳେ—

"ଯା' କିଛି ବିଷାଦ ଥିଲା ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ମନେ
ଦୂର ହୋଇଗଲା ଜବେ ମୋର ସେ ବଚନେ।"

ବନବାସକାଳୀନ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ସୀତାଙ୍କ ସହିତ ବିହାରର ବର୍ଣ୍ଣନା ସଖୀ ନିକଟରେ ସୀତାଙ୍କ କଣ୍ଠରେ ଅତି ଚମତ୍କାର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି—

"କୌତୁକେ କୁସୁମେ କାନ୍ତ ମଣ୍ଡି ମୋର ବେଣୀ
ଭ୍ରମନ୍ତି କୁସୁମବନେ ସଙ୍ଗେ ମୋତେ ଘେନି।
ବୋଲୁଥାନ୍ତି ସଖୀ ତୁ ମୋ ପ୍ରଣୟ-ପ୍ରତିମା
ପ୍ରାଣର ସଙ୍ଗିନୀ ସ୍ୱର୍ଗ-ସୁଖର ଗରିମା।
ମୁଁ ବୋଲେ, 'ପ୍ରାଣେଶ, ତୁମ୍ଭ ପ୍ରେମ ଅଧିକାରି-
ସଙ୍ଗେ ନୁହେଁ ତୁଳନୀୟ ସ୍ୱର୍ଗ-ସୁଖ-ସ୍ଥିର।"

ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଥିଲେ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରେମିକ। ତାଙ୍କର ଭାଷାରେ— "କାନ୍ତା ବିନା କାନ୍ତ ପ୍ରାଣ ସ୍ୱାଭାବିକ ଭାବରେ ବ୍ୟାକୁଳ ହୁଏ। ଜୀବନ ବ୍ୟାକୁଳ ହେଲେ ଜଗତ ବିଫଳ ମନେହୁଏ। ସଂସାର-ସାଗର ତରିବାପାଇଁ ବନିତାହିଁ ନାବ।"

ରାବଣ ନିହତ ହେବା ପରେ ଲଙ୍କାରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସୀତାଙ୍କୁ ଶୁଣାଇ କହିଥିଲେ, "କୁସଙ୍ଗ ବଳି ଜଗତରେ ପାପ ନାହିଁ। କୁସଙ୍ଗୀ ସହିତ ଜୀବନ ସନ୍ତପ୍ତ ହୁଏ। ତୁମେ କାମାନ୍ଧ ଦାନବର ପାପ-ଭବନରେ ଥିଲ। ମନକୁ ପାପ ସ୍ପର୍ଶ କରିଥିବ। ତୁମକୁ ତେଣୁ ଆଉ ଗ୍ରହଣ କରିପାରିବି ନାହିଁ। ତୁମକୁ ଗ୍ରହଣ କଲେ ଲୋକନିନ୍ଦା ହେବ। ଜଳଦର ଜଳ ମାଟିକୁ ଗଲେ ତାକୁ ଘନ ଆଉ ରଖି-ପାରେନାହିଁ। କିନ୍ତୁ—

"ଅନଳଶିଖା ପରି ଅନଳେ ଦଗ୍ଧ
ହେଲେ ସେ ଜଳ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱେ ଘନେ ମିଶଇ ଗୋ।"

ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସୀତାଙ୍କୁ ନିଜ ପ୍ରାଣଠାରୁ ବଳି ଭଲ ପାଉଥିଲେ । ସେ ଜାଣିଥିଲେ ସୀତା ନିଷ୍ପାପ । କେବଳ ଲୋକନିନ୍ଦା ଭୟରେ ହିଁ ସେ ସୀତାଙ୍କୁ ଏପରି କହିଥିଲେ । ତେଣୁ ସୀତା ଯେତେବେଳେ ଅଗ୍ନିରେ ପ୍ରବେଶ କରିଛନ୍ତି ସେତେବେଳେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଶୋକାକୁଳ ହୋଇଥିଲେ । ସୀତା ନିଜର ସତୀତ୍ୱର ପରୀକ୍ଷା ଦେଇଥିଲେ ଲଙ୍କାରେ; ତଥାପି ଅଯୋଧ୍ୟାରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଅଭିଷିକ୍ତ ହୋଇ ରାଜ୍ୟ-ଶାସନ କରୁଥିବା ସମୟରେ ସୀତାଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଲୋକାପବାଦ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ରାଜାରୂପେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ହେଉଛି ପ୍ରଜାନୁରଞ୍ଜନ । ତେଣୁ—

"ମିଥ୍ୟା କଥା ଯେବେ ପ୍ରଜାଏ କହିବେ
ମେଳ ହୋଇ ଶତ ଶତ,
ମିଥ୍ୟା ଜାଣି ଜାଣି ତାଙ୍କୁ ମାନି ମାନି
ବୋଲିଯାଏ ସତ ସତ ।"

ରାଜା ରାମଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଜାନୁରଞ୍ଜନ ପାଇଁ ସୀତାଙ୍କୁ ନିର୍ବାସନ ଦଣ୍ଡ ଦେଇଥିଲେ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ସ୍ୱାମୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ହୃଦୟ-ସିଂହାସନରେ ପତ୍ନୀ ସୀତାଙ୍କର ପ୍ରେମମୟୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଚିର ବିରାଜମାନ ଥିଲା । ଦେହର ଦୂରତ୍ୱ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମନରେ ସୀତାଙ୍କ ପ୍ରତି ପ୍ରେମକୁ ହ୍ରାସ କରିପାରିନଥିଲା ବରଂ ସେହି ପ୍ରେମ ଅଧିକତର ସମୃଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଚିନ୍ତାରେ ତେଣୁ ସୀତା ଅଯୋଧ୍ୟାର ଅନ୍ତଃପୁରରେ ନାହାନ୍ତି ସତ୍ୟ କିନ୍ତୁ 'ହୃଦ-ପ୍ରେମସର'ରେ 'ପ୍ରିୟା କମଳ-କଳି' ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ମନ ଅଳି ତାର ମକରନ୍ଦ ପାନ କରୁଥିଲା । ସେ ଉତ୍କଣ୍ଠାର ସହିତ ଅନାଇ ରହିଥିଲେ ଲକ୍ଷ୍ମଣର ଫେରିବା ବାଟକୁ କେବଳ ସୀତାଙ୍କର ସମ୍ପର୍କରେ ସବୁକିଛି ଶୁଣିବା ପାଇଁ ।

ସୀତାଙ୍କର ଅବର୍ତ୍ତମାନରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ମନରେ ଦେଖା-ଦେଇଛି ମଧୁର ବିକଟ ରିକ୍ତତା । ଶୁକଶାରୀ, ହରିଣ ଶାବକ, ମୟୂର, ରାଜହଂସ, ବୀଣା ପ୍ରଭୃତି ଦେଖିଲେ ସୀତାଙ୍କର ସ୍ମୃତି ମନରେ ଜାଗିଉଠି ତାଙ୍କୁ ବ୍ୟାକୁଳ କରୁଥିଲା । ସୀତାଙ୍କ ପାଳିତା ଶୁକଶାରୀ ସୀତାଙ୍କର ନାମ ଉଚ୍ଚାରଣ କରୁଥିଲେ । ହରିଣ ଶାବକର ଗଳାରେ ବନ୍ଧାଥିବା ପାଟଡୋରି ଦେଖିଲେ ମନେ ପଡୁଥିଲା ଅଳକ୍ତକ ରଞ୍ଜିତ ସୀତାଙ୍କର କମନୀୟ ପଦଯୁଗଳ । ରାଜହଂସ ସୀତାଙ୍କର ସ୍ୱରକୁ ଅନୁକରଣ କରିଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ଦେଖିଲେ ମଧ୍ୟ ଅତୀତର କେତେ ମଧୁର ସ୍ମୃତି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମନରେ ଭାସି ଉଠୁଥିଲା । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ତେଣୁ ଭାବନ୍ତି—

"ପିଞ୍ଜରୁ ବାହାରି ଯିବେ ଶୁକଶାରୀ
ଗୁଡ଼ଦେବ ରାତି ପାହୁ,
ତୋତେ ଉତ୍ତେଜିତ କରିବା ନିମିତ୍ତ
ନ ବୋଲିବେ 'ସୀତା' ଆଉ ।
ହରିଣ ଶାବକ ଯିବ ସେ ଯାବକ-
ରଞ୍ଜିତ ଚରଣପାଶ,
ଅଳକ୍ତକ-ଧାରି ଅଟେ ତା' ଗଳାରି
ରଙ୍ଗ ପାଟ-ଡୋରି ଫାଶ ।"

ପୁଣି—

"ମୟୂରଯୁଗଳ ରବ ଅନର୍ଗଳ
କାହିଁକି ରହିବେ ଆଉ
ଉଚ୍ଚାରିବ ସ୍ୱନ କା' ଅନୁକରଣ
କରି ରାଜହଂସ ଆଉ ।

ସଙ୍ଗୀତ ପ୍ରକାଶ।　　　　କଣ୍ଠ ସଙ୍ଗ ବିନା
　　　ପାଇବ କାହିଁ ଗୌରବ ?
ବୀଣା ତାହା ଜାଣି　　　　ଭାଗ୍ୟଦୋଷ ମାନି
　　　ରହିବ ହୋଇ ନୀରବ ।"

ଏହିପରି ଭାବରେ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ଯେ ସୀତାଙ୍କୁ ନିର୍ବାସିତ କରିବା ପରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଅନ୍ତର ସୀତା ପାଇଁ ହାହାକାର କରିଉଠିଛି । ତାଙ୍କର ଅନୁଚିନ୍ତନ ଭିତରେ ଭାସି ଉଠିଛି ସୀତାପାଇଁ ତାଙ୍କ ଅନ୍ତରର ସ୍ନେହ, ପ୍ରୀତି ଓ ମମତା । ସୀତା ନିର୍ବାସନରେ ସୀତାଙ୍କପ୍ରତି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମନର ପ୍ରେମ ଗଭୀରତର ହୋଇଛି ଏବଂ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରେମିକତ୍ୱ ବିକଶିତ ହୋଇଅଛି ।

କବି ଗଙ୍ଗାଧର ସ୍ୱୀୟ 'ତପସ୍ୱିନୀ'କାବ୍ୟର ମୁଖବନ୍ଧରେ ଲେଖିଛନ୍ତି—''ପିତୃସତ୍ୟରକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ବନବାସୀ ହେବାରୁ ରାମଙ୍କର ଓ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ଅନୁଗାମିନୀ ହେବାରୁ ସୀତାଙ୍କର ଯେଉଁ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପରିସ୍ଫୁଟ ହୋଇଥିଲା, ସୀତାଙ୍କର ନିର୍ବାସନରେ ତାହା ସୌରଭମୟ ହେଲା । ନିର୍ବାସନ କଷ୍ଟ ସହିବାଦ୍ୱାରା ସୀତାଙ୍କର ପତିଭକ୍ତି ଯେପରି ତେଜୋମୟୀ ହୋଇଗଲା, ତାଙ୍କର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମୟୀ ପ୍ରତିକୃତି ରଖି ଅଶ୍ୱମେଧ-ଯଜ୍ଞ ନିର୍ବାହ କରିବାଦ୍ୱାରା ରାମଙ୍କର ପତ୍ନୀପ୍ରେମ ସେହିପରି ପ୍ରଦୀପ୍ତ ହୋଇଉଠିଲା ।"

କୁଶ ଲବଙ୍କ ଭାଷାରେ—

"ଜନ ଅପବାଦ ରାମ କଲେ ବିଭଞ୍ଜନ
ପ୍ରାଣ-ପ୍ରଣୟିନୀ ସୀତା କରି ବିସର୍ଜନ ।
ଅଶ୍ୱମେଧ-ଯଜ୍ଞେ ସହଧର୍ମିଣୀ ସକାଶେ
ଜାନକୀ ଜାନକୀ ରାମ ରଖିଛନ୍ତି ପାଶେ ।

ଥିଲା କି ଜନନୀ ତାଙ୍କୁ ଦୟିତା ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ
ଅନ୍ୟ ଜାୟା ନ ଇଚ୍ଛିଲେ ଜାନକୀ-ବଲ୍ଲଭ ।"

ଗଙ୍ଗାଧର ପ୍ରକୃତି ପରି ମାନବଚରିତ୍ର ଚିତ୍ରାଙ୍କନରେ ମଧ୍ୟ କିପରି ପାରଦର୍ଶୀ ଥିଲେ, 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଚରିତ୍ର ତାହାର ପ୍ରମାଣ । ଏହି ଚରିତ୍ର ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ ୰ ଶିଶିରକୁମାର ନିୟୋଗୀଙ୍କର ଉକ୍ତି ମନେପଡ଼େ—"ଭାରତର ଆଦ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ଗୌରବମୟ ଯୁଗର ମହାକାବ୍ୟ ରାମାୟଣ ମନୋଯୋଗ ସହକାରେ ପାଠ କଲେ ହୃଦୟରେ ବଳ, କାର୍ଯ୍ୟରେ ଉତ୍ସାହ, ସତ୍ୟରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା, ପ୍ରେମରେ ଗାଢ଼ତା, ପ୍ରତିଜ୍ଞାରେ ଦୃଢ଼ତା, ଗୁରୁଜନରେ ଭକ୍ତି, ଧର୍ମରେ ପ୍ରବୃତ୍ତି, ସମାଜଧର୍ମରେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟପାଳନର ନିଷ୍ଠା, ରାଜଧର୍ମରେ ପ୍ରଜାରଞ୍ଜନର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ସଦ୍‌ଗୁଣରେ ଆକୃଷ୍ଟ ଓ ମୁଗ୍‌ଧ ହେବାକୁ ହୁଏ ।" (ନିବେଦନ—ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣ) । 'ତପସ୍ୱିନୀ'ର ରାମଚରିତ୍ର ଆମ ମନରେ ଅନୁରୂପ ଭାବ ଜାଗ୍ରତ କରିଥାଏ ।

'ଆଲୋଚ୍ୟ' କାବ୍ୟରେ ଯଦିଓ ସୀତାଙ୍କର ନିର୍ବାସିତ ଜୀବନକୁ ସ୍ୱାମୀବ୍ରତ-ସାଧନା ତପସ୍ୟାରେ ପରିଣତ କରିବା କବିଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଧ୍ୟେୟ, ତଥାପି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରଣରେ ମଧ୍ୟ କବି ନିଜର ସକଳ କଳାକୁଶଳତା ଓ ସର୍ଜନାନୈପୁଣ୍ୟର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । 'ତପସ୍ୱିନୀ'ର ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୀର, ସତ୍ୟସନ୍ଧ ମହାଭାଗ, ପିତୃଭକ୍ତ, ଆଦର୍ଶ ନରପତି ଓ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରେମିକ । ତାଙ୍କ ଚରିତ୍ରରେ କଠୋରତା ଓ କୋମଳତାର ମଧୁର ସମନ୍ୱୟ ହୋଇଛି । ତାଙ୍କ ବହିଃରଙ୍ଗ ଯେ କେବଳ ନୟନାଭିରାମ ତା ନୁହେଁ, ତାଙ୍କ ଅନ୍ତଃରଙ୍ଗ ଯୁଗ-ଯୁଗଧରି ଆମ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ଆଦର୍ଶ ହୋଇ

ରହିଛନ୍ତି । ସେ ଉଭୟ ସତ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଓ ପ୍ରେମ ସ୍ୱରୂପ । ତ୍ୟାଗ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ପରିଚୟ, ଆଦର୍ଶ ତାଙ୍କର ଭୂଷଣ ।

ସୀତାଙ୍କ ଚରିତ୍ର—

ଭାରତର ପ୍ରଥମ ଜାତୀୟ ମହାକବି ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କର କାଳଜୟୀ ସୃଷ୍ଟି 'ରାମାୟଣ'ର ସୀତା ନିଜ ଜୀବନାଦର୍ଶରେ ବିଶ୍ୱବନ୍ଦନୀୟା । R P. P. Shastriଙ୍କ ଭାଷାରେ···"Sita is the sweetest flower of the Indian womanhood." କବି ଗଙ୍ଗାଧର ନିଜ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ସୃଷ୍ଟି 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ସେହି ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥ-ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଶ୍ୱବନ୍ଦିତା ଜନକ-ନନ୍ଦିନୀଙ୍କର ଚରିତ୍ରକୁ ନିଜ ଅନବଦ୍ୟ ସର୍ଜନାନୈପୁଣ୍ୟରେ ସୁନ୍ଦରତର କରିଛନ୍ତି । 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ସୀତା-ଚରିତ୍ର ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନାକାଳରେ ତ୍ରିପୁରା ଶଙ୍କର ସେନ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର କେତେକ ଉକ୍ତି ପ୍ରଣିଧାନଯୋଗ୍ୟ । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି—"ଅନେକେ ରାମାୟଣକୁ ବିଶାଳ ବନସ୍ପତି ସହିତ ତୁଳନା କରିଅଛନ୍ତି । ଏ ଉପମା ଅନେକ ଦିଗରୁ ସାର୍ଥକ । ବନସ୍ପତି କେବଳ ପଥଶ୍ରାନ୍ତ ପାନ୍ଥକୁ ଛାୟାଦାନ କରେ ନାହିଁ, ବନସ୍ପତିର ବିରାଟ ମହିମା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଚିତ୍ତ-ସମୁନ୍ନତି ଘଟାଏ । ପୁଣି ବନସ୍ପତିର ମୂଳ ଭୂତଳଗର୍ଭରେ ପ୍ରୋଥିତ ହେଲେହେଁ ଏହାର ଶାଖାପ୍ରଶାଖା ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ପ୍ରସାରିତ ହୁଏ । ତୀର୍ଥସଲିଳ ପରି ପାବନୀ ରାମାୟଣୀ କଥା ମଧ୍ୟ ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ସଂସାର-ଦାବାନଳ ଦଗ୍ଧ-ନରନାରୀର ହୃଦୟ ଶାନ୍ତିସଲିଳରେ ଅଭିଷିକ୍ତ କରୁଅଛି; ଆନନ୍ଦ ପରିବେଷଣ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେମାନଙ୍କର ଚରିତ୍ରକୁ ମହତ୍, ଉନ୍ନତ ଓ ତ୍ୟାଗରେ ସମୁଜ୍ଜ୍ୱଳ କରି ତୋଳୁଛି । ପୁଣି ଏହି ଅମର ମହାକାବ୍ୟ ସ୍ୱର୍ଗ ଓ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ସେତୁ ରଚନା କରିଅଛି । ମହର୍ଷି ବାଲ୍ମୀକି ସ୍ୱର୍ଗର

ଦେବତାମାନଙ୍କର ଯଶୋଗାଥା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିନାହାନ୍ତି; ମଣିଷ କପରି ଦେବତାର ଆସନରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇପାରେ, କପରି ସଂସାରକୁ ସ୍ୱର୍ଗରାଜ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିପାରେ, ତାହାହିଁ ଦେଖାଇ ଅଛନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ରାମାୟଣୀ କଥାର ମହିମା ଆଜି ବି ମନ୍ଦାରମାଳା ପରି ଅମ୍ଳାନ ରହିଅଛି । ମହର୍ଷି ବାଲ୍ମୀକଙ୍କର ପଦଚିହ୍ନ ଅନୁସରଣ କରି ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ କେତେ କବି, କେତେ ନାଟ୍ୟକାର ଅମରତ୍ୱ ଲଭ କରିଅଛନ୍ତି ।”*

ଆମ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ବାଲ୍ମୀକଙ୍କର ପନ୍ଥାଙ୍କ ଅନୁସରଣ କରି ବହୁ ପୁରାଣକାର ଓ କାବ୍ୟକାର ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟୀ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ରାମାୟଣର ବହୁ ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ ଉପାଖ୍ୟାନକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ରଚିତ ବିବିଧ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳର ପ୍ରିୟ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କ ମହାନ୍ ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟ ‘ତପସ୍ୱିନୀ’ ଅନ୍ୟତମ । ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟରେ ସୀତାଙ୍କର ଉତ୍ତରଜୀବନର କାରୁଣ୍ୟଭରା ଅଥଚ ଆଦର୍ଶପ୍ରଦ ଗାଥା ମାର୍ମିକ ଆବେଦନ । କବି ଗଙ୍ଗାଧର ‘ତପସ୍ୱିନୀ’ କାବ୍ୟର ଭୂମିକାରେ ଲେଖିଛନ୍ତି— “ନିର୍ବାସନ କଷ୍ଟ ସହିବାଦ୍ୱାରା ସୀତାଙ୍କର ପତିଭକ୍ତି ଯେପରି ତେଜୋମୟୀ ହୋଇଗଲା ତାଙ୍କର ହିରଣ୍ମୟୀ ପ୍ରତିକୃତି ରଖି ଅଶ୍ୱମେଧଯଜ୍ଞ ନିର୍ବାହ କରିବାଦ୍ୱାରା ରାମଙ୍କର ପତ୍ନୀପ୍ରେମ ସେହିପରି ପ୍ରଦୀପ୍ତ ହୋଇଉଠିଲା । ଉପଯୁକ୍ତ ପତିଙ୍କର ଉପଯୁକ୍ତ ପତ୍ନୀ । ସୀତା ମିଥ୍ୟାପବାଦରେ ସ୍ୱାମୀକର୍ତ୍ତୃକ ପରିତ୍ୟକ୍ତା ହୋଇଥିଲେହେଁ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ହୃଦୟର ପ୍ରେମ ବୁଝିପାରିଥିଲେ । ସେ ନିର୍ବାସନକୁ

---

* ‘ରାମାୟଣ ପାଠେର୍ ଭୂମିକା’ (ଶିଶିର କୁମାର ନିୟୋଗୀ ବିରଚିତ ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣରେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ) ।

ନିଜର ଭାଗ୍ୟଦୋଷ ବୋଲି ପତିଭକ୍ତିକୁ କିପରି ଦୃଢ଼ତର ଓ ଉଚ୍ଚତର କରିଥିଲେ—ବନବାସକୁ ପତିବ୍ରତସାଧିକା ତପସ୍ୟାରେ ପରିଣତ କରି ତପସ୍ୱିନୀରୂପେ କିପରି ଦିନ ଯାପନ କରିଥିଲେ ତାହା ପ୍ରକଟ କରିବା ଏହି ପୁସ୍ତକର ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।” କାବ୍ୟର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗରେ କବି ତେଣୁ ମଙ୍ଗଳାଚରଣ ପରେ ବସ୍ତୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବାକୁ ଯାଇ ଲେଖିଛନ୍ତି—

“ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମକୁ ଧାଇଁଅଛି ମନ,
କରିବାକୁ ନିର୍ବାସିତା ସୀତାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ;
କେମନ୍ତେ ସେ କଲେ ଜୀର୍ଣ୍ଣ ହୃଦୟ ସୀବନ ?
କାହା ସଙ୍ଗେ କେମନ୍ତେ ବା ଯାପିଲେ ଜୀବନ ?
କୃପାବତି କୃପାମୟି, ଶକ୍ତି ଦାନ କର,
ପବିତ୍ର ହେଉ ମୋ ମନ ଦେଖି, ଲେଖି କର ।”

‘ତପସ୍ୱିନୀ’ କାବ୍ୟରେ ସୀତାହିଁ ମୁଖ୍ୟ ଚରିତ୍ର । ତେଣୁ କବି ତାଙ୍କର ସକଳ କଳାକୁଶଳତା ସହ କାବ୍ୟ-ନାୟିକାର ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ରଣ କରିଛନ୍ତି । ଯଦିଓ ମୁଖ୍ୟଭାବରେ ଏଠାରେ ସୀତାଙ୍କର ଆଦର୍ଶ ବିମଣ୍ଡିତ ତପସ୍ୱିନୀ ଜୀବନ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଛି, ତଥାପି ସଂକ୍ଷେପରେ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅତୀତ ଜୀବନର ବର୍ଣ୍ଣନା ଭିତରେ ରାଜନନ୍ଦିନୀ, ବୀରବଧୂ, ବୀରାଙ୍ଗନା ଓ ଆଦର୍ଶ ଜନନୀରୂପେ କବି ସୀତାଙ୍କର ଚରିତ୍ରକୁ ଆଲୋକମୟ ବୈଭବ ଭିତରେ ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ କରିଛନ୍ତି । ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ସୀତା ଏ ମାଟିର ଲଳନା, ଏହି ଧୂଳିମାଟି ଧରଣୀର ସେ । କବି ତାଙ୍କ ଚରିତ୍ରରେ ଅଗ୍ନି ପରୀକ୍ଷା ଭିତରେ ଅଲୌକିକତା ପ୍ରଦର୍ଶନ ଭିତରେ ପୁରାଣ ସାହିତ୍ୟକୁ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି

ସତ୍ୟ କିନ୍ତୁ ସୀତାଙ୍କର ଚରିତକୁ ନାରୀସୁଲଭ ଆଶା-ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ଭିତରେ ଅତି ଜୀବନ୍ତ, ଅତି ସ୍ୱାଭାବିକ କରିଛନ୍ତି ।

ଚନ୍ଦ୍ରବାକସ୍ୱନର ଅବତାରଣା ଛଳରେ ସୀତାଙ୍କର ଅଜ୍ଞାତ ଜୀବନ ଯେଉଁଠାରେ ଉଦ୍‌ଘାଟିତ ହୋଇଛି, ସେଠାରେ ସୀତାଙ୍କୁ ରାଜନନ୍ଦିନୀ, ବୀରବଧୂ, ବୀରାଙ୍ଗନା ଓ ସତୀଶିରୋମଣିରୂପେ ଚିତ୍ରିତ କରାଯାଇଛି । ରାଜନନ୍ଦିନୀ ସୀତାଙ୍କର ଜୀବନ ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ଭିତରେ ବିକଶିତ ହୋଇଅଛି। ସୃଜନବୃନ୍ତରେ ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ହୋଇ ସ୍ୱପ୍ନବିହ୍ୱଳ-ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏ ସୁନ୍ଦର, ଅମୃତମୟ, ମଧୁମୟ ଧରଣୀକୁ ଅନାଇଛନ୍ତି ସେ । କ୍ରମେ ଜୀବନଅଙ୍ଗନରେ ଦେଖାଦେଇଛି ଯୌବନ । ତାଙ୍କୁ ଉପଯୁକ୍ତ ପାତ୍ରସ୍ଥ କରିବାପାଇଁ ପିତା ଏକ ସ୍ୱୟଂବରର ଆୟୋଜନ କରିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ସ୍ୱୟଂବର ସଭାକୁ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ତାତ୍କାଳିକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୀରମାନେ ସ୍ୱୟଂବରର ସର୍ତ୍ତ ଅନୁଯାୟୀ ହରଧନୁକୁ ଆମଞ୍ଚନ କରିବା ତ ଦୂରର କଥା, ତାକୁ ଟେକି ମଧ୍ୟ ପାରିଲେନାହିଁ । ଶେଷରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ବିସ୍ମିତ କରି, ଚକିତ କରି ରାମଚନ୍ଦ୍ର ହରଧନୁ ଭଙ୍ଗକରି ସୀତାଙ୍କୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ । କବି ସୀତାକଣ୍ଠରେ ହରଧନୁର୍ଭଙ୍ଗର ବିବରଣୀ ପ୍ରଦାନ ଭିତରେ ସୀତାଚରିତ୍ରର ଅନନ୍ୟତମ ଆଲୋକମୟ ଦିଗ ଉଦ୍‌ଘାଟିତ କରିଛନ୍ତି । ତାହା ହେଉଛି ସୀତାଙ୍କ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରେମ । ପ୍ରଥମ ଦେଖାରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଇନ୍ଦ୍ର-ନୀଳ-ଦ୍ୟୁତିଜିତ କାନ୍ତି ତାଙ୍କର ମନ ହରଣ କରିଥିଲା । ସେ ନିଜର ଅଜ୍ଞାତରେ ସେହି ପ୍ରଥମ ଦେଖାରେ ହିଁ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପଦତଳେ ମନେ ମନେ ନିଜକୁ ନୈବେଦ୍ୟ ଦେଇ ନିଜ ହୃଦୟ-ସିଂହାସନରେ ନୟନାଭିରାମ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପ୍ରେମମୟ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ଅଭିଷିକ୍ତ କରିଥିଲେ । ତେଣୁ ଭକ୍ତି-ପ୍ରୀତି ସମ୍ବଳିତ ସୀତାଙ୍କର ନିର୍ମଳ ହୃଦୟ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ରଙ୍ଗ ପଦଦ୍ୱୟ ବନ୍ଦନା କରିବାପରେ ସୀତା ଭାବିଛନ୍ତି —

"ମୁଁ ଭାବିଲି, ସେହି ଦିନ ପଣ ହେଲା ଶେଷ,
ତପସ୍ୱିନୀ ହେବି ନେଇ ପିତାଙ୍କ ଆଦେଶ ।
କେ ଭାଙ୍ଗିବ ଧନୁ, ତାହା ଅଛି କି ନିଶ୍ଚୟ ?
ଏ ବୀରେନ୍ଦ୍ର ନେଲେଣି ମୋ ମନ କରି ଜୟ ।
ମନ ଥିବ ଏକେ, ଅନ୍ୟ ହେବ ଯେବେ ପତି,
ଜୀବନେ ମରଣେ ହେବ ଭୀଷଣ ଦୁର୍ଗତି ।"

ସ୍ୱୟଂବରର ପଣରକ୍ଷା କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ହରଧନୁ ଭଙ୍ଗ କରି ସୀତାଙ୍କର ମନରେ ସଞ୍ଚିତ ଚିନ୍ତାକୁ ଦୂର କରିଥିଲେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସହିତ ପରିଣୟ ପରେ ତାଙ୍କ ପ୍ରେମଲାଭ କରି ନିଜକୁ ଧନ୍ୟ ମନେ କଲେ ସୀତା । କବି ସୀତାଙ୍କୁ ଏକ ରକ୍ତମାଂସର ଜୀବନ୍ତ ନାରୀରୂପେ ଚିତ୍ରିତ କରିବାକୁ ଯାଇ ତାଙ୍କ ମନରେ ନାରୀ-ସୁଲଭ ଭୀରୁତା ଓ ଆଶଙ୍କାକୁ ସ୍ଥାନ ଦେଇଛନ୍ତି । ସୀତାଙ୍କ ସହ ଯେତେବେଳେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଅଯୋଧ୍ୟା ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରୁଥିଲେ, ପଥମଧ୍ୟରେ ଦେଖା ହୋଇଥିଲା ପରଶୁରାମଙ୍କ ସହିତ । ରାମଚନ୍ଦ୍ର କିପରି ପରଶୁରାମଙ୍କ ଦର୍ପ ଚୂର୍ଣ୍ଣ କରିଥିଲେ ତାହାର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସୀତାଙ୍କ ଭିତରେ ନାରୀସୁଲଭ ଚିନ୍ତାଧାରାର ଉଦ୍ରେକ କରାଇ କବି କାବ୍ୟ ନାୟିକାର ଚରିତ୍ରକୁ ସ୍ୱାଭାବିକତାରେ ଭରି ଦେଇଛନ୍ତି—

"ପିତୃପୁରୁ ପତିପୁର ଗମନ ପଥରେ
ତେଜୋମୟ ଧନୁଟିଏ ପୁଣି କାନ୍ତ କରେ,
କ୍ଷତ୍ରିୟକୁଳର କେତୁ ଭାର୍ଗବପ୍ରବର,
ଅର୍ପିବାର ଦେଖି ମୋର ମନେ ହେଲା ଡର ।
ପୁଣି ବା ଲଭିବେ କାନ୍ତ ତେଜୋମୟୀ ନାରୀ
ହେବ ଅବା ମୋହର ସେ ପ୍ରଣୟ-ଭଗାରି ।"

ସୀତା ଏକାନ୍ତଭାବରେ ପତିଗତ-ପ୍ରାଣା । ତେଣୁ ଯେତେ-ବେଳେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ପିତୃସତ୍ୟରକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ ବନବାସ ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଅଯୋଧ୍ୟାର ସମ୍ପଦ, ରାଜଅନ୍ତଃପୁରର ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ତୁଚ୍ଛ ମନେ ହୋଇଛି । ସତ୍ତୀ ନାରୀର ପତିହିଁ ସର୍ବ ସୁଖ, ସର୍ବ ଶାନ୍ତି, ସକଳ ଆନନ୍ଦର ଆଧାର । ତେଣୁ ବନବାସ ପାଇଁ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଯେତେବେଳେ ନିଜ ଦୃଢ଼ ସଂକଳ୍ପ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି ସେତେବେଳେ ସୀତା ତାଙ୍କର ଅନୁଗାମିନୀ ହେବା ପାଇଁ ନିଜର ଅଭିପ୍ସା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରି କହିଛନ୍ତି —

"ସେ ସୁଖ ବଞ୍ଚିତା ହେଲେ ନ ବଞ୍ଚିବ ସୀତା
ପ୍ରଭୁପାଦ-ସେବା ବିନା ବିଶ୍ୱ ତାକୁ ପିତା ।"

ସୀତାଙ୍କର ପତିଭକ୍ତି ଚିରନ୍ତନ·· ତାହା ଅଟଳ, ଅବିଚଳିତ । ପ୍ରତିକୂଳ ପରିବେଶ ସେହି ପତିଭକ୍ତିକୁ ଆହତ କରିପାରିନାହିଁ; ବରଂ ବହୁଗୁଣିତ କରିଛି, ପଦେ ପଦେ ସଚେତନ କରିଛି । ରାବଣ ତାଙ୍କୁ ପୁଷ୍ପକଯାନରେ ବସାଇ ଲଙ୍କା ନେଇଯିବା ସମୟରେ ସେ ରାବଣକୁ ଯମଦୂତ ଭାବିଛନ୍ତି । ଏଭଳି ଚିନ୍ତା ଭିତରେ ସେ ଆତଙ୍କିତ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି, ଆତ୍ମପ୍ରତ୍ୟୟ ହରାଇ ନାହାନ୍ତି ବରଂ ଆତ୍ମସଚେତନ ହୋଇଛନ୍ତି—

"ସେକାଳେ ମନେ ମୋର ହେଲା ବିଚାର,
ଅଟଇ ଯୋଗୀ ନିଶ୍ଚେ ଶମନଚର;
କୃତାନ୍ତ ପାଶ ଯିବି ସଦର୍ପେ ପଶି
ଲଭିଆଇ ଯାଉ ପତି-ଭକତି-ଅସି ଗୋ ।"

ରାବଣରେ ଶତ ପ୍ରଲୋଭନ ପ୍ରଦର୍ଶନ ବ୍ୟର୍ଥ ହୋଇଛି । ସୀତାଙ୍କର ମନ ହରଣ କରିବା ପାଇଁ ତାର ସକଳ ପ୍ରୟାସ

ବ୍ୟର୍ଥତାରେ ହିଁ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ହୋଇଛି । କାରଣ ତାଙ୍କର ଭାଷାରେ "କୌଶଲ୍ୟାସୁତ ଏକା ମୋର ଶରଣ ଗୋ ।" ସୀତା ଯେତେବେଳେ ଜାଣିପାରିଛନ୍ତି, ଯାହାକୁ ଦେଖି ତାଙ୍କ ମନରେ ସେ ଯୋଗୀ ବୋଲି ଭ୍ରମ ଜାତ ହୋଇଥିଲା ସେହି ଦୁରାତ୍ମା ପାପୀ ରାବଣ, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ହସ୍ତ ସ୍ପର୍ଶ କରିଛି ଏହି ଚିନ୍ତାରେ ସେ ଦୁଃସହ ଜ୍ୱଳନ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି । ବିପଦ-ସାଗରରେ ଭାସମାନ ଥାଇ ସୁଦ୍ଧା ସେ ଆତ୍ମପ୍ରତ୍ୟୟ ହରାଇ ନ ଥିଲେ; କାରଣ ସେ ଜାଣିଥିଲେ···"ଅବଳା ପାଇଁ ସଦା ଧରମ ବଳ ଗୋ ।" ସୀତା କେବଳ ବୀରବଧୂ ନୁହନ୍ତି—ସେ ବୀରାଙ୍ଗନା ମଧ୍ୟ । ତାଙ୍କ ଭିତରେ ବୀରତ୍ୱର ଦୀପ୍ତି ଥିଲା । ତେଣୁ ତାଙ୍କର ଭାଷାରେ—

"ନ ଜାଣି ସିନା ଥରେ ରାକ୍ଷସାଧମେ
ହସ୍ତ ବଢ଼ାଇ ଭିକ୍ଷା ଦେଲି ମୁଁ ଭ୍ରମେ,
ଏବେ କରିବ ଯଦି ବଳ ପ୍ରକାଶ
ମରିବ ଅବା ହେବ ତା ହସ୍ତେ ନାଶ ଗୋ ।"

ସୀତାଙ୍କର ପୁଣ୍ୟବଳରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ହାତରେ ନିହତ ହୋଇଥିଲା ରାବଣ । ସୀତାଙ୍କର ସେହି ପୁଣ୍ୟର ଜ୍ୟୋତି, ମହତ୍ତ୍ୱର ଦୀପ୍ତ ଶିଖା, ଅନାହତ ଆଦର୍ଶର ମହିମା ଏବଂ ସତୀତ୍ୱର ପରାକାଷ୍ଠାର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ପରିଚୟ ମିଳିଛି ତାଙ୍କର ଅଗ୍ନି-ପରୀକ୍ଷାରେ । ଅଗ୍ନି-ପରୀକ୍ଷାରେ ତାଙ୍କର ସତୀତ୍ୱ ଦଗ୍ଧ କାଞ୍ଚନ ଭଳି ଜାଜ୍ୱଲ୍ୟମାନ ହୋଇ ଚକ୍ଷୁ ଝଲସାଇ ଦେଇଛି । ଅଗ୍ନି-ପରୀକ୍ଷା ଦେବା ପୂର୍ବରୁ ସୀତାଙ୍କର ଉକ୍ତି ଭିତରେ ତାଙ୍କର ପତିଭକ୍ତି ଯେପରି ଆଭାସିତ ହୋଇଛି, ମନର ଦୃଢ଼ତା ଓ ଆତ୍ମପ୍ରତ୍ୟୟ ସେହିପରି ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଛି—

"ବୋଇଲ, 'ରବି-ଶଶୀ-ବାୟୁ-ଗଗନ
ପାବକ ତୁମ୍ଭେ ଜାଣ ପ୍ରାଣୀଙ୍କ ମନ ହେ ।
ରାଘବ ବିନା ଅନ୍ୟେ ଯଦି ମୋ ଚିତ୍ତ
ପ୍ରେମେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିବ କିଞ୍ଚିତ,
ଅନଳ ପଠୁଁ ତୁମ୍ଭେ ସର୍ବ ଭକ୍ଷଣେ,
ଦିଅ ହେ କରି ମୋତେ ଭସ୍ମ ଏକ୍ଷଣେ ।"

ପୁଣି—

"ହେ ଧର୍ମ ! ନିଜ ଗୁଣେ ରହି ମୋ ଅଙ୍ଗେ,
ନ ଡର ଅନଳରେ ପଶ ମୋ ସଙ୍ଗେ;
ଜୀବନେ ନ ପାରିଲେ ମୋତେ ମରଣେ
ସେବିକା କରିଦେବ ପ୍ରଭୁଚରଣେ ହେ ।
ମୋ ତନୁ ଦଗ୍‌ଧ ହେଲେ ହେବ ତ ଛାର,
ତାହାକୁ କରାଇବ ପାଦପେ ସାର;
ସେ ତରୁ କାଷ୍ଠ ଯେନ ବର୍ଦ୍ଧକୀହସ୍ତେ
କରାଇଦେବ ପ୍ରଭୁ ପାଦୁକା ମୋତେ ହେ ।"

ଲଙ୍କାରେ ଅଗ୍ନିପରୀକ୍ଷାଭିତରେ ନିଜର ସତୀତ୍ୱର ପରୀକ୍ଷା ଦେଇଥିଲେ ସତୀଶିରୋମଣି ସୀତା; କିନ୍ତୁ ଅଯୋଧ୍ୟାରୁ ମିଥ୍ୟାପବାଦରେ ସେ ସ୍ୱାମୀକର୍ତ୍ତୃକ ପରିତ୍ୟକ୍ତା ହେଲେ । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଜାଣିଥିଲେ ସୀତା ତାଙ୍କର, ଏକା ତାଙ୍କର । ତଥାପି ପ୍ରଜାନୁରଞ୍ଜନ ପାଇଁ ରାଜା ରାମଚନ୍ଦ୍ର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନକୁ ରିକ୍ତତାରେ ଭରିଦେଇ ପ୍ରାଣପ୍ରିୟାଙ୍କୁ ଅଯୋଧ୍ୟାରୁ ନିର୍ବାସିତ କରିଥିଲେ । ସୀତା ଗର୍ଭବତୀ ଅବସ୍ଥାରେ ନିରପରାଧିନୀ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ପରିତ୍ୟକ୍ତା ହେବା ସତ୍ତ୍ୱେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ମନ ତାଙ୍କର ବିଦ୍ରୋହ କରିନାହିଁ । ସ୍ୱାମୀ-

ବିରହକୁ ସହ୍ୟ କରି ନ ପାରି ଅସହ୍ୟ ଯନ୍ତ୍ରଣାରେ ସେ ମୂର୍ଚ୍ଛିତା ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ । ବାରିପାତପରେ ସଂଜ୍ଞାଲାଭ କରି ଯେଉଁ ଆଡ଼କୁ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଉଛନ୍ତି ସକଳ ଦିଗ ତାଙ୍କୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ରମୟ ଦେଖାଯାଉଛି । ସୀତାଙ୍କର ଆର୍ତ୍ତବିଳାପରେ ବନଭୂମି କାରୁଣ୍ୟରେ ଭରିଯାଉଛି । ନିଷ୍ପାପ ହୋଇ ସୁଦ୍ଧା ପରିତ୍ୟକ୍ତା ହେଲେହେଁ ସ୍ୱାମୀ ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ “କରୁଣା-ସରିତ-ପତି, ସ୍ନେହ-ଜଳଧର ।”

କବି ଗଙ୍ଗାଧର ସୀତାଙ୍କର ଯେଉଁ ଉତ୍ତର ଜୀବନର ଚିତ୍ର ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟରେ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି, ସେଥିରେ ସୀତାଙ୍କୁ ଜଣେ ଆଦର୍ଶ ନାରୀ ଓ ଆଦର୍ଶ ଜନନୀରୂପେ ଚିତ୍ରଣ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାଙ୍କର ଉତ୍ତର ଜୀବନକୁ ସ୍ୱାମୀ-ବ୍ରତ-ସାଧନା ତପସ୍ୟାରେ ପରିଣତ କରିଛନ୍ତି । ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରେ ରାତ୍ରି ଯାପନ ପରେ ତମସାରେ ଅବଗାହନ ପାଇଁ ଯାତ୍ରା ପୂର୍ବରୁ ତାଙ୍କ ଶୋକ-ଜର୍ଜରିତ ଚିତ୍ତଫଳକରେ ଭାସିଉଠିଛି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଛବି । ଊଷାର ପାଦବନ୍ଦନା କରି ସେ ନିଜର ଦୁଃଖ ହରଣ ସକାଶେ ପ୍ରାର୍ଥନା କରି ନାହାନ୍ତି; ପକ୍ଷାନ୍ତରରେ—

“ବୋଇଲେ ତାକୁ ପ୍ରଶଂସି   “ତୁମ୍ଭେ ତିମିର ବିଧ୍ୱଂସି
ରବି-ଆଗମନ-ଶଂସୀ ହୁଅ ସଂସାରେ,
ତୁମ୍ଭ କୋମଳ ଚରଣ   କରେ ଜ୍ୟୋତି ଆହରଣ
ତହିଁ ଯାଉଛି ଶରଣ ଦୃଢ଼ ଆଶାରେ;
ଶୁଭ୍ର ସଉରଭ ରସିକେ,
ଶୁଭ ସମ୍ପାଦନୀ ହୁଅ ରଘୁବଂଶିକେ ।”

ପ୍ରଜାନୁରଞ୍ଜନ ରାଜା ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଜୀବନର ପରମ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ସେହି କର୍ତ୍ତବ୍ୟ-ସମ୍ପାଦନ ଯେପରି ସଫଳ ହୁଏ, ସେଥିପାଇଁ ସୀତା

ଅଯୋଧ୍ୟାଠାରୁ ବହୁଦୂରରେ ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରେ ଧୂପପରି ଜଳୁଛନ୍ତି । ରଘୁବଂଶର କଲ୍ୟାଣକଳ୍ପେ ସେ ଏକ ନିବେଦିତ ଅର୍ଘ୍ୟ । ସେଥିପାଇଁ ପ୍ରଥମ ସର୍ଗରେ ସ୍ୱାମୀ ଗୁଣ ସ୍ମରଣ କରି ବିଳାପକାଳରେ କହିଥିଲେ—"ପିତୃବାକ୍ୟ ପାଳନରେ ତୁମେ ଅବିମୁଖ । ପତି-ବାକ୍ୟ ପାଳନରେ ଯଦି ମୋର ମନରେ ଦୁଃଖ ନ ହୁଏ ତେବେ ମୁଁ ତୁମର ପତ୍ନୀପଣରେ ଭାଜନ ହେବି । ତୁମେ ପ୍ରଜାନୁରଞ୍ଜନ ବ୍ରତରେ ବ୍ରତୀ । ମୁଁ ତୁମର ସହଧର୍ମିଣୀ—ତୁମ ପଦାଙ୍କେ ମୋ ଗତି । ମୋର ନିର୍ବାସନରେ ପ୍ରକୃତିର ସନ୍ତୋଷ ବିଧାନ ହେଉ । ପ୍ରଭୁଙ୍କର ବ୍ରତ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଉ—ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ହେଉ ।"

ସୀତାଙ୍କର ଜୀବନାଦର୍ଶର ମହିମା ତାଙ୍କର ଉତ୍ତର ଜୀବନକୁ ଅନବଦ୍ୟ ଅନ୍ତଃସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ଭରିଦେଇଛି । କବି ତାଙ୍କୁ ଏକ ଆଦର୍ଶ ତପସ୍ୱିନୀରୂପେ ଚିତ୍ରିତ କରିବାପାଇଁ ନିଜର ସମସ୍ତ କଳାକୁଶଳତାର ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି । ରାଜରାଣୀ ସୀତାଙ୍କ ଭିତରେ ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରେ 'ତପସ୍ୱିନୀ ସୀତା' ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରି ନିଜ ଜୀବନାଦର୍ଶରେ ମହିମାମଣ୍ଡିତ ହୋଇଛନ୍ତି । କବି କାବ୍ୟନାୟିକାଙ୍କୁ ଏକ ଆଦର୍ଶ ଜନନୀରୂପେ ମଧ୍ୟ ଚିତ୍ରିତ କରିଛନ୍ତି । ଗର୍ଭବତୀ ଅବସ୍ଥାରେ ନିର୍ବାସିତା ହେବା ସମୟରେ ତାଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ଚିନ୍ତା ଥିଲା—

"ଗର୍ଭେ ମୋର ଥୋଇଅଛ ଯେ ରତ୍ନନିଧାନ
ନ କହିଲ ତା' ରକ୍ଷଣେ କି ପ୍ରତିବିଧାନ ।"

ମହର୍ଷି ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କର ଆଶ୍ୱାସନା ଭିତରେ ତାଙ୍କର ବିଚଳିତ ଜନନୀହୃଦୟ ଅବଶ୍ୟ ଶାନ୍ତ ହୋଇଥିଲା, କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ଦୁଇଟି ସନ୍ତାନ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଛନ୍ତି ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କ

ମନରେ ଯେଉଁ ଆନନ୍ଦ ଜାତ ହୋଇଥିଲା ସେହି ଆନନ୍ଦର ଅଂଶୀଦାର ହେବାକୁ ସେଠାରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ନ ଥିବାରୁ ମନରେ ବିଷାଦ ଜାତ ହୋଇଛି । ସୀତା ଭାବୁଛନ୍ତି, ସେ ନିର୍ବାସିତା ହୋଇ ନ ଥିଲେ ଆଜ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଏହି ପୁତ୍ରଦ୍ୱୟ ମଣିମୟ ପୁରରେ ଶୋଭା ପାଉଥାନ୍ତେ, ଅଯୋଧ୍ୟାର ପୁରବାସୀ ଆନନ୍ଦସ୍ରୋତରେ ନିମଜ୍ଜିତ ହେଉଥାନ୍ତେ । ଆଖିରୁ ତାଙ୍କର ଝରିପଡ଼ୁଛି ଅଶ୍ରୁ ।

କବି ଗଙ୍ଗାଧର କୁଶ ଓ ଲବର ଜନ୍ମପରେ ସୀତାଙ୍କର ମାତୃହୃଦୟର ଅତି ହୃଦୟସ୍ପର୍ଶୀ ଚିତ୍ର ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଦୁଇ ପୁତ୍ର-ରତ୍ନ ଲାଭ କରି ସତୀ ସେମାନଙ୍କୁ ପ୍ରାଣରୁ ଅଧିକ ଯତ୍ନ କଲେ । ମୁହୂର୍ତ୍ତିକ ପାଇଁ ସୁଦ୍ଧା ସନ୍ତାନଦ୍ୱୟକୁ ନ ଦେଖିଲେ ସେ ଅଧୀର ହୋଇ ଉଠୁଥିଲେ । ସ୍ନାନ ପାଇଁ ବିନକୁ ଥରେ ପୁତ୍ରଦ୍ୱୟ ପାଖରୁ ଅନ୍ତର ହେଲେ ସୁତ-ମୁଖ-କମଳ ଦେଖିବାପାଇଁ ମନରେ ଗଭୀର ଉଦ୍‌ବେଗ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ । ତେଣୁ ଜଳ-ସିକ୍ତ ବସନରେ ଚଞ୍ଚଳ ଫେରିଆସୁଥିଲେ ସେ । ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷର ଚନ୍ଦ୍ରମା ପରି କୁଶ ଓ ଲବ ବଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଯଥାସମୟରେ ସେମାନଙ୍କୁ ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା ଦେଲେ ବାଲ୍ମୀକି । ବେଦଜ୍ଞ ପୁତ୍ରଙ୍କର ପ୍ରତିଭା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ସୀତାଙ୍କର ମନରୁ ଦୁଃଖ ଦୂରେଇଯାଉଥିଲା । ତାଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ଚିନ୍ତା ଥିଲା—

"ଭାବୁଥାନ୍ତି, 'ଅରେ କେଉଁ ଉପାୟେ,
ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇ ସ୍ୱାମୀ ପବିତ୍ର ପାଏ
ସମର୍ପଣ କରି ପୁତ୍ରଯୁଗଳ
ବିଅନ୍ତି ଭାଙ୍ଗି ମୋ ଚକ୍ଷୁ-ଅର୍ଗଳ ।
ପରାଣ ମୃଗ ଯାଇ ସତ୍ୱର
ସେ ମୁକ୍ତ-ବିପିନେ କରନ୍ତା ଘର ।"

କବି ଗଙ୍ଗାଧର ସୀତାଙ୍କୁ ମାନବୀସୁଲଭ ସମସ୍ତ ସ୍ୱାଭାବିକତା ଭିତରେ ଜୀବନ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ସୀତା ଜାଣିଛନ୍ତି, ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଅଶ୍ୱମେଧଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନ କରୁଛନ୍ତି ସେତେବେଳେ ସେ ଭାବିଛନ୍ତି ରାମଚନ୍ଦ୍ର ନିଶ୍ଚୟ ଦ୍ୱିତୀୟବାର ବିବାହ କରିଛନ୍ତି । ଏ ଧରଣର ଚିନ୍ତାଧାରା ଭିତରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଆଦର୍ଶ ବିଚ୍ୟୁତିର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ; ବରଂ ଏହା ସ୍ୱାଭାବିକ; କାରଣ ରାଜା ସସ୍ତ୍ରୀକ ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନ କରିବାହିଁ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ବିଧି । ଏ ଧରଣର ଭାବନା ଭିତରେ ସୀତାଙ୍କର ମନରେ ବିଦ୍ରୋହ ବା କ୍ରୋଧ ଜାତ ହୋଇନାହିଁ । ସେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ପତ୍ର ଲେଖିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ପତ୍ର ଭିତରେ ଏକ ପତିଗତପ୍ରାଣା ଛଳ ଛଳ ନାରୀପ୍ରାଣ କେବଳ ନିଜକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବାର ଅଭିପ୍ରାୟରେ ବହି ଯିବାକୁହିଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛି । କେଉଁ ମନ୍ତ୍ର ଜପ କରି, କିଭଳି ତପସ୍ୟା କରି ନୂତନ ବଧୂ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପରି ସ୍ୱାମୀ ପାଇବା ପାଇଁ ସମର୍ଥା ହୋଇଛି, ତାହାହିଁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ସେ ଅଧୀର; ଏହି ପତ୍ର ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ପାଇବା ପାଇଁ କଠୋର ତପସ୍ୟା କରିବା ସକାଶେ ସୀତାଙ୍କର ମାନସିକ ପ୍ରସ୍ତୁତି । ଯେଉଁ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ସୀତା ଜାଣିପାରିଛନ୍ତି, ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନ ପାଇଁ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦ୍ୱିତୀୟବାର ବିବାହ ନକରି ସୀତାଙ୍କର କନକ ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କରାଇଛନ୍ତି, ସେହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ନିଜ ଭାବନା ପାଇଁ ନିଜକୁ ଅପରାଧିନୀ ମଣିଛନ୍ତି ସେ—

“ମନେ ମନେ ବୋଇଲେ, ‘ହା ! ମୁଁ ଚିରପାପିନୀ
ଲେଖିଥିଲି ଭାଷା ପ୍ରଭୁ-ହୃଦୟ-ତାପିନୀ ।
ମୁଁ ସିନା ଅବଳା ଅତି ଦୁର୍ବଳହୃଦୟା
ଅନନ୍ତ ଅଗାଧ ମୋର ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଦୟା ।
ଅପରାଧ କ୍ଷମ ନାଥ, କ୍ଷମାର ସାଗର,
ବିଧି କଲା ମୋତେ ତୁମ୍ଭ ହୃଦୟର ଗର ।”

ମୂଳତଃ କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥବର୍ଣ୍ଣିତା ରାମ-ହୃଦୟ-ଜ୍ୟୋସ୍ନା ସୀତାଙ୍କର ଚରିତ୍ର ସୁନ୍ଦରତର ହୋଇଅଛି । ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଓ ସ୍ୱର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ମହିମା ମଣ୍ଡିତ ଚରିତ୍ର ସତେ ଅବା ଏକ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ସେତୁ । ଅପୂର୍ବ ପତିଭକ୍ତିରେ ବିକଶିତ ହୋଇଛି ତାଙ୍କର ମହତ୍ତ୍ୱ, ତ୍ୟାଗର ବିଭୂତିରେ ଫୁଟିଉଠିଛି ଚାରିତ୍ରିକ ସୁଷମା । ଧୂପପରି ନିଜେ ଅଗ୍ନିର ଜ୍ୱଳନରେ ତିଳ ତିଳ କରି ଦଗ୍ଧ ହୋଇ ଭାରତର ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିକୁ ସେ କରିଛନ୍ତି ସୁରଭିତ ।

ଅନୁକମ୍ପାଙ୍କ ଚରିତ୍ର—

କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ସର୍ଜନାନୈପୁଣ୍ୟର ଅନବଦ୍ୟ ଆଲେଖ୍ୟ ଅନୁକମ୍ପା । ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟ ତପସ୍ୱିନୀର ଏହି ଅପ୍ରଧାନ ଚରିତ୍ର ମେନେହେଉ କବିଙ୍କର ମାନସକନ୍ୟା । ସତ୍ୟ, ଶିବ ଓ ସୁନ୍ଦରର ପୂଜାରୀ ମେନେହେଉ କବି ଏହି ଅପୌରାଣିକ ଚରିତ୍ରକୁ ପୌରାଣିକ ଚରିତ୍ର-ଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ଏପରି ଚମତ୍କାର ଭାବରେ ସଂଯୋଜିତ କରିଛନ୍ତି ଯେ ବେଳେ ବେଳେ ଏହା ଆମ ମନରେ ପୌରାଣିକ ଚରିତ୍ରର ଭ୍ରାନ୍ତି ସୃଷ୍ଟି କରେ । 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ଏହା ଏକ ଗୌଣ ଚରିତ୍ର ହେଲେହେଁ କାବ୍ୟରେ ଏକ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରି ପାରିଛି । କେବଳ ମୂଳ ରାମାୟଣରେ ନୁହେଁ, ଓଡ଼ିଆ 'ଦାଣ୍ଡି-ରାମାୟଣ'ରେ ମଧ୍ୟ ଅନୁକମ୍ପାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ । କବି ବଳରାମ ଦାସ ସ୍ୱୀୟ ଦାଣ୍ଡିରାମାୟଣରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଚରିତ୍ର ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ସେ ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀ ଧର୍ମବତୀ । କବି ବଳରାମ ଧର୍ମବତୀଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ଭାରିଯା ନାମ ଧର୍ମବତୀ
ଦୁହିତା ପରାୟେ କରି ସୀତାଙ୍କୁ ପାଳନ୍ତି ।

ଭଲ ବସ୍ତ୍ର ଭଲ ଅଳଙ୍କାରମାନ ଦେଇ
ସୁସ୍ୱାଦୁ ଦ୍ରବ୍ୟମାନ ଯେ ଗୃହିଣ ଖୁଆଇ ।"

ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣରେ ଏହି ଧର୍ମବନ୍ତ ଚରିତ୍ର ସୁପରିକଳ୍ପିତ ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ବିକଶିତ ହୋଇ ପାରିନି । 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟର ଅନୁକମ୍ପା ଏକ ସାର୍ଥକ ଓ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସୃଷ୍ଟି । ପ୍ରିୟଜନ-ପରିତ୍ୟକ୍ତା ଗର୍ଭବତୀ ସୀତାଙ୍କ ହାହାକାରମୟ ଜୀବନରେ ଅନୁକମ୍ପା ଆଶ୍ୱସ୍ତିର ପ୍ରତୀକରୂପେ ଦେଖା ଦେଇଛନ୍ତି । ମଣିଷ ସ୍ନେହ-କାଙ୍ଗାଳ । ଯୁଗେ ଯୁଗେ ସେ ସ୍ନେହ, ମମତା, ପ୍ରୀତି ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧାର କ୍ରୀତଦାସ । ମଣିଷ ଯେତେବେଳେ ଚିରକାମ୍ୟ ସ୍ନେହ, ମମତାରୁ ବଞ୍ଚିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ତାର ମନର କପୋତ ଆର୍ତ୍ତନାଦ କରିଉଠେ । ଅଯୋଧ୍ୟାର ରାଜରାଣୀ ସୀତା ଯେତେବେଳେ ମିଥ୍ୟାପବାଦରେ ନିର୍ବାସିତା ହୋଇଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ଚିରକାମ୍ୟ ଆଶ୍ୱାସନା; ବଞ୍ଚିରହିବା ପାଇଁ ଏହାହିଁ ତାଙ୍କର ପରମ କାମ୍ୟ । କବି ତେଣୁ ସୀତାଙ୍କ ଜୀବନର ଏହି ବାଞ୍ଛିତ ଆଶ୍ୱାସନା ପାଇଁ ଅନୁକମ୍ପା-ଚରିତ୍ର ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ ଉପେକ୍ଷିତା ସୀତାଙ୍କର ଜ୍ୱଳନଭରା ଜୀବନକୁ ମମତା-ସଲିଳ-ପାତରେ ସେ ଶୀତଳ କରିଛନ୍ତି; ପୁଣି ଧ୍ରୁବତାରା ପରି ତାଙ୍କୁ ଦେଇଛନ୍ତି ପଥର ସନ୍ଧାନ ।

ବାଲ୍ମୀକି ପତିବିରହବିଧୁରା ନନ୍ଦିନୀ ସୀତାଙ୍କୁ ଭଗିରଥୀ-ତୀରବର୍ତ୍ତୀ ବନରୁ ନିଜ ଆଶ୍ରମକୁ ଆଣିଛନ୍ତି । ସୀତା ପଦଧୌତ କରିବା ପରେ ମୁନିକନ୍ୟାମାନେ ତାଙ୍କୁ ଖାଇବା ପାଇଁ ଫଳମୂଳ ଆଣିଦେଲେ । ବୃଦ୍ଧା ତପସ୍ୱିନୀ ଅନୁକମ୍ପା ତାଙ୍କୁ କୋଳରେ ବସାଇ ସ୍ନେହରେ ତାଙ୍କର ଭାଲକପୋଳ ପୋଛିଦେଇଛନ୍ତି । ଅନୁକମ୍ପା ମମତା-ପ୍ରପାତ-ସ୍ନେହ ସ୍ୱଚ୍ଛ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଜଳରେ ସୀତାଙ୍କର ପ୍ରାଣକୁ

ପ୍ଲାବିତ କଲେ, ଶୀତଳ କଲେ । ସୀତା ଯେ ସେଠାରେ ଆଶ୍ରିତ ଏ ଭାବନା ତାଙ୍କ ମନରୁ ଦୂରକରି ସୀତାଙ୍କୁ ପାଇ ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମ ଧନ୍ୟ ହୋଇଛି ବୋଲି ସୀତାଙ୍କ ମନରେ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଆଣିବା ପାଇଁ ଅନୁକମ୍ପା କହିଛନ୍ତି—

"ରାଜରାଜେଶ୍ୱରୀ ମାଆ ତୁ
ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ମନ୍ଦିର ତୋର,
ସମର୍ପିଣକରି ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ
କଲୁ, କୁଟୀର ମୋର ।"

ସୀତା ନିର୍ବାସିତ ଜୀବନରେ ବାଞ୍ଛିତ ସ୍ନେହ ଓ ମମତା ପାଇଛନ୍ତି ଅନୁକମ୍ପାଙ୍କ ନିକଟରୁ । କଲ୍ୟାଣମୟୀ ଜନନୀର ସ୍ନେହ, ମମତା ନେଇ ତାଙ୍କ ଜୀବନରେ ଦେଖାଦେଇଛନ୍ତି ଅନୁକମ୍ପା—

"ହିନ ଯାକ କରି ନ ଥିବୁ
ପରି କିଛି ଆହାର,
ପୁଅ କରୁଥିବ ଗରଭେ
ଚଳ ପାଦ ପ୍ରହାର ।
ଖାଆମା' ! ଖାଆମା' ! ମା'ଘରେ
ତୋର ଅଛିକି ଲାଜ,
ଚୁହିଁ ରହିଛନ୍ତି ତୋତେ ତୋ'
ଏଠି ସଖୀ ସମାଜ ।"

ଅନୁକମ୍ପା ସସ୍ନେହରେ ସୀତାଙ୍କ ହାତରେ ଧରାଇଦେଲେ ନାରଙ୍ଗୀ କୋଳି, ଗୋଟି ଗୋଟି କରି କର୍ପୂରକାନ୍ତି ପକ୍ୱ କଦଳୀ, ବାଜି ଭିନ୍ନ କରି କେନ୍ଦୁ, ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ ପଣସ, ଖର୍ଜୁର ଇତ୍ୟାଦି ।

ବାରମ୍ବାର "ଭୁଞ୍ଜ ମା, ଭୁଞ୍ଜ ମା" କହି, "କରେ ଦେଲେ ସ୍ୱର୍ଗ କରକ ମଞ୍ଜ ପୁଞ୍ଜକୁ ପୁଞ୍ଜ ।" ଅବଶେଷରେ, "ଆଉ ଗୋଟିଏ ଆଉ ଗୋଟିଏ" କହି ସୀତାଙ୍କୁ ସେ ଭୁଞ୍ଜାଇଦେଲେ ଆହୁରି ଆଠ ଦଶଟି କୋଳି । କବି ସୀତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଅନୁକମ୍ପାର ଏହି ସ୍ନେହ ଓ ମମତା ସମ୍ପର୍କରେ ଯଥାର୍ଥରେ କହିଛନ୍ତି—"ବାଲ୍ୟ-ଜୀବନରେ ସେ ମାତୃସ୍ନେହସୁଖ ବୁଝି ନ ଥିଲେ । ଆଜି ବାଲ୍ମୀକି ବନରେ ସତି ସେହି ସୁଖ ବୁଝିପାରିଲେ ।"

ଜନକନନ୍ଦିନୀ ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମର ପର୍ଣ୍ଣକୁଟୀରରେ ରାତ୍ରି ଯାପନ ପରେ ଉଷାର ଆଗମନରେ ଅନୁକମ୍ପା ତାଙ୍କୁ ତମସାର ପବିତ୍ର ନୀରରେ ଅବଗାହନ କରିବାକୁ ନେଇଯାଇଛନ୍ତି । ସ୍ନାନ ସମାପନ କରି ସୀତା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମୁନିକୁମାରୀଙ୍କ ସହିତ ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କର ପଦବନ୍ଦନା କରିଥିଲେ । ତା'ପରେ ମୁନିକୁମାରୀମାନଙ୍କ ସହିତ ଆଶ୍ରମ ଉଦ୍ୟାନର ଗଛଲତାରେ ସେ ଜଳଦାନ-ରତା ହେଲେ । ଅନୁକମ୍ପା ଜାଣିଥିଲେ, ଏ ଧରଣର କାର୍ଯ୍ୟରେ ସୀତା ଅନଭ୍ୟସ୍ତା; ତେଣୁ ପ୍ରଥମ ଦିନରେ ବେଶି ପରିଶ୍ରମ କଲେ ସେ ଅତିଶୟ କ୍ଳାନ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିବେ । ସେଥିପାଇଁ ଉଦ୍ୟାନକୁ ଆସି କହିଛନ୍ତି—"ମୋର ସୀତା ଜଳ ଦେଇ ଜାଣେ ନାହିଁ । ତାର କୋମଳ ପ୍ରାଣରେ କଷ୍ଟ ହେଉଥିବ । ସେ ଅଧିକ ଶ୍ରମ ନ କରୁ । ଉଦ୍ୟାନକୁ ପ୍ରଥମ ଆସିଛି; ଥରେ ଉଦ୍ୟାନକୁ କେବଳ ଦେଖିନେଉ ।" ତାପରେ ତପସ୍ୱିନୀ ଅନୁକମ୍ପା ସୀତାଙ୍କୁ ନେଇଯାଇଥିଲେ ସ୍ନିଗ୍ଧ ସ୍ଥାନକୁ । ସେଠାରେ ସୀତାଙ୍କୁ ପାଖରେ ବସାଇ ଆଶ୍ରମର ରୀତି ସମ୍ପର୍କରେ ତାଙ୍କୁ ଅବହିତ କରିଛନ୍ତି । ସ୍ନେହପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାଷାରେ ସୀତାଙ୍କୁ ସେ ବାଞ୍ଛିତ ଉପଦେଶ ଦେଇଛନ୍ତି—

"ଅନୁକମ୍ପା ତହିଁ ବୋଇଲେ, ସୀତେ,
କାର୍ଯ୍ୟ କଲେ ଲୋକେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ସହିତେ
ଫୁଲେ ଫୁଲେ ଯଥା ବିଭିନ୍ନ ବାସ,
ଜୀବନେ ଜୀବନେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ନିବାସ,
ଶରଧା ସ୍ୱଭାବ ବଶୁଁ
ଦଇବୀ ମାନବୀ ଅସୁରୀ ଭେଦରେ
ହୋଇଥାଏ ଫଳପ୍ରସୂ ।"

ଅନୁକମ୍ପା ଦିବ୍ୟଦୃଷ୍ଟି ସମ୍ପନ୍ନରୂପେ 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ସେ ଜାଣିଥିଲେ ସୀତା ସତ୍ୟାଶ୍ରୟୀ; ପୁଣି ତାଙ୍କ ମନକୁ କପଟତା ସ୍ପର୍ଶ କରିପାରିନାହିଁ । ସୀତାଙ୍କର ରମ୍ୟ ସୌମ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖି ସେ ଜାଣିଥିଲେ ବିଷୟ ଗହନରେ ତାଙ୍କର ଚିତ୍ତ ଆଜି ଆସକ୍ତ ନୁହେଁ । ଅନୁକମ୍ପାଙ୍କର ଦିବ୍ୟଦୃଷ୍ଟି ପୁଣି ଆବିଷ୍କାର କରିପାରିଥିଲା ନିର୍ବାସିତା ସୀତା ଭିତରେ ଆତ୍ମ ପ୍ରକାଶ ପାଇଁ ଅଧୀର ତପସ୍ୱିନୀ ସୀତାଙ୍କୁ । ମା ଯେପରି କନ୍ୟାକୁ ଉପଦେଶ ଦିଏ ଅନୁକମ୍ପା ଅନୁରୂପ ଭାବରେ ସୀତାଙ୍କୁ ଶ୍ରେୟ ଓ ପ୍ରେୟ କଥା କହିଛନ୍ତି—"କୁମାରୀମାନଙ୍କ ସହିତ ତୁମ୍ବୀରେ ଜଳ ଆଣୁଥିବୁ । ଏପରି କଲେ ସେମାନେ ଉତ୍ସାହିତ ହେବେ ଏବଂ ତୋର ସଖ୍ୟ ପାଇ କେତେବେଳେ ତୋର ସାନ୍ନିଧ୍ୟ ଛାଡ଼ି ଯିବେ ନାହିଁ ।"

ସୀତା ଯେପରି ଆଶ୍ରମରେ ନିଜକୁ ଆଶ୍ରିତ ନ ଭାବି ଆଶ୍ରମକୁ ନିଜର ବୋଲି ଭାବନ୍ତି, ସେଥିପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଅନୁକମ୍ପାଙ୍କର ପ୍ରୟାସ ଭୁଲିବାର ନୁହେଁ । ତେଣୁ ସୀତାଙ୍କୁ ସେ କହିଛନ୍ତି—"ଯେତେ-ବେଳେ ଯେଉଁ ଦ୍ରବ୍ୟରେ ତୋର ଅଭିଳାଷ ହେବ, କୁମାରୀମାନେ ସେତେବେଳେ ତାହା ତୋତେ ଆଣିଦେବେ । ତୁ ନିଜେ

ଉପବନରେ ଭ୍ରମଣ କରି ଇଚ୍ଛାନୁଯାୟୀ ଫୁଲ ଫଳ ତୋଳିବାରେ କୁଣ୍ଠିତ ହେଉନାହାଁନ୍ତି ।" ସୀତାଙ୍କର ଗର୍ଭରୁ ଯେତେବେଳେ ଦୁଇ ପୁତ୍ର ଜାତ ହୋଇଛନ୍ତି ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ତାତ୍କାଳୀକ ଆବଶ୍ୟକୀୟ କାର୍ଯ୍ୟ ଅନୁକମ୍ପାଙ୍କଦ୍ୱାରା ସମ୍ପାଦିତ ହୋଇଛି—

"କୁଶଗୁଚ୍ଛ ମୁନିବର ହସ୍ତେ ଘେନି
ମନ୍ତ୍ରି ଅଗ୍ର ଅଧ କଲେ ଖଣ୍ଡ ବେନି ।
ଅନୁକମ୍ପା କରେ କରି ସମର୍ପଣ
ବୋଇଲେ, ଶିଶୁଙ୍କୁ କର ସମାର୍ଜନ ।
× × ×
କଲେ ଅନୁକମ୍ପା ମୁନି ଆଜ୍ଞାମତେ
ଭୂତ-ବିନାଶିନୀ ରକ୍ଷା ସେହିମତେ ।"

ସୀତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଜନନୀସୁଲଭ ସକଳ ସ୍ନେହର ଆଧାର-ରୂପେ 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ଅନୁକମ୍ପା ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଲବ-କୁଶର ନାମକରଣ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ଅନୁକମ୍ପା ପ୍ରିୟଜନ ପରି ଆବଶ୍ୟକୀୟ ତତ୍ପରତା ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଏହିପରିଭାବରେ 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟର ତପସ୍ୱିନୀ ଅନୁକମ୍ପାର ଚରିତ୍ର ବିଶ୍ଳେଷଣ କଲେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ଯେ, ଅନୁକମ୍ପା ଯଥାର୍ଥରେ ଅନୁକମ୍ପା । ତାଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ଓ ପ୍ରକୃତି ଭିତରେ ସାର୍ଥକ ହୋଇଛି ତାଙ୍କର ନାମକରଣ । ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମର ପୁଣ୍ୟ, କଲ୍ୟାଣ, ମମତା, ଦୟାର ରକ୍ତମାଂସ-ଧାରୀ ବିଗ୍ରହରୂପେ ଏହି ଚରିତ୍ରଟି ଚିତ୍ରିତ ହୋଇ ସ୍ରଷ୍ଟା ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ସର୍ଜନା-ନୈପୁଣ୍ୟର ଜୟଗାନ କରୁଅଛି । ଅପ୍ରଧାନ ଚରିତ୍ର ପ୍ରଧାନ ଚରିତ୍ରକୁ ପରିସ୍ପୁଷ୍ଟ କରିଥାଏ । ସୀତାଙ୍କ ଉତ୍ତର ଜୀବନରେ ବାଞ୍ଛିତ ଶାନ୍ତିର ପ୍ରଲେପ ପାଇଁ ଅନୁକମ୍ପା ଚରିତ୍ରର ସୃଷ୍ଟି । ଏ ସୃଷ୍ଟି ସାର୍ଥକ ହୋଇଛି ।

ବାଲ୍ମୀକଙ୍କ ଚରିତ୍ର—

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ବାଲ୍ମୀକି ଏକ ଅପ୍ରଧାନ ଚରିତ୍ର; କିନ୍ତୁ ଏହି ଚରିତ୍ର ଆଦ୍ୟରୁ ପ୍ରାନ୍ତ ଅତି ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରିଛି । ରାମ-ହୃଦୟ-ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ସୀତା ମିଥ୍ୟାପବାଦରେ ପରିତ୍ୟକ୍ତା ହେବା ପରେ ତାଙ୍କର ଉତ୍ତର ଜୀବନ ଅତିବାହିତ ହୋଇଛି ମହର୍ଷି ବାଲ୍ମୀକଙ୍କର ପବିତ୍ର, ଶାନ୍ତିମୟ, ସ୍ନିଗ୍ଧ ତପୋବନ ଭିତରେ । 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ସୀତାଙ୍କ ଉତ୍ତର ଜୀବନ ଯେଉଁ ମହର୍ଷିଙ୍କର ଆଶ୍ରମରେ ଯାପିତ ହେଲା ସେହି ମହର୍ଷି ଏକ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । କବି ଗଙ୍ଗାଧର ଉପବନ ସଭ୍ୟତାର ପୂଜାରୀ । ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ତ୍ୟାଗପୂତ ଉପବନସଭ୍ୟତା ପ୍ରତି ଅର୍ପିତ ହୋଇଛି ଶ୍ରଦ୍ଧାଞ୍ଜଳି । କବି କେବଳ ଆଶ୍ରମ ପ୍ରକୃତିର ଚିତ୍ରଣରେ ଯେ ନିଜ ସିଦ୍ଧହସ୍ତତାର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି ତା ନୁହେଁ; ଅଧିକନ୍ତୁ ଆଶ୍ରମବାସୀଙ୍କର ଜୀବନ-ନାଟିକାର ସ୍ୱରୁଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀୟ କାବ୍ୟରେ ଅଙ୍କନ କରିଛନ୍ତି । ଆଶ୍ରମର ତାପସ, ତାପସୀ,ସର୍ବୋପରି ଆଶ୍ରମର ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ବାଲ୍ମୀକଙ୍କର ଚରିତ୍ର 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ନିଃସନ୍ଦେହରେ ଏକ ମନୋଜ୍ଞ ଆକର୍ଷଣ ।

'ତପସ୍ୱିନୀ'କାବ୍ୟରେ ବାଲ୍ମୀକି ଏକ ତୁଙ୍ଗ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ···ଦିବ୍ୟ-ଦୃଷ୍ଟି ସମ୍ପନ୍ନ ମହର୍ଷି । ନିଜର ମହାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଓ ପ୍ରତିଭାବଳରେ ସେ ଆଶ୍ରମବାସୀଙ୍କଠାରୁ ପାଇପାରିଛନ୍ତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ଭକ୍ତିର କୁସୁମାଞ୍ଜଳି । ମହାନୁଭବତା, ଉଦାରତା, ଅନୁକମ୍ପା, କରୁଣା ତାଙ୍କର ମହାନ୍ ଚରିତ୍ରର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଆଲୋକମୟ ଦିଗ । କର୍ତ୍ତବ୍ୟ-ପରାୟଣତା ତାଙ୍କର କର୍ମମୟ, ସାଧନାସ୍ନିଗ୍ଧ ଜୀବନର ଏକ ମନୋଜ୍ଞ ଆକର୍ଷଣ । ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମର ଅଦୂରରେ ଭଗିରଥୀ-

ଖବରେ ନିର୍ବାସିତା ସୀତାଙ୍କର ବୁକୁଫଟା ବିଳାପ ଶୁଣି ମୁନିକୁମାରୀମାନେ ତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇଛନ୍ତି । ଆଖିରେ ସେମାନଙ୍କର ସମବେଦନାର ଅଶ୍ରୁ; କିନ୍ତୁ କିପରି ଜାନକୀଙ୍କୁ ଆଶ୍ୱାସନା ଦେବାକୁ ସେମାନେ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିଲେନି । ସୀତାଙ୍କର ଦୁଃଖ ସହି ନପାରି ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ ମହର୍ଷି ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇ ସକଳ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଜଣାଇଲା । ଧ୍ୟାନବଳରେ ମହର୍ଷି ଅବଗତ ହେଲେ ସୀତା-ନିର୍ବାସନର ରହସ୍ୟ । ସୀତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଇ ତାଙ୍କୁ ଆଶ୍ୱାସନା ଦେଇଥିଲେ ସେ—

"ଶ୍ୱଶୁର ତୋ ମୋର ସୁହୃଦ,
ସେହିପରି ତୋ ପିତା,
ଅସଂକୋଚେ ରହ ଆଶ୍ରମେ
ମଣି ସଂସାର ପିତା ।
ମୋ ଆଶ୍ରମେ ତୋର ନ ଥିବ
କଉଣସି ଭାବନା,
ଜନମିବ ଯେଉଁ ସନ୍ତାନ
ତାର ପାଇଁ ଭାବନା ।"

ଗର୍ଭବତୀ ଅବସ୍ଥାରେ ନିରପରାଧିନୀ ସତୀ ସୀତା ମିଥ୍ୟାପ-ବାଦରେ ସ୍ୱାମୀକର୍ତ୍ତୃକ ନିର୍ବାସିତ ହୋଇ ନିଜ ଜୀବନର ଦୁଃଖ କଥା ଯେତିକି ଭାବୁ ନ ଥିଲେ, ତଦପେକ୍ଷା ଅଧିକ ଭାବୁଥିଲେ ତାଙ୍କର ଗର୍ଭସ୍ଥ ସନ୍ତାନଙ୍କର ଭବିଷ୍ୟତକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି । ବାଲ୍ମୀକି ସୀତାଙ୍କ ମନରୁ ସେହି ଚିନ୍ତା ଦୂର କରିଛନ୍ତି । ସୀତା ଯେ କେବଳ ଆଶ୍ରମରେ ରହିବା ପାଇଁ ଆଶ୍ରୟ ପାଇଛନ୍ତି ତା ନୁହେଁ; ଅଧିକନ୍ତୁ "ଜନମିବ ଯେଉଁ ସନ୍ତାନ, ତାର ପାଇଁ ଭାବନା" ଉକ୍ତି ଭିତରେ

ଆଶ୍ୱସ୍ତି ପାଉଛନ୍ତି । ପୁଣି ସୀତାଙ୍କର ଗର୍ଭସ୍ଥ ସନ୍ତାନ ବୀରର ସନ୍ତାନ । ସେମାନଙ୍କର ଭବିଷ୍ୟତ ସମ୍ପର୍କରେ ବୀରବଧୂ ସୀତାଙ୍କର ମନର ଚିନ୍ତାକୁ ମଧ୍ୟ ବାଲ୍ମୀକି ଦୂର କରିଛନ୍ତି ସୀତାଙ୍କୁ ଆଶୀର୍ବାଦ କରି । ମୁନିଙ୍କ ଚରଣତଳେ ସୀତା ପ୍ରଣିପାତ କରିବା ସମୟରେ ମହର୍ଷି କହିଛନ୍ତି—"ବୀରପ୍ରସବିନୀ ହୁଅ ।"

ସୀତାଙ୍କର ଜୀବନାକାଶରେ ଯେତେବେଳେ ନୈରାଶ୍ୟର ଗାଢ଼ ଅନ୍ଧକାର ନଇଁଆସିଥିଲା ସେତେବେଳେ ସେଠାରେ ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ଆଶା-ଆଶ୍ୱାସନାର ଲକ୍ଷ ଦୀପାଳୀ ଜାଳିଛି । ପିତୃସୁଲଭ ସ୍ନେହ ଓ ମମତାରେ ମହର୍ଷି ସତୀଙ୍କ ମନରୁ ଭୟ ଓ ଦୁଃଖ ଦୂର କରିବାକୁ ସଫଳ ପ୍ରୟାସ କରିଛନ୍ତି । ପୁଣି ଅପୂର୍ବ ବାତ୍ସଲ୍ୟ-ସ୍ନେହରେ ସୀତାଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି—

"ପୁନଶ୍ଚ ବୋଇଲେ, ଆସ ମା,
ଆଉ ନ କର ମଠ;
କୁମାରୀମଣ୍ଡଳ ମଧ୍ୟରେ
ରହି ମଣ୍ଡ ମୋ ମଠ ।"

'କୁମାରୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରହି ମୋର ଆଶ୍ରମକୁ ମଣ୍ଡନ କର' —ଏହି ଉକ୍ତିର ଭିତରେ ବାଲ୍ମୀକି ସତେ ଯେପରି ସୀତାଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି ଯେ ବାଲ୍ମୀକି ଅଶ୍ରମ ତାଙ୍କୁ ପାଇଲେ ଧନ୍ୟ ହେବ; ତାର ଶୋଭା ବୃଦ୍ଧି ପାଇବ । ଆଶ୍ରମରେ ସୀତାଙ୍କ ମନରେ ଯେପରି ଆତ୍ମହେୟ ଜ୍ଞାନ ନ ରହେ ସେଥିପାଇଁ ବାଲ୍ମୀକିର ଏହି ଉକ୍ତି ସୃଷ୍ଟି କରିଛି ଅନୁକୂଳ ପରିବେଶ ।

ଆଶ୍ରମରେ ରାତିଯାପନ ପରେ ଉଷାର ଆଗମନରେ ସୀତା ଅନୁକମ୍ପା ଓ ମୁନିକୁମାରୀମାନଙ୍କ ସହିତ ତମସାର ପବିତ୍ର ନୀରରେ

ସ୍ନାନ କରି ଆଶ୍ରମକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରି ବାଲ୍ମୀକଙ୍କ ପଦବନ୍ଦନା କରିଛନ୍ତି । ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ବାଲ୍ମୀକଙ୍କ ଆଶୀର୍ବାଦ ସୀତାଙ୍କ ପାଇଁ ପରମ ଆଶ୍ୱସ୍ତିର ପ୍ରତୀକ । ବାଲ୍ମୀକ ସୀତାଙ୍କୁ ସସ୍ନେହରେ ଆଶୀର୍ବାଦ କରି କହିଥିଲେ···"ବୀରପ୍ରସୂ ହୁଅ ଅପ୍ରମାଦରେ" । ପିତା ଯେପରି କନ୍ୟାକୁ ଆବଶ୍ୟକୀୟ ଉପଦେଶ ଦେଇଥାଏ, ବାଲ୍ମୀକ ଅନୁରୂପ ଭାବରେ ସୀତାଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେଇଛନ୍ତି—

"ନନ୍ଦନ ! ତୁ ଏ ଆଶ୍ରମ- ପାଦପଙ୍କୁ ସ୍ନେହ ଶ୍ରମ
ପ୍ରୟୋଗେ ନନ୍ଦନୋପମ କରି ଯତନ;
ସେ ଭାବେ ତୋ ଅନୁଭବ ସ୍ୱଭାବେ ହେବ ସମ୍ଭବ
ଭବେ କେମନ୍ତ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ସୁତ-ରତନ;
ଅନୁକମ୍ପା ଥିବେ ନିୟତ
ସକଳ ଅଭାବ ତୋର ମୋଚନ ରତ ।"

ବାଲ୍ମୀକଙ୍କର ଶାନ୍ତିମୟ ତପୋବନରେ ସୀତାଙ୍କର ନିର୍ବାସିତ ଜୀବନ ଅତିବାହିତ ହେଲା । ଉପଯୁକ୍ତ ସମୟରେ ସୀତାଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ଜନ୍ମ ହୋଇଛନ୍ତି ଦୁଇଟି ସନ୍ତାନ । ବାଲ୍ମୀକ ସୀତାଙ୍କର ସନ୍ତାନଜାତ ସମ୍ବାଦରେ ପୁଲକିତ ହୋଇ ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ସେଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଛନ୍ତି । କନ୍ୟାର ସନ୍ତାନ ଜାତ ହେବାର ସମ୍ବାଦ ପାଇଲେ ପିତାର ମନରେ ଯେପରି ଆନନ୍ଦର ତରଙ୍ଗ ଖେଳିଯାଏ, ସୀତାଙ୍କର ସନ୍ତାନଜାତ ସମ୍ବାଦରେ ଅନୁରୂପ ଭାବରେ ବାଲ୍ମୀକ ଆହ୍ଲାଦିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଜନକନନ୍ଦିନୀର ସଦ୍ୟଜାତ ସନ୍ତାନ-ଦ୍ୱୟଙ୍କୁ ଦେଖି ତାଙ୍କର ମନେ ହୋଇଛି ସତେ ଯେପରି ଆଶ୍ରମର ଆକାଶରେ ଗୁରୁ-ଶୁକ୍ର ଗ୍ରହଦ୍ୱୟ ଏକତ୍ର ଉଦିତ ହୋଇ ଆଶ୍ରମର ଶୋଭାବର୍ଦ୍ଧନ କରୁଅଛନ୍ତି । ବିଧି ଅନୁଯାୟୀ କାର୍ଯ୍ୟାନୁଷ୍ଠାନ କରିଛନ୍ତି ମହର୍ଷି—

"କୁଶ ଗୁଚ୍ଛ ମୁନିବର ହସ୍ତେ ଘେନି
ମନ୍ତ୍ରି ଅଗ୍ର ଅଧ କଲେ ଖଣ୍ଡ ବେନି ।
ଅନୁକମ୍ପା କରେ କରି ସମର୍ପଣ,
ବୋଇଲେ ଶିଶୁଙ୍କୁ କରି ସମାର୍ଜନ ।
ଅଗ୍ରଜେ ପ୍ରୟୋଗ ଅଗ୍ରଭାଗ କରି,
ଅଧୋଭାଗେ ତନୁ ମାର୍ଜ ଅନୁଜରି ।"

ଏକବିଂଶତି ବାସରରେ ମୁନି ସନ୍ତାନଦ୍ୱୟଙ୍କର ନାମକରଣ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ପ୍ରଦତ୍ତ ନାମାନୁସାରେ ସେମାନେ ଯଥାକ୍ରମେ କୁଶ ଓ ଲବ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲେ । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ଲବ କୁଶ ଉପଯୁକ୍ତ ବୟସରେ ପଦାର୍ପଣ କରିବା ସମୟରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷାଦାନ କରିଛନ୍ତି ସେ । ନାନାପ୍ରକାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ କୁଶ ଲବ ତାଙ୍କର ଆଶୀର୍ବାଦ ଲଭି କରି ପ୍ରବୀଣ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ବାଲ୍ମୀକି 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ କେବଳ ମହର୍ଷି ନୁହନ୍ତି; ସେ ମହାକବି । ତାଙ୍କର ରଚିତ ରାମାୟଣ ଶ୍ରବଣ କରି ସତେ ଯେପରି ପ୍ରକୃତି ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ଶିହରଣ ଖେଳିଯାଉଥିଲା । କୁଶ ଲବ ଜାଣି ନଥିଲେ ଯେ, ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥବର୍ଣ୍ଣିତା ସୀତା ତାଙ୍କର ଜନନୀ । ସେମାନେ ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ନିକଟରୁ ରାମାୟଣ ଅଧ୍ୟୟନ କରି ସୁଲଳିତ ସ୍ୱରରେ ଗାନ କରୁଥିଲେ । ବାଲ୍ମୀକି କୁଶ ଓ ଲବଙ୍କୁ କେବଳ ଶାସ୍ତ୍ର ଶିକ୍ଷା ଦେଇ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନ ଥିଲେ । ସେ ଜାଣିଥିଲେ ସେମାନେ ଅଯୋଧ୍ୟାର ରାଜବଂଶର ଭବିଷ୍ୟତ । ଦିନେ ସୀତାର ସନ୍ତାନ ଅଯୋଧ୍ୟାର ରାଜସିଂହାସନରେ ଅଧିରୂଢ଼ ହେବ । ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କୁ ସେଥିପାଇଁ କ୍ଷତ୍ରିୟୋଚିତ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ ଏକ ଜରୁରୀ ଆବଶ୍ୟକତା । କୁଶ ଲବର ଧନୁର୍ବେଦ ଓ ରାଜଧର୍ମ ଶିକ୍ଷାର ବୟସ ସମାଗତ । ଏପରି ସମୟରେ ସେମାନେ ଯଦି ତାପସମାନଙ୍କ ସହିତ ବନରେ

ରହିଥିବେ ତେବେ ସେମାନଙ୍କର ମୂଲ୍ୟବାନ ସମୟ ବୃଥାରେ ଅତିବାହିତ ହେବ । ବାଲ୍ମୀକି ତେଣୁ ଭାବୁଛନ୍ତି ଯେ, ରାଜପୁତ୍ର ଯଦି ରାଜଧର୍ମରେ ନିପୁଣ ନ ହୁଏ, ତେବେ ବନ୍ଧ୍ୟା ତରୁ ପରି ତାର ସକଳ ଗୁଣ ବ୍ୟର୍ଥ ହେବ । ବୀରପୁତ୍ର ଯଦି ବୀରଭିଭୂଷଣ ଲାଭ ନ କରେ ତେବେ ବୀରବଂଶ ପ୍ରତି ତାହା ଦୁର୍ବିସହ ଦୁଃଖ ହେବ । ଯେତେବେଳେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଦାୟାଦମାନେ ରାଜସିଂହାସନ ଲାଭ କରିବେ ସେତେବେଳେ ଯଦି ଆବଶ୍ୟକୀୟ ରାଜଧର୍ମ ଶିକ୍ଷା ସେମାନେ ପାଇ ନ ଥାନ୍ତି, ତେବେ ମାତି-ଅଧମତାହିଁ ପ୍ରକଟିତ ହେବ । ବିଶେଷତଃ ରଘୁବଂଶର ରାଜାମାନେ ଦାନବୀର । ଋଷିର କୁଟୀର କୁଶ-ଲବଙ୍କୁ ସେହି ଆଦର୍ଶରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହେବାପାଇଁ ଅନୁକୂଳ ବାତାବରଣ ଦେଇପାରିବନି ।

ବାଲ୍ମୀକି ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସହ ତାଙ୍କର ସନ୍ତାନଦ୍ୱୟଙ୍କର କପରି ପରିଚୟ ହେବେ ସେହି ଚିନ୍ତାରେ ଅଧୀର ହୋଇଉଠିଛନ୍ତି । କୁଶ ଲବ ଅବିକଳ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ରୂପର ପ୍ରତିବିମ୍ବ । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସେମାନଙ୍କୁ ତେଣୁ ଦେଖିଲାମାତ୍ରେ ଚିହ୍ନି ପାରିବେ । ତଥାପି ଯଦି ମନରେ ସଂଶୟ ଜାତ ହୁଏ, ତେବେ ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ନିଶ୍ଚୟ ସନ୍ଦେହ ଖଣ୍ଡନ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହେବେ । ଏହି ଆଶ୍ୱସ୍ତି ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କର ମନରେ ଆଶଙ୍କାର ଛାୟା ଖେଳିଯାଉଛି; କାରଣ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଅପବାଦଭୟରେ ସୀତାଙ୍କୁ ନିର୍ବାସିତ କରିଛନ୍ତି । ବାରବର୍ଷ ପରେ ହୁଏତ ତାଙ୍କ ଅନ୍ତରରେ ସନ୍ତାନମମତା ଜାତ ହୋଇ ନ ପାରେ । ପୁଣି—

"ପୁତ୍ରସ୍ନେହ ଅର୍ପିଛନ୍ତି ପ୍ରକୃତିର ସ୍ରୋତ,
ନିଶ୍ଚୟ ଲୋଡ଼ିବେ ତାଙ୍କ ସମ୍ମତି ସମ୍ପ୍ରୀତ ।
ନିଜର ବିଶ୍ୱାସ ପ୍ରତି ଆସ୍ଥା ନାହିଁ ଯାର
କି ହେବ ବୁଝାଇ ଆମ୍ଭେ କହିଲେ ହଜାର ।"

ବାଲ୍ମୀକ ତେଣୁ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ବଶିଷ୍ଠ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସହିତ ପରାମର୍ଶ କରିବାକୁ ମନେ ମନେ ସ୍ଥିର କରିଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ଅଯୋଧ୍ୟାର ରାଜଦୂତ ଆସି ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଅଶ୍ୱମେଧ-ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନ କରୁଥିବାର ସମ୍ବାଦ ଦେଇ ବାଲ୍ମୀକଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣପତ୍ର ଦେଇଥିଲା । ବାଲ୍ମୀକ ବାଞ୍ଛାପୂରଣର ସମୟ ଉପସ୍ଥିତ ଜାଣି ମନେ ମନେ ଆନନ୍ଦିତ ହେଲେ । ମୁନିକୁମାର ବେଶରେ କୁଶଲବଙ୍କୁ ଅଯୋଧ୍ୟା ନେବାକୁ ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି ସେ । ତାଙ୍କରି ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ୍ରମେ ସେଠାରେ ସେମାନେ ରାମାୟଣ ଗାନ କରିବେ । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ପୁତ୍ରଦ୍ୱୟଙ୍କୁ ଅବିକଳ ନିଜ ପରି ଦେଖି ନିଶ୍ଚୟ ନିଜର ସନ୍ତାନ ବୋଲି ଜାଣି-ପାରିବେ । ବାଲ୍ମୀକ ପୁଣି ଭାବିଛନ୍ତି ଯେ, ରାମାୟଣରୁ ଅଯୋଧ୍ୟାର ନରନାରୀ ଅବଗତ ହେବେ ଯେ, ଜାନକୀଙ୍କୁ ପାପ ସ୍ପର୍ଶ କରି ପାରିନାହିଁ; ପୁଣି ଲଙ୍କାରେ ଅଗ୍ନିପରୀକ୍ଷା ମାଧ୍ୟମରେ ପରୀକ୍ଷିତ ହୋଇଛି ସୀତାଙ୍କର ସତୀତ୍ୱ । କୁଶଲବଙ୍କୁ ଅଯୋଧ୍ୟା ନେବାପାଇଁ ତାଙ୍କର ପ୍ରସ୍ତାବକୁ ସୀତା ସମର୍ଥନ କରିବା ପରେ ବାଲ୍ମୀକ ସେମାନଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି ଯେ ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥବର୍ଣ୍ଣିତ ରାମଚନ୍ଦ୍ର, ଲକ୍ଷ୍ମଣ, ଭରତ, ଶତ୍ରୁଘ୍ନ, ହନୁମାନ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ସେମାନେ ସେଠାରେ ଦେଖିପାରିବେ । ପୁଣି—

"ଆଖିରେ ଦେଖିବ ଯାହା ଦେଖିଛ ଅକ୍ଷରେ,
ଗାଇବ ସଭିଙ୍କ କଥା ସଭିଙ୍କ ସମକ୍ଷରେ ।"

× × ×

ଏବଂ—"ରାଜା ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଯେବେ କରିବେ ଆହ୍ୱାନ
କରିବ ଛାମୁରେ ତାଙ୍କ ରାମାୟଣ ଗାନ ।
ପଚାରିଲେ ପରିଚୟ ଘେନ କୌତୂହଳ,
ବୋଲିବ, 'ବାଲ୍ମୀକ-ଶିଷ୍ୟ ସୋଦରଯୁଗଳ' ।

ଧନ ଦେଲେ ଲୋଭ ତେଜି ବୋଲିବ ବିନୟେ
କି କରିବୁଁ ଧନ ନେଇ ତାପସ ନିଳୟେ ?”

ରାମାୟଣ ଉତ୍ତର କାଣ୍ଡରେ ଅଯୋଧ୍ୟାରେ ପିତା-ପୁତ୍ରଙ୍କ ମିଳନ ଓ ସୀତାଙ୍କର ପାତାଳ ପ୍ରବେଶ ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି; କିନ୍ତୁ କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଭିନ୍ନ ହୋଇଥିବାରୁ କବି ଏଠାରେ ସେସବୁ ବିଷୟ ପରିହାର କରିଛନ୍ତି । ସୀତାଙ୍କୁ ଆଦର୍ଶ ତପସ୍ୱିନୀରୂପେହିଁ କବି ଏଠାରେ ଚିତ୍ରଣ କରିବାରେ ନିଜର ସମସ୍ତ କଳାକୁଶଳତାର ସଫଳ ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି । ଏଣୁ ସୀତାଙ୍କର ତପସ୍ୱିନୀ-ଜୀବନ-ନାଟିକାରେ ପ୍ରସଙ୍ଗୋଚିତ ଭାବରେ ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କର ଭୂମିକା ଯେତିକି ଆବଶ୍ୟକ, କବି ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କୁ ନିଜ କାବ୍ୟରେ ସେତିକି ସ୍ଥାନ ଦେଇଅଛନ୍ତି ।

ସ୍ଥୂଳତଃ ବାଲ୍ମୀକି 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ଏକ ଗୌଣ ଚରିତ୍ର ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ନିଃସନ୍ଦେହରେ ଏକ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଚରିତ୍ର । ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କୁ ବାଦ୍ ଦେଇ ସୀତାଙ୍କର ଉତ୍ତର ଜୀବନର କଥା ଚିନ୍ତା ମଧ୍ୟ କରାଯାଇ ପାରିବନାହିଁ । କବିର ଲେଖନୀରେ ବାଲ୍ମୀକି ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞ, ଦିବ୍ୟଦୃଷ୍ଟି ସମ୍ପନ୍ନ, ମହାକବି, ମହାନୁଭବ, ତୁଙ୍ଗ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ । ଉଦାରତା ଓ ସାରଲ୍ୟ ତାଙ୍କର ଚରିତ୍ରର ଅନ୍ୟତମ ଆକର୍ଷଣ । କେବଳ ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥର ରଚୟିତାରୂପେ ନୁହେଁ, ରାମାୟଣଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଧାନ ନାୟିକା ସୀତାଙ୍କର ଉତ୍ତର ଜୀବନରେ ଆଶା ଓ ଆଶ୍ୱସ୍ତିର ପ୍ରତୀକରୂପେ ମଧ୍ୟ ସେ 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ଚିତ୍ରିତ ।

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ଆଦର୍ଶବାଦ

ସାର୍ଥକ କାବ୍ୟ କବିତା କେବଳ ଅବସରବିନୋଦନ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନୁହେଁ, କେବଳ ମାନବ-ଜୀବନର ବିଶ୍ଳେଷଣ ବା ସମାଲୋଚନା ନୁହେଁ, କେବଳ ଭାବୋଚ୍ଛ୍ୱାସର ଛନ୍ଦବଦ୍ଧ ପରିପ୍ରକାଶ ନୁହେଁ; ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହରେ ସତ୍ୟ, ଶିବ ଓ ସୁନ୍ଦରର ତ୍ରିବେଣୀ-ଧାରା । ଜୀବନର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନରେ କାବ୍ୟକାର ମଣିଷଜୀବନ ସମ୍ପର୍କରେ ଯେପରି ନିଜର ଅବଧାରଣାର ପରିଚୟ ଦିଏ, ଜୀବନାଦର୍ଶର ବିକାଶ ପାଇଁ ଅନୁକୂଳ ବାତାବରଣ ସୃଷ୍ଟି ଭିତରେ ଅନୁରୂପ ଭାବରେ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିକୁ ନୂତନ ଜୀବନ ପ୍ରଦାନ ସକାଶେ ନିଜର ନିଷ୍ଠାପର ଆଗ୍ରହର ସଙ୍କେତ ଦିଏ । ଏହି ଆଭିମୁଖ୍ୟରୁ ସାହିତ୍ୟରେ ଆଦର୍ଶବାଦର ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭୂମିକା ରହିଛି । ଏହି ଆଦର୍ଶବାଦହିଁ କାବ୍ୟ-ପୁଷ୍ପର ସୁରଭି । 'କଳାର ପାଇଁ କଳା'ର ଆରାଧନା ଭିତରେ କବି ରାଧାନାଥ ଯେତେବେଳେ ରୂପଜ, କାମଜ ପ୍ରୀତିର ରୂପାୟନରେ ନିଜର ସର୍ଜନା ନୈପୁଣ୍ୟକୁ ନିୟୋଜିତ କରିଥିଲେ ସେ ସମୟରେ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ରାଧାନାଥଙ୍କ ଚିନ୍ତାଧାରା ବିରୁଦ୍ଧରେ ତାତ୍କାଳିକ ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ରର ପ୍ରତିକ୍ରିୟାକୁ ସାବଧାନତାସହକାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଥିଲେ । ତାତ୍କାଳିକ ସାହିତ୍ୟରେ ସତେ ଯେପରି ଆଦର୍ଶ ଚରିତ୍ର-ଚିତ୍ରଣର ଅଭାବ ଅନୁଭୂତ ହୋଇଥିଲା । ତେଣୁ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ 'ଇନ୍ଦୁମତୀ' କାବ୍ୟ ପାଠ କରି ସେହି ଅଭାବ ପୂରଣ ନିମିତ୍ତ ମେହେର-ପ୍ରତିଭାର ଯାଦୁକରୀ ଶକ୍ତିକୁ ଅନେକେ ଆଶାକୁଳ ନୟନରେ ଅନାଇ ରହିଥିଲେ ।

'ଇନ୍ଦୁମତୀ'ର କବିଙ୍କୁ ଅଭିନନ୍ଦନ ଜଣାଇ ସେଥିପାଇଁ ଗୁଣଗ୍ରାହୀ କବି ନନ୍ଦକିଶୋର ଲେଖିଥିଲେ—

"ପବିତ୍ର ସୁନ୍ଦର କାବ୍ୟ ଲେଖି ପ୍ରିୟ କବି,
ସମୁଜ୍ଜ୍ୱଳ କର ମାତୃଭୂମି ମୁଖଛବି ।
କର୍ମନାଶା ମଧ୍ୟରେ ହୋଇ ଜାତି ବିସର୍ଜନ,
ବୈଶ୍ୟଠୁଁ ଶିଖନ୍ତୁ ଆଜି କ୍ଷତ୍ରିୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ।"

କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ କବି ନନ୍ଦକିଶୋର ଏକ ପତ୍ରରେ ପୁଣି ଲେଖିଥିଲେ—"ଗଙ୍ଗାଜଳ ଯେପରି ସର୍ବସ୍ଥାନକୁ ପବିତ୍ର କରିଦିଏ, ସେହିପରି ଶକ୍ତିଶାଳୀ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ଯେକୌଣସି ବିଷୟରେ ହସ୍ତକ୍ଷେପ କରିଅଛନ୍ତି, ତାହାକୁ ସୁନ୍ଦର କରି ପାରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର 'କୀଚକ ବଧ', 'ଇନ୍ଦୁମତୀ' ପରି ତତ୍ପ୍ରଣୀତ ପ୍ରଣୟାଙ୍କୁର, ଅଯୋଧ୍ୟାଦୃଶ୍ୟ, ବେଦବ୍ୟାସ ପ୍ରଭୃତି ଖଣ୍ଡ କବିତା ମଧ୍ୟ ପ୍ରସାଦମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଗୁଣରେ ପାଠକର ମନୋହାରିଣୀ ହୋଇଅଛି × × × ଆଉ ଗୋଟିଏ କଥା ନ କହି ରହିପାରିଲି ନାହିଁ । ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟରେ ଆଦର୍ଶ ଚରିତ୍ର-ଚିତ୍ରଣ ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ । କବି ରାଧାନାଥଙ୍କ ଛନ୍ଦାବଳୀର ଭଣ୍ଡାର ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀରେ ଯେଉଁ ଅଭାବ ରହିଯାଇଛି ତାହାର ପ୍ରପୂର୍ତ୍ତି କିପରି ହେବ ? × × ନାରୀ-ପ୍ରଣୟ ବ୍ୟକ୍ତୀତ ମାନବଚରିତ୍ରର ଅନ୍ୟ ମହତ୍ତ୍ୱଭାବ କିମ୍ବା ନିର୍ମଳ ସଂଯତ ପ୍ରଣୟ-ଚିତ୍ରଦ୍ୱାରା ପରିବର୍ଣ୍ଣୀକୃତ କାବ୍ୟର ଅଭାବ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟରେ ଅଛି । 'ଚିଲିକା', 'ମହାଯାତ୍ରାରେ' ଯେପରି ପ୍ରକୃତି ଚିତ୍ରର ପରାକାଷ୍ଠା ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଅଛି, ସେହିପରି ମାନବ-ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ରଣରେ ଉଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶ କିଏ ପୂରଣ କରିବ ? କବି ଗଙ୍ଗାଧର ଶକ୍ତିର ସ୍ପଷ୍ଟ ଉନ୍ମେଷ 'କୀଚକବଧ'ରେ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି ।

ତାହା ପରିସ୍ଫୁଟ ହେବ କି ?" * ସୁବିଖ୍ୟାତ 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟ ପ୍ରଣୟନ କରି କବି ଗଙ୍ଗାଧର ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାହାଙ୍କର ଏହି ଉତ୍କଣ୍ଠା ଦୂର କରି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ନିଜ ପାଇଁ ଏକକ ଓ ଅନନ୍ୟ ସାଧାରଣ ସ୍ଥାନ ସୃଷ୍ଟି କରିପାରିଛନ୍ତି ।

ବହିଃରଙ୍ଗ ହଜିଯାଏ, ଲିଭିଯାଏ; ହଜେନି ଲିଭେନି ମଣିଷର ଅନ୍ତଃରଙ୍ଗ । ଏହି ଅନ୍ତଃରଙ୍ଗର ବିକାଶ ପାଇଁ 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଆଦର୍ଶବାଦ ଉଦ୍ଭାସିତ ହୋଇଅଛି । 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ କେବଳ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଓ ସୀତାଙ୍କ ଚରିତ୍ରରେ ନୁହେଁ, ପ୍ରକୃତିର ଭିତରେ ମଧ୍ୟ କବି ତେଣୁ ଆଦର୍ଶର ମହାନ୍ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରିଅଛନ୍ତି । କାବ୍ୟର ମୁଖବନ୍ଧରେ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି···"ପିତୃସତ୍ୟ-ରକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ବନବାସୀ ହେବାରୁ ରାମଙ୍କର ଓ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ଅନୁଗାମିନୀ ହେବାରୁ ସୀତାଙ୍କର ଯେଉଁ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପରିପୁଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା, ସୀତାଙ୍କ ନିର୍ବାସନରେ ତାହା ସୌରଭମୟ ହେଲା । ନିର୍ବାସନ କଷ୍ଟ ସହିବାଦ୍ୱାରା ସୀତାଙ୍କର ପତିଭକ୍ତି ଯେପରି ତେଜୋମୟୀ ହୋଇଗଲା, ତାଙ୍କର ହିରଣ୍ମୟ ପ୍ରତିକୃତି ରଖି ଅଶ୍ୱମେଧଯଜ୍ଞ ନିର୍ବାହ କରିବାଦ୍ୱାରା ରାମଙ୍କ ପତ୍ନୀପ୍ରେମ ସେହିପରି ପ୍ରଦୀପ୍ତ ହୋଇଉଠିଲା । ଉପଯୁକ୍ତ ପତିଙ୍କ ଉପଯୁକ୍ତ ପତ୍ନୀ । ସୀତା ମିଥ୍ୟାପବାଦରେ ସ୍ୱାମୀକର୍ତ୍ତୃକ ପରିତ୍ୟକ୍ତା ହୋଇଥିଲେହେଁ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ହୃଦୟର ପ୍ରେମ ବୁଝିପାରିଥିଲେ । ସେ ନିର୍ବାସନକୁ ନିଜର ଭାଗ୍ୟଦୋଷ ବୋଲି ପତିଭକ୍ତିକୁ କିପରି ଦୃଢ଼ତର ଓ ଉଚ୍ଚତର କରିଥିଲେ—ବନବାସକୁ ପତିବ୍ରତସାଧନା ତପସ୍ୟାରେ ପରିଣତ କରି ତପସ୍ୱିନୀରୂପେ କିପରି ଦିନ ଯାପନ କରିଥିଲେ; ତାହା

* ସମ୍ବଲପୁରରୁ ୧୯୧୧ ମସିହାରେ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଲିଖିତ ପତ୍ର ।

ପ୍ରକଟ କରିବା ଏହି ପୁସ୍ତକର ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ସୀତା ଯେପରି ସ୍ୱାମୀଙ୍କର କରୁଣାଲାଭର ଆଶା ତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ, ମୁଁ ସେହିପରି ତାଙ୍କ ଉଚ୍ଚ ଚରିତ୍ର ପ୍ରକଟ କରିବାରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହେବାର ଆଶା ତ୍ୟାଗ କରିଅଛି । ତେବେ ରାମ ତପସ୍ୱିନୀ ସୀତାଙ୍କ ପରିବର୍ତ୍ତିରେ ହୃଦୟଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାକୁ ମନୋହାରିଣୀ ମୂର୍ତ୍ତି କରି ଯଜ୍ଞ ସମାଧାନ କରିଥିଲେ । ବଙ୍ଗପାଠକବୃନ୍ଦ ଏଥିରେ ମୋର କୃତିତ୍ୱକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ନ କରି ନିଜ ନିଜର ହୃଦୟସ୍ଥ ସୀତାଙ୍କ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ, ନିର୍ମଳ ଓ ପବିତ୍ର ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ରିତ ସ୍ମୃତିପଟକୁ ଥରେ ଥରେ ଉଦ୍‌ଘାଟନ କରି ନାରୀ ହୃଦୟର ଉନ୍ନତି ବିଧାନ କରିବେ, ଏହି ମାତ୍ର ଆଶା ।”

ରାମଚନ୍ଦ୍ର କେବଳ ଜଣେ ଆଦର୍ଶ ନରପତି ନୁହନ୍ତି; ଅଧିକନ୍ତୁ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରେମିକ ଓ ଆଦର୍ଶ ପୁତ୍ର ମଧ୍ୟ । ଆଦର୍ଶ ପୁତ୍ରରୂପେ ପିତୃସତ୍ୟରକ୍ଷା ପାଇଁ ତାଙ୍କର ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ବର୍ଷବ୍ୟାପୀ କାନନ-ନିବାସ ତାଙ୍କର ଗୃହନିକ ମହତ୍ତ୍ୱର ପ୍ରତୀକ । ପିତୃ-ବାକ୍ୟପାଳନରେ ଅବିମୁଖ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରାଚ୍ୟ-ସଭ୍ୟତାର ଏକ ମହାନ୍ ଆଦର୍ଶ । ଆଦର୍ଶ ପ୍ରେମିକରୂପେ ସୀତା-ବିରହକାତର ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଅନୁଚିନ୍ତନ ପାଠକପାଠିକାର ଚକ୍ଷୁକୁ ଲୋତକାର୍ଦ୍ର କରିଥାଏ । ରାଜା ରାମଚନ୍ଦ୍ର କର୍ତ୍ତବ୍ୟର ଅନୁରୋଧରେ, ଆଦର୍ଶର ଅନୁପ୍ରେରଣାରେ ସୀତାଙ୍କୁ ପ୍ରଜାନୁରଞ୍ଜନ ପାଇଁ ନିର୍ବାସିତ କରିଥିଲେ ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ସ୍ୱାମୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଏକାନ୍ତ ଭାବରେ ସୀତାଙ୍କର, କେବଳ ସୀତାଙ୍କର । ସୀତା ନିର୍ବାସିତା ହେବା ପରେ ଅଯୋଧ୍ୟାର ରାଜଅନ୍ତଃପୁର ତାଙ୍କୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷୟ ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ଭିତରେ ସୁଦ୍ଧା ଶାନ୍ତି ଦେଇପାରିନି । ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନ ବାରମ୍ବାର ଆର୍ତ୍ତନାଦ କରୁଛି, ମନର କପୋତ ଅସହ୍ୟ ଜ୍ୱଳନ ଭିତରେ ଛଟପଟ ହୋଇଛି—

"ରେ ସନ୍ତପ୍ତ ଚର୍ମ ! ନାଶିବ ତୋ ଘର୍ମ
ସମୀର ଆସୁଛି ବହି,
ସନ୍ତାପନାଶିନୀ ସରୋଜବାସିନୀ
ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗ-ସୌରଭ ବହି ।
ଆଜ ଏକ କଥା କହୁଛି ଏକତା
ବାନ୍ଧି ତୁମ୍ଭେ ମନ ସଙ୍ଗେ,
ବୁଲ ହ୍ରଦ-ସରେ ଅନନ୍ତବାସରେ
ଝଳସିବ ରସରଙ୍ଗେ ।
ମୋ ପ୍ରାଣସଙ୍ଗିନୀ ନବ କମଳିନୀ
ଫୁଟି ରହିଅଛି ତହିଁ,
ସ୍ମରଣ ଭାସ୍କର ତର ତେଜସ୍କର
ଅସ୍ତ ତାର ନାହିଁ ତହିଁ ।"

ଶୁକ ସାରୀ, ହରିଣଶାବକ, ମୟୂରଯୁଗଳ, ଭୀମରାଜ, ବୀଣା ଦିନେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧକ ଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ସୀତା ନିର୍ବାସନ ପରେ ଚକ ଘୂରିଯାଇଛି । ରାଜଅନ୍ତଃପୁର ଓ ପ୍ରମୋଦ ଉଦ୍ୟାନର ପ୍ରତିଟି ଜିନଷ ସୀତାଙ୍କ ପବିତ୍ର ସ୍ମୃତି ଜଡ଼ିତ ହୋଇ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଚକ୍ଷୁକୁ ଲୋତକପ୍ଲାବିତ କରିଛି । ପ୍ରାଣପ୍ରିୟାର ଅବର୍ତ୍ତମାନରେ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପ୍ରେମ ହ୍ରାସ ହୋଇନାହିଁ; ବରଂ ଶୂନ୍ୟ ଯୋଗେ ଅଙ୍କ ବୃଦ୍ଧି ପରି ପ୍ରେମ ବହୁଗୁଣିତ ହୋଇଛି । ଏହାହିଁ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରେମର ସଙ୍କେତ । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଯେତେବେଳେ ଅଶ୍ୱମେଧ-ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନ କରିଛନ୍ତି ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କୁ 'ଦୟିତା ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ' ନ ଥିଲେହେଁ ସୀତାଙ୍କ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କରି ଯଜ୍ଞ ନିର୍ବାହ କରିଅଛନ୍ତି । ଆଦର୍ଶ ରାଜାରୂପେ ସେ ପୁରାଣବିଖ୍ୟାତ ଓ ଯୁଗ

ଯୁଗ ଧର ଆଦର୍ଶ । ସେ ଜାଣିଥିଲେ ସୀତା ସତୀ । ଏହି ସତୀଙ୍କୁ ଶୁଦ୍ଧ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ପରି ତାର ଦିବ୍ୟଜ୍ୟୋତିକୁ ଜାଜ୍ୱଲ୍ୟମାନ କରିଥିଲା ଏକଦା ଲଙ୍କାରେ ଅଗ୍ନି ପରୀକ୍ଷା କାଳରେ । ତଥାପି ଲୋକାପବାଦ ଭୟରେ ପ୍ରଜାନୁରଞ୍ଜନ ପାଇଁ ରାଜା ରାମଚନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କୁ ନିର୍ବାସିତ କରିଥିଲେ । କାରଣ ଅଯୋଧ୍ୟାର ରାଜାରୂପେ ସେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସତ୍ତା-ବିବର୍ଜିତ । ସେଠାରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନରେ ଆଶା-ଆକାଙ୍କ୍ଷା ବଡ଼ ନୁହେଁ—ବଡ଼ ହେଉଛି ପ୍ରଜାର କଲ୍ୟାଣ, ପ୍ରଜାନୁରଞ୍ଜନ । ତେଣୁ—

"ମିଥ୍ୟା କଥା ଯେବେ ପ୍ରଜାଏ କହିବେ
ମେଳ ହୋଇ ଶତ ଶତ,
ମିଥ୍ୟା ଜାଣି ଜାଣି ତାଙ୍କୁ ମାନି ମାନି
ବୋଲିଯାଏ ସତ ସତ ।
ପ୍ରକୃତିର ଶାନ୍ତି ଯଜ୍ଞରେ ନୃପତି-
ସୁଖଟି ସ୍ୱଭାବେ ବଳି
ଦୃଢ଼ ଧର୍ମଦାମେ ବନ୍ଧ ନିଜ କାମେ
ପାଦେ ନ ପାରଇ ଚଳି ।" (ତୃତୀୟ ସର୍ଗ)

ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ରାଜା ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦୀପାଳିର ସଳିତା ପରି ନିଜେ ଜଳୁଛନ୍ତି, ଅନ୍ୟକୁ ଆଲୋକ ବିତରଣ କରୁଛନ୍ତି । ସେ ତ୍ୟାଗ ଓ ଆଦର୍ଶର ରକ୍ତ ମାଂସଧାରୀ ବିଗ୍ରହ; କଠୋରତା ଓ କୋମଳତାର ମନୋଜ୍ଞ ସମନ୍ୱୟ । ବିଦ୍ୟୁତ୍-ଅନଳରେ ହୃଦୟ ଜଳିଲେ ମଧ୍ୟ ଯେପରି ଘନ ନିଜର ଆଦର୍ଶ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଜଳଦାନରେ ବାଧ୍ୟ, ସୀତାଙ୍କ ବିରହରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଅନ୍ତର ଦୁଃଖାଗ୍ନିରେ ଜଳୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଜାନୁରଞ୍ଜନ ପାଇଁ ବାଞ୍ଛିତ କର୍ମ ସମ୍ପାଦନ ପାଇଁ ସେହିପରି ବାଧ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ସୀତା 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ଚରିତ୍ର । ଏହି ଚରିତ୍ର ତ୍ୟାଗର ବିଭୂତିରେ ମଣ୍ଡିତ ହୋଇଛି, ଆଦର୍ଶର ଜ୍ୟୋତିରେ ଆମର ଚକ୍ଷୁକୁ ଝଲସାଇ ଦେଇଛି । ପ୍ରଥମ ଦେଖାରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ନବୀନ ନୀରଦ କାନ୍ତି ସୀତାଙ୍କର ମନ ହରଣ କରିଥିଲା । ତେଣୁ ମନେ ମନେ ନିଜର ନାରୀତ୍ୱକୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପଦତଳେ ନୈବେଦ୍ୟ ଦେଇଥିଲେ ସେ । ହରି ଧନୁ କିଏ ଭଙ୍ଗ କରିବ ତାହା ସୀତାଙ୍କୁ ଜଣା ନ ଥିଲା; କିନ୍ତୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ପ୍ରଥମ ଦେଖାରେ ସେ ଭଲ ପାଇଥିଲେ । ଫଳରେ ପିତାର ଆଦେଶ ନେଇ ସେ ତପସ୍ୱିନୀ ହେବାକୁ ମନେ ମନେ ସଂକଳ୍ପ କରିଥିଲେ । କାରଣ—

"ମନଥିବ ଏକେ, ଅନ୍ୟ ହେବ ଯେବେ ପତି
ଜୀବନେ ମରଣେ ହେବ ଭୀଷଣ ଦୁର୍ଗତି ।"

ପିତୃ ସତ୍ୟ ରକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ବନବାସୀ ହେବାକୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଯେତେବେଳେ ଦୃଢ଼ସଂକଳ୍ପ, ସୀତା ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ଅନୁଗାମିନୀ ହୋଇ ପ୍ରଭୁପଦ ସେବା ପାଇଁ ନିଜର ଦୁର୍ବାର ଆଗ୍ରହକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଭାଷାରେ..."ସେ ସୁଖରୁ ବଞ୍ଚିତା ହେଲେ ସୀତା ବଞ୍ଚି ପାରିବନି । ପ୍ରଭୁ ପାଦସେବା ବିନା ବିଶ୍ୱ ତାକୁ ପିତା ।" ଏହିପରି ଭାବରେ ଯେଉଁ ଆଦର୍ଶର କ୍ରମ ବିକାଶ କବି ସୀତାଙ୍କର ଜୀବନର ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଦେଖାଇଛନ୍ତି ସେହି ଆଦର୍ଶ ଚରମୋତ୍କର୍ଷ ଲାଭ କରିଛି ତାଙ୍କର ଉତ୍ତର ଜୀବନରେ । ସୀତା ନିରପରାଧିନୀ, ସତୀ ଶିରୋମଣି । ମିଥ୍ୟାପବାଦରେ ପରିତ୍ୟକ୍ତା ତଥାପି ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ପଦଟିଏ ଉଚ୍ଚାରଣ କରିନାହାନ୍ତି— ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ...

"ମୋ କର୍ମ ପାଇଁ ଦୋଷୀ ନୁହନ୍ତି ବିଧି,
କାନ୍ତ ତ ସ୍ୱଭାବେ ମୋ କରୁଣାନିଧି ଗୋ ।"

ସୀତା ଜାଣିଥିଲେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଲାଗି ଅନୁରୋଧରେହିଁ ତାଙ୍କୁ ତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି । ରଘୁବଂଶର ସୁଯୋଗ୍ୟ ଦାୟାଦ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଏହା ଉପଯୁକ୍ତ କର୍ମ ବୋଲି ତେଣୁ ସୀତା କହିଛନ୍ତି । ଏ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ନିର୍ବାସନ ଦଣ୍ଡରେ ତାଙ୍କର ମାନସିକ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ହେଉଛି—

"ପିତୃବାକ୍ୟ ପାଳନରେ ତୁମ୍ଭେ ଅବିମୁଖ
ପତି ବାକ୍ୟ ପାଳନରେ ନ ହେଲେ ମୋ ଦୁଃଖ
ତେବେ ସିନା ତୁମ୍ଭ ପତ୍ନୀ-ପଦର ଭାଜନ,
ମୁଁ ହେବି, ଏ କଥା ନିଶ୍ଚେ ବୁଝିବ ମୋ ମନ ।"

ଗର୍ଭବତୀ ଅବସ୍ଥାରେ ମିଥ୍ୟାପବାଦରେ ପ୍ରିୟଜନ ପରିତ୍ୟକ୍ତା ସୀତା ନିଜର ଉତ୍ତର ଜୀବନକୁ 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ସ୍ୱାମୀ ବ୍ରତ-ସାଧିକା ତପସ୍ୟାରେ ପରିଣତ କରିଛନ୍ତି । ଆଦର୍ଶ ପତ୍ନୀ ସେ । ତାଙ୍କର ନିର୍ମଳ ହୃଦୟ ସରସୀରେ ମନୋହର ରୂପ ରାମ-ରାଜହଂସ ନିରନ୍ତର କ୍ରୀଡ଼ା କରୁଥିଲା । ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରେ ପ୍ରଭାତ କାଳରେ ଊଷାର ପଦ ବନ୍ଦନା କରି ସେ ନିଜର ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ବିମୋଚନ ପାଇଁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିନାହାନ୍ତି । ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ମଙ୍ଗଳ ପାଇଁହିଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଛି ତାଙ୍କର ପ୍ରାର୍ଥନା—

"ବୋଇଲେ ତାକୁ ପ୍ରଶଂସି, ତୁମ୍ଭେ ତିମିର ବିଧ୍ୱଂସି;
ରବି-ଆଗମନ-ଶଂସୀ ହୁଅ ସଂସାରେ
ତୁମ୍ଭ କୋମଳ ଚରଣ କରେ ଜ୍ୟୋତି ଆହରଣ

ତହିଁ ଯାଉଛୁ ଶରଣ ଦୃଢ଼ ଆଶାରେ;
ଶୁଭ୍ର ସଜ୍ଜରତ ରସିକେ,
ଶୁଭ ସମ୍ପାଦନ୍ତି ହୁଅ ରଘୁବଂଶିକେ ।

କେବଳ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଓ ସୀତାଙ୍କ ଚରିତ୍ରକୁ କବି ଯେ ଆଦର୍ଶରେ ଅନୁରଞ୍ଜିତ କରିଛନ୍ତି ତା ନୁହେଁ ଅଧିକନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତି ଭିତରେ ସେହି ଆଦର୍ଶର ନବ ନବ ଦିଗ୍‌ବଳୟର ସନ୍ଧାନ ପାଇଛନ୍ତି । ତମସା, ବନଲକ୍ଷ୍ମୀ ଆଦର୍ଶର ମୂର୍ତ୍ତିବନ୍ତ ପରିପ୍ରକାଶ । ତମସା ତାର ଜୀବନର ଉତ୍‌ଥାନ ଓ ପତନର ବନ୍ଧୁର ପଥରେ ଜୀବନାଦର୍ଶକୁ ଅନାହତ ରଖିବାରେ କରିଛି ସଫଳ ପ୍ରୟାସ । ସୀତାଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧନ କରି ତମସା କହୁଛି—

"ବନେ ବନେ ଭ୍ରମି ଭ୍ରମି   ଗଣ୍ଡ କୁହୁକେ ନ ଭ୍ରମି
ବହୁବାଧା ଅତିକ୍ରମି ସ୍ୱଚ୍ଛ ଜୀବନେ
ଅନ୍ଧାର ଦୁଃଖ ନ ଗଣି   ଆଲୋକ ସୁଖ ନ ମଣି
ଚାଲିଛୁ ଦୂର ସରଣୀ ନତ ବଦନେ;
ଜନମ କରୁଛୁ ସଫଳ
ତୋୟଦାନେ ଶୋଷି ତୀରବାସୀ-ସକଳ ।"

କବି ତାରାରେ ତାରାରେ, କୁସୁମରେ କୁସୁମରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଆଦର୍ଶର ସନ୍ଧାନ କରିଛନ୍ତି । କୃଷ୍ଣପକ୍ଷର ରଜନୀରେ ଯେତେବେଳେ ଆକାଶରେ ଚନ୍ଦ୍ରମା ନଥିଲା, ସେତେବେଳେ ଚନ୍ଦ୍ରର ବିରହକାତର ହେଲେହେଁ ଆକାଶର ତାରକା ନିଜର କର୍ତ୍ତବ୍ୟକୁ ବିସ୍ମୃତ ହୋଇନାହିଁ । କାବ୍ୟର ତୃତୀୟ ସର୍ଗରେ ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନା ଭିତରେ କବି ସୁଖଦୁଃଖର ଟଳଟଳ୍ଭୂଲ ଗୁରି ଭିତରେ ମଣିଷକୁ

ସତତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟନିଷ୍ଠ କରିବାକୁ ମହାନ୍ ପ୍ରେରଣା ଦେଇଛନ୍ତି । କାବ୍ୟର ଅଷ୍ଟମ ସର୍ଗରେ ମଲ୍ଲୀ ଓ ପଦ୍ମର କଥୋପକଥନ ଛଳରେ ପଦ୍ମର ଜୀବନାଦର୍ଶ ପ୍ରକଟନ ଭିତରେ ଆଦର୍ଶର ଅନୁପ୍ରେରଣା କବି କପରି ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଗଭୀର ଭାବରେ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି ତାହା ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ।

କବି ଗଙ୍ଗାଧର ପ୍ରାଚ୍ୟ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ପୂଜାରୀ । ପ୍ରାଚ୍ୟ ଆଦର୍ଶ ଓ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଚିନ୍ତାଧାରାର ଜୟଗାନ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ ତାଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ କାବ୍ୟ କବିତାରେ । କବି ଆଦର୍ଶବିମଣ୍ଡିତ ଜୀବନ କପରି ମରଣର ସାଗରବେଳାରେ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ହୁଏ, ମୃତ୍ୟୁର ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ଅମୃତତ୍ତ୍ୱ ଲାଭ କରେ, ତାହା ତୃତୀୟ ସର୍ଗରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଅନୁଚିନ୍ତା ଭିତରେ ଅତି ଚମତ୍କାର ଭାବରେ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଅଛନ୍ତି । ପ୍ରିୟା-ବିରହ-କାତର ରାମଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରକୃତି ଭିତରେ ଜୀବନାଦର୍ଶର ଅନ୍ୱେଷଣ କାଳରେ ଚିନ୍ତାଚଳଚୂଡ଼ରେ ଆରୋହଣ କରି ମହାକାଳର ଭୟଙ୍କର ସ୍ରୋତରେ କେବଳ କୀର୍ତ୍ତିଶୈଳ ଅଧିରୂଢ଼ ନରନାରୀ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟମାନେ କପରି ନିଶ୍ଚିହ୍ନ ହୋଇଯାଇଛନ୍ତି, ତାହା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । କବି ଆଦର୍ଶବିମଣ୍ଡିତ ଜୀବନର ସୁପରିଣତିର ଚିତ୍ର ମଲ୍ଲୀ ପ୍ରତି ପଦ୍ମାର ଉକ୍ତିରେ ଅତି ସୁନ୍ଦରଭାବରେ ଦେଇଛନ୍ତି—

"ଅଧିକ ଦିନ କାନ୍ତ-ପ୍ରେମାନୁରାଗ
ଭୋଗ କରିବି କାହିଁ ? ନାହିଁ ମୋ ଭାଗ୍ୟ;
ତାଙ୍କ ଚରଣ କରୁଥିବି ସ୍ମରଣ,
ମରଣ ନେବ ମୋତେ କରି ବରଣ ।
ଏ ଜନ୍ମେ କଟୁଦିନ ସହିଲେ ଦୁଃଖ
ଲଭିବି ପରଜନ୍ମେ ସ୍ୱାମୀ-ଶ୍ରୀମୁଖ ।"

ସଳିତା ଆଲୋକ ବିତରଣ ପାଇଁ ଜଳିଯାଏ; କିନ୍ତୁ ଏହି ଜଳିଯିବା ଭିତରେ ସେ ଅମରତ୍ୱ ଲାଭ କରେ ଜନଗଣର ଶେଷଶ୍ରଦ୍ଧାଞ୍ଜଳି ଆହୂତି ଲାଭ କରି । ତଟିନୀ ବାଧା ବନ୍ଧନ ଅତିକ୍ରମ କରି ବହିଯାଏ; କିନ୍ତୁ ଯାତ୍ରାପଥର କ୍ଲେଶକୁ ବିସ୍ମୃତ ହୁଏ ସାଗର ସଙ୍ଗମରେ । ଧୂପ ସୁବାସ ବିତରଣ କରି କେଇ ବିନ୍ଦୁ ଭସ୍ମରେ ପରିଣତ ହୁଏ କିନ୍ତୁ ସକଳର ସ୍ମୃତିରେ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ହୁଏ । ଆଦର୍ଶର ଏହି ମହନୀୟ ଅବଦାନ ଗଙ୍ଗାଧର ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟର ଶେଷ ସର୍ଗରେ ସୀତାଙ୍କ ସ୍ୱପ୍ନ ଦର୍ଶନ ଭିତରେ ଅତି ଚମତ୍କାର ଭାବରେ ପ୍ରକଟନ କରିଛନ୍ତି । କାବ୍ୟ ନୀତିଶାସ୍ତ୍ର ନୁହେଁ ସତ୍ୟ କିନ୍ତୁ କାବ୍ୟରେ ସୁନୀତି ଓ ସୁରୁଚିର ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂମିକା ରହିଛି । ଏ ଦୁଇର ମଧୁର ସମନ୍ୱୟ ଭିତରେ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବିକଶିତ ହୋଇଛି···ନିଜର ଫୁଟିଛି, ମହିମା ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଛି । ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଆଦର୍ଶବାଦର ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ କାଳରେ ଏହା ସ୍ୱତଃ ଆମର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିଥାଏ ।

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ କବିତ୍ୱ ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ

"କି ମନ୍ତ୍ର ହେଉଛି ପୁଣି ବାଛି ବାଛି ଲୋକ
ତମ ନାଶି ସୃଜୁଛନ୍ତି ସେମାନେ ଆଲୋକ"—କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗରେ ମଙ୍ଗଳାଚରଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ଶ୍ୱେତପଦ୍ମାସନା ଶୁକ୍ଳବସ୍ତ୍ରାନ୍ୱିତା ସରସ୍ୱତୀଙ୍କର ବନ୍ଦନା କରି ଏହା କହିଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ଯେଉଁ ମନ୍ତ୍ରର କଥା ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇଛି ସେ ମନ୍ତ୍ର ହେଉଛି କବିତ୍ୱ ଶକ୍ତି । ଏ ଶକ୍ତି ସମସ୍ତଙ୍କଠାରେ ନଥାଏ । ଯେଉଁ କେତେଜଣ ଏ ଶକ୍ତିର ଅଧିକାରୀ ହୋଇଥାନ୍ତି ସେମାନେହିଁ 'ତମନାଶି' ଆଲୋକ ସୃଜନ୍ତି । କବିତ୍ୱ ସମ୍ପର୍କରେ ସୃଷ୍ଟିସଚେତନ ଶିଳ୍ପୀ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଏହି ଅନୁଭବ ଯଥାର୍ଥ । ଇଂରାଜୀରେ କୁହାଯାଇଛି···"Poets are born not made." ବାସ୍ତବିକ କବିତ୍ୱ ଐଶୀପ୍ରେରଣା ସମ୍ଭୂତ । କବି ପ୍ରତିଭା ନିଃସନ୍ଦେହରେ ଏକ ନୈସର୍ଗିକ ଶକ୍ତି । ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ନିଷ୍ଠାପର ସାଧନା ବଳରେ ଜଣେ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ପଣ୍ଡିତ ହୋଇ-ପାରେ କିନ୍ତୁ ନୈସର୍ଗିକ ପ୍ରତିଭା ବିନା ଜଣେ କବି ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଥିଲା ନୈସର୍ଗିକ କବି ପ୍ରତିଭା ଓ ନିଷ୍ଠା-ପର ସାଧନାଲବ୍ଧ ଗଭୀର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ । ଏହି କବିତ୍ୱ ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ମଧୁର ସମନ୍ୱୟରେ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଗର୍ବ ଓ ଗୌରବ ହୋଇ ପାରିଛି । 'ରସ ରତ୍ନାକର' ଏହି ସମନ୍ୱୟର ଆଦ୍ୟ ଝଲକ ଓ 'ତପସ୍ୱିନୀ' ଏହାର ଚରମୋତ୍କର୍ଷ ।

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ କବିତ୍ୱ ଉପରେ ଆଲୋକପାତ କାଳରେ କବିଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ 'କୀଚକବଧ' ସମ୍ପର୍କରେ କବି ରାଧାନାଥଙ୍କ ମନ୍ତବ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି—"ଗଙ୍ଗାଧର ଉଚ୍ଚ-ଶ୍ରେଣୀର କବି । କି ବହିଃ ପ୍ରକୃତି, କି ଅନ୍ତଃ ପ୍ରକୃତି ଉଭୟର ଯଥାଯଥ ଚିତ୍ରାଙ୍କନରେ ଗଙ୍ଗାଧର ସିଦ୍ଧହସ୍ତ । ଗ୍ରନ୍ଥାଧ୍ୟୟନ କରି ଲୋକେ ପଣ୍ଡିତ ହୋଇପାରନ୍ତି ମାତ୍ର କବି ହେବାକୁ ହେଲେ କେବଳ ଗ୍ରନ୍ଥାଧ୍ୟୟନ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ନୁହେଁ, ପ୍ରକୃତି ଗ୍ରନ୍ଥାଧ୍ୟୟନ ମଧ୍ୟ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ରୂପେ ଆବଶ୍ୟକ । ଗଙ୍ଗାଧର ଯେତେବେଳେ ଯାହା ଲେଖନ୍ତି, ପ୍ରକୃତିକୁ ସ୍ୱଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖି ଲେଖନ୍ତି । ଏହି ହେତୁରୁ ତାଙ୍କର ଉକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଭାବପ୍ରଧାନ ନ ହୋଇ ରସପ୍ରଧାନ ହୁଏ । ଏହାର ଭୂରି ଭୂରି ପ୍ରମାଣ ତାହାଙ୍କ ରଚନାରେ ସୁଲଭ୍ୟ । ତାହାଙ୍କ ପ୍ରଭାତ ବର୍ଣ୍ଣନା, ସନ୍ଧ୍ୟା ବର୍ଣ୍ଣନା, ଋତୁ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଭୃତି ବହିଃ ପ୍ରକୃତିର ଆଲେଖ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକ ଯେମନ୍ତ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଏବଂ ମନୋହର, ତାହାଙ୍କ ମନୁଷ୍ୟ ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ତଦପେକ୍ଷା କୌଣସି ଅଂଶରେ ହୀନକଳ୍ପ ନୁହେଁ ।" ଯଥାର୍ଥରେ କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ କବିତ୍ୱ ଏକକ ଓ ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ । ତାଙ୍କ କବି ପ୍ରତିଭା ପୁରାଣର ଇନ୍ଦୁମତୀ, ଶକୁନ୍ତଳା, ଦ୍ରୌପଦୀ ଓ ସୀତା ଚରିତ୍ରକୁ ସୁନ୍ଦରତର କରି ପାରିଛି । ଓଡ଼ିଆ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟର ଆଦିପର୍ବରେ ଫକୀରମୋହନଙ୍କର ଉପନ୍ୟାସ ପରି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ କାବ୍ୟ ଅନୁପମ । ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟର ନାୟିକା ସୀତାଙ୍କ ଭିତରେ ରାମାୟଣୀ ସୀତାଙ୍କର ଆତ୍ମା ଭାସ୍ୱର ସତ୍ୟ କିନ୍ତୁ କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଅସାଧାରଣ ପ୍ରତିଭା ରାମାୟଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣିତା ସୀତାଙ୍କୁ ଅଧିକ ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ କରି ପାରିଛି । ଏହି କବିତ୍ୱ ପୁଣି ନିଜ ସମ୍ମୋହନୀ ଶକ୍ତି ପ୍ରକଟିତ କରିଛି ପ୍ରକୃତି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ । କାବ୍ୟର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗରୁ ଏ ଶକ୍ତି ଆମର ଚକ୍ଷୁ ଝଲସାଇ ଦେଇଛି ।

ତମସା, ଗୋଦାବରୀ, ଚିତ୍ରକୂଟ, ଦଣ୍ଡକାରଣ୍ୟ, ମହାନଦୀ, ଅଯୋଧ୍ୟା ଓ ବନଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ ଗଙ୍ଗାଧରୀୟ ପ୍ରତିଭା କେବଳ ଜୀବନ୍ତ କରିନାହିଁ ଅଧିକନ୍ତୁ ନବ ପରିଚ୍ଛଦରେ ସୁଶୋଭିତ କରିଛି । ଏମାନଙ୍କର କଥାବାର୍ତ୍ତା, ଗୀତିନୀତି, ସ୍ୱପ୍ନ, ଆଶା ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ଏକାନ୍ତ ଭାବରେ ମାନବିକ । ଏମାନେ ବାଲ୍ମୀକି ଓ ଅନୁକମ୍ପା ପରି ସୀତାଙ୍କର ଜୀବନ ନାଟିକାରେ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି ।

କାବ୍ୟର ଚତୁର୍ଥ ସର୍ଗରେ ଯେତେବେଳେ ବନଲକ୍ଷ୍ମୀ ଦ୍ୱାରରେ ସୀତା ଉପନୀତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କୁ ଦେଖି ଉଲ୍ଲସିତା ହୋଇଛି ବନଲକ୍ଷ୍ମୀ । ସୀତାଙ୍କୁ 'ରଙ୍ଗ ଶାଲ୍ମଳୀ' ଅର୍ଘ୍ୟ ଓ 'ଦୁର୍ବାଦଳ ଶ୍ୟାମ ପଟଳୀ' ପାଦ୍ୟ ଦେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସ୍ଥଳ କମଳ ଆସନ ଦେଇ ଶାରିକା ଭାଷଣ ଛଳରେ କହିଥିଲା—

"...ପାହିଲା ସଜନି,
ତୋ ପଦ-ଅରୁଣେ ମୋର ଖେଦ-ରଜନୀ" ।

ପୁଣି—

"ଯେତେବେଳେ ପୁଷ୍ପକରେ
ବାହୁଡ଼ି ଗଲୁ ପୃଷ୍ଠରେ
ଉଭାହୋଇ ପୁଷ୍ପକରେ ମୃଗ ନୟନେ,
ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱେ ଗ୍ରୀବଁ ବିଷାଦରେ
ତୋତେ ମୟୂରୀ ନାଦରେ
ଡାକୁ ଯେ ଥିଲି ସାଦରେ ଦୀର୍ଘ ଅୟନେ,
ସଖୀ କଥା ସ୍ମରି ମନରେ,
ଆସିଲୁ କି ସଖି ! ଆଜି ଏତେ ଦିନରେ ।"

ବନଲକ୍ଷ୍ମୀର ଏଭଳି ଆତ୍ମୀୟତାରେ ଆତ୍ମହରା ହୋଇ ସୀତା କହିଛନ୍ତି—"ଆଜୀବନ ହେଲ ତୋର କାରା-ବନ୍ଧନୀ ।" ପ୍ରକୃତି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ କବିତ୍ୱର ସମ୍ମୋହନୀ ଶକ୍ତି ପାଠକ ପାଠିକାଙ୍କୁ ଅଭିଭୂତ କରିଥାଏ । ତାଙ୍କର ଶୈଳ୍ପିକ ପ୍ରତିଭାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ବର୍ଣ୍ଣନ ଆଲେଖ୍ୟ ଆମେ ପାଉ କାବ୍ୟର ଚତୁର୍ଥ ଓ ଅଷ୍ଟମ ସର୍ଗରେ । ଚତୁର୍ଥ ସର୍ଗରେ ଊଷା ଚରିତ୍ର ଏକ ଚମତ୍କାର ପରିକଳ୍ପନା । ସେହି ସର୍ଗର ତମସା ଓ ବନଲକ୍ଷ୍ମୀ ମଧ୍ୟ ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ ସତ୍ୟ କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ପରିକଳ୍ପନା ମୂଳରେ ଉତ୍ତର ରାମଚରିତର ପ୍ରେରଣାକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଊଷା ଚରିତ୍ର କିନ୍ତୁ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଏକକ ଓ ଅନନ୍ୟ ସାଧାରଣ ସୃଷ୍ଟି । ଏ ଊଷା କେବଳ ତିମିର ବିଧ୍ୱଂସୀ ଓ ରବି ଆଗମନ ଶଂସୀ ନୁହେଁ, ଏ ଊଷା ସୀତାଙ୍କ ଜୀବନରେ ନୂତନ ଅଧ୍ୟାୟ ମଧ୍ୟ ଉନ୍ମୋଚିତ କରିଛି । ବିକଚ-ରାଜୀବ-ଦୃଶା-ଊଷା ହୃଦୟରେ ଜାନକୀ ଦର୍ଶନ ତୃଷ୍ଣା ନେଇ ଆସିଛି ପୁଣି—

"କର ପଲ୍ଲବେ ନୀହାର   ମୁକ୍ତା ଧରି ଉପହାର
ସତୀଙ୍କ ବାସ-ବାହାର-ପ୍ରାଙ୍ଗଣେ ରହି,
କଳକଣ୍ଠ କଣ୍ଠେ କହିଲା,
"ଦରଶନ ଦିଅ ସତି, ରାତି ପାହିଲା ।"

ପୁଣି—

"ସମୀର ସଙ୍ଗୀତ ଗାଏ,   ଭ୍ରମର ବୀଣା ବଜାଏ,
ସୁରଭି ନର୍ତ୍ତନେ ଥାଏ ଊଷା ନିଦେଶେ,
କୁମ୍ଭାଟୁଆ ହୋଇ ଭାଟ   ଆରମ୍ଭିଲା ସ୍ତବ ପାଠ
କଳିଙ୍ଗ ଅଇଲା ପାଟ ମାଗଧ ବେଶେ
ଲଳିତ ମଧୁରେ କହିଲା,
"ଉଠ ସତୀ-ରାଜ୍ୟ-ରାଣୀ ରାତି ପାହିଲା ।"

ଅନୁରୂପ ଭାବରେ ଚନ୍ଦ୍ରା-ସୁନ୍ଦରୀ କର୍ତ୍ତୃକ କାବ୍ୟର ଅଷ୍ଟମ ସର୍ଗରେ ଆମ୍ଭୋଚା ଅତିଥିମାନେ କେବଳ କବିଙ୍କ କଳ୍ପନା ଶକ୍ତିର ବଳିଷ୍ଠତାର ପ୍ରତୀକ ନୁହନ୍ତି ଅଧିକନ୍ତୁ କବିଭିତର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ମଧୁର ଝଲକ । ଚିତ୍ରକୂଟ, ମହାନଦୀ, ଦଣ୍ଡକା, ଅଯୋଧ୍ୟାର ଯେଉଁ ମର୍ମସ୍ପର୍ଶୀ ଅପରୂପ ଚିତ୍ର କବି ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି ତାହା ଯେତେ ପଢ଼ିଲେ ମଧ୍ୟ ନୂଆ ପରି ଲାଗେ । ଏହିପରି ଭାବରେ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟର ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ମାନବ ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ରାଙ୍କନରୁ ପ୍ରକୃତି ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନରେ, ଦୃଶ୍ୟ ସଜ୍ଜାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଆମେ କବିଙ୍କର ନୈସର୍ଗିକ କବି ପ୍ରତିଭାର ସୁପରିଚୟ ପାଇଥାଉଁ ।

ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟରେ କବିଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ବିକଶିତ ହୋଇଛି; କିନ୍ତୁ ଏହି ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ବିକାଶରେ କବିତ୍ୱର ନିର୍ଝରିଣୀ ଅନ୍ତଃସଳିଳା ଫଲ୍‌ଗୁରେ ପରିଣତ ହୋଇନାହିଁ । ବହୁ କବିଙ୍କର କୃତିରେ ଆମେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ବିଳାସ ଭିତରେ କବିତ୍ୱ ମୂର୍ଚ୍ଛିତ ହୋଇ ପଡିଥିବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରୁ । କାବ୍ୟର ଶିଳ୍ପ-ଗୌରବ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରଖିବା ପାଇଁ ସତତ ସଚେତନ ଶିଳ୍ପୀ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ କିନ୍ତୁ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ କବିତ୍ୱକୁ ବିକଶିତ କରିବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଛି ଏବଂ କାବ୍ୟର କାରୁକଳାକୁ ମାର୍ଜିତ କରିଛି । ଗଙ୍ଗାଧର ଯଦିଓ ପ୍ରତିକୂଳ ପରିସ୍ଥିତି ଭିତରେ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ଲାଭରୁ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇଥିଲେ ତଥାପି ସ୍ୱକୀୟ ପ୍ରଚେଷ୍ଟାରେ ସଂସ୍କୃତ, ହିନ୍ଦୀ, ବଙ୍ଗଳା ସାହିତ୍ୟରେ ଗଭୀର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ଗଭୀର ପ୍ରବେଶ ଥିଲା । କବିଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାବ୍ୟ ପରି ଆଲୋଚ୍ୟ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ କବିଙ୍କର ବହୁ

ଶାସ୍ତ୍ର ଦର୍ଶିତାର ମଧୁର ପରିଚୟ ମିଳିଥାଏ । ଏହି ବହୁ ଶାସ୍ତ୍ରଦର୍ଶିତା ବଳରେ କବି ନିଜର କାବ୍ୟର ଅସ୍ଥିକଙ୍କାଳ ବିଭିନ୍ନ ମହାନ୍ ସୃଷ୍ଟିରୁ ସଂଗ୍ରହ କରିପାରିଛନ୍ତି ।

ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ କବିଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କାଳରେ ଏକଥା ପ୍ରଣିଧାନଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ଗଙ୍ଗାଧର ଜଣେ ସୁଚତୁର ଶିଳ୍ପୀ । ତେଣୁ ପଦବିନ୍ୟାସଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଅଳଙ୍କାର ବିନ୍ୟାସରେ ମଧ୍ୟ ସେ ନିଜର କଳାକୁଶଳତାର ସୁପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ କବିଙ୍କର ଗଭୀର ପ୍ରବେଶ ଥିଲା । ଉଭୟ ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର ଓ ଅର୍ଥାଳଙ୍କାରରେ ସେ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟକୁ ସୁଶୋଭିତ କରିଛନ୍ତି । ନିମ୍ନରେ କେତୋଟି ମାତ୍ର ଉଦାହରଣ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା—

(୧) ଯମକ—

"ଉଠି ଯେହ୍ନେ ଜଳଧର ପଶ୍ଚିମ ଆଶାରେ
ଅସ୍ତାଚଳ ପ୍ଲାବିଦିଏ ଅଜସ୍ର ଆସାରେ ।"
(ପ୍ରଥମ ସର୍ଗ)

(୨) ଉଲ୍ଲେଖ—

"କେତେ ଚିତ୍ତେ କେ ଭାବିଲା
ଏ ତ ବିଚିତ୍ର କଥା,
ଏବନେ ଏଭଳି ମାନବୀ
ଅସମ୍ଭବ ସର୍ବଥା ।

ସ୍ୱର୍ଗପୁରୁଁ କେଉଁ ଦେବୀ କି
ସନ୍ଧ୍ୟା ଶାଗର ଫଳେ
ସଦେହରେ ଖସିପଡ଼ୁଛୁ
ଆସି ଅବନୀ ତଳେ ?

ଭ୍ରମୁ ଭ୍ରମୁ କିବା ଅଭ୍ରରେ
ଅଭ୍ର ମାତଙ୍ଗ ଚଢ଼ି,
ପୁରନ୍ଦର ପୁର ଶୋଭନୀ
ପଡ଼ି ଅଛନ୍ତି ଗଡ଼ି ?

କିଏ ବା ଧବଳ ଜାହ୍ନବୀ
ଅବା ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତୀ କି
ଲୋଚକ କଲ୍ଲୋଳେ ଭସାଉ-
ଛନ୍ତି ବସୁମତୀକି ।" (ଦ୍ୱିତୀୟ ସର୍ଗ)

(୩) ଛେକାନୁପ୍ରାସ—

"କୋଇଲେ ତାକୁ ପ୍ରଶଂସି ତୁମ୍ଭେ ତିମିର ବିଧ୍ୱଂସି
ରବି ଆଗମନ ଶଂସୀ ହୁଅ ସଂସାରେ,
ତୁମ୍ଭ କୋମଳ ଚରଣ କରେ ଜ୍ୟୋତି ଆହରଣ
ତହିଁ ଯାଉଛି ଶରଣ ଦୃଢ଼ ଆଶାରେ;
ଶୁଭ୍ର ସନ୍ଦର୍ଭ ରସିକେ
ଶୁଭ-ସମ୍ଭାବନା ହୁଅ ରଘୁବଂଶିକେ ।"

(୪) ସ୍ୱଭାବୋକ୍ତି—

"କଟିତଟେ ଭିଡ଼ି ବାସ ଅଞ୍ଚଳ,
ଗତି କରୁଥାନ୍ତି ହୋଇ ଚଞ୍ଚଳ
ରୁକ୍ଷକେଶ ଶିରେ କଳସ ବନ୍ଧି
ସ୍ୱେଦ ଯାଉଥାଏ ଲଲାଟେ ବନ୍ଧି
ପୋଛି ଦେଉଥାନ୍ତି କରେ
ମନ୍ଥର ଗମନା ରାଜନନ୍ଦନାକୁ
ଟାକ ଟାକ ଥରେ ଥରେ ।" (ପଞ୍ଚମ ସର୍ଗ)

(୫) ଅର୍ଥାଲଙ୍କାର ସଂସୃଷ୍ଟି—

"ସଙ୍ଗେଘେନି ସଖୀ ସଙ୍ଗିନୀଗଣ
ଉଦ୍ୟାନରେ ଥରେ କଲେ ଭ୍ରମଣ,
ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ-ଉରେ କି ଭାଗିରଥୀ
ଚଳେ ଲଭି ସଖୀବୃନ୍ଦ ସଙ୍ଗତି
ଅଳଙ୍କୃତ ହେଲା ପଥ
ଉପହାସ କରି ଗନ୍ଧର୍ବ ଯୁବତୀ
ବିଳସିତ ଜୈତ୍ରରଥ ।" (ପଞ୍ଚମ ସର୍ଗ)

(୬) କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗ—

"ପତି ଚରଣାମୃତେ ରଖିଲା ଆଶା
ଗଣିଲା ନାହିଁ ଆଉ କ୍ଷୁଧା ପିପାସା ।"

(୭) ବିନୋକ୍ତି—

"ସେ ସୁଖୁ ବଞ୍ଚିତା ହେଲେ ନ ବଞ୍ଚିବ ସୀତା
ପ୍ରଭୁପାଦ ସେବା ବିନା ବିଶ୍ୱ ତାକୁ ତିତା ।
କାନ୍ତବିନା କାନ୍ତାପ୍ରାଣ ସ୍ୱଭାବେ ବିକଳ
ବିକଳ ଜୀବନ ମଣେ ଜଗତ ବିଫଳ ।"

(୮) ଉପମା—

(କ) "ସଖି, ମୁଁ ନିଶା ଭୁଞ୍ଜି ଥିଲୁ କୌମୁଦୀ
ଗଲୁ ମୋ ନେତ୍ର ଫୁଲ କୁମୁଦ ମୁଦି ।
ତୋ ବିନା ନାହିଁ ଆଉ ମୋ ସୁଖ ଲେଶ
ଧରିଛି ଭୂଷାହୀନା ଯୋଷାର ବେଶ ।
ରାଜଭବନ ଆଜି ହୋଇଛି ବନ
ତୋହ ବିରହ ତହିଁ ଦାବ ଦହନ ।"

(ଖ) "ସାଗର ସମୂହେ ଯଥା କ୍ଷୀରାର୍ଣ୍ଣବ
ବୃନ୍ଦାରକ ମଧ୍ୟେ ଯେମନ୍ତ ବାସବ
ଅବା ହିମାଚଳ ସମୁଚ୍ଚ ଶିଖର
ମଣ୍ଡଳେ ଯେସନ ଗଉରୀ ଶଙ୍କର ।
ମୁନିବୃନ୍ଦ ମଧ୍ୟେ ମହା ତପୋଧନ
ବିଶୋଭିଲେ କରି ମଣ୍ଡପେ ଆସନ ।"

କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ ଅଧିକନ୍ତୁ ସମାସୋକ୍ତି, ସ୍ମରଣ, ସାଙ୍ଗ ରୂପକ, ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା, ପ୍ରତିବସ୍ତୂପମା, ନିଦର୍ଶନା, ବ୍ୟତିରେକ, ସହୋକ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ଅଳଙ୍କାରର ମଧୁର ବିନ୍ୟାସ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟର ଶୋଭା ସମ୍ପଦକୁ ବହୁଗୁଣିତ କରି କବିଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ଅଭ୍ରାନ୍ତ ପରିଚୟ ଦେଇଅଛି । ଏହିପରି ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କଲେ 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରୁ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କର କବିତ୍ୱ ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ପରିଚୟ ମିଳିଥାଏ ।

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟର ଶୈଳୀ

F. L. Lucas ସ୍ୱୀୟ Style ପୁସ୍ତକରେ The value of style ଶୀର୍ଷକ ଆଲୋଚନାରେ ଲେଖିଛନ୍ତି—"What, in fact, is 'style' ? A dead metaphor. It meant originally 'a writing implement'—a pointed object, of bone or metal, for inscribing wax. But already in classical Latin the word stilus was extended to mean, first, a man's 'way of writing'; then more generally, his 'way of expressing himself' in speech as well as in writing. As in French, it has been narrowed to signify 'a good way of expressing oneself'—'his writing lacked style'; and it has been extended to other arts than literature, even to the art of living—'her behaviour showed always a certain style'. But the two main meanings which concern us here, are (1) 'a way of writing'; (2) 'a good way of writing'. (Page 11)

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲେଖକଙ୍କର ଗୋଟିଏ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଶୈଳୀ ଥାଏ । ପ୍ରତିଭାର ମୌଳିକତା ଅନୁଯାୟୀ ଏହି ଶୈଳୀ ପୁଣି ଉନ୍ନତ ଭାବରେ ଫୁଟି ଉଠି ପାଠକପାଠିକାଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରିଥାଏ । କାବ୍ୟ କବିତାର ଶିଳ୍ପ ଗୌରବ ମଧ୍ୟ ବହୁ ପରିମାଣରେ କାବ୍ୟର ଶୈଳୀ ଉପରେ

ନିର୍ଭରଶୀଳ । ଆମ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟର ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଉପଲବ୍‌ଧ ହୁଏ ଯେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଯୁଗୀୟ କବିମାନେ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଆଭିମୁଖ୍ୟରୁ କାବ୍ୟ ରଚନା କରୁଥିଲେ । ତଥାପି ସେମାନଙ୍କ ଶୈଳୀରେ ବହୁ ସାମ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱେ କେତେକଙ୍କର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିଭାତ ହୋଇଥାଏ । କବିର ଲେଖିବାର ପ୍ରଣାଳୀରୁହିଁ ଭାବ ପ୍ରକାଶ ପାଇଁ ତାର ଆଭିମୁଖ୍ୟ ଆଭାସିତ ହୁଏ । ପ୍ରତିଭାର ଯେପରି କ୍ରମବିକାଶ ରହିଛି ଶୈଳୀର ସେହିପରି କ୍ରମବିକାଶ ରହିଛି । 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କ ଶୈଳୀ ଚରମୋତ୍କର୍ଷ ଲାଭ କରିଅଛି । କବିଙ୍କର ପ୍ରଥମ କାବ୍ୟ 'ରସରତ୍ନାକର'ର ଶୈଳୀ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ କବିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଛି । ସୁଚତୁର ଶିଳ୍ପୀ ଗଙ୍ଗାଧର ସ୍ୱୀୟ କାବ୍ୟ କବିତାକୁ ଏହି ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଶୈଳୀରେ ଅତି ହୃଦ୍ୟ କରି ପାରିଛନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଆଧୁନିକ ଶୈଳୀର ମଧୁର ସମନ୍ୱୟରେ ଏହା ହୋଇ ପାରିଛି ଅତୀବ ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ ।

କାବ୍ୟ ରଚନା କାଳରେ କବିମାନେ କେବଳ ବିଷୟବସ୍ତୁ ନିର୍ବାଚନରେ ନୁହେଁ, ନିଜ ନିଜର ମନୋନୟନ-କୌଶଳ ଅନୁଯାୟୀ ଶବ୍ଦ ସଂଯୋଜନାରେ ମଧ୍ୟ କଳାତ୍ମକ ଚାତୁରୀ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥାନ୍ତି । ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ଶବ୍ଦ ସଂଯୋଜନା ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କାଳରେ କବି ମାନସିଂହଙ୍କର ଉକ୍ତି ସ୍ୱତଃ ମନେ ପଡ଼େ—"ଶ୍ରବଣ ସୁଖଦାୟୀ ଶବ୍ଦଶିଳ୍ପୀ ଭାବରେ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ସ୍ଥାନ ତ ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ, ଉଚ୍ଚାଦର୍ଶବାଦୀ ସତ୍ୟଦ୍ରଷ୍ଟା ଭାବୁକ ଭାବରେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ସ୍ଥାନ ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ସମସାମୟିକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଉଚ୍ଚତର ।" (ମେହେରଙ୍କ ମହତ୍ତ୍ୱ) ଭାଷା ଭାବ ପ୍ରକାଶର ମାଧ୍ୟମ ।

ଯେଉଁଭଳି ଭାବର ରୂପାୟନ ପାଇଁ, ଯେଉଁଭଳି ଭାଷାର ଆବଶ୍ୟକତା—କବି ଗଙ୍ଗାଧର ସେହିଭଳି ଭାଷା ବ୍ୟବହାର କରିଅଛନ୍ତି । କେଉଁଠାରେ ଏହା କାନ୍ତକୋମଳ, କେଉଁଠାରେ ଦୀର୍ଘ ସମାସଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ଭରା । ନିମ୍ନରେ କେତୋଟି ଉଦାହରଣ ଦିଆଗଲା—

"ରାଜ ରାଜେଶ୍ୱରୀ ମାଆ ତୁ
ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ମନ୍ଦିର ତୋର
ତମଃ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ,
କଲୁ କୁଟୀର ମୋର,
ବନଯାକ କରି ନ ଥିବୁ
ପରା କଞ୍ଚ ଆହାର,
ପୂଅ କରୁଥିବ ଗରଭେ
ଚଳି ପାଦ ପ୍ରହାର ।
ଖାଆ ମା ! ଖାଆ ମା ! ମା ଘରେ
ତୋର ଅଛି କି ଲାଜ
ଗୃହିଁ ରହିଛନ୍ତି ତୋତେ ତୋ'
ଏହି ସଖୀ ସମାଜ ।" (ଦ୍ୱିତୀୟ ସର୍ଗ)

ସୀତାଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଅନୁକମ୍ପାଙ୍କ ମମତାର ତଟିନୀ କଳ କଳ ନାଦରେ ସ୍ୱଭାବସୁନ୍ଦର ରୀତିରେ ଏଠାରେ କେବଳ ବହି ଯାଇଛି । ଏହି ଭାବକୁ ପ୍ରକାଶ ପାଇଁ କବି ଅନୁରୂପ ସରଳ, କାନ୍ତ କୋମଳ, ମଧୁର ଶବ୍ଦ ସଂଯୋଜନା କରିଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ଭାବର କୃତ୍ରିମତା ନାହିଁ, ନାହିଁ ମଧ୍ୟ ଭାଷାର ଜଟିଳତା; କିନ୍ତୁ ଯେଉଁଠାରେ କବି ଆବଶ୍ୟକ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି ସେଠାରେ ଭାବଗତ

ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟକୁ ଅନାହତ ରଖିବା ପାଇଁ ଅନୁରୂପ ଶବ୍ଦ ସଂଯୋଜନା କରିଛନ୍ତି—

"ତା'ପରେ ଉଷା ଏକ ନବ ରଙ୍ଗିଣୀ
ସ୍ୱଚ୍ଛ-ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ-କାନ୍ତି ମଞ୍ଜୁ-ଅଙ୍ଗିମା,
ଶିକ୍ତ ଆତପ ତାପ ଦର୍ପଗଞ୍ଜିମା
କାନନ-ସୁନ୍ଦରୀଙ୍କ ଚିର-ସଙ୍ଗିମା;
ଗଳ ଶୋଭିତ ଗିରି-ମଲ୍ଲିକା-ମାଳେ
ମଧୁକେ ମନୋହର ଲଲାମ ଭାଳେ ।
କର୍ଣ୍ଣ-ଭୂଷଣ ଜମ୍ବୁ ମାଳ-ରତନ
ଶୁକ୍ତ କରିଛି କଟି-ଭୂଷା ରଚନ ।"

ଉଚ୍ଚକୋଟୀର କବିମାନେ ଏକ ସୁପରିକଳ୍ପିତ ପ୍ରଣାଳୀରେ ସେମାନଙ୍କର ଅଭିଳଷିତ ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଥାନ୍ତି । ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ଅନୁସୃତ ରୀତି ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କାଳରେ ବାମନଙ୍କର ଉକ୍ତି ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରେ—"ରୀତି ଆତ୍ମା କାବ୍ୟସ୍ୟ ।" (କାବ୍ୟାଳଙ୍କାର ସୂତ୍ର) ରୀତିର ପ୍ରକାରଭେଦ ରହିଛି । ଆଭିମୁଖ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହା ଚାରି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ— ବୈଦର୍ଭୀ, ଗୌଡ଼ୀ, ପାଞ୍ଚାଳୀ ଓ ଲାଟୀ । ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣକାରଙ୍କ ମତାନୁଯାୟୀ ଲାଟୀର ସଂଜ୍ଞା ହେଉଛି—"ଏହା ପାଞ୍ଚାଳୀ ଓ ବୈଦର୍ଭୀର ସମନ୍ୱୟ ।" ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟ ଏହି ଲାଟୀ ରୀତିରେ ଲିଖିତ । ଏଥିରେ ଅଛି ବୈଦର୍ଭୀର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଓ ପାଞ୍ଚାଳୀର ଓଜଃ, କାନ୍ତି ତଥା ସୌକୁମାର୍ଯ୍ୟ ।

ଯେକୌଣସି କାବ୍ୟର ଶୈଳୀ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କାଳରେ ଆମକୁ ଦେଖିବାକୁ ପଡ଼ିବ କବି କାବ୍ୟାନ୍ତର୍ଗତ ଓ ବିଷୟ-ବସ୍ତୁକୁ ଆମ ନିକଟରେ କପରି ଭାବରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଅଛନ୍ତି ।

ସେମାନଙ୍କର ଏହି ଉପସ୍ଥାପନାର ବଳିଷ୍ଠତା ଉପରେ ପାଠକମନର ବିଷୟବସ୍ତୁର ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର ବହୁ ଅଂଶରେ ନିର୍ଭରଶୀଳ । ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଅତି ବଳିଷ୍ଠ ଭାବରେ ଉପସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି । ସୀତାଙ୍କର ନିର୍ବାସିତ ଉତ୍ତର-ଜୀବନକୁ କବି ପତିବ୍ରତା ସାଧ୍ୱୀ ତପସ୍ୟାରେ ପରିଣତ କରିଛନ୍ତି । ସୀତାଙ୍କ ଭିତରେ ତପସ୍ୱିନୀର ସତ୍ତ୍ୱା ପ୍ରଥମେ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ଥିଲା । ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଥମ ଦେଖାରେ ହିଁ ଅନୁକମ୍ପା ତାଙ୍କ ଭିତରେ ସେହି ସତ୍ତ୍ୱାର ଆବିଷ୍କାର କରିପାରିଛନ୍ତି—

"ଦୈବିକ ସ୍ୱଭାବେ ତୁ ତପସ୍ୱିନୀ
ଦର୍ଶନ ମାତ୍ରେ ମୁଁ ପାରିଛି ଚିହ୍ନି ।"

ଜୀବନର ବହିଃରଙ୍ଗ ପ୍ରତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଅନାସକ୍ତ ରହି ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କର ପବିତ୍ର ଆଶ୍ରମରେ ନିଜ ଅନ୍ତଃରଙ୍ଗକୁ ନିଷ୍ଠାପର ସାଧନା ଭିତରେ ବିକଶିତ କରି ସୀତା ଆଦର୍ଶ ତପସ୍ୱିନୀ ହୋଇ ପାରିଛନ୍ତି । ଅଶ୍ୱମେଧଯଜ୍ଞ ଦେଖିବା ପାଇଁ ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ସହିତ ଲବକୁଶ ଅଯୋଧ୍ୟା ଯାତ୍ରା କରିବା ପୂର୍ବରୁ ସୀତା ସେମାନଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି—

"ପଚାରିବେ କେହି ଯେବେ କାହାର ନନ୍ଦନ
ଉତ୍ତରେ ବୋଲିବ 'ଆମ୍ଭେ ତପସ୍ୱିନୀ ଧନ'।"

କାବ୍ୟର ଏକାଦଶ ସର୍ଗରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ନିକଟକୁ ସୀତା ଯେଉଁ ପତ୍ର ଲେଖିବାକୁ ବସିଛନ୍ତି ସେଥିରେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ମୁଁ କିଏ ତା ଜାଣିବାର ନୁହେଁ ଆବଶ୍ୟକ
ସଦା ତୁମ୍ଭେ, ତାପସଙ୍କ ଅଶାନ୍ତି-ନାଶକ ।
ତାପସଙ୍କୁ କିଛି ତୁମ୍ଭ ନଥାଏ ଅଦେୟ
ମୁହିଁ ତପସ୍ୱିନୀ ମୋତେ ନ କରିବ ହେୟ ।"

କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଭିତରେ କବି ନିଜ ବ୍ୟକ୍ତିମାନସକୁ ଏକାବେଳକେ ନିମଜ୍ଜିତ କରି ଦେଇଥାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ମଣିଷ ନିଜର ଅନ୍ତରର ଆବେଗକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ପ୍ରୟାସୀ । କବି ଏହି କରଣୀରେ ନିଜ ଆବେଗକୁ କଳାତ୍ମକ ପରିପାଟୀରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅନ୍ୟର ମନରେ ତଦନୁରୂପ ଭାବାବେଶ ସୃଷ୍ଟି କରିଥାଏ । କବି ଗଙ୍ଗାଧର ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏକ ମହାନ୍ ସ୍ରଷ୍ଟା । ତପସ୍ୱିନୀରେ ସେ ଯେଉଁ କରୁଣରସ କାବ୍ୟର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗରେ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି ତାର ଭିତରେ ପାଠକପାଠିକାର ଚକ୍ଷୁକୁ ଅଶ୍ରୁସିକ୍ତ କରିପାରିଛନ୍ତି ।

'The foundation of style—Character' ଶୀର୍ଷକ ଆଲୋଚନାରେ Lucas କହିଛନ୍ତି—

"Style I repeat, is a means by which a human being get contact with others; it is personality clothed in words, characters embodied in speech. If handwriting reveals character, style reveals it still more—unless it is so colourless and lifeless not really to be a style at all. The fundamental thing, therefore; is not technique, useful though that may be; if a writers personality repels, it will not avail him to eschwe split infinitives···Soul is more than syntax. If your readers dislike you, they will dislike what you say." (Style-page 39)

ଇଂରେଜୀ ସମାଲୋଚକଙ୍କ ଏହି ଉକ୍ତି ଗୁଡ଼ିକ ଅକ୍ଷରେ ଅକ୍ଷରେ ସତ୍ୟ । ପାଠକ ଯେପରି କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ ପ୍ରତି ସଶ୍ରଦ୍ଧ

ହେବ, କାବ୍ୟଭିତରେ ପ୍ରକଟିତ କବିର ସ୍ରଷ୍ଟାମାନସ ପ୍ରତି ସହାନୁଭୂତିଶୀଳ ହେବ, ସେଥିପାଇଁ ଅନୁକୂଳ ପରିବେଶ କବିଙ୍କୁ ସୃଷ୍ଟି କରିବାକୁ ହୁଏ । ସାର୍ଥକ ଶୈଳୀର ଏହା ଅନ୍ୟତମ ଦିଗ । ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ଏ ଦିଗ ପ୍ରତି ବାଞ୍ଛିତ ସତର୍କତା ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଛି ।

କାବ୍ୟର ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀ ଏପରି ହେବା ଉଚିତ ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ବିଷୟବସ୍ତୁ ପ୍ରତି ଆରମ୍ଭରୁ ପାଠକ ଚିତ୍ତରେ ଆଗ୍ରହ ସୃଷ୍ଟି ହେବ, କବିର ବକ୍ତବ୍ୟ ଓ ଅନୁଭବ ପ୍ରତି ପାଠକର ସହାନୁଭୂତି ରହିବ । ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ତାହା ହୋଇପାରିଥିବାରୁ ଏହା ସର୍ବଜନାଦୃତ ହୋଇ ଓଡ଼ିଆ-କାବ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟର ଅମୂଲ୍ୟ ସମ୍ପଦରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ପାଠକର ମନକୁ ଅଯଥା ଭାରାକ୍ରାନ୍ତ ନ କରି କାବ୍ୟର ଚିରନ୍ତନ ଆବେଦନ ପ୍ରତି ଗଙ୍ଗାଧର ଆକୃଷ୍ଟ କରିପାରିଛନ୍ତି ।

କବି କାବ୍ୟ ଭିତରେ ନାନା ଉପମା ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ ନିଜର କଳ୍ପନାର ମନୋହାରିତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥାଏ । ଉପମା ଓ ରୂପକଳ୍ପ ପ୍ରଦାନ ଭିତରେ ମଧ୍ୟ କାବ୍ୟକ ଶୈଳୀର ଚମତ୍କାରିତା ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥାଏ । ଉପମା ଓ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରତି କେବଳ ସାହିତ୍ୟରେ ନୁହେଁ, କଥାବାର୍ତ୍ତାରେ ମଧ୍ୟ ମମତା ମଣିଷ ମନରେ ଚିରନ୍ତନ । ବିଭିନ୍ନ ମଧୁର ରୂପକଳ୍ପ ଓ ଉପମା ସୃଷ୍ଟିର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଭିତରେ କବି କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ ପ୍ରତି ପାଠକଙ୍କୁ ଆଗ୍ରହୀ କରିଥାଏ । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ 'ତପସ୍ୱିନୀ' ଏକ ମନୋଜ୍ଞ ଆକର୍ଷଣ । ଏହି କାବ୍ୟର ଉପମା ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ହେଉଛି ଆମର ପରିଚିତ କଥାକୁ ଅତି ମନୋଜ୍ଞ ଭାବରେ କହିବା ଭିତରେ ଆମର ମନକୁ ସହଜରେ ଆକୃଷ୍ଟ କରିବା ଓ ତା'ର ଭିତରେ କାବ୍ୟର

ବିଷୟବସ୍ତୁ ପ୍ରତି ଆମକୁ ଆମରି ଅଜାଣତରେ ଅତି ଗଭୀର ଭାବରେ ଆଗ୍ରହୀ କରିବା—

"ପ୍ରଜାରକ୍ତ ଜଳ- କଣିକା ପଟଳ
ସିନା ଉଚ୍ଛାସନ ପାଇ
ଜଳଧର ରୂପ ହୋଇଥାଏ ନୃପ
ପରଜାଙ୍କ ହିତ ପାଇଁ ।"

ପୁଣି—

"ଭୂମି ଜଳେ ବଜ୍ର ନଥାଏ ସହଜ
ମାତ୍ର ତାହା ଜଳ ଧରେ
ପ୍ରଜାକରଦଣ୍ଡ ନହୁଏ ପ୍ରଚଣ୍ଡ
ପ୍ରଚଣ୍ଡ ନୃପତି କରେ ।" (ତୃତୀୟ ସର୍ଗ)

ସେହି ତୃତୀୟ ସର୍ଗରେ ପ୍ରିୟଜନ ପରିତ୍ୟକ୍ତା ସୀତା ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମର ପର୍ଣ୍ଣକୁଟୀରରେ ରାତିଯାପନ କାଳରେ ମନରେ ତାଙ୍କର ହାତି ଉଠିଛି ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ସ୍ମୃତି···ଅତୀତର ମଧୁର ଓ ରୋମାଞ୍ଚକର ପ୍ରୀତିପୂର୍ଣ୍ଣ ମୁହୂର୍ତ୍ତଗୁଡ଼ିକ । ଏହି କଥାକୁ କହିବାକୁ ଯାଇ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି···

"ପ୍ରାଣନାଥଙ୍କର ପ୍ରେମ ଜରଜର
ମଧୁମୟ ସମ୍ଭାଷଣ
ହୃଦ ଫନୋଗ୍ରାଫେ ପରବେଶି ଆପେ
ତୋଳୁଛି ମଧୁର ସ୍ୱନ ।

ନୈରାଶ୍ୟ-ପ୍ରପୀଡ଼ିତ ବର୍ତ୍ତମାନ ଭିତରେ ସେହି ମଧୁମୟ ଅତୀତକୁ ସୀତା ଆଉ ଫେରିପାଇପାରିବେନି, ତେଣୁ ଆଖିରେ

ତାଙ୍କର ଅଶ୍ରୁ, ହୃଦୟରେ ବେଦନା···ତାଙ୍କର ତାତ୍କାଳିକ ମାନସିକ ଅବସ୍ଥାକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ଖଜୁରିଆ-କର- ବିକ୍ଷତ ଖର୍ଜ୍ଜୁର
ମରିବେ ନିଷ୍ଟଳେ ଯଥା
ରସ ତ୍ୟାଗ କରେ, କ୍ଷୋଭ-ଆଘାତରେ
ସତି ଦଶା ହେଲ ତଥା ।" (ତୃତୀୟ ସର୍ଗ)

ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟର ଶୈଳୀକୁ ଏ ଧରଣର ଉପମାବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଉନ୍ନତ କରିବାରେ, ଅତ୍ୟାଦୃତ କରିବାରେ ଯେ ଅନୁକୂଳ ବାତାବରଣ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ । Johnson ଯଥାର୍ଥରେ କହିଛନ୍ତି—"And Sir, as the metaphorical expression, that is a great excellence in style, when it is used with propriety, for it gives you two ideas for one; conveys, the meaning more luminously and generally with a perception of delight."

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ପ୍ରେମପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ

ଆଦର୍ଶର ଅନୁପ୍ରେରଣା ମେହେର କବିଙ୍କ ସାହିତ୍ୟସୃଷ୍ଟିର ଅନବଦ୍ୟ ଆକର୍ଷଣ । ଏହି ଅନୁପ୍ରେରଣା କେବଳ ମାନବ ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ରାଙ୍କନରେ ଯେ ପରିସ୍ଫୁଟିତ ହୋଇଛି ତା' ନୁହେଁ; ପ୍ରକୃତି ଚିତ୍ରାଙ୍କନରେ ମଧ୍ୟ ଅଭିବ୍ୟଞ୍ଜିତ । ମେହେର ସାହିତ୍ୟ ନିଃସନ୍ଦେହରେ ତାତ୍କାଳିକ ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ରର ଆଶା ଆକାଙ୍କ୍ଷାର ବାଙ୍ମୟ ପରିପ୍ରକାଶ । କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କ ଚେତନାରେ ସାହିତ୍ୟରେ ସତ୍ୟ ପରି 'ଶିବ'ର ଭୂମିକା ମଧ୍ୟ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ସାର୍ଥକ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ସତ୍ୟ, ଶିବ ଓ ସୁନ୍ଦରର ମଧୁର ସମନ୍ୱୟ । କବିଙ୍କର ବିବିଧ କାବ୍ୟରେ ପ୍ରେମ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରିଛି କିନ୍ତୁ ଏହି ପ୍ରେମ ଶାଳୀନତା ଭିତରେହିଁ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି; ପୁଣି ଆଦର୍ଶର ବିଭୂତିରେ ହୋଇଛି ମହିମ୍ନ । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ ପ୍ରେମ ମଣିଷପ୍ରାଣର ଏକ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅନୁଭୂତି । ଏହା ଆଦିମ ପ୍ରବୃତ୍ତି···ଏହା ପୁଣି ଦୁର୍ବାର । ମାନବ ଜୀବନର ବହୁ ଅସଫଳତା ଭିତରେ, ବହୁ ଆର୍ତ୍ତନାଦ ଭିତରେ ସୁଦ୍ଧା ଏହି ଦୁଃଖ, ତାପକ୍ଳିଷ୍ଟ ଧରଣୀକୁ ଲୋଭନୀୟ କରିପାରିଛି ଏହି ପ୍ରେମ, ବନ୍ଧୁତା ଓ ପାରସ୍ପରିକ ନିଷ୍ଠାପର ମମତା··· ଯେଉଁଥିପାଇଁ ମଣିଷ ବାରମ୍ବାର ଧରାବତରଣ କାମନା କରେ । ପ୍ରେମ ମଣିଷ ଜୀବନର ଏକ ଚିରନ୍ତନ ବୈଭବ । କାବ୍ୟରେ ମାନବ ଜୀବନର ଚିତ୍ରାଙ୍କନ ହୋଇଥିବାରୁ କାବ୍ୟରେ ପ୍ରେମର ଭୂମିକା ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ଆମ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରେମ ବହୁ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଅନେକଙ୍କ ଆଭିଯୋଗର ପରିବେଷଣରେ ଆମ ପ୍ରାଚୀନ କବିମାନେ

ଏତେ ପ୍ରମତ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି ଯେ ବାସରଘରର ରତିକ୍ରୀଡ଼ାର ଟିକିନିଖି ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ଦେବାକୁ କୁଣ୍ଠିତ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଆଦିପର୍ବରେ କବି ରାଧାନାଥଙ୍କ 'ପ୍ରେମ' ବର୍ଣ୍ଣନା ଛନ୍ଦରେ କେବଳ ଉଚ୍ଛୃଙ୍ଖଳତା, କାମାତୁରତାର ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ସମାଲୋଚକ ବିଶ୍ୱନାଥ କରଙ୍କ ଭାଷାରେ—"ପ୍ରେମ ଚିତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରତି ତାଙ୍କର (ରାଧାନାଥଙ୍କ) ପ୍ରବଣତା ଯେ ଅଧିକ, ଏକଥା ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ । ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟର ବିଷୟ, ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମ୍ଭେମାନେ ତାଙ୍କଠାରୁ ଗୋଟିଏ ଖୁବ୍ ଉନ୍ନତ ପ୍ରେମଚିତ୍ର ପାଇପାରିନାହୁଁ । ବରଂ ବ୍ୟଥିତ ଚିତ୍ତରେ କହିବାକୁ ପଡ଼ୁଛି ଯେ, ସେ ତାଙ୍କର ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ଚିତ୍ତକୁ ଶାରୀରିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସୁଖରେ ଅଭିନିବିଷ୍ଟ କରି ପକାଇଛନ୍ତି । ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ସେ ସୁରୁଚିର ଏମନ୍ତ କି ସୁମାତ୍ରର ସୀମା ମଧ୍ୟ ଲଙ୍ଘନ କରି ଯାଇଛନ୍ତି × × × ଏପରି ଚିତ୍ରରେ ସମାଜର ବା ଜଗତର କି ଇଷ୍ଟ ସାଧିତ ହେବ । ଏଥିରେ କବି, ସମାଜ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ପବିତ୍ର ସମ୍ବନ୍ଧ ପ୍ରତି ମଧ୍ୟ ଅବଜ୍ଞା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଅଛନ୍ତି । ବାସ୍ତବ ଜଗତରେ ଏପରି ଯେ ଚିତ୍ର ନାହିଁ ବା ଥାଇ ନ ପାରେ, ତାହା ଆମ୍ଭେମାନେ ତ କହୁନାହୁଁ; ମାତ୍ର ତାହା ବୋଲି କବି ସେପରି କାଳିମାମୟ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରି ସ୍ୱୀୟ ଲେଖନୀକୁ କଳଙ୍କିତ କରିବେ କାହିଁକି ?" (ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ—୫।୩ ଆଷାଢ଼ ୧୩୦୮)

କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ କବିପ୍ରତିଭା ବିକଶିତ ହୋଇଥିଲା କବି ରାଧାନାଥଙ୍କର ପ୍ରତିପତ୍ତିକାଳରେ । ରୂପଜପ୍ରେମ ପ୍ରତି ରାଧାନାଥଙ୍କ ଅତ୍ୟାସକ୍ତିଜନିତ ତାତ୍କାଳିକ ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସୃଷ୍ଟ ତୀବ୍ର ପ୍ରତିକ୍ରିୟାକୁ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଥିଲେ; ତେଣୁ ନିଜ କାବ୍ୟରେ ପ୍ରେମଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କାଳରେ ସେ ବାଞ୍ଛିତ ସତର୍କତା

ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର 'ଇନ୍ଦୁମତୀ', 'କୀଚକବଧ', 'ପ୍ରଣୟବଲ୍ଲରୀ' ଓ 'ତପସ୍ୱିନୀ' ଏହାର ପ୍ରମାଣ । 'ଇନ୍ଦୁମତୀ' କାବ୍ୟରେ ଇନ୍ଦୁମତୀଙ୍କର ଆକସ୍ମିକ ବିୟୋଗରେ ଅଜଙ୍କର ଆର୍ତ୍ତବିଳାପ ଭିତରେ ପ୍ରେମର ଯେଉଁ ଗଭୀରତା ଆଭାସିତ ହୋଇଛି ସେହିଭଳି ଚିତ୍ର ସମଗ୍ର ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ଦୁର୍ଲଭ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ଅଧ୍ୟାପକ ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟ ତେଣୁ ତାଙ୍କର 'ଗଙ୍ଗାଧର ସାହିତ୍ୟ ସମୀକ୍ଷା' ପୁସ୍ତକରେ ଲେଖିଛନ୍ତି— "ଯୁବତୀ-ପ୍ରେମ-ଜର୍ଜରିତ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ମୃତ ପ୍ରିୟବତୀ ପତ୍ନୀକୁ ପତିର ସକରୁଣ ଅଶ୍ରୁତ ପ୍ରେମ ନିବେଦନ ଏକାନ୍ତ ସ୍ୱପ୍ନ । ସ୍ୱପ୍ନ ମଧ୍ୟ ୧୮୯୩ ସାଲ ପୂର୍ବ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ।" (ପୃଷ୍ଠା ୩୩) 'କୀଚକ ବଧ' କାବ୍ୟରେ ବସନ୍ତ ଋତୁର ଆଗମନ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ 'ପଦ୍ମିନୀ'ର ଆଦର୍ଶ ପ୍ରେମର ସୁରୁଚିପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଛି । ପୁଣି କୀଚକ ଭଳି ଉଚ୍ଛୃଙ୍ଖଳ, କାମାତୁର ଓ ପାପୀ ପ୍ରତି ଉଚିତ ଦଣ୍ଡବିଧାନ ହୋଇଛି । 'ପ୍ରଣୟବଲ୍ଲରୀ' କାବ୍ୟରେ କବି କାଳିଦାସଙ୍କ ପଦାଙ୍କ ଅନୁସରଣ କରି ଦୁଷ୍ମନ୍ତ ଓ ଶକୁନ୍ତଳାଙ୍କ ପ୍ରେମର ସୁରୁଚିପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଙ୍କନ କରିଛନ୍ତି । ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ କବିଙ୍କର ପ୍ରେମ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ରୁଚିବୋଧ ସୁମିତ ଓ ସୁରୁଚିର ମଧୁର ପରିବେଶ ଭିତରେ ଫୁଟି ଉଠିଛି ।

ଆଲୋଚ୍ୟ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟର ନାୟକ ରଘୁ-କୁଳ-ତିଳକ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଓ ନାୟିକା ସତୀ-ରାଜ୍ୟରାଣୀ ସୀତା । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରେମିକ ଓ ସୀତାଙ୍କୁ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରେମିକା ରୂପେ ଚିତ୍ରିତ କରିବା ଭିତରେ କବି ଶଂସିତ କାବ୍ୟରେ ସ୍ୱୀୟ ପ୍ରେମ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣର ପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି । କାବ୍ୟର ୩ୟ ସର୍ଗରେ ସୀତାଙ୍କ ନିର୍ବାସନ

ପରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ବିରହ-ବେଦନା ଜନିତ ମାନସିକ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଭିତରେ କବି ପ୍ରେମର ସ୍ୱରୂପ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିଛନ୍ତି ଓ ଏହି ବିଶ୍ଳେଷଣ ଭିତରେ ଦେଇଛନ୍ତି ପ୍ରେମର ପ୍ରକୃତ ପରିଚୟ—

"ଅଙ୍କ ହୃଦ୍ୟେ ପ୍ରୀତି ହ୍ରାସ ନତି ନତି
ଦେଖି ଦେଖି ପୁନଃ ପୁନଃ
ହେଲେ ଶୂନ୍ୟ ଅଙ୍କ ଶୂନ୍ୟଯୋଗେ ଅଙ୍କ
ପରି ହୃଦ ପ୍ରୀତି ଗୁଣ ।
ସ୍ଥୂଳ କଳେବର ନୁହଇ ଅମର
ଅମର କେବଳ ମନ,
ମନେ ଯେବେ ସଙ୍ଗ ହୋଇନାହିଁ ଭଙ୍ଗ
ସେହି ସୁଖ ସୁଖେ ଗଣ୍ୟ ।"

ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଆଦର୍ଶ ପ୍ରେମିକତ୍ୱ ରାଜଅନ୍ତଃପୁରରେ ରୋମାଞ୍ଚକର ମଧୁମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇନାହିଁ ବା ବନବାସକାଳୀନ ବନାନୀର କମ୍ର ବୁକୁରେ ସୀତାଙ୍କ ସହିତ ବିହାରରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇନାହିଁ । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରେମ ସୁରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି ସୀତା ବାସନ ପରେ ଯେତେବେଳେ ତାଙ୍କ ହୃଦ-ସରରେ ପ୍ରିୟା-କମଳ-କଳି ଫୁଟି ରହିଛି ଓ ମନ-ଅଳିତାର ମକରନ୍ଦ "ଲୁଟି କରୁଛି ।" କାବ୍ୟ ନାୟକର ପ୍ରେମ ଗୌରବାନ୍ୱିତ ହୋଇଛି ଅଶ୍ୱମେଧଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନ କାଳରେ ସୀତାଙ୍କର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କରିବାଭିତରେ । ଅନୁରୂପ ଭାବରେ କବି ଆଦର୍ଶ ପ୍ରେମିକାତ୍ୱର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି ସୀତାଙ୍କର ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ରଣ ଭିତରେ । ସୀତା ପ୍ରଥମ ଦେଖାରେହିଁ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଭଲ ପାଇଥିଲେ । ମନେ ମନେ ନିଜର ନାରୀତ୍ୱକୁ ତାଙ୍କର ପଦତଳେ

ନୈବେଦ୍ୟ ଦେଇଥିଲେ । ହରଧନୁ କିଏ ଭଙ୍ଗ କରିବ ତାହା ସେ ଜାଣି ନ ଥିଲେ । ତେଣୁ ମନେ ମନେ ସ୍ଥିର କରିଥିଲେ ସେ—

"ମୁଁ ଭାବିଲି ସେହିଦିନ ପଣ ହେଲା ଶେଷ,
ତପସ୍ୱିନୀ ହେବି ନେଇ ପିତାଙ୍କ ଆଦେଶ ।
କେ ଭାଙ୍ଗିବ ଧନୁ ତାହା ଅଛି କି ନିଶ୍ଚୟ ?
ଏ ରାଜେନ୍ଦ୍ର ନେଲେଣି ମୋ ମନ କରି ଜୟ ।
ମନ ଥିବ ଏକେ, ଅନ୍ୟ ହେବ ଯେବେ ପତି
ଜୀବନେ ମରଣେ ହେବ ଖିଷଣ ଦୁର୍ଗତି ।"

ସୀତାଙ୍କର ପ୍ରେମ ଆଦର୍ଶ ବିମଣ୍ଡିତ । ତେଣୁ ବନବାସ ଯାଇଁ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ନିଷ୍ପତ୍ତି ସମୟରେ ତାଙ୍କର ଅନୁଗାମିନୀ ହେବା ପାଇଁ ସେ ଅନ୍ତରର ନିଷ୍କପଟ ଅଭିପ୍ସା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କରି ଭାଷାରେ—"ସେ ସୁଖରୁ ବଞ୍ଚିତ ହେଲେ ସୀତା ବଞ୍ଚିବନି ।" କାରଣ "ସ୍ୱାମୀ ପଦସେବା ବିନା ବିଶ୍ୱ ତାକୁ ପିତା ।"

କବି ଗଙ୍ଗାଧର ପ୍ରେମକୁ କେବଳ ଏକ ଆଦିମ ପ୍ରବୃତ୍ତି ରୂପେ ଦେଖିନାହାନ୍ତି, ଅଧିକନ୍ତୁ ଆଦର୍ଶର ଭିତ୍ତି-ଭୂମିରେ ପ୍ରେମମଞ୍ଜରୀକୁ ବିକଶିତ କରିଛନ୍ତି । ଅଗ୍ନି ପରୀକ୍ଷା ସମୟରେ ସୀତା ଧର୍ମକୁ ସମ୍ବୋଧନ କରି କହିଛନ୍ତି—

"ହେ ଧର୍ମ ନିଜ ଗୁଣେ ରହ ମୋ ଅଙ୍ଗେ,
ନ ଡରି ଅନଳରେ ପଶି ମୋ ସଙ୍ଗେ ।
ଜୀବନେ ନ ପାଇଲେ ମୋତେ ମରଣେ
ସେବିକା କରି ଦେବ ପ୍ରଭୁ ଚରଣେ ହେ ।
ମୋ ତନୁ ଦଗ୍‌ଧ ହେଲେ ହେବ ତ ଖାରି,
ତାହାକୁ କରାଇବ ପାଦପେ ସାରି;
ସେ ତରୁ କାଷ୍ଠ ଘେନି ବର୍ଦ୍ଧକୀ ହସ୍ତେ
କରାଇ ଦେବ ପ୍ରଭୁ ପାଦୁକା ମାତେ ହେ ।"

ମେଘଦୂତ କାବ୍ୟର ନାୟକନାୟିକାଙ୍କ ପ୍ରେମ କ୍ଷଣିକ ଭାବ ପ୍ରବଣତା ଜନିତ ଭାବାବେଶ ନୁହେଁ; ଅନ୍ତରର ଅନନ୍ତ ପ୍ରେରଣାରେ ଏହି ପ୍ରେମ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ଅନ୍ତହୀନ ହୋଇପାରିଛି । ରାଜା ରୂପେ ନିଜ ଉପରେ ଥିବା ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଦାୟିତ୍ୱବୋଧର ଅନୁପ୍ରେରଣାରେ ରାଜା ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସୀତାଙ୍କୁ ନିର୍ବାସିତ କରିଥିଲେହେଁ, ସ୍ୱାମୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ମନରେ ସୀତାଙ୍କ ପ୍ରତି ମମତା ଓ ପ୍ରେମ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଅନୁରୂପ ଭାବରେ ପ୍ରିୟଜନ ପରିତ୍ୟକ୍ତା ଦୁଃଖିନୀ ଜାନକୀ ନିଜ ହାହାକାରମୟ ଜର୍ଜର ଜୀବନରେ ସୂର୍ଯ୍ୟମୁଖୀ ସୂର୍ଯ୍ୟପ୍ରତି ଚିରଦିନ ଚାହିଁ ରହିବା ପରି ସ୍ୱାମୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ସ୍ମୃତି ପ୍ରତି ଚିର ଉନ୍ମୁଖ ଥିଲେ ଏବଂ ନିରପରାଧିନୀ ସୀତା ମିଥ୍ୟାପବାଦରେ ପରିତ୍ୟକ୍ତା ହୋଇଥିଲେହେଁ ସ୍ୱାମୀ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଚିରଦିନ 'କରୁଣା-ସରିତ-ପତି' ଓ 'ସ୍ନେହ-ଜଳଧର' । ମେଘଦୂତ କବି ସମ୍ଭୋଗ ଭିତରେ ନୁହେଁ, ତ୍ୟାଗ ଭିତରେହିଁ ପ୍ରେମର ମହତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି, ଯୌବନର କ୍ଷଣିକ ଚପଳତା ଭିତରେ ନୁହେଁ, ପ୍ରେମକୁ ଅନାହତ କରି ରଖିବା ପାଇଁ ନିଜେ ଧୂପ ପରି ଜଳିବା ଭିତରେହିଁ ପ୍ରେମର ଗୌରବ ପ୍ରକଟନ କରିଛନ୍ତି । କେବଳ ନରନାରୀଙ୍କର ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ରଣରେ ନୁହେଁ, ପ୍ରକୃତି ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରେମର ସେହି ଶୁଚିତା, ସେହି ଆଦର୍ଶ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବାରେ କବିଙ୍କର କୃତିତ୍ୱ ସ୍ମରଣୀୟ । ପ୍ରସଙ୍ଗୋଚିତ ଭାବରେ ଏଠାରେ କାବ୍ୟର ଅଷ୍ଟମ ସର୍ଗରେ ମଲ୍ଲୀ ଓ ଓ ପଦ୍ମର କଥୋପକଥନ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ମଲ୍ଲୀକୁ ପଦ୍ମ କହିଛି ଯେ, ଆକାଶରେ ଯେତେବେଳେ ମେଘମାଳା ପ୍ରମତ୍ତ ହୁଏ, ସେତେ-ବେଳେ ତାର ପତି ଦେବତା ସୂର୍ଯ୍ୟ ଆଉ ତାର ମୁଖକୁ ଅନାଇ ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ବିପଦରେ କଷ୍ଟଦିନ ଯାପନ କରି ସେ ତେଣୁ ଉବବ୍ରତ ଉଦ୍‌ଯାପନ କରିବ । ତାର କାନ୍ତ (ସୂର୍ଯ୍ୟ) ଘନ ଭେଦ

କରି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ ଏବଂ ଜଗତର କଲ୍ୟାଣ ପାଇଁ ନିଜେ ଦୁଃଖ ସହ୍ୟ କରନ୍ତି । ଅଧିକ ଦିନ କାନ୍ତ ପ୍ରେମାନୁରାଗ ଭୋଗ କରିବା ତା ଭାଗ୍ୟରେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରେମିକା ପଦ୍ମମୀ ସ୍ଥିର କରିଛି—

"ତାଙ୍କ ଚରଣ କରୁଥିବ ସ୍ମରଣ,
ମରଣ ନେବ ମୋତେ କରି ବରଣ ।
ଏ ଜନ୍ମେ କଟୁଦିନ ସହିଲେ ଦୁଃଖ,
ଗୃହିଁବ ପରଜନ୍ମେ ସ୍ୱାମୀ ଶ୍ରୀମୁଖ ।"

କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କର ଜନ୍ମାନ୍ତରବାଦରେ ଗଭୀର ଆସ୍ଥା ଥିଲା; କାରଣ ସେ ଏହି ଉପବନ ସଭ୍ୟତାର କବି । ଆମ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ମହତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଚାର ତାଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ-ସାଧନାର ଅନ୍ୟତମ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ତାଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ପ୍ରେମ ବର୍ଣ୍ଣନା କାଳରେ ତେଣୁ ତାହା ଯେପରି ଏହି ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ଅନୁକୂଳ ହୋଇ ତାର ମହତ୍ତ୍ୱ ବୃଦ୍ଧି କରିପାରିବ କବି ସେଥିପ୍ରତି ସତତ ସଚେତନ ଥିଲେ । 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ କବିଙ୍କର ପ୍ରେମପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣର ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଏହା ସହଜରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ମୂଳତଃ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟର ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ପ୍ରେମର ଆଦି ଅଛି— ଅନ୍ତ ନାହିଁ । ଏହା ସତେ ଯେପରି ଏକ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ପ୍ରବାହ । ଶରୀରର ଅବସାନରେ ମଧ୍ୟ ତାର ଅବସାନ ନାହିଁ । ଶୁଚିତା ଏହି ପ୍ରେମର ସ୍ୱାଭାବିକ ପ୍ରକୃତି, ତ୍ୟାଗ ବିଭୂତି ଓ ଆଦର୍ଶ ଗୌରବ ।

କାବ୍ୟରେ କବିଜୀବନର ପ୍ରତିଛବି

"କାହିଁକି ମୋତେ ସଂସାର-ଲଟ
ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଭୁ କଲ ସଂଘଟ
କପାଁ ନ କଲ ଚରଣ ପଦ୍ମ-
କୁସୁମ ଲଟ ହେ,
କପାଁ ଗୁଡ଼ନ୍ତ ଭକତି ବାନ୍ଧ
ଆନନ୍ଦ ହୋଇ କରନ୍ତି ନାଟ
ଏବେ ଅନେକ ରୂପ କଲଣି
ଏ ପୋଡ଼ା ପେଟ ହେ ।"

କବି ଦୀନକୃଷ୍ଣ ନିଜ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ରସକଲ୍ଲୋଳ କାବ୍ୟରେ ଏହିପରି ଭାବରେ ଦାରିଦ୍ର୍ୟ-ନିଷ୍ପେଷିତ ଜୀବନର କାରୁଣ୍ୟକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । କେବଳ ଦୀନକୃଷ୍ଣ ନୁହନ୍ତି ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କବି ନିଜ କୃତିରେ ଏହିପରି ଭାବରେ ନିଜ ଜୀବନର ବହୁକଥା ରୂପାୟିତ କରିଛନ୍ତି । କେତେକ କବିଙ୍କର ସୃଷ୍ଟିରେ ବଂଶ ପରିଚୟ ଓ ଆବିର୍ଭାବ ସମୟର ତିଥି ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଛି ଓ ଆଉ କେତେକେ ବ୍ୟଞ୍ଜନାର ଭିତରେ ନିଜ ସମ୍ପର୍କୀୟ କେତେକ ବିଷୟ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି । ସ୍ରଷ୍ଟା ଓ ସୃଷ୍ଟି ଅଙ୍ଗାଙ୍ଗୀ ଭାବରେ ଜଡ଼ିତ । ନିଜ ସୃଷ୍ଟିର ଭିତରେ ଅତି ଚାତୁର୍ଯ୍ୟ ସହକାରେ ସ୍ରଷ୍ଟା ରଖି ଯାଇଥାଏ ତାର ସ୍ୱାକ୍ଷର । ଏହି ଆଭିମୁଖ୍ୟରୁ ଆମେ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟର ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ସେଥିରେ କବି ଜୀବନର ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିଛବି ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ଏହି କାବ୍ୟ—କୋଣାର୍କରେ କବିଙ୍କର ଜୀବନଦର୍ଶନ, ଦେଶାତ୍ମବୋଧ,

ରୁଚିବୋଧ ଓ ଆଦର୍ଶ ଯେ କେବଳ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଛି ତା ନୁହେଁ— କବିଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନର ବହୁ ଜ୍ଞାତବ୍ୟ କଥା ମଧ୍ୟ ପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନ ଥିଲା ଦୈନ୍ୟ-ପ୍ରପୀଡ଼ିତ । ସାଂସାରିକ ଜଞ୍ଜାଳ ତାଙ୍କ ଜୀବନକୁ ରକ୍ତ ମାଂସର ଏକ କରୁଣ କବିତାରେ ପରିଣତ କରିଥିଲା । ତଥାପି କବି ଯେତେବେଳେ ବାଣୀ ଆରାଧନାରେ ବ୍ରତୀ ହେଉଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ଜୀବନର ଏହି ହାହାକାର ତାଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟଚ୍ୟୁତ କରି ପାରୁ ନ ଥିଲା । ମନରେ, ପ୍ରାଣରେ ଦେଖା ଦେଇଥିଲା ପ୍ରଶାନ୍ତି । କବି ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗରେ ମଙ୍ଗଳାଚରଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ବାଣୀ ବନ୍ଦନା କରି କହିଛନ୍ତି —

"ଦରିଦ୍ରତା ପଙ୍କ ପୂର୍ଣ୍ଣ ମୋ ଜୀବନ ସର,
ଜଞ୍ଜାଳ-ଜଳଦ-ଜଳେ ଆବିଳ ଉଦର,
ଶରଦ ସଦୃଶ ତୋତେ କରି ଦରଶନ,
ହୋଇ ଯାଉଅଛି ସେତ ସ୍ୱତଃ ପରସନ୍ନ ।"

ଏହା କବିଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନ ଓ ସ୍ରଷ୍ଟା ଜୀବନର ନିଷ୍କପଟ ଚିତ୍ର । 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ କବିଙ୍କ ଜୀବନର ପ୍ରତିଫଳନ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କାଳରେ ଡକ୍ଟର ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟଙ୍କ କେତୋଟି ଉକ୍ତି ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ—"ଦୁଃଖ ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ଥିଲା ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଜୀବନର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଭୂଷଣ । ନିଜ ପ୍ରକୃତିଦତ୍ତ ସମ୍ମାନ-ବୋଧ ଏହି ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଆହୁରି ଶାଣିତ ଓ ପ୍ରୋଜ୍ଜ୍ୱଳ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । ପରକୁ ଅପମାନ ଦେବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ନିଜକୁ ସେହି ଅପମାନରୁ କେବଳ ରକ୍ଷା କରିବାପାଇଁ ତାଙ୍କର ଶାଣିତ ଆତ୍ମ-ସମ୍ମାନବୋଧ ପରର କରୁଣାକୁ ପଦାଘାତ କରିବାକୁ

ଉଠନେମାନ କୁଣ୍ଠିତ ହେଉ ନଥିଲା । ଗଙ୍ଗାଧର ଥିଲେ ଜଣେ ଅଭିଶପ୍ତ ଦେବତା ସଦୃଶ । ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ଅଭିଶପ୍ତ ସେଇ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜକୁ ତିଳ ତିଳ କରି ହତ୍ୟାକରି ନିଜର ଆତ୍ମ-ମର୍ଯ୍ୟାଦା-ସମ୍ପନ୍ନ ଚିତ୍ତକୁ ସଂସାରର ସମସ୍ତ ଆବିଳତାଠାରୁ ଦୂରେଇ ରଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲା । ଗଙ୍ଗାଧର ସାହିତ୍ୟରେ ଥିବା ଭାଷାର ସରଳତା ଓ କମନୀୟତା, ଭାବର ସ୍ୱଚ୍ଛତା ଓ ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀର ଆଡ଼ମ୍ବରଶୂନ୍ୟତା, ତାଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତି ଚିତ୍ତର ଏକ ଏକ ଅପରୂପ ଚିତ୍ରପଟ । ସହାନୁଭୂତି ଶୂନ୍ୟ ବାସ୍ତବ ଦୁନିଆର କର୍କଶତା ଓ ରୁକ୍ଷତା ଭିତରେ ସେ ବଞ୍ଚି ରହିବାକୁ ବାଧ ହୋଇଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ଏହି ସାଧାରଣ ବଞ୍ଚି ରହିବା ଭିତରେ ମାନସିକ ସ୍ଥିତି ସଂରକ୍ଷଣ ପାଇଁ ସେ ନିଜ ଆତ୍ମାର ଅନୁକୂଳ ବାୟୁମଣ୍ଡଳ ନିର୍ବାଚନ କରି ନେଇଥିଲେ । ଏକ ଦିଗରେ ସାଧାରଣ ଶରୀରରକ୍ଷା ଅପର ଦିଗରେ ମାନସିକ ପ୍ରବୃତ୍ତି ସାଧନ, ଅନ୍ୟ କଥାରେ, ଶାରୀରିକ ଓ ମାନସିକ ସ୍ଥିତି ପ୍ରତିଷ୍ଠା, ଏ ଉଭୟରୁ ପ୍ରଥମଟିରେ ସେ ଥିଲେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହତଭାଗ୍ୟ × × × ତେଣୁ ବଞ୍ଚିବାପାଇଁ ସେ ଲୋଡ଼ିଥିଲେ ଏକ ମାନସିକ ରାଜ୍ୟ । ମାନସିକ ସ୍ଥିତି ପ୍ରତିଷ୍ଠା ତେଣୁ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ଏକ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଆବଶ୍ୟକତା ରୂପେ ଦେଖାଦେଇଥିଲା । ଏହି ମାନସିକ ରାଜ୍ୟରେ ସେ ନିଜ ରୁଚିଅନୁକୂଳ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ସହିତ ସହଯୋଗ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ଜୀବନର ପରମ ସନ୍ତୋଷ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଏଇ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ଜୀବନ ଅଧ୍ୟାୟ ଭିତରେ ସେ ନିଜକୁ ବହୁପରିମାଣରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହେବାର ଦେଖି ମାନସିକ ସ୍ଥିତି ରକ୍ଷାର ଏକ ପ୍ରଧାନ ଅବଲମ୍ବନ ରୂପେ ସେମାନଙ୍କୁ ଆଦରି ନେଇଥିଲେ । ପ୍ରସ୍ତରୀଭୂତା ଅହଲ୍ୟା, ପତ୍ନୀହରା ଅଜ, ଅତ୍ୟାଗ୍ନିର ଜର୍ଜରିତା ସୈରିନ୍ଧ୍ରୀ, ଦୁର୍ବାସା-ଅଭିଶାପ-ଗ୍ରସ୍ତ

ଦୁଷ୍ମନ୍ତ-ଶକୁନ୍ତଳା, ନିୟତି-ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ସତୀ ସୀତାଦେବୀ, ସେଇ ହେତୁରୁ, ମେହେର ସାହିତ୍ୟର ଯଥାର୍ଥ ପ୍ରାଣପିଣ୍ଡ ।" (ଗଙ୍ଗାଧର ସାହିତ୍ୟ ସମୀକ୍ଷା)

ଡକ୍ଟର ସାମନ୍ତରାୟ ପୁଣି ଲେଖିଛନ୍ତି—"ଫଳରେ କବିର ଜୀବନରେ କବିତା ହୋଇଛି କେବଳ ରୂପାୟିତ । ଜୀବନର ଏ କବିତା ଭିତରେ ସର୍ବତ୍ର କରୁଣରସ ଏକ ଅନବଦ୍ୟ ସ୍ୱର ସମ୍ପଦରେ ଝଙ୍କୃତ ହୋଇ ଉଠିଛି । ଏ କରୁଣରସ ପୁନର୍ବାର ଦୈବର କ୍ରୂର ଅଟ୍ଟହାସ୍ୟ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ କାବ୍ୟର କରୁଣରସ ପରିବେଶଟିକୁ ଆହୁରି ଗମ୍ଭୀରତର ଓ ଘନୀଭୂତ କରିଦେଇଛି । ସଂସାରର ବାସ୍ତବ ରୁକ୍ଷ ପ୍ରକୃତି ଯେଉଁମାନଙ୍କ ଜୀବନକୁ କରିଛି ବିଡ଼ମ୍ବିତ ଓ ଲାଞ୍ଛିତ ସେଇମାନଙ୍କୁ ପ୍ରକୃତିର କମନୀୟ ଅଙ୍କରେ ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଛି । ଏକ ଦିଗରେ ଦୈବ ବା ନିୟତିର କ୍ରୂର ଅଭିଶାପ, ଅପର ଦିଗରେ ପ୍ରକୃତିର ସସ୍ନେହ ସହାନୁଭୂତି, ସେଇ ହେତୁରୁ, ମେହେର ସାହିତ୍ୟକୁ କାରୁଣ୍ୟରେ ରସସିକ୍ତ କରି ତୋଳିଛନ୍ତି । ମେହେର ନିଜ ସାହିତ୍ୟର ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କ ଠାରେ ନିଜକୁ ପ୍ରତିଫଳିତ କରି ନଥିଲେ କିମ୍ବା ସେମାନଙ୍କର ଦୁଃଖକୁ ନିଜର ଦୁଃଖ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ନ ଥିଲେ ତାଙ୍କର ସାହିତ୍ୟର କରୁଣରସ ଓ ନରନାରୀ ଆମର ଏତେ ଆପଣାର ହୋଇ ପାରିଥାନ୍ତେ ବୋଲି ମନେ ହୁଏ ନାହିଁ ।" (ପୃଷ୍ଠା ୮୭)

କବି ଗଙ୍ଗାଧର ସତ୍ୟ, ଶିବ ଓ ସୁନ୍ଦରର ପୂଜାରୀ ଥିଲେ । ଜୀବନର ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସତ୍ୟ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଗଭୀର ଆସକ୍ତି ପ୍ରତିଫଳିତ । ବରପାଲିର ଜମିଦାରଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ସତ୍ତ୍ୱେ ମଧ୍ୟ ଅଦାଲତରେ ସେ ମିଥ୍ୟା ସାକ୍ଷ୍ୟ ଦେଇ ନ ଥିଲେ । ସାମାଜିକ ନ୍ୟାୟ ତାଙ୍କର ଥିଲା ବହୁ ପୋଷିତ ସ୍ୱପ୍ନ । ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାର

ଅନ୍ତଃସ୍ୱରରେ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ଏହି ଆଲୋକମୟ ଦିଗର ପ୍ରଭାବ ସୁପରିସ୍ଫୁଟିତ । 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗରେ ନିରପରାଧିନୀ ସୀତାଙ୍କ ପ୍ରତି ନିୟତିର ଅବିଚାରରେ ତେଣୁ କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ କବିମାନସରେ ତୀବ୍ର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଏହି ପ୍ରତିକ୍ରିୟା, ଏହି ମାନସିକ ଆନ୍ଦୋଳନ ବ୍ୟର୍ଥ ହୋଇନାହିଁ; ପକ୍ଷାନ୍ତରରେ କାବ୍ୟରେ ପ୍ରକୃତି ଭିତରେ ସେହି ପ୍ରତିକ୍ରିୟାକୁ ରୂପଦେଇ କବି କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ ସୁନ୍ଦରତର କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାରି ଭିତରେ ନିଜର କବିମାନସକୁ ପ୍ରତିଫଳିତ କରିବାକୁ ସକ୍ଷମ ହୋଇଛନ୍ତି—

"କରିବାକୁ ନିୟତିର ସହିତ ସମର
ଭୁଜଙ୍ଗରାଜ ଖଡ଼୍‌ଗ-କରେ ଗର୍ଜିଲା ପ୍ରଖର ।
କାୟାକସା ତୂଣୀରକୁ ଝାଡ଼ି ବାରମ୍ବାର,
ପତ୍ର-କଙ୍କପତ୍ର କଲା କି ଅବା ବାହାର ।
କମ୍ପିତ-ସରିତ ବିଚି-ଉତ୍‌ଥିତ ଶୀକର
ପଡ଼ିଲା ପୁଳକେ ତେଜି ତରଙ୍ଗ-ଶିଖର
ଉରିକ ସୀସକ-ଗୁଳି ତରଙ୍ଗର ତୋପେ
ନିୟତିକୁ ଭଗୀରଥୀ ପ୍ରହାରିଲା କୋପେ ?
କମଳ ସକଳ ହୋଇ ବିଚଳିତ ସରେ
ପଦ୍ମ-ବ୍ୟୂହ ରଚି ଯୁଦ୍ଧ କରେ ଅଳି-ଶରେ ।"

ପୁଣି—

"ବନ ଫୁଲେ ବୃନ୍ତ ତେଜି ଭୂମିତଳେ ପଡ଼ି,
ଧୂଳିମାଖି ମଲ୍ଲଯୁଦ୍ଧେ ହେଲେ ଗଡ଼ାଗଡ଼ି ।
ଲତା-ଲୂତା-ତନ୍ତୁରୂପ ନିୟତି-ବନ୍ଧନ
ଛିନ୍ନ କରି କ୍ରୋଧଭରେ କଲା ଆସ୍ଫାଳନ ।

ବ୍ୟାହତ ହୃଦୟୁ ଶୀର୍ଣ୍ଣ ଶରୀର ବାଦଲ
ଦଉଡ଼ି ଆସିଲା କ୍ରୋଧେ ଧରି ଦଳବଳ ।
ଚକ୍ଷୁ ଚମକାଇ କରି ଖୀଷଣ ଗର୍ଜନ
ଦେଖାଇଲା ନସ୍ତ୍ରତର ଉପରେ ତର୍ଜନ ।"

କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଗଭୀର ସ୍ୱଦେଶପ୍ରୀତି ଥିଲା । ତାଙ୍କ ଦେଶାତ୍ମବୋଧ କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟ 'ଉତ୍କଳ ଲକ୍ଷ୍ମୀ' ବା ବହୁ କ୍ଷୁଦ୍ର କବିତାରେ ଯେ କେବଳ ପରିସ୍ଫୁଟିତ ତା ନୁହେଁ—ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟ 'ପ୍ରଣୟବଲ୍ଲରୀ' ଓ 'ତପସ୍ୱିନୀ'ରେ ମଧ୍ୟ ଅଭିବ୍ୟଞ୍ଜିତ ହୋଇଛି । କାବ୍ୟ କବି ଜୀବନର ପ୍ରତିଛବି । 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଜୀବନ ଦର୍ଶନ ଓ ସ୍ୱଦେଶ ପ୍ରେମର ଚିତ୍ର ତେଣୁ ସ୍ୱାଭାବିକ । ପ୍ରଣୟବଲ୍ଲରୀ ବା ତପସ୍ୱିନୀ ପୁରାଣଆଶ୍ରୟୀ ହୋଇଥିବାରୁ ସେଥିରେ ସ୍ୱଦେଶପ୍ରେମର ରୂପାୟନ ପାଇଁ ବାଞ୍ଛିତ ପରିବେଶ ନାହିଁ; ତେଣୁ କବି କଳ୍ପନାଶ୍ରୟୀ ହୋଇ ଏହି ଦୁଇଟି ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟରେ ନିଜ ଜାତିପ୍ରୀତିର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । 'ପ୍ରଣୟବଲ୍ଲରୀ' କାବ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ କବି ବନ୍ଧୁ ବ୍ରଜମୋହନଙ୍କୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ଏକ ପତ୍ରରେ ଲେଖିଥିଲେ—"ଦେବ କନ୍ୟା ଓ ରାକ୍ଷସ କନ୍ୟା ବିଷୟରେ ମୋର ଅଭିପ୍ରାୟ ଏହିକି ଯେ, 'ପ୍ରଣୟବଲ୍ଲରୀ' ଉତ୍କଳ କବି ଦ୍ୱାରା ବିରଚିତ । ତହିଁରେ ଉତ୍କଳର କଥା କିଛି-ହେଲେ ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଦୁଷ୍ମନ୍ତ ତ ଅସୁର ଦମନ ନିମନ୍ତେ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯାଇଥିଲେ । ଦେବାସୁର ମଧ୍ୟରେ କଳି କିପରି ହେଲା, ତାହା ପ୍ରକଟ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । ଅତଏବ ଉତ୍କଳ ଭୂମିକୁ ନେଇ ଏହି କଳହ ହୋଇଥିବା ରଚନା କଲି । ଉତ୍କଳ ଶାନ୍ତି, ଦୟା, କ୍ଷମା, ଶ୍ରଦ୍ଧାର ବିହାର ସ୍ଥଳ ଥିଲା । ସେମାନେ ଉତ୍କଳର ଗିରି

କନ୍ଦରବାସୀ ମୁନିମାନଙ୍କ ହୃଦୟରେ ବିଚରଣ କରୁଥିଲେ । ଶବରମାନେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳର ଆଦିମ ନିବାସୀ ଅଟନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରଥମେ ଶବର ଗୃହରେ ଗୁପ୍ତ ଭାବରେ ପୂଜିତ ହେଉଥିଲେ । ପଶୁପକ୍ଷୀ ମାରଣ ଶବରମାନଙ୍କର ଜୀବିକା । ସୁତରାଂ ସେମାନଙ୍କର ହୃଦୟ ହିଂସାର ବିହାର ସ୍ଥଳ । ଶ୍ରଦ୍ଧା, ଶାନ୍ତି ଆଦି ଦେବକନ୍ୟାଙ୍କ ସହିତ ଅସୁର କନ୍ୟା ହିଂସାର ସଂଘର୍ଷ ଅତି ସ୍ୱାଭାବିକ । ସେମାନଙ୍କର କଳହରେ ଦେବ ଦାନବର କଳହ ହେଲା । କ୍ରୋଧ ଆଦି ଅସୁରଙ୍କୁ ଉଦାରଧର୍ମା ଦେବଗଣ ଦମନ କରିବା ଅସହଜ । ତହିଁରେ ମାନବ ହୃଦୟର ବୀରତ୍ୱ ନିତାନ୍ତ ଦରକାର । ସେହି ହେତୁରୁ ଦେବସ୍ୱଭାବ ବୀରଧର୍ମା ଦୁଷ୍ମନ୍ତଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରିବାକୁ ହୋଇଥିଲା । ଦୁଷ୍ମନ୍ତ ଶ୍ରଦ୍ଧା, ପ୍ରୀତି ଆଦିର ବିପଦ ବାରଣ ଏବଂ କ୍ରୋଧାଦି ଦମନର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ନିଜ ଜୀବନରେ ଦେଖାଇଥିଲେ ।

× × × ଆଉ ଏକ କଥା, ଶେଷରେ ଉତ୍କଳରୁ ହିଂସା ନିର୍ବାସିତ ହୋଇ ଅହିଂସା ଧର୍ମ (ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ)ର ଆଧିପତ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା । ସମୟର ଦୀର୍ଘତା ହାସଲ କରିବାକୁ ମାନବର ଏକ ବର୍ଷରେ ଦେବତାଙ୍କର ଏକ ଦିନ ଗଣିବାର ଉପାୟ ଅଛି ।" (ଗଙ୍ଗାଧର ପତ୍ରାବଳୀ—ପୃଷ୍ଠା ୧୯୪-୯୫)

ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟ ତପସ୍ୱିନୀରେ ମଧ୍ୟ କବି ନିଜର ସ୍ୱଦେଶ ପ୍ରେମର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । କାବ୍ୟର ଦ୍ୱିତୀୟ ସର୍ଗରେ କବି ଉତ୍କଳର କଳ ଗଙ୍ଗା ମହାନଦୀର ଉପନଦୀ ଇବ, ତେଲ ଓ ଅଙ୍ଗକୁ ଅମର କରିଛନ୍ତି । କାବ୍ୟର ପଞ୍ଚମ ସର୍ଗରେ ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମର ଉଦ୍ୟାନ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଉତ୍କଳର 'ପୁନ୍ନାଗ' କାନନକୁ ମଧ୍ୟ ଭୁଲି ନାହାନ୍ତି—

"ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଚକ୍‌ଚକଣ ନୀଳ ପତ୍ରର
ପୁନ୍ନାଗକାନନ ଶ୍ୟାମଳତର
ଉଡ଼ ଉଡ଼ଶାରୁ ଥିଲ କି ଯାଇ,
ଦେଖୁଥିଲ ସଖୀ-ମନ ରଞ୍ଜାଇ;
ନୀଳାଚଳ ରୂପଧରି
ବିଜେ ଅଛି ରାମ   ଲଭିବାକୁ ସୀତା
ପ୍ରୀତି-ସାଗର-ଲହରୀ ।"

କାବ୍ୟର ଅଷ୍ଟମ ସର୍ଗରେ କବି କଳ୍ପନାଶ୍ରୟୀ ହୋଇ ଏକ ଲାବଣ୍ୟଭରା ପାହାଡ଼ୀ କନ୍ୟା ରୂପେ ମହାନଦୀକୁ ସୀତାଙ୍କର ଚିନ୍ତାର ପରିଧି ଭିତରକୁ ନେଇ ନିଜ ଦେଶାତ୍ମବୋଧର ଚମତ୍କାର ପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି ।

ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ କବିଙ୍କର ଜୀବନାଦର୍ଶ ଅତି ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି । ମଣିଷ ଜୀବନରେ ଆଦର୍ଶର ଭୂମିକା ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ; କାରଣ ଏହି 'ଆଦର୍ଶବାଦ'ହିଁ ମଣିଷକୁ ଜାନ୍ତବ ସ୍ତରରୁ ମାନବସ୍ତରକୁ ଉନ୍ନୀତ କରିଅଛି । ଆଦର୍ଶ-ବିହୀନ ଜୀବନ ସୁରଭି-ବିହୀନ ପୁଷ୍ପପରି । ଏହି ଆଦର୍ଶପାଇଁ ଜୀବନ ବେଦିରେ ମଣିଷକୁ ଧୂପ ପରି ଜଳିବାକୁ ପଡ଼େ । ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ନିଜ ଜୀବନ ତାର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ । କବି ତାଙ୍କ କାବ୍ୟର ଏହିଭଳି ନାୟକ ନାୟିକା ନିର୍ବାଚନ କରିଛନ୍ତି ଯେଉଁମାନେ ଆଦର୍ଶକୁ ଅନାହତ ରଖିବାପାଇଁ ଧୂପ ପରି ଜଳିଛନ୍ତି । ଆଲୋଚ୍ୟ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟ ଏହାର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରମାଣ । ଏହିପରି ଭାବରେ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟର ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଏଥିରେ କବିଙ୍କ ଜୀବନ କିଭଳି ବିଭିନ୍ନ ଭାବରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ତାହା

ସହଜରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ଉକ୍ତରେ ସାମନ୍ତରାୟ ଯଥାର୍ଥରେ କହିଛନ୍ତି—"ତପସ୍ୱିନୀ ସୀତାଙ୍କ ଦୟାମୟ ହୃଦୟରେ ଗଙ୍ଗାଧର ନିଜକୁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥିଲେ । ଫଳରେ ସୀତାଙ୍କ ଜୀବନ ଚିତ୍ରଣ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ଆତ୍ମଜୀବନ ଚିତ୍ରଣ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ଏହା କେବଳ ଏକ ସାଧାରଣ କାବ୍ୟ ନୁହେଁ, କବି ଜୀବନର କାବ୍ୟରୂପ ମଧ୍ୟ ।"

(ଗ: ସା: ସ:—ପୃଷ୍ଠା ୭୯-୮୦)

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ରସ

ରସ କାବ୍ୟର ପ୍ରାଣ···ରସର ସଫଳ ପରିବେଷଣ ଉପରେ କାବ୍ୟର ଅତ୍ୟାବୃତ୍ତ ନିର୍ଭରଶୀଳ । ଯେଉଁ କାବ୍ୟରେ ରସର ଯଥାଯଥ ପରିବେଷଣ ହୋଇ ନଥାଏ ସେହି କାବ୍ୟ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ତେଣୁ କାବ୍ୟ ରଚନା କାଳରେ କବି କାବ୍ୟକୁ ରସସିକ୍ତ କରିବାରେ ବାଞ୍ଛିତ ସତର୍କତା ଅବଲମ୍ବନ କରିଥାନ୍ତି । କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟ ଏହାର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ । ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟରେ ପରିବେଷିତ ବିଭିନ୍ନ ରସ ଉପରେ ଆଲୋକପାତ କରିବା ସମୟରେ ଆମକୁ ପ୍ରଥମେ ରସର ସଂଜ୍ଞା ଉପରେ ଆଲୋକପାତ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

ପଣ୍ଡିତ କୁଳମଣି ଦାଶ ସ୍ୱୀୟ 'ଅଳଙ୍କାର ତରଙ୍ଗିଣୀ' ପୁସ୍ତକରେ ରସର ସଂଜ୍ଞା ଓ ପରିଚୟ ସମ୍ପର୍କରେ ଲେଖିଛନ୍ତି— "କୌଣସି ରଚନାର ଶ୍ରବଣରେ ବା ପଠନରେ ମନରେ ଯେଉଁ ସ୍ଥିରତର ଅପୂର୍ବ ଆହ୍ଲାଦର ଉଦୟ ହୁଏ, ତାହାକୁ ରସ ବୋଲଯାଏ । × × × ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ କାବ୍ୟର ଶରୀର ସ୍ଥାନୀୟ; ଉପମା, ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା ପ୍ରଭୃତି ଅଳଙ୍କାର ମନୁଷ୍ୟ ଶରୀରରେ କୁଣ୍ଡଳ, ହାର ପ୍ରଭୃତି ପରି; ଶ୍ରୁତିକଟୁ ଓ ଅଶ୍ଳୀଳ ପ୍ରଭୃତି ଦୋଷ ଅନ୍ଧତ୍ୱ ଓ କୁବ୍ଜତ୍ୱ ପରି; ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣ ଶୌର୍ଯ୍ୟାଦି ପରି; ଗୌଡ଼ୀ ପ୍ରଭୃତି ରୀତି ବେଶ ବିନ୍ୟାସ ପରି ଏବଂ ବୀରାଦି ରସ ମନୁଷ୍ୟ ଶରୀରର ଆତ୍ମା ପରି । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, କୁଣ୍ଡଳ, ହାର ପ୍ରଭୃତି ପରିଧାନ କଲେ ଶରୀରର ଶୋଭା ସମ୍ପାଦନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ

ଯେପରି ଶରୀରରେ ଆତ୍ମାର ଉତ୍କର୍ଷ ସାଧିତ ହୁଏ, ସେହିପରି ଉପମା, ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା ପ୍ରଭୃତି ଅଳଙ୍କାର ଶବ୍ଦାର୍ଥର ଶୋଭା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା ସ୍ୱରୂପ ରସର ମଧ୍ୟ ଉତ୍କର୍ଷ ସାଧିତ ହୋଇଥାଏ । ତେଣୁ ଅଳଙ୍କାରାଦି ନ ରହିଲେ କାବ୍ୟର କାବ୍ୟତ୍ୱ ନଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ରସ ନ ରହିଲେ କାବ୍ୟ ଆତ୍ମାଶୂନ୍ୟ ବା ମୃତବତ୍ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହି ରସ କାବ୍ୟର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ବିଷୟ ।" (ପୃଷ୍ଠା-୩୬)

ପଣ୍ଡିତ ଦାଶ ପୁଣି ଲେଖିଛନ୍ତି—"ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜଃ ଓ ତମଃ ଏହି ତିନିଗୁଣର ମିଶ୍ରଣରେ ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରକୃତି ଗଠିତ । ରଜଃ ଓ ତମୋଗୁଣରୁ ହିଁ କାମ ଓ ଲୋଭ ଏହି ଦୁଇ ରିପୁର ଉତ୍ପତ୍ତି । ଚିତ୍ତ ଯେତେବେଳେ ଏହି ଗୁଣଦ୍ୱୟ ବିରହିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ତହିଁରେ ଯେଉଁ ସ୍ୱତଃ ନିର୍ମଳ ଅନ୍ୟଗୁଣର ଉଦୟ ହୁଏ, ତାହା ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣ । ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣର ଉଦ୍ରେକ ହେତୁରୁ ମନରେ ଯେଉଁ ଅଖଣ୍ଡ ଆନନ୍ଦ ସଞ୍ଚାରିତ ହୁଏ, ତାହାହିଁ ରସର ଆସ୍ୱାଦନ । ଯୋଗୀମାନେ ପରମାତ୍ମା ସ୍ୱରୂପ ହୃଦୟରେ ଅନୁଭବ କରି ଯେଉଁ ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରନ୍ତି, ସହୃଦୟ ବ୍ୟକ୍ତି ରସାସ୍ୱାଦନବେଳେ ଠିକ୍ ସେହିପରି ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରିଥାନ୍ତି । ସୁତରାଂ ଚିତ୍ତ ଯେତେ-ବେଳେ ରସରେ ପ୍ଲାବିତ ହୋଇ ଉଠେ, ସେତେବେଳେ ଲୋକର ଅନ୍ୟ ବାହ୍ୟବସ୍ତୁର ଜ୍ଞାନ ରହେ ନାହିଁ ଏବଂ ଅନିର୍ବଚନୀୟ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରବାହରେ ମଗ୍ନ ହୋଇ ଚିତ୍ତ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ପରି କି ଏକ ଅପୂର୍ବ ସୁଖ ସମ୍ଭୋଗ କରେ । (ପୃଷ୍ଠା ୩୬-୩୭)

ଅଭିମୁଖ୍ୟ ଓ ସ୍ୱରୂପ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ରସ ଦଶ ପ୍ରକାରର—ଶୃଙ୍ଗାର, କରୁଣ, ରୌଦ୍ର, ହାସ୍ୟ, ଭୟାନକ, ବୀର, ବୀଭତ୍ସ,

ଅଦ୍ଭୁତ, ଶାନ୍ତ ଓ ବାତ୍ସଲ୍ୟ । ଆଲୋଚ୍ୟ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟର ଅନ୍ତଃସ୍ୱର କରୁଣ, ତେଣୁ ଏହି କାବ୍ୟରେ କରୁଣ ରସ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଛି । ପ୍ରସଙ୍ଗୋଚିତ ଭାବରେ କବି ଶାନ୍ତ, ରୌଦ୍ର, ବାତ୍ସଲ୍ୟ ରସର ମଧ୍ୟ ପରିବେଷଣ ଅତି ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ କରି ପାରିଛନ୍ତି । ସମ୍ଭୋଗ ଶୃଙ୍ଗାର ପାଇଁ ସୀତାଙ୍କର ନିର୍ବାସିତ ଜୀବନରେ ବାଞ୍ଛିତ ବାତାବରଣ ନାହିଁ; ତେଣୁ ତପସ୍ୱିନୀରେ ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଶୃଙ୍ଗାରର ପରିବେଷଣ ହୋଇଅଛି ।

ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଶୃଙ୍ଗାର

କାବ୍ୟର ନାୟକ ସହିତ ମିଳନ ପାଇଁ ପରିତ୍ୟକ୍ତା ସୀତାଙ୍କର ଉତ୍ତର ଜୀବନରେ ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ । ତେଣୁ ଅନୁରାଗ ଜନିତ ପାରସ୍ପରିକ ମିଳନ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ସୀତା ଏଠାରେ ପତିବିରହ ବିଧୁରା । ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଶୃଙ୍ଗାର ରସର ସଫଳ ପରିବେଷଣ ପାଇଁ କବି ଅନୁକୂଳ ବାତାବରଣ ପାଇ ପାରିଛନ୍ତି ।

ପତି ପରିତ୍ୟକ୍ତା ନିର୍ବାସିତା ଜନକ ନନ୍ଦିନୀଙ୍କର ଅତୀତ ସ୍ମୃତି ତର୍ପଣ ଭିତରେ ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଶୃଙ୍ଗାରର ପରିଚୟ ମିଳେ । କାବ୍ୟର ଷଷ୍ଠ ଓ ସପ୍ତମ ସର୍ଗରେ ସୀତା ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମରେ କୁଟୀରରୁ ଅଳ୍ପ ଦୂରରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଚକିତ ରାତ୍ରିରେ ସଖୀ ନିକଟରେ ନିଜର ଅତୀତ ଜୀବନର କଥା ବିବୃତ କରିଛନ୍ତି । ସେହି ସମୟରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କର ଅତୀତର ଲୋଭନୀୟ ମୁହୂର୍ତ୍ତଗୁଡ଼ିକ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି—

"ବନେ ଫୁଲେ ଚନ୍ଦ୍ରାତପ ଫୁଲମୟ ସ୍ତମ୍ଭ
ସିଂହାସନ ରଚି ଖଚି କୁସୁମ-କଦମ୍ବ,

ଫୁଲମଣ୍ଡ ଛନ୍ଦକରି ଫୁଲର ଚାମର
ବିଚିତ୍ର ବ୍ୟଜନ ଫୁଲେ କରି ଶୋଭାକର,
କେତକୀଦଳରେ କଲି କିରୀଟ ନିର୍ମାଣ
ଖଚି ରତ୍ନ ରୂପେ ରମ୍ୟ ରମ୍ୟ ଫୁଲମାନ;
ବିନୟେ ବୋଇଲି, 'ନାଥ ପୂଜିବି ପୟର,
କୃପାବନ୍ତ ସିଂହାସନେ ଥରେ ବିଜେକର ।'
ସସ୍ମିତେ ବୋଇଲେ ମୋତେ କାନ୍ତ ମହାମନା,
'ରାଜ ଉପଚୁର ସଖି, ଅଛୁ ମୋତେ ମନା ।
ତୋତେ ମୁଁ କରିବି ଆଜ ବନଫୁଲେଶ୍ୱରୀ'
ବୋଲି ଫୁଲେ ସଜାଇଲେ ବଳେ କର ଧରି ।"

(ଷଷ୍ଠ ସର୍ଗ)

ପୁଣି—

"ତାଙ୍କ ରାଣୀ ଭାବେ ଖଣ୍ଡି ମୋହର ଆପତ୍ତି
ଅଗ୍ରେ ଉଭା ହୋଇ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଲେ ମୋର ପ୍ରତି,
ମନ୍ଦାକ୍ଷରେ ନେତ୍ର ମୋର ହେଲା ନିମୀଳିତ,
ରହିଲି ସେ ପୁଷ୍ପାସନେ ହୋଇ ବିଦ୍ରବିତ ।
ଆନନ୍ଦେ ବୋଇଲେ କାନ୍ତ ରସିକ-କେଶରୀ,
'କରୁଣା-କଟାକ୍ଷପାତ କର ଫୁଲେଶ୍ୱରି !'
ହରଷ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ମୁଖ ଅନାଇ ତାଙ୍କର,
ବୋଇଲି 'ଅବିଧି ହେଲା ରସିକ-ଶେଖର;
ନୁହଇ ଯା ପ୍ରଭୁପଦ ଅର୍ଚ୍ଚନାର ଯୋଗ୍ୟ
କେବେ କି ତା ହୋଇଥାଏ ଦାସୀ ଗୁରୁ ଭୋଗ୍ୟ ?
ସେ ବୋଇଲେ, 'ପ୍ରଣୟିନୀ ପ୍ରଣୟୀର ରୀତି
ବଢ଼ାଇ ଏକର ମାନ ଅନ୍ୟ ଲଭେ ପ୍ରୀତି ।"

ଏହିପରି ଭାବରେ ସୀତାଙ୍କର ଅତୀତ ସ୍ମୃତିରେ ଅବଗାହନ ଭିତରେ ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଶୃଙ୍ଗାରର ସଫଳ ପରିବେଷଣ ପାଇଁ କବି ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ଅନୁକୂଳ ବାତାବରଣ ପାଇଛନ୍ତି ।

ରୌଦ୍ରରସ

ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗରେ ରୌଦ୍ରରସର ଯଥାର୍ଥ ପରିଚୟ ସୁଲଭ୍ୟ । ଯେତେବେଳେ ନରପତିଧର୍ମୀ ଜନକନନ୍ଦିନୀ ପ୍ରତି ନୃପତିର ଅନ୍ୟାୟ ଆଚରଣ ଫଳରେ ସୀତା ନିର୍ବାସିତ ହୋଇ ନିଜ ଦୁଃଖକୁ ସହ୍ୟ କରି ନ ପାରି ମୂର୍ଚ୍ଛିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଛନ୍ତି ସେତେବେଳେ ନୃପତି ବିରୁଦ୍ଧରେ ସଂଗ୍ରାମ ପାଇଁ ପ୍ରକୃତି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଛି । ପ୍ରକୃତିର ଏହି ସାମରିକ ପ୍ରସ୍ତୁତି ଓ ତଜ୍ଜନିତ କାର୍ଯ୍ୟାନୁଷ୍ଠାନ ଭିତରେ ରୌଦ୍ରରସର ପରିଚୟ ମିଳିଥାଏ । 'ଅଳଙ୍କାର ତରଙ୍ଗିଣୀ'ର ଲେଖକ ଏହି ରୌଦ୍ରରସର ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ଯାଇ ଲେଖିଛନ୍ତି—"କ୍ରୋଧାଦିଜନିତ ଭାବ ରୌଦ୍ରରସ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୁଏ । ଶତ୍ରୁ ଏଥିରେ ଆଲମ୍ବନ ବିଭାବ, ମୁଷ୍ଟି ପ୍ରହାର, ପତନ, ବିରୁଦ୍ଧାଚରଣ, ଛେଦନ, ଶୂଳାଦିରେ ଭେଦନ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ୱାରା ଏହି ରସର ଉଦ୍ଦୀପନା ହୁଏ । ଭ୍ରୂଭଙ୍ଗ, ଅଧର ଦଂଶନ, ବାହାସ୍ଫୋଟନ, ଆତ୍ମଶ୍ଳାଘାକଥନ, ଅସ୍ତ୍ରୋତ୍କ୍ଷେପଣ, ଆକ୍ଷେପ ଓ କ୍ରୂର ଭଙ୍ଗୀରେ ଦର୍ଶନ ପ୍ରଭୃତି ଏହାର ଅନୁଭାବ ଏବଂ ଉଗ୍ରତା, ଆବେଗ, ମଦ, ମୋହ ଓ ଅମର୍ଷ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଭାବ । ଏହାର ସ୍ଥାୟୀ ଭାବ କ୍ରୋଧ ।" (ପୃଷ୍ଠା ୫୭)

କବି ଗଙ୍ଗାଧର ତାଙ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ପ୍ରକୃତିକୁ କେବଳ ପ୍ରାଣମୟୀ ଓ ସଂବେଦନାଶୀଳା କରି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି, ଅଧିକନ୍ତୁ ତାକୁ ଅନ୍ୟାୟ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଖଡ୍ଗହସ୍ତା

କରାଇଛନ୍ତି । ନରପୃଷ୍ଠର ବରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରକୃତିର କ୍ରୋଧ ତୀବ୍ର ହୋଇ ଉଠିଛି । ଏହିଠାରେ ରୌଦ୍ରରସର ଉଦାହରଣ ମିଳିଥାଏ—

"କରିବାକୁ ନରପୃଷ୍ଠର ସହିତ ସମର
ତୃଣରାଜ ଖଡ଼୍‌ଗ କରେ ଗର୍ଜିଲ ପ୍ରଖର ।
ବାସ୍ପାବସ୍ତା ତ୍ରୁଣୀରକୁ ଝାଡ଼ି ବାରମ୍ବାର,
ପନ୍ନ-କଙ୍କପନ୍ନ କଲା କି ଅବା ବାହାର ।
କମ୍ପିତ ସହିତ-ବାତ-ଉତ୍‌ଥିତ ଶୀକର
ପଡ଼ିଲା ପୁଳନେ ତେଜ ତରଙ୍ଗ ଶିଖର ।
ଭରି କି ସୀସକ-ଗୁଳ ତରଙ୍ଗର ତୋପେ
ନରପୃଷ୍ଠକ ଭାଗୀରଥୀ ପ୍ରହାରିଲା କୋପେ ?"

ପୁଣି—

"ଲତା-ଲୁତା-ତନ୍ତୁ-ରୂପ ନରପୃଷ୍ଠ-ବନ୍ଧନ
ଛିନ୍ନ କରି କ୍ରୋଧଭରେ କଲା ଆସ୍ଫାଳନ ।
ବ୍ୟାହତ ହୃଦୟ ଶୀର୍ଣ୍ଣ ଶରୀର ବାଦଲ
ଦଉଡ଼ି ଆସିଲା କୋପେ ଘେନି ଦଳବଳ ।
ଚକ୍ଷୁ ଚମକାଇ, କରି ଭୀଷଣ ଗର୍ଜନ,
ଦେଖାଇଲା ନରପୃଷ୍ଠର ଉପରେ ତର୍ଜନ ।"

ଶାନ୍ତରସ—

ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ଶାନ୍ତରସର ବହୁ ଉଦାହରଣ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପୁଣ୍ୟାଶ୍ରମ, ତୀର୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଏହି ରସର ପରିବେଷଣ ହୋଇଥାଏ । ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟରେ ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମର ବର୍ଣ୍ଣନା ଭିତରେ ଆମେ ଏହି ରସର ପରିଚୟ ପାଇଥାଉଁ । ନିମ୍ନରେ ଦୁଇଟି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା—

(୧) "ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମ ରାଜ୍ୟରେ
ଶାନ୍ତି ରାଜତ୍ୱ କରେ
କୋଷପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ପାଦପ—
ଦଣ୍ଡ ସୁଚ୍ଛାୟା କରେ ।
ଅକପଟେ ତାହା ଦିଅନ୍ତି
ସେହି ପାଦପମାନେ,
ଅଯାଚିତେ ନିଜ ଶରୀର-
ମାନଦଣ୍ଡର ମାନେ ।"
(୨) "ସୁକୁମାର କରି ଶାବକେ
କରେ ଟେକି କମଳ,
ଠେଲି ଠେଲି ହୋଇ ବୁଲିଲେ
ସଙ୍ଗେ ଦଳକୁ ଦଳ ।
ପାଦପେ ଝୁଲିଲି ପଲ୍ଲବ
ଶୋଭି ପୁଷ୍ପ-ସ୍ତବକେ,
ଧାଡ଼ି ଧାଡ଼ି ଶ୍ୱେତ ପତାକା
ତହିଁ ହୋଇଲେ ବକେ ।"

ବାତ୍ସଲ୍ୟରସ

ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟର ଦ୍ୱିତୀୟ, ଚତୁର୍ଥ ଏବଂ ଦଶମ ସର୍ଗରେ ବାତ୍ସଲ୍ୟରସ ଅତି ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ ହୋଇଛି । ନିମ୍ନରେ କେତୋଟି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦିଆଗଲା—

(କ) "ଦିନ ଯାକ କରି ନ ଥିବୁ
ପରା କିଛି ଆହାର,
ପୁଅ କରୁଥିବ ଗରଭେ
ଚାଲି ପାଦ-ପ୍ରହାର ।

ଖାଅ ମା' ! ଖାଅ ମା' ! ମା ଘରେ
ଛୋର ଅଛି କି ଲାଜ,
ଗୃହିଁ ରହିଛନ୍ତି ତୋତେ ତୋ'
ଏହି ସଖୀସମାଜ ।''
(ଦ୍ୱିତୀୟ ସର୍ଗ)

(ଖ) ''ବାରମ୍ବାର ବୋଲି ମଧୁରେ
''ଧୀରେ ଭୁଞ୍ଜ ମା, ଭୁଞ୍ଜ'',
କରେ ଦେଲେ ଭଙ୍ଗି କରକ-
ମଞ୍ଜି ପୁଞ୍ଜିକୁ ପୁଞ୍ଜ ।
ଅବଶେଷେ, ''ଆଉ ଦଉଟି,
ଆଉ ଦଉଟି'' ବୋଲି,
ଭୁଞ୍ଜାଇଲେ ସେହି ସତୀଙ୍କି
ଆଠ ଦଶଟି କୋଳି ।'' (ଦ୍ୱିତୀୟ ସର୍ଗ)

(ଗ) ''କ୍ରମରେ କୁମାରେ ଅବନୀ-ତଳେ
ବସିଲେ ଗୁଳିଲେ ଜାନୁ ପ୍ରତଳେ;
ଦୂରେ ଥାଇ ଡାକି ଆହ୍ଲାଦେ ସତୀ
ବଢ଼ାଇଲେ ସେହି ଗତି-ଶକତି;
କୁମାରେ କୁତୂହଳେ ସହାସେ
ବେଗ ବେଗ ଯାନ୍ତି ଜନନୀ ପାଶେ ।''

କରୁଣରସ

ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟ କରୁଣରସପ୍ରଧାନ । ଏହା ପାଠକଲେ ନିର୍ବାସିତା ସୀତାଙ୍କର ଦୁଃଖରେ ପାଠକ-ପାଠିକାର ଚକ୍ଷୁ ଅଶ୍ରୁସିକ୍ତ

ହୋଇଥାଏ । ସତୀ ଶିରୋମଣି ସୀତାଙ୍କର ନିର୍ବାସିତ ଉତ୍ତର-ଜୀବନ ଏହି କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ ହୋଇଥିବାରୁ କରୁଣରସର ସଫଳ ପରିବେଷଣରେ ସ୍ରଷ୍ଟା ଗଙ୍ଗାଧର ଅନୁକୂଳ ବାତାବରଣ ପାଇ ପାରିଛନ୍ତି । କରୁଣ ରସର ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ଯାଇ ପଣ୍ଡିତ କୁଳମଣି ଦାଶ ଲେଖିଛନ୍ତି—"ଇଷ୍ଟନାଶ ଓ ଅନିଷ୍ଟପାତ ହେତୁକ ଦୁଃଖରୁ ହୃଦୟରେ ଯେଉଁ ଶୋକାବହ ଭାବ ଜାତ ହୁଏ, ତାହାର ନାମ କରୁଣରସ । ଶୋଚ୍ୟବସ୍ତୁ ବା ବ୍ୟକ୍ତି ଏହି ରସର ଆଲମ୍ବନ ବିଭାବ; ଦୈବନିନ୍ଦା, ଭୂପତନ, କ୍ରନ୍ଦନ ପ୍ରଭୃତି ଏହାର ଅନୁଭାବ ଏବଂ ସ୍ତମ୍ଭ, ସ୍ୱେଦ, ରୋମାଞ୍ଚାଦି ସାତ୍ତ୍ୱିକ ଅନୁଭାବ ଓ ନିର୍ବେଦ, ମୋହ, ଉନ୍ମାଦ ପ୍ରଭୃତି ଏହାର ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଭାବ; କରୁଣରସର ସ୍ଥାୟୀ ଭାବ ଶୋକ ।" (ଅଳଙ୍କାର ତରଙ୍ଗିଣୀ-ପୃଷ୍ଠା ୫୫)

ଆଲୋଚ୍ୟ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟ କରୁଣରସରେ ଭରା । ଏହି ରସ ଏତେ ସଫଳତାର ସହିତ କାବ୍ୟରେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ହୋଇଛି ଯେ ତାହା ପାଠକପାଠିକାଙ୍କ ମନରେ ସ୍ଥାୟୀ ରେଖାପାତ କରିଥାଏ । ନିମ୍ନରେ ଦୁଇଟି ମାତ୍ର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା—

(କ) ଶତ ଶତ ସେବିକା ଯେଉଁ ସୀତାଙ୍କର ପଦସେବା କରୁଥିଲେ ସେହି ସୀତା ନିୟତିର କ୍ରୂର ପରିହାସରେ ଅସହାୟ ଅବସ୍ଥାରେ ଅନ୍ତରର ଅଶେଷ ଦୁଃଖର ତୀବ୍ରତାରେ ଯେତେବେଳେ ମୂର୍ଚ୍ଛିତା ସେତେବେଳେ ସମଗ୍ର ଗଗନ ଭୁବନ କାରୁଣ୍ୟରେ ଭରି-ଯାଇଛି—

"ତା ଶୁଣି ବିହଙ୍ଗ-ମୁଖେ କାନ୍ଦିଲା ସେ ବନ;
ବହିଲା ନିଃଶ୍ୱାସ ରୂପେ ପ୍ରଖର ପବନ ।
ଶୁଭିଲା ପ୍ରଶ୍ୱାସ ରୂପେ ସର ସର ସ୍ୱର;
କାରୁଣ୍ୟ ଲହରୀ ପ୍ରାୟେ ଚଳିଲେ ପତର ।"

(ଖ) ସଂଜ୍ଞାଲାଭ ପରେ ପ୍ରିୟଜନ ପରିତ୍ୟକ୍ତା ସୀତାଙ୍କର ଆର୍ତ୍ତବିଳାପ ଭିତରେ କରୁଣରସର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମିଳିଥାଏ—

"ତୁମ୍ଭ ଶ୍ରୀଚରଣେ ତେଜି କାହିଁରେ ରହିବି ?
ଅନଳ ନ ଦହେ ତନୁ; କାହିଁରେ ଦହିବି ?
ତୁମ୍ଭ କାନ୍ତ ଧରିଛନ୍ତି ଏହି ଦୁର୍ବାଚସ୍ୟ,
ତାଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି ବନେ ନେବି କାହାର ଆଶ୍ରୟ ?"

ପୁଣି—

"ଗର୍ଭେ ମୋର ଥୋଇଅଛ ଯେ ରତ୍ନ ନିଧାନ
ନ କହିଲ ତା' ରକ୍ଷଣେ କି ପ୍ରତିବିଧାନ ।
ଦୃଢ଼ ଆଶା ଥିଲା ମୋର ହୃଦୟେ ପୋଷିତ
ପ୍ରଭୁ କୋଳ କରିଥାନ୍ତ ଏ ରତ୍ନେ ଭୂଷିତ ।
ଆକାଶ-କୁସୁମ ହେଲା ଆଶା-ପରିଣାମ,
ଧନ୍ୟରେ ଦଇବ ତୋତେ ସହସ୍ର ପ୍ରଣାମ ।
ପିତା ଯା'ର ମହାରାଜ ମହୀ ମହା-ଯଶା,
କି କରିବୁ ବିଧି ତାଙ୍କ କୁମରର ଦଶା ।
ଗିରି ଅଙ୍ଗେ ହୁଏ ସିନା ବଜ୍ରର ପ୍ରହାର
ହାହା ତହିଁ ସଙ୍ଗେ ଗିରିବାସୀର ସଂହାର ।"

ଏହିପରି ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କଲେ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ବିବିଧ ରସର ଯଥାଯଥ ସମାବେଶ ହୋଇଥିବାର ଉପଲବ୍ଧି ହୁଏ । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ କବିଙ୍କର ସଫଳତା ଓ କୃତିତ୍ୱହିଁ ଏହି କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁର ଅତ୍ୟାଦୃତିର ଅନ୍ୟତମ କାରଣ ।

ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟରେ 'ତପସ୍ୱିନୀ'ର ସ୍ଥାନ ନିରୂପଣ

'ତପସ୍ୱିନୀ' ରଙ୍ଗାଣୀକ ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ସୃଷ୍ଟି । ଏହା କବିଙ୍କ ପରିପକ୍ୱ ଜ୍ଞାନ-ପ୍ରସୂତ ଓ ବିକଶିତ ପ୍ରତିଭାର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ସ୍ୱାକ୍ଷର । ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହାର ସ୍ଥାନ ନିରୂପଣ କାଳରେ ଯୁଗ ଯୁଗର କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ଏକ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଅବଧାରଣା ପ୍ରଥମେ କାମ୍ୟ । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ କାବ୍ୟ ଏକ ମନୋଜ୍ଞ ଆକର୍ଷଣ, ବିଭିନ୍ନ ସମୟର ଯୁଗ ରୁଚି, ଆବଶ୍ୟକତା ଓ ଆଶା ଆକାଂକ୍ଷା ଅନୁଯାୟୀ ସେଗୁଡ଼ିକର ସୃଷ୍ଟି । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟ ଚରମୋତ୍କର୍ଷ ଲାଭ କରିଥିଲା କବି ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଐତିହାସିକ ସାଧନାରେ । ବହୁଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରଭାବ ଅନାହତ ହୋଇ ରହିଥିଲା । କବି ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ଭାଷାରେ—

"ଗାଏ ତୁମ୍ଭ ଗୀତ ସଭାରେ ପଣ୍ଡିତ
ପଥେ ପାନ୍ଥ ହୃଷ୍ଟମନା,
ବାଲେ ବୋଲେ ଚଷା ଅନ୍ତଃପୁରେ ଯୋଷା
ନୃତ୍ୟଭଙ୍ଗେ ବାରାଙ୍ଗନା ।"

କବି ଉପେନ୍ଦ୍ର ଓ ବଳଦେବଙ୍କର କାବ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟର ଅତ୍ୟାବୃତ୍ତିର ନିଷ୍କପଟ ସ୍ୱୀକୃତି ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟର ସ୍ରଷ୍ଟା କବି ରାଧାନାଥଙ୍କ ଉକ୍ତିରେ ମଧ୍ୟ ଭାତି ଉଠିଛି—

"ଭାଗ୍ୟବାନ ବେନ ବାଣୀଙ୍କ କୁମର
କବି ବଳଦେବ ଭଞ୍ଜ ବୀରବର ।"

ରୀତିଯୁଗର ଗତାନୁଗତିକତା ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରଥମେ ବିପ୍ଳବ ସଂଘଟନ କରିଥିଲେ କବି ରାଧାନାଥ । ସେ ଯଥାର୍ଥରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଆଧୁନିକତାର ବାର୍ତ୍ତାବହ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟାନୁପ୍ରାଣିତ ନୂତନ ସାଂସ୍କୃତିକ ଚେତନାର ପ୍ରତୀକ ରୂପେ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଦିଗ୍‌ବଳୟକୁ ନୂତନତାର ବର୍ଣ୍ଣ ବୈଚିତ୍ର୍ୟରେ ମଞ୍ଜୁଳ କରିଥିଲା । ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାଶଙ୍କ ଭାଷାରେ—"ରୁଚିର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆମ୍ଭେମାନେ କିଞ୍ଚିତ୍ ଅନୁଧାବନ କରିଅଛୁଁ ; କିନ୍ତୁ ସେ ରୁଚି କେବଳ ଗ୍ରନ୍ଥର ବିଷୟଗତ ଚିନ୍ତ (plot) ଓ ଆଦର୍ଶରେ ପରିସମାପ୍ତ ନୁହେଁ, ଭାବ ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ଲେଖନ ପଦ୍ଧତି (Style & diction) ସବୁଠି ତାହାର ସତ୍ତା ପ୍ରତିଭାତ ହୁଏ । ରୁଚି ଗୋଟିଏ ମାନସିକ ବୃତ୍ତି । ପ୍ରଥମେ ସେହି ମନୋବୃତ୍ତିର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେଲେ ସମସ୍ତ ଲେଖା ସେହି ଭାବରେ ପରିପ୍ଳୁତ ହୁଏ । ଆମ୍ଭେମାନେ ରାଧାନାଥଙ୍କ ଲେଖାରେ ତାହାହିଁ ଅନୁଭବ କରୁଁ ।"

(ରାଧାନାଥ ଓ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ)

ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଅନ୍ୟତମ ଗବେଷକ ଡକ୍ଟର ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟଙ୍କ ଉକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ-ଯୋଗ୍ୟ । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି—"ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରୁ ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମୟ ଭିତରେ ଯେଉଁ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟ ବିକାଶ ଲାଭ କରିଥିଲା; ତାହା ସର୍ବତୋ-ଭାବେ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରଭାବର ଫଳ ମାତ୍ର । ଏ ଦେଶରେ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚାର ଅଖଣ୍ଡ ପ୍ରତିପତ୍ତି ନ ଥିଲେ ଏ ସାହିତ୍ୟ

କେବେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥାନ୍ତା ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରି ହେଉନାହିଁ । ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ସୃଷ୍ଟି ଆଦର୍ଶ, ରୂପ ବିଭବ, ଆତ୍ମିକ ଋଦ୍ଧି ସମ୍ପଦ ଓ ଗତି ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟଯୁଗ ସାହିତ୍ୟର ଯଥାର୍ଥ ପ୍ରାଣକେନ୍ଦ୍ର । ଦେଶରେ ସଂସ୍କୃତାଲୋଚନା ପାଠକ ଚିତ୍ତରେ ଯେଉଁ ବିଶିଷ୍ଟ ରସ ଧାରା ପରିବେଷଣ କରିଥିଲା, ତାର ରୂପାନ୍ତର ହେଉଛି ଓଡ଼ିଆ ପୁରାତନ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ । ଏ ଦେଶରେ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ବିଭିନ୍ନ ବିଦେଶୀ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଆରମ୍ଭ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କୌଣସି ସମୟରେ କୌଣସି ଶାସକ ନିଜର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓ ସ୍ୱାଧୀନ ସଂସ୍କୃତି ଏବଂ ସଭ୍ୟତା ପ୍ରଚଳନ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇ ନ ଥିଲେ । ଫଳରେ ପରମ୍ପରା ନ୍ୟାୟରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ଏ ଦେଶରେ ନିଜର ଅଖଣ୍ଡ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରି ଆସିଥିଲେ । ଜୀବନ ପ୍ରତି ମୂଲ୍ୟବୋଧ, ଚିନ୍ତାର ରସଧାରା, ଏହି ସମସ୍ତ ଭିତରେ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇ ନ ଥିଲେ । ଏ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସମୟକ୍ରମେ ବ୍ରିଟିଶ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଆସିଅଛି । ଦେଶରେ ଆଧୁନିକ ଶିକ୍ଷାୟତନର ପ୍ରତିଷ୍ଠା, ଆଧୁନିକ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକର ପ୍ରଣୟନ ଓ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ, ଏ ଉଭୟ ମାଧ୍ୟମରେ ଲୋକଚିତ୍ତରେ ନୂତନ ଜୀବନ ବୋଧନ ଉଲ୍ଲସିତ ହୋଇଛି । ଏ ନୂତନ ଜୀବନବୋଧର ଦୃଷ୍ଟିଗତ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଘଟିଛି ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ । ତେଣୁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜୀବନଧାରା ଓ ୟୁରୋପୀୟ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ଆଦର୍ଶରେ ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷରେ ଯେଉଁ ସାହିତ୍ୟ ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଦେଖା ଦେଇଛି, ତାହାହିଁ ହେଉଛି ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟ । ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ହେଉଛି ଏହି ନବଚିନ୍ତା ସ୍ରୋତର ଏକ ଆଞ୍ଚଳିକ ରୂପ ମାତ୍ର ।"

(ଯୁଗ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ସ୍ରଷ୍ଟା ରାଧାନାଥ—ପୃଷ୍ଠା ୧୨।୧୩)

ରାଧାନାଥ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ନବ ଚିନ୍ତାସ୍ରୋତର ରୂପାୟନ କରିଛନ୍ତି । ବହୁ ନୂତନତ୍ୱ ପରିବେଷଣ କରିଥିଲେହେଁ ତାଙ୍କ ଜୀବିତାବସ୍ଥାରେ ତାଙ୍କର ପଞ୍ଚଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ସେ ଆକ୍ଷିପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ସମୟରେ ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ପତ୍ରିକା ମାଧ୍ୟମରେ ରାଧାନାଥଙ୍କ ସାହିତ୍ୟର ତୀବ୍ର ସମାଲୋଚନା ହୋଇଥିଲା । ରାଧାନାଥ ଯେଉଁଠି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ଅନ୍ଧାନୁସରଣ କରିଛନ୍ତି ସେଠାରେ ସେ କଠୋର ସମାଲୋଚନାର ଶରବ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି । ବିଶେଷତଃ ରୂପଜ ଓ କାମଜ ପ୍ରୀତିର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସେ ଶାଳୀନତାର ସୀମାକୁ ମଧ୍ୟ ଲଙ୍ଘନ କରିଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ଜାତିକ ସାଂସ୍କୃତିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତୀବ୍ର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ସୁଚତୁର ଶିଳ୍ପୀ ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର ସେ ସବୁକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଥିଲେ । ତେଣୁ ତାଙ୍କ ଜାତିକ ଆଶା ଆକାଙ୍‌କ୍ଷାର ପୂରଣ କଳ୍ପେ ସେ ଉନ୍ନତ ମାନବ ଚରିତ୍ର ଅଙ୍କନରେ ଐତିହାସିକ ସାଧନା କରିଯାଇଛନ୍ତି । ତପସ୍ୱିନୀ ତାହାର ସର୍ବୋତ୍କୃଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ମନେ । ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଜୀବନର ଅନ୍ତଃରଙ୍ଗର ବିକାଶ ପାଇଁ ଯେଉଁ ବଳିଷ୍ଠ ପ୍ରେରଣା ବିଦ୍ୟମାନ ତାହା ତାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟର ବିପୁଳ ଆଦୃତିର ଅନ୍ୟତମ କାରଣ ।

ପ୍ରାଚୀନତା ଓ ଆଧୁନିକତାର ମଧୁର ସମନ୍ୱୟ—

ପ୍ରାଚୀନତା ଓ ଆଧୁନିକତାର ମଧୁର ସମନ୍ୱୟ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟର ଅନ୍ୟତମ ବଶିଷ୍ଟ ଆକର୍ଷଣ । ଏହି ସମନ୍ୱୟର ପ୍ରଥମ ଆଭାସ କବିଙ୍କର ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶିତ କାବ୍ୟ ଇନ୍ଦୁମତୀରେ ଓ ଏହାର ଚରମୋତ୍କର୍ଷ ଆଲୋଚ୍ୟ ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କବି ପୁରାଣର ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ ଆଧୁନିକ ରୁଚି ଅନୁଯାୟୀ ମନୋଜ୍ଞ ରୂପେ ଚିତ୍ରିତ କରିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଆଧୁନିକତାର

ବାର୍ତ୍ତାବହ କବି ରାଧାନାଥ ନିଜ କାବ୍ୟରେ ଏକମାତ୍ର ରୀତିକୁ ମୌଳିକ ଭାବ ବିନ୍ୟାସର ସରଣୀରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବାବେଳେ ସଙ୍ଗୀତ ପ୍ରିୟ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିକୁ ଆହ୍ଲାଦିତ କରିବାପାଇଁ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ବିଭିନ୍ନ ରାଗ ରାଗିଣୀର ସମନ୍ୱୟରେ କାବ୍ୟକୁ ଆକର୍ଷଣୀୟ କରିଛନ୍ତି । ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର ଅପେକ୍ଷା ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର ଉପରେ ଅଧିକ ଗୁରୁତ୍ୱ ଆରୋପ କରି କବି ଯୁଗୀୟ ରୁଚିକୁ ଯେ କେବଳ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି ତା ନୁହେଁ ନୂତନ ଚିନ୍ତା ସ୍ରୋତକୁ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱାଗତ କରିଛନ୍ତି ।

'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟରେ ପୌରାଣିକ ବିଷୟବସ୍ତୁ ସହିତ ଅତି ଚାତୁର୍ଯ୍ୟ ସହକାରେ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ଆଧୁନିକ ସମାଜଚଳଣିର କିପରି ସଂଯୋଜନା କରିଛନ୍ତି ତାହା କାବ୍ୟର ପଞ୍ଚମ ସର୍ଗରୁ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ସୀତା ଯେତେବେଳେ ବାଲ୍ମୀକି ଆଶ୍ରମର ଉଦ୍ୟାନରେ ପ୍ରବେଶ କରିଛନ୍ତି ସେତେବେଳେ—

"ଉଭା ହୋଇଥିଲେ ରମ୍ଭା ସୁନ୍ଦରୀ
ପଂକ୍ତି ପଂକ୍ତି ପତ୍ର ପତାକା ଧରି,
ଗୁରୁ ମୁଚକୁନ୍ଦ କୁନ୍ଦ ବକୁଳ,
ନଆଳୀ ମାଧବୀ ବଲ୍ଲରୀକୁଳ,
ଗୁନ୍ଥି ଥିଲେ ଧରି ଫୁଲ
ନବୀନା ନବୀନା ଥିଲେ ତାଙ୍କ ପାଶେ
କୁସୁମେ ସଜାଇ ଚୁଳ ।"

ପୁଣି—

"ସଖୀଗଣ ସଙ୍ଗେ ଜାନକୀ ସତୀ
ତାଙ୍କ ନିକଟକୁ କରନ୍ତେ ଗତି,

ପୁଲକିତ ହୋଇ ମୃଦୁ ସମୀରେ
ଫୁଲମାନ ଝଞ୍ଜି ସନ୍ଥଙ୍କ ଶିରେ ।
କେ କଲି ଶିର ଚୁମ୍ବନ
କେ କରମର୍ଦ୍ଦନ କେବା ଆଲିଙ୍ଗନ
କେହିବା ପଦବନ୍ଦନ ।"

ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟର ଭାଷା ଓ ଭାବ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟର କ୍ଳିଷ୍ଟତାରୁ ମୁକ୍ତ । ତାହା ଏତେ ଲଳିତ, ଏତେ କୋମଳ, ଏତେ ମଧୁର ଯେ ବାରମ୍ବାର କାବ୍ୟପଠନ ପାଇଁ ମନରେ ଅଦମ୍ୟ ଆକାଙ୍କ୍ଷା ଜାଗି ଉଠେ । ଗଙ୍ଗାଧର ସାହିତ୍ୟ ସମୀକ୍ଷାର ଲେଖକ ଯଥାର୍ଥରେ ଲେଖିଛନ୍ତି—"ତପସ୍ୱିନୀର ଲଳିତ ମଧୁର ଭାଷା, ଭାବପ୍ରକାଶର ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ଓ ସୃଷ୍ଟିର ଆଭିମୁଖ୍ୟ ନୂତନ ଯୁଗର ହେଲେହେଁ କାବ୍ୟ ରୂପଟି ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ସାହିତ୍ୟାଦର୍ଶ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । କ୍ଷୁଦ୍ର ପଦବାର ଭିତରେ କଳାକାରର ସମସ୍ତ ନୈପୁଣ୍ୟ ଫୁଟାଇବା ଯେଉଁ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ଚିରନ୍ତନ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ, ତାହାହିଁ 'ତପସ୍ୱିନୀ'ର ଅନ୍ତଃସ୍ୱରକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କଲା ।"

ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ 'ତପସ୍ୱିନୀ' କାବ୍ୟର ସ୍ଥାନ ଯଥାର୍ଥରେ ଏକକ ଓ ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ । ଗଙ୍ଗାଧର ଯଦି ଆଉ କୌଣସି କାବ୍ୟ ନ ଲେଖି କେବଳ ଏହି ତପସ୍ୱିନୀ କାବ୍ୟ ଲେଖି ଥାଆନ୍ତେ ତଥାପି ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ଏକ ମହାନ୍ ସ୍ରଷ୍ଟାରୂପେ ସେ ଚିର ସ୍ମରଣୀୟ ହୋଇଥାଆନ୍ତେ । ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସୀତାଙ୍କ ଚରିତ୍ରକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଯେତେ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି ସେଥିରେ କବିଙ୍କର 'ତପସ୍ୱିନୀ' ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଅଗ୍ରଗଣ୍ୟ ।